Dr. Ali HATALMIŞ

İslam Toplumunda Kölelik ve Cariyelik

araştırma

Dr. Ali HATALMIŞ

1971 yılında Adana-Kozan'da doğdu. İlk öğrenimini Mareşel Fevzi Çakmak İlkokulu'nda tamamladıktan sonra 1983'de başladığı Kozan İmam Hatip Lisesi'nden 1990'da mezun oldu. Aynı yıl girdiği Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni 1995 yılında bitirdi. İslam Tarihi Ana Bilim Dalında 1995 yılında başladığı yüksek lisans öğrenimini 1998'de "Mes'udî'nin Hayatı ve Tarihçiliği" konulu teziyle tamamladı. Kilis, Ankara, Gümüşhane (Şiran) ve Adana (Kozan)'da çeşitli lise ve ilköğretimlerde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenliği yaptı. Halen Kozan Fen Lisesi'nde öğretmen olarak çalışmaktadır. Eğitim Birsen Sendikasında danışmanlık görevinde ve Eğitime Bakış Dergisi'nde yayın kurulunda bulundu. Aynı üniversitede 2012 yılında İslam Tarihi alanında "Erken Dönem İslam Tarihinde Kölelik ve Cariyelik' çalışması ile doktorasını tamamladı. Uzman Öğretmenlik, Başöğretmenlik, KPSS Sınavlarına Hazırlık kitaplarında bölüm yazarlığı yaptı. Çeşitli dergi ve gazetelerde tarih, eğitim ve sosyal içerikli yazıları yayınlandı. Sivil toplum hareketine ve izciliğe ilgi duyan yazar TİF kulüp önderidir. Arapça ve İngilizce bilmektedir. Evli ve üç çocuk babasıdır.

Araştırma Yayınları: 74

Dizgi, kapak: Ankara Dizgi Evi
Baskı, cilt, kapak baskısı: SAGE Yayıncılık Rek. Mat. San. Tic. Ltd. Şti.
Birinci basım: Kasım 2012

ISBN: 978-605-4495-28-3

Araştırma Yayınları
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı 48/81 İskitler/Ankara
Tel/faks: (0312) 341 06 90

İslam Toplumunda Kölelik ve Cariyelik

Dr. Ali HATALMIŞ

Araştırma Yayınları
Ankara 2012

İÇİNDEKİLER

II. BÖLÜM

III. BÖLÜM

ÖNSÖZ

Mevlâ (Efendi) kimdir? Seni azat eden,
(nefse) kulluk prangasını ayağından çözendir! Hürlük yolunu gösteren
peygamberliktir. Mü'minler, peygamberlikten azatlık bulurlar.
Mevlânâ

İslam söz konusu olunca, günümüz insanının ön yargılı yaklaştığı konular arasında *kölelik* özellikle de *câriyelik* gelmektedir. Konu ile ilgili söylenenler genelde Batılı bakış açısının öncülük ettiği bir düşünce zemininde devam etmektedir. Bu meselede en doğru karar İslam'ın erken döneminin çok iyi bilinmesiyle verilebilir. Müslümanlar arasında, tarihi olayların yaşandığı bu döneme dair, siyasi ve dini konumlanma söz konusudur. Emevîlere önyargılı olarak karşı çıkmak, belli bir dini anlayışın, mezhebin belki de en belirgin hassasiyeti olmuştur. Bunun karşısında ise, en azından tarafsız kalma, fazlaca mevzu bahis etmeme refleksi gelişmiştir. Bunlarla birlikte bir zaman sonra Emevîlere biraz da haksızlık ediliyor, o dönemi kesip atmak talihsizlik olur deyip karşı duranlar da vardır. Aslında Emevîleri savunmak veya reddetmek tepkisiyle hareket etmek yerine, İslam tarihinin en önemli bilgi ve birikim menbaının gelecek nesillere taşındığı bu dönemin iyi bilinmesi gerekir. Yoksa başkalarının sözü ile kardeşlerin birbirine düşürülmesi günümüzün de sorunudur. Bu dönemi, sadece zevk ve sefa ile geçirildiği, keyfi uygulamaların ayyuka çıktığı ve İslam'ın sınırlarının zorlandığı bir devir olarak anmak da doğru değildir. Uzak geçmişimiz sayılacak bu zaman dilimine dair konuların, farklı yönlerle ele alınıp incelenmesi, dönem üzerinde yürütülen kısır döngüyü de azaltacaktır.

Biz tarihçilere düşen, olayların yaşandığı zamanının şartlarını göz önüne alarak şu ana ve geleceğe ayna tutmaktır. Yaptığımız bu çalışma yaklaşık 150-200 yıllık bir dönemi kapsamaktadır. Kölelik ve câriyelik konusunu, tarihi perspektiften ele alıp aydınlatma gayreti içerisinde olduk. Bu tez,

erken döneme ait yapılan ve yapılacak olan medeniyet ve kültür tarihi çalışmalarıyla, inşallah bir bütünlük arz edecektir.

Kültür ve medeniyet tarihi olarak tarih yazıcılığı, son zamanlarda artmıştır. Ülkemizde bu dönemin ele alınıp incelenmesi çalışmalarında öncü olan bir hocayla çalışmak, bizi hem motive etmiş, bir o kadar da daha itinalı olmayı gerektirmiştir. Sınırlı imkânlarla bunu başarmaya çalıştık, elimizden geldiği kadar konuyu aydınlatmaya gayret ettik.

Kölelerin İslam'ın çağrısına çok sıcak yaklaştıkları anlatılır. Onların yeni dine tabi olduklarında, kendilerini bekleyen dramatik hayat hikâyeleri hala zihinlerdedir. Başlangıçta; İslam olmakla azat olmak neredeyse eşdeğerdi. Onların bazılarının sahip oldukları konum ve itibar, hür sayılanlardan az değildi. Sahabe ve tabiîn denilen ilk nesil Müslümanlar köleliği kaldıracak tarzda ciddi adımlar attılar. Emevîler bu adımlar üzerinde yürümeyerek, çağdaşı oldukları medeniyet ve devletlere özendiler, daha doğrusu dünyevi arzularına tabi oldular. Bu dönemde İslam toplumunun büyük değişimlere maruz kaldığı görüldü. Toplumun gündemi ve günlük yaşamında meydana gelen değişikliklerde, halifelerin rolü yadsınamaz bir gerçektir. Balık baştan kokar misali, halifelerin makamlarını zevk ve eğlence için kullanmaları ile birlikte, toplumun ihtiyaç listesine çoktan köle ve câriyeler dâhil olmuştu. Saraylarda, mâlikânelerde ve çoğu evlerde artık bu mazlum insanlara olan ihtiyaç, adeta kaçınılmaz hale gelmişti. Askerlik dâhil tüm ağır işlerde bu insanlar çalıştırılmaktaydı. Kur'ân'ın açıkça özgürleştirmeyi ön gören ayetleri göz ardı edilerek, onların geçici olarak tutulmaları *köleleştirilmeleri* için yeterli görülmüştü.

Siyasal tarih anlayışı yerine sosyal tarih anlayışının yaygınlaştığı günümüzde, spesifik konularda yapılan çalışmalar, bir bakıma tarihi yeniden yorumlamadır. Sosyal tarih birikimimiz denilince Abbâsilerden başlatmak daha kolaycılıktır. İlimlerin derlenmesi, toparlanması ve yazılması tarihi bir süreçtir. Emevîlerin sonlarında başlayan çalışmalar, Abbâsiler döneminde zirve yapmıştır. Emevîler döneminde başlayan bu

değişim ve gelişim içerisinde kölelerin azat edilmeleri elbette söz konusuydu. Asıl mesele, köle kaynakları ile ilgili idi. Kaynaklar kurutulmadan meseleyi çözmek anlamsızdı. Dünyada egemen galip bir dünya devletine köleliği kaldırmak cazip gelmediği gibi, bu zengin ve hâkim gücün hizmetine farklı ülkelerden, çeşitli yollarla yeni köleler katılıyordu. Bu kölelerin birçoğu hem farklı hem de alımlıydı. Özenle yetiştiriliyorlar, görgü kurallarını pekâlâ biliyorlar, iyi derecede Arapça konuşabiliyorlardı. Farklı sanat dallarında, ilim ve kültürde kendilerine katma değer katılarak hazırlanıyorlar ve piyasaya sunuluyorlardı. Kölelik, para kazandıracak önemli bir sektör haline gelmişti.

Emevîlerin egemen olduğu çok geniş coğrafyadaki farklı kültürlerin, eski alışkanlıklarını hemen değiştirmesi beklenemezdi. Müslümanlar, mütegallibe Araplar efendi, diğerleri köle, en azından kendilerine boyun eğecek kimseler olmalıydı. Onların Müslüman olmaları dahi, bu gerçeği pek değiştirmemişti. Bazı halifeler, birtakım önde gelen şahsiyetler, bu duruma engel olmak istedilerse de başaramamışlardı. Mevâlinin maruz kaldığı çoğu durum, kölelerden farklı değildi. Çalışmamızda kölelerle birlikte onlara da değindik. Özellikle üst düzey devlet görevlerine gelmek için, hür olmak ön görülmüştür. Köle ve mevâlinin dışlanması, kendilerini başka alanlara yöneltmiştir. Bu da ilim ve kültür hayatında azatlı ve mevâlinin konumunu tartışılmaz kılmıştır.

Bu kitap 2012 yılında hazırlanan ve jüri tarafından kabul edilen "Erken Dönem İslam Toplumunda Kölelik ve Cariyelik" isimli doktora tezinin gözden geçirilmiş şeklidir. Böyle bir çalışmanın hazırlanmasında hiçbir yardımdan kaçınmayan tezin her aşamasında rehberlik yapan danışman hocam Prof. Dr. İrfan Aycan'a teşekkürü bir borç bilirim. Yine tez jürisinde bulunarak konunun içeriği ve işleyişi ile bize yön veren hocalarımız, Prof. Dr. İbrahim Sarıçam, Prof. Dr. Sönmez Kutlu, Prof. Dr. Nahide Bozkurt, Prof. Dr. Mahfuz Söylemez'e ayrı ayrı teşekkürlerimi sunarım. Çalışmamızın pek çok aşamasında teknik anlamda destek veren Doç. Dr. Zülfikar

Güngör'e ve Yrd. Doç. Dr. Adnan Adıgüzel'e ve emeği geçen herkese teşekkür ederim. Hiçbir ürün tek başına, paylaşılmadan ortaya konulamazdı. Çoğu zaman fedakârlık eden eşime ve çocuklarıma da ayrıca müteşekkirim. Ayrıca bu çalışmanın yayın işini üstlenen Araştırma Yayınları'na da teşekkür ederim. Yaptığımız bu çalışmamın benzer çalışmalara katkı sağlamasını ümit ederim.

Saygılarımla

Ali HATALMIŞ

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN YÖNTEM VE KAYNAKLARI

Araştırmamızın konusu İslamiyet'in erken dönemlerinde (Hz. Peygamber, Dört Halife ve Emevîler Dönemi) köle ve câriyelerin sosyo-kültürel-ekonomik ve idari hayat içerisindeki konumlarını tarihi çerçevede ele almak şeklinde özetleyebiliriz.

'*Kölelik*' ve '*Câriyelik*' gibi insan onurunu ve yaşam hakkını sınırlayan tarihi bir olguyu, Hz. Peygamber ve ilk Müslümanlar nasıl karşılamıştır? Kölelik, zamanın bir gerçeği denilip aynen benimsenip uygulanmış mıdır? Köleliğin kaldırılması yolunda adımlar atılmış mıdır? Kölelik şartlarının düzeltilip hafifletilmesi yoluna gidilmiş midir? Emevîler, başlangıçtaki köleliğin kaldırılması veya en azından şartlarının iyileştirilmesi yönünde seyreden olumlu gelişmeyi, görmezlikten mi gelmiştir? Bütün bu süreçler nasıl yaşanmıştır? Sorularını cevaplamaya çalıştık.

Günümüz insanının maruz kaldığı bazı uygulama ve davranışlarla eski dönemlerdeki kölelerin karşılaştıkları bazı durumların aynı olduğunu öne süren, en azından benzeştiğini ifade eden görüşlere de rastlanmaktadır. İnsanlığın içinde bulunduğu şartların iyileştirilmesi yolunda, İslam'ın kölelere yönelik ön görülen iyi davranış örnekleri, pek çok düşünür ve yazar tarafından dile getirilmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in insanlık için bir yol gösterici[1] olduğu vurgusu göz önüne alındığında, köleliğe yaklaşımı ve kölelere yönelik yapılan çağrıları son derece önem arz etmektedir.

Kölelik konusu hukuki yönünden çok, tarihi boyutuyla tartışılagelmiştir. Müslümanların inşa ettiği medeniyet ile

1 Kur'ân, Bakara 2/185.

çağdaşı diğer medeniyetler arasında ciddi farklılıklar olduğunu düşünüyoruz. İslam öncesi dönemin aksine Hz. Muhammed döneminde kölelere '*insan*' olarak değer verildiği ve efendileriyle aynı düzeyde yaşamaları öğütlendiği, bu durumun Dört Halife döneminde de sürdüğünü ama Emevîler döneminde bu iyimser hava devam ettirilemediği ve nisbeten kölelere kötü davranıldığı birçok araştırmacı tarafından dile getirilmiştir.

Araştırmamız medeniyet tarihi ve sosyal tarih alanına giren bir konu olduğu için de Kur'ân ve hadislere sıklıkla, fıkıh kitaplarına, akaid ve kelam kitaplarına nadiren müracaat ettik. Çalışmamızda incelediğimiz zaman dilimi, başlangıçtan Emevîlerin sonuna (M 610-750) kadardır. Giriş bölümünde, araştırmamızın kaynaklarını kısaca değerlendirip kölelik kavramı üzerinde durarak kölelikle ilgili kullanılan terimleri ele aldık. Dünyadaki kölelik uygulamalarının tarihsel gelişimi ile ilgili olarak ana hatlarıyla din ve medeniyet boyutuyla işledik. Kur'ân ve hadislerde kölelikle ilgili konuları, tarihî arka planı göz önüne alınarak işlemeye ve fıkhî mezheplerin köleliğe yaklaşımını özetle sunmaya çalıştık.

Birinci bölümde siyasi ve idari hayatta köle ve câriyeler başlığı altında; azatlı köleler ile sayıları nisbeten az da olsa efendilerinin konumuna paralel olarak yönetim erkinde vekâleten de olsa, üst düzey memuriyetlerde bulunan kölelerden bahsettik. Köleler ve hürler arası bir statüde yer alan ve daha çok azat edilmiş köleler için kullanılan mevlâ veya mevâlinin devlet yönetiminde aldıkları görevlere işaret ettik. Sonra da Hz. Peygamber'den itibaren Emevîlerin sonuna kadar geçen zamanı, kronolojiyi de dikkate alarak, onların özellikle devlet erkânı ile ilgili ilişkilerini ele aldık. Emevîlere karşı gelişen muhalefetin oluşum sürecinde, köle ve mevâlinin muhalefetteki yeri üzerinde de bir değerlendirme yaptık. Köle ve azatlıların askerlik kurumundaki yeri ve aldığı birtakım görevlere yer verdik. Bu bağlamda köleliğin tek meşru kaynağı şeklinde kabul gören savaşlardaki durumları ile sonrasında esirlere karşı izlenen politikalara temas ettik. Genel tarih ki-

tapları, biyografik eserler gibi temel kaynaklar başta olmak üzere konu ile yapılan araştırmalara müracaat ettik.

İkinci bölümde, köle ve câriyelerin ekonomik hayattaki konumlarını ana hatları ile işledik. Köle ticaretinin yapılış yolları ve şekilleri, köleliği besleyen kaynaklar, kölelerin ekonomik açıdan nitelikleri, iş hayatında köleler, yoğunlaştıkları meslekler, eğlence ve sanat alanındaki faaliyetleri ele alıp özellikle de şarkıcı câriyelerin devlet ve toplum hayatındaki etkinliklerine temas etik. Konunun işlenişinde, İzzeddin İbnü'l-Esîr'in (630/1232) el-Kâmil fi't-Târîh'i[2] ve el-Mes`ûdî'nin (346/957) Murûcu'z-Zeheb'i[3] başta olmak üzere genel tarih kitapları yanında ilgili şahısların hayatlarına/geçmişlerine dair biyoğrafik eserlerine müracaat ettik.

Tezimizin üçüncü bölümünde köle ve câriyelerin sosyal ve kültürel hayattaki rollerini ele aldık. İlk Müslümanlar içinde kölelerin maruz kaldıkları durumlar, onların topluma adaptasyonları ve genel durumlarını Hz. Peygamber'den dört Halife Döneminin sonuna kadar inceledik. Dört halifenin vasiyetlerinde kölelere dair sözlerine işaret ettik. Saray ve eğlence ortamlarının yoğunlaştığı Emevîler döneminde köle ve câriyelerin karşılaştığı durumları birçok halifenin öne çıkan yönleri ile işledik. Köle ve azatlılar bağlamında Türklerle ilişkileri değerlendirdik. Şair ve şarkıcılar içerisinde köle ve azatlıların kısa biyografilerini verdik. Kölelerin hakları ve hukuki durumlarını inceledik. İlim kültür ve sanat hayatında köleler başlığı altında şiir, edebiyat, tercüme ve diğer alanlarda öne çıkan köle ve mevâliyi tanıtmaya gayret ettik. Dini ilimlerde başta Kur'ân ve Hadis alanında, Fıkıh, Tefsir, Siyer ve diğer alanlarda köle ve mevâlinin etkinliğinden bahsettik. Bu bölüm ister istemez diğerlerinden biraz uzun oldu. Çünkü yö-

2 İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b.Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvahid eş-Şeybânî el-Cezerî (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh* (thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî) (neşr. Dâru'l-Kütübi'l-`İlmiyye), Beyrut 1407/1987.

3 el-Mes`ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin (346/957), *Murûcu'z-Zeheb ve Me`âdinu'l-Cevher* (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Beyrut 1408/1988.

netim, siyaset ve askerlik alanında geri plana itilen köle ve mevâli kendini ilim, kültür ve sanat alanına verdikleri bilinen bir gerçektir. Sonuç kısmında kölelikle ilgili genel düşünce, kanaat ve tespitlerimizi yaptıktan sonra, kaynakça, harita, ekler ve özet kısımlarına yer verdik.

Müellif ve eser adlarının başında geçen marife takısına (isimlerin başında yer alan 'ال/el') ilk verildiği yer dışında tekrarlanmadı. Uzun isimlerde kısaltmalar yapıldığı gibi, uzun makale adlarında da baştaki kelimelerden sonra alt kesme '_' işareti ile kısaltma yapıldı. Metin içinde ve dipnotta önce hicri sonra milâdi tarihler, parantez içine alınıp aralarına taksim '/' işareti konularak belirtildi. Kaynaklardan ilk defa bahsederken müelliflerin isimlerinden hemen sonra ölüm tarihleri parantez içinde hicri ve miladi tarih olarak verildi.

'*Köle*' kelimesi ile hem erkek hem kadın köleler kastedilmiştir. Efendi ile birlikteliği olabilen kadın köle için çoğu kez '*câriye*' terimi tercih edilmiştir. Farklı anlamlarda kullanılan terimlerin açıklaması dipnotta veya çok kısa olursa da parantez içinde verilmiştir.

Konunun işleyişine yardımcı olacak kaynak eserlere, konu ile alakalı yapılan araştırma ve incelemelere başvurduk. Hz. Peygamber'in dönemi başta olmak üzere İslam tarihi kaynakları içinde önemli bir yeri olan kaynaklardan yararlanmaya çalıştık. Sosyal hayatta köle ve câriyelerin durumlarını anlatmak üzere; edebiyat, coğrafya, fütûh, harâc ve emvâl, şehir tarihleri, tabakât ve genel tarih kitapları, ahlak, züht ve tasavvuf eserlerinden büyük ölçüde yararlandık. Hz. Peygamber'e nispet edilen sosyal, hukûki ve dini alandaki söz ve haberlerin, isnat sistemine dayanarak kitap, bab ve râvilere göre farklı tasniflere tabi tutulduğu hadis kaynaklarına müracaat ettik. Hadis kitaplarında, fıkhî ve ahlaki konulara yoğunlaşılmış olmakla birlikte, rivayetlerin muhtevasından dolaylı veya doğrudan başlıklar altında (Kitâbu'l-'Itk gibi) köle ve câriyelere ilişkin bilgilerin olduğu bölümlere öncelikle baktık. Bu anlamda en fazla yararlandığımız temel eserler şunlardır:

a. Hadis kitaplarından; İmam Mâlik'in (179/795) el-Muvatta'ı,[4] Abdürrezzak es-San'ânî'nin (211/827) ve Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe'nin (235/849) Musannef'leri,[5] el-Buhârî (256/870) ve Müslim'in (261/875) Sahîh'leri,[6] ed-Dârimî (255/868), İbn Mâce (273/887), Ebû Dâvûd (275/889), et-Tirmizî (279/892), en-Nesâî (303/915) ve el-Beyhâkî'nin (458/1066) Sünen'leri[7] '*Hadis Kaynaklarında Kölelik*' konusunu ele alırken tümüyle ve '*Hz. Peygamber ve Dört Halife*' dönemlerinde yeri geldiğinde müracaat edildi. Bu kaynaklarda '*Kitâbü'l-'Itk*' başlığı altında köle azadına geniş yer verilmiştir.

b. İlk dönem İslam toplumunu, büyük ölçüde siyasi olaylarını, Hz. Peygamber'in hayatı etrafında gelişen olayları ele alan siyer ve megâzi kitapları tarandı. Bu bağlamda İbn İshâk (151/768) ve İbn Hişâm'ın (218/833) es-Sîretü'n-Nebeviyye'leri[8] ve el-Vâkıdî'nin (207/822) el-Megâzî'si[9] başta

4 Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah b. Enes el-Esbâhî el-Himyerî (179/795), *Muvattau'l-İmâmi Mâlik* (hzr. Muhammed Mustafa el-A'zâmî), Ebûzabî/BAE 1425/2004.

5 es-San'ânî, Ebû Bekir Abdürrezzak b. Hemmâm (211/827), *el-Musannef*, Riyad, 1989; İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. İbrahim (235/849), *el-Musannef* (neşr. Kemal Yûsuf el-Hût), Riyad H1409.

6 el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim (256/869), *Sahîhu'l-Buhârî* (Çağrı Yay.), İstanbul 1413/1992; Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî (261/865), *Sahîhu'l-Müslim* (Çağrı Yay.), İstanbul 1413/1992.

7 ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl (255/868), *Sünenü'd-Dârimî* (Çağrı Yay.), İstanbul 1413/1992; İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed Yezîd er-Rebeî el-Kazvînî (273/887), *Sünenü İbn Mâce*, İstanbul 1413/1992. Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'âs es-Sicistânî (275/888), *Sünenü Ebû Dâvûd*, İstanbul 1413/1992; et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsa b. Sevre (279/892), *Sünenü't-Tirmîzî*, İstanbul 1413/1992; en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb (300/915), *Sünenü'n-Nesâî*, İstanbul 1413/1992; el-Beyhâkî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali (458/1066) *es-Sünenü'l-Kübrâ* (neşr. Muhammed Abdülkadir Atâ), Mekke 1994.

8 İbn İshâk, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Yesâr (150/767), *es-Sîretü'n-Nebeviyye li-İbn İshâk* (thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Beyrut,1424/2004; İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (thk. Mustafa es-Sakâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafız Çelebi), Beyrut 1417/1997.

9 el-Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî (207/823), *Kitâbü'l-Megâzî* (thk. Marsden Jones), Beyrut 1404/1984.

olmak üzere, İbn Abdülhakem'in (257/870) Fütûhu Mısır,[10] İbn Abdürabbih'in (328/940) el-'Ikdü'l-Ferîd'i[11] gibi eserleri inceledik. Özellikle bu kitaplarda seriyye, gazve ve savaşlarda, esirlerin durumu hakkında değerli bilgiler verilmektedir.

c. Genel tarih kitapları; Hz. Peygamber'den itibaren kendi yaşadıkları döneme kadar geçen tarihi olayları kronolojik olarak veren el-Ya`kûbî'nin (292/905) ve et-Taberî'nin (310/922) Târîh'leri,[12] el-Mes`ûdî'nin (346/957) Murûcu'z-Zeheb'i, İbn Hibbân'mn (739/1339), Sahîh'i[13] Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (597/1201) el-Muntazam'ı,[14] İzzeddin İbnü'l-Esîr'in (630/1232) el-Kâmil fi't-Târîh'i, Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr'in (774/1373) el-Bidâye'si[15] sayılabilir. Bu eserler, genel siyasi olaylar yanında bazı toplumsal olaylarda, kölelere dair ayrıntılar vermeleri açısından önemli kaynaklardır. Haremi ve eğlence hayatını ele alırken bu tür eserlere başvurduk.

d. Şehir tarihleri; el-Belâzurî'nin (279/892) Fütûhu'l-Buldân'ı,[16] el-Bağdâdî'nin (463/1071) Târîhu Bağdâd'ı,[17] el-Makdisî'nin (375/985) Ahsenü't-Tekâsim'i,[18] el-Fâkihî'nin

10 İbn Abdülhakem, Ebû'l-Kasım Abdurrahman (328/939), *Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ* (thk. Charles C. Torrey), Leiden 1920.
11 İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî el-Endülüsî (328/940), *el-'Ikdu'l-Ferîd* (neşr. Abdülmecid et-Terhinî), Beyrut 1987.
12 el-Ya`kûbî, İbn Vâzıh Ahmed b. İshâk b. Ca`fer b. Vehb (284/897), *Târîhu'l-Ya`kûbî*, Beyrut 1379/1960; et-Taberî, Ebû Ca`fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd (310/923), *Târîhu'l-İslâm: Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk*, Beyrut 1407/1987.
13 İbn Hibbân, Ebû Hatim Alâeddin Ali b. Balaban b. Abdullah (739/1339), *Sahîhu İbn Hibbân* (neşr. Şuayb el-Arnaût), Beyrut 1414/1993.
14 İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali (597/1201), *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem* (thk. Abdülkadir Atâ ve dğr.), Beyrut 1412/1992.
15 İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer b Kesîr (774/1372), *es-Sîretu'n-Nebeviyye* (*Bidâye ve'n-Nihâye*), Beyrut 1481/1997.
16 el-Belâzurî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahya (279/892), *Fütûhu'l-Buldân* (thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ`), Beyrut 1407/1987.
17 el-Bağdâdî, Ebû Bekir el-Hatib Ahmed b. Ali b. Sâbit (463/1071), *Târîhu Bağdâd ev Medînetü's-Selâm*, Beyrut 1422/2001.
18 el-Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (375/985), *Ahsenü't-Tekâsim* (thk. M. J. De Goeje), Leiden 1906.

(278/891-892) Ahbâru Mekke'si,[19] İbn Şebbe'nin (262/876) Târîhu Medîneti'l-Münevvera'sı,[20] vs. eserlerde fetihler sonrası ortaya çıkan köleleştirilme konusunda önemli bilgilere ulaştığımız kaynaklar olmuştur. Yine bu eserler, memleketlerde hassaten şehirlerde kölelerin eğlence ortamları dâhil birçok bilginin yer aldığı önemli kaynaklardır.

e. Biyografik eserler; İbnü'l-Kelbî'nin (204/819) Cemheretü'n-Neseb'i,[21] İbn Sa`d'ın (230/844) et-Tabakâtül-Kebîr'i,[22] Halîfe b. Hayyât'ın (240/854) et-Tabakât'ı[23] başta olmak üzere İbn Abdülber en-Nemerî'nin (463/1071) el-İsti`âb'ı,[24] İzzeddin İbnü'l-Esîr'in (630/1233) Üsdü'l-Gâbe'si[25] ve İbn Hacer el-Askalânî'nin (852/1449) el-İsâbe'si,[26] el-Belâzûrî'nin (279/892) Ensâbü'l-Eşrâf'ı,[27] İbn Hazm'ın (456/1064) Cemheretü Ensâbi'l-Arab'ı,[28] ez-Zehebî'nin (748/1348), Siyeru A`lâmi'n-Nübelâ'sı,[29] İbn Hallikân'nın (681/1282), Vefâyâtü'l-

19 el-Fakîhî, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk (278/891), *Ahbâru Mekke fî Kadîmi'd-Dehr ve Hadîsih* (neşr. Abdülmelik b. Abdullah Dehîş), Beyrut 1984.

20 İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer el-Basrî (262/876), *Târîhu'l-Medinetü'l-Münevvera* (neşr. Ali Muhammed Dündül, Yâsin Sadeddin Beyân), Beyrut 1996.

21 İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. es-Sâib (204/819), *Cemheretü'n-nesep* (thk. Nâci Hasan), Beyrut 2004.

22 İbn Sa`d, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa`d b. Menî' ez-Zührî (230/844), *et-Tabakâtü'l-Kebîr* (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ), Beyrut 1410/1990.

23 Halîfe b. Hayyât, Ebû `Amr b. Ebû Hubeyre el-Leysî el-`Usfûrî (240/854), *Kitâbu't-Tabakât* (thk. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1993.

24 İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemalüddin Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed el-Kurtûbî en-Nemerî (463/1071), *el-İsti`âb fî Ma`rifeti'l-Ashâb* (neşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), Beyrut H1412.

25 İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim Abdülvâhid eş-Şeybânî el-Cezerî (630/1233), *Üsdü'l-Gâbe fî Ma`rifeti's-Sahâbe*, Beyrut 1390/1970.

26 İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şehâbeddin Ahmed b. Hacer el-Askalânî (852/1449), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe* (neşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), Beyrut 1992.

27 el-Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf* (thk. Muhammed Hamidullah) (neşr. Dâru'l-Me`ârif), Mısır 1959.

28 İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa`îd ez-Zâhirî (456/1064), *Cemheretü Ensâbi'l-Arab* (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Kahire 1382/1962.

29 ez-Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (748/1348), *Siyeru A`lâmi'n-Nübelâ* (thk. Şuayb el-Arnaût Beyrut, thk: Selahaddin Müneccid-İbrahim Ebyârî-Muhammed Es`âd ve dğr.), Beyrut 1402/1982.

`Ayân'ı,[30] İbnü'n-Nedîm'in (385/995) el-Fihrist'i[31] gibi. Bu kaynaklarda, köle ve mevâlinin isim ve künyeleri hakkında verilen ayrıntılar yanında, İslam toplumu içerisinde yer alan kişilerin kısa biyografileri, köle ve câriyelerin daha doğrusu azatlıların yaşamlarına dair ayrıntıların yer aldığı eserlerdir.

f. Edebiyât kitapları; Toplumun sosyo-kültürel yapısını yansıtan ve konumuzla ilgili geniş malumat veren eserlerdir. Kölelerin yoğunlaştığı bazı meslekler için İbn Habîb el-Bağdâdî'nin (245/860) el-Münemmak ile el-Muhabber'ini,[32] câriyelerin özellikle müzisyen câriyelerin durumuna işaret eden el-Câhız'in (255/869) el-Kıyân'ını,[33] toplum hayatının çeşitli yönleri ile ender bilgiler veren İbn Küteybe'nin (276/889) el-Me`ârif'ini,[34] İbn Abdürabbih'in (328/940) el-'Ikdü'l-Ferîd'ini ve tüm ayrıntıları ile Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin (356/966) el-Egânî'sini;[35] en-Nüveyrî'nin (733/1333) Nihâyetü'l-Ereb'ini,[36] sayabiliriz. Bu eserlerde Cahiliye Döneminden kendi yaşadıkları zamana kadar kültürel hayata dair çeşitli rivayetler aktarılmıştır. Bu tür edebiyat kitapları, kölelerin ve câriyelerin şiir, şarkı ve sanat alanındaki sosyo kültürel yapıyı göstermesi bakımından da önemlidir.

30 İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir (681/1282), *Vefâyâtu'l-Ayân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân* (neşr. İhsan Abbâs), Beyrut 1968.

31 İbn'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk (385/995), *el-Fihrist* (hzr. İbrahim Ramazan), Beyrut 1418/1997.

32 İbn Habîb, Ebû Ca`fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye el-Bağdâdî el-Hâşimî (240/859), *Kitâbu'l-Münemmak fî Ahbâri Kureyş* (thk. Hurşîd Ahmed Fârûk), Beyrut 1405/1985.

33 el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr (255/869), *Resâilü Câhız* (neşr. Abdüsselam, Muhammed Harun), I-IV,"el-Kıyân", c.II, "en-Nisâ" c.III, *"er-Reddü ale'n-Nasârâ" c. IV, "el-Evtân ve'l-Buldân" c.IV, Beyrut 1979.*

34 İbn Küteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889) *el-Me`ârif* (neşr. Servet Ukkâşe), Kahire 1388/1969.

35 Bu kaynaklar içerisinde en fazla müracaat ettiğimiz eser el-Egânî oldu. Özellikle şair ve şarkıcıların hayatına dair geniş bilgilere yer veren bu eserden, dönemin yeme içme, giyinme, dönemin eğlence otamları vs. konularda verilen ayrıntılardan azami derecede yararlandık. el-İsfehânî, Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin b. Muhammed (357/967), *Kitâbu'l-Egânî* (thk. Saffin Adnan Dâvûdî), Beyrut 1992.

36 en-Nüveyrî, Şehâbeddin Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed (733/1333), *Nihâyetü'l-İreb fî Fünûni'l-Edeb* (neşr. Sâid Âşûr ve dğr.), Kahire 1405/1985.

g. Coğrafya kitapları; el-Mes'ûdî (346/957),[37] Ebû Ubeyd el-Bekrî' (487/1094),[38] Yâkût el-Hamevî (626/1228)[39] ve el-Kalkaşendî (821/1418)[40] gibi müelliflerin eserlerini, köle ticaret yolları ve memleketlerin sosyal yapılarına dair bilgilerin elde edilmesinde kaynak olarak kullandık.

h. Emvâl kitapları; başta Ebû Yusuf'un (182/798) Kitâbu'l-Harâc[41] isimli eseri ile Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın Kitâbu'l-Emvâl'inde[42] kölelerin hakları ve hukuki durumları ile devlet hazinesinden aldıkları paylar (iktâlar) vb. konularda bilgi aldığımız kaynaklardır.

Bütün saydığımız eserler yanında; el-Cahşiyârî (331/942),[43] et-Tenûhî (388/998)[44] ve el-İbşihî (850/1446)[45] gibi müelliflerin eserlerini birçok konuda abartılı anlatımların da bulunduğu gerçeğini de göz önüne alarak yararlandık.

Tezimizde geçen terimlerin izahı başta olmak üzere yer yer yararlandığımız Halil b. Ahmed'in (175/792) dil bigisi ağırlıklı

37 el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Bağdad 1938.
38 el-Bekrî, Abdullah b. Abdülaziz Ebû Ubeyd (487/1094), *Mu'cemu'l-Müsta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi* (neşr. Mustafa es-Sekkâ), Beyrut ts.
39 Yâkût el-Hamevî, Şehâbuddin Ebû Abdullah (626/1228), *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1397/1977; *Mu'cemu'l-Udebâ* (thk. İhsân Abbâs), Beyrut 1993.
40 Arap edebiyatı ve kültürü dâhil birçok konuda ayrıntılı bilgiler veren Kalkaşendî'nin üç eserine müracaat ettik. el-Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. Ali (821/1418), *Subhu'l-A'şâ fî Sina'âti'l-İnşâ* (neşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin- Nebil Hâlid el-Hatîb- Seyyid Ali Nâbit), Beyrut 1407/1987, *Nihâyetü'l-Ereb fî Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab* (thk. İbrahim el-Ebyârî), Beyrut 1400/1980 ve *Meâsirü'l-İnâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe* (thk. Abdüsettâr Ahmed Ferrâc), I-III, Beyrut ts.
41 Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrahim b. Habîb el-Ensârî el-Kûfî (182/798), *Kitâbu'l-Harâc* (çev. Müderriszâde Muhammed Atâullah Efendi, sd. İsmail Karakaya), Ankara 1982.
42 Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellâm el-Herevî el-Ezdî (224/838), *Kitâbu'l-Emvâl* (neşr. Muhammed İmâre), Kahire 1409/1989.
43 el-Cahşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. 'Abdüs (331/942), *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, Kahire ts.
44 et-Tenûhî, el-Kâdi Ebû Ali el-Mühessin b. Ali (388/998), *Kitâbu'l-Ferec ba'de'ş-Şidde* (thk. Abbûd eş-Şâlicî), Beyrut 1398/1978.
45 el-İbşihî, Şihâbüddin Muhammed b. Ebi'l-Feth (850/1446), *el-Müstadraf fî Külli Fennin Mustazraf*, Beyrut 1986.

eseri Kitâbu'l-'Ayn,[46] İbn Manzûr'un (711/1311) şiir, edebiyat ve hadislere de atıf yapan büyük sözlüğü Lisânü'l-Arab ve konumuz açısından önemli bilgiler ihtiva eden Fîrûzabâdî'nin (817/1414) alfabetik sözlüğü el-Kâmûsu'l-Muhît[47] önemli eserlerdir. Yine İslamî literatürün bir nevi ansiklopedik eserleri arasında sayılabilecek el-Câhız'ın (255/869) Resâil'i[48] saray hayatı ve harem konusu hakkında verilen kavram ve terimlerin izahında önemlidir. Bazı kavram ve terimlerin izahında da birtakım sözlüklerden faydalandık.[49]

Kaynakların yanı sıra konumuzla ilgili yapılan araştırma, makale ve ansiklopedi maddelerinden özellikle de Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nin 'köle'[50] maddesi ile konuyla ilgi kurduğumuz başka maddelere de müracaat ettik.

B. KÖLELİKLE İLGİLİ KAVRAM VE TERİMLER

Türkçe sözlükte 'köle'; hür olamayan, başka birisinin bağlısı olan, esir gibi anlamlara gelir.[51] 'Kul', sözcüğü zaman içerisinde değişime uğrayarak, 'köle' biçimini almıştır.[52] Terim anlamıyla köle; bir insanın başka birinin malı ve mülkü kabul edildiği, hukûkî, iktisadî ve sosyal bakımlardan hür insanlar-

46 Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahman el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (175/792) (thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim Samarrâî), *Kitâbu'l-'Ayn*, Necef H1355, I-VIII, II, 48.

47 İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükrem (711/1311), *Lisânü'l-Arab*, Beyrut t.s. *Muhtasaru Târîhi Dımaşk li İbn Asâkir* (neşr. Dâru'l-Fikr), Beyrut, 1984; Fîrûzabâdî, Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb (817/1414), *el-Kâmûsü'l-Muhît* (thk. Mektebu Tahkîki't-Türâs fi Müesseseti'r-Risâle), Beyrut 1994.

48 el-Câhız, *Resâil* (neşr. Abdüsselam, Muhammed Hârun), Beyrut,1979. I-IV; "el-Kıyân", c.II, "en-Nisâ" c.III, "er-Reddü ale'n-Nasârâ" c. IV, "el-Evtân ve'l-Buldân" c.IV gibi.

49 Şemseddin Sâmi, *Kâmûs-i Türkî* (Çağrı Yay.), İstanbul 1992; Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1995; Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (MEB Yay.), İstanbul 1993.

50 Aydın, M. Akif –Hamidullah, Muhammed, "Köle", *DİA.*, İstanbul 2002, XXVI, 237-246.

51 Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük* (Ülke Yay.), İstanbul 1994, s. 680.

52 Ş. Sâmi, *Kâmûs-i Türkî*, s. 1214.

dan farklı ve aşağı statüde kabul edilen kimsedir.[53] Başka bir kişinin malı ve mülkü olan kişiye köle, memlûk, kul, bende, halayık ve esir, kadın köle için câriye ve odalık; köle sahibine ise efendi veya mevlâ terimleri kullanılmıştır.[54]

53 Engin, Nihat, *Osmanlı Devletinde Kölelik*, Marmara Ü. İlahiyat F. Yay., İstanbul 1998, s. 3; bkz. Aydın, M. Akif –Hamidullah, M. "Köle", *DİA.*, Ankara 2002, XXVI, 237-246.

54 Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 390. Göktürklerde köle; erkekler için 'kul', kadınlar için 'kün/küng' kelimeleri ile ifade edilmektedir. *Orhun Abideleri* (hzr. Muharrem Ergin), İstanbul 1970, s. 52-55, 59, 62, 64.) Uygur metinlerinde geçen 'küngüz' kelimesi câriye manasını taşımaktadır. Köle anlamında 'kul' kelimesi; Karahanlılar, Selçuklular ve Osmanlılar tarafından yaygın şekilde kullanılmaktadır. (Parlatır, İsmail, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Ankara 1992, s. 5.) 'Tigin' kelimesi Göktürklerden itibaren kurulmuş olan Türk devletlerinde, köle anlamında kullanılmıştır. Tigin kelimesinin kul, köle anlamında kullanımı ile ilgili olarak Kaşgarlı Mahmud Divân-ı Lügâti't-Türk'te; ten rengi gümüş gibi olan köleye "gümüş tigin", güçlü kuvvetli köleye, "güç tigin", doğan kuşu gibi yırtıcı köleye, "çağrı tigin", savaşçı ve yiğit köle köleye, "alp tigin" tabirleri kullanılmıştır. (*Divân-ı Lügâti't-Türk Tercümesi* (hzr. Besim Atalay), Ankara 1935, I, 413- 414; bkz. Parlatır, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, s. 6) Göktürklerde yiğit köleye "alp tigin", onurlu, kutsanmış sayılan köleye, "kutluğ tigin" denilirdi. (Bozkurt, Gülnihal, "Eski Hukûk Sistemlerinde Kölelik", *A.Ü. Hukûk F. Dergisi* (ayrı basım), XXXVIII, Sayı: 1-4, Ankara 1983, s. 99) Yine eski Türklerde, 'karabaş/karavaş' kelimesi, erkek ve kadın tüm köleleri ifade etmektedir. (Parlatır, *age.*, s. 5; Engin, *Osmanlı Devletinde Kölelik*, s. 3-4.)
Selçuklular dâhil olmak üzere dilimizde; köle kelimesinin karşılığı olarak abd, bende (köle, kul, esir anlamına gelen Farsça bir kelime) kullanılır. (Şükün, Ziya, *Farsça-Türkçe Lügat* (MEB Yay.), İstanbul 1984, I, 364.) Dadı; çocuğa bakan hizmetli kadın veya câriye hakkında kullanılan tabirdir. Özellikle de bir şahsın çocukluğundan beri hizmetinde bulunan câriyedir. (Pakalın, I, 388.) Esîr, esîre; Arapçada savaş tutsağı anlamında kullanılan esir kavramı, cahiliye ve risalet döneminde erkek esirler için kullanılmıştır. Ancak tek başına kadın savaşçı esirleri de ifade etmektedir. Kadın ve çocuklar için "seby" kelimesi de kullanılır. (İbn Manzûr, *Lisân*, I, 20.) Halâyık; Arapça "halîka" (yaratılmış manasında özelde insanlar için kullanılır) kelimesinin çoğulu olan 'halâik'in Türkçe söylenişidir. Halâyık; câriye, harpte esir düşmüş veya satın alınmış kadın yahut kız anlamındadır. (Ş. Sâmi, s. 582). Oda kalfası; küçük yaşta saraya alınan câriyeler acemilik, küçük kalfalıktan sonra bu mansıba yükselen sarayın oldukça yüksek mevki sahiplerinden biridir. (Pakalın, II, 716). Odalık; evin erkeğine ait özel hizmetler götürülmek üzere alınan kadınlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Efendilerinin yatağına giren odalıklar, câriye adıyla da anılırlar. (Pakalın, II, 716).
Osmanlı Türkçesinde, köle mefhumunun erkekler için 'kul', kadınlar için 'karabaş/karavaş' kelimeleriyle ifade edildiğini, XV. Asır başlarında yapılmış olan Kur'ân tercümelerinden anladığımız gibi bu kelimelerin bazı kanunname ve şer'iyye sicilleri gibi çeşitli belgelerle şiirlerde de aynı ma-

Arapçada kölelikle ilgili kullanılan terimlerin bazıları şunlardır:

1. Abd: Hür veya köle olsun tüm insanlar için "abd" sözcüğü kullanılabilir.[55] Kelimenin kökünü teşkil eden ibadet ve ubudiyet mefhumunda "kulluk ve "itaat" manası vardır. Kulluk ve itaat Allah'a yapılıyorsa abd; "hür insan", kula itaat ediliyorsa abd; "köle" manasına gelir.[56] Sami menşeli olduğu için İbrani ve diğer akraba dillerde de görülen abd, Arapçada bazı mana farklılıklarıyla birlikte rakîk, rakabe, kın, memlûk, vasîf, milk-i yemîn ve sadece kadın köle manasına câriye ve eme kelimeleriyle de ifade edilmiştir.[57] Abd kelimesi[58] ve bu kelimenin değişik ifade edilişlerinden olan; "abûd, abîd, ibâd, ubûd, ibdân, ubdân" kelimeleri Kur'ân ve diğer kaynaklarda yer almaktadır.[59] Hadis-i Şeriflerde köle karşılığı "abd" (erkek köle) kelimesi yaygın şekilde kullanılmıştır.[60] Geniş anlamda

nalarda kullanıldıkları bilinmektedir. Osmanlı Türkçesinde köleler için bende, halâyık, esir ve kadın köle için kenîz, kenîze gibi kelimeler kullanılmıştır. Savaşta düşmandan bilgi elde etmek için baskınla ele geçirilen düşman askeri veya düşman halkına 'dil' denmektedir. Padişahın daha çok askeri hizmetlerde kullanılmak üzere yetiştirilen esirlere 'kapıkulu' ifadesi kullanılmıştır. (Öztuna, "Osmanlı-Türk Toplumunda_", s. 8.)
Bazı batı dillerinde; Fransızcada köle: esclave, kölelik: esclavage, İngilizcede köle: slave, kölelik: slavery, Almancada köle: sklave, sklavin, kölelik: sklaverei kelimeleri kullanılmaktadır. (Lûvis b. Nikola el-Ma'lûf el-Yesûî Ma'lûf, *el-Müncîd fi'l-Lugâ ve'l-Edeb ve'l-'Ulûm* (neşr. el-Matbaatü'l-Katolikiyye), Beyrut, 1956, s. 976, 588. "Abd" kelimesinin karşılığı olarak İngilizler; slave İngilizce *Redhouse*, İstanbul, 1974, s. 909; Fransızlar; esclave bkz. Robert, Paul, Micro Robert, Paris, 1971, s. 388; Almanlar; sklave bkz. *Türkçe-Almanca Sözlük* Steuewold, İstanbul, 1988, s. 555; Çağatayca ve eski Türklerde kul için bkz. Pröhle, Wiulhelm, *Karaçay Lehçesi Sözlüğü*, Ankara 1991, s. 59.)

55 Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, II, 48; Fîrûzabâdî, *Kâmûs*, s. 378.
56 Hamidullah, M., "Abd", *DİA.*, Ankara, 1988, I, 57.
57 Lûvis b. Nikola, *Müncîd*, s. 976, 588.
58 Kur'ân, Nisâ 4/172, İsrâ 17/1, Zâriyât 51/56.
59 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (thk. Mustafa Seyyid Muhammed ve dğr.), Kahire 1421/2000, I-XV, II, 186, 187, IV, 391 vb.; el-Mevsılî, Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd el-Mevsılî el-Hanefi (683/1284), *el-İhtiyâr li Ta'lili'l-Muhtâr* (Çağrı Yay.), İstanbul 1984, s. 250; Bilmen, *Hukûk-u İslâmiyye*, III, 333; Schacht, J. *İslâm Hukûkuna Giriş* (çev. Mehmet Dağ-Abdulkadir Şener), Ankara 1977, s. 135; Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2005, I, 457-458, II, 1762, 28; Hamidullah, M. "Abd", *DİA.*, I, 57-58.
60 Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasar Tercüme ve Şerhi* (Akçağ Yay.), Ankara 1992, XI, 195, 318, 319, 329, 335; XVII, 237.

insanlar ve diğer varlıklar için, "Abdullah" (Allah'ın kulu) deyimi kullanılmıştır. Kur'ân; peygamberlere, insanlara, cinlere, meleklere bu kelime ile hitap etmektedir.[61] Kur'ân'da dört yerde "abd" kelimesi köle anlamında kullanılmıştır.[62] Bunlardan ikisinde erkek köle, tek basına,[63] diğer iki yerde ise kadın köle anlamına gelen "eme" ve "imâ" kelimeleri ile birlikte kullanılmıştır.[64] Yine erkek köle anlamında "abden memlûken" (başkasının malı olan köle) ifadesi kullanılmıştır.[65]

2. Câriye: Sözlükte genç kadın anlamına da gelen bir kelimedir.[66] Yaygın anlamıyla kadın veya kız köle anlamında kullanılır.[67] Kur'ânda, kadın köle için kullanılan; "Elinizin altında sahip olduğunuz" anlamında; "mâ meleket yemînüke"[68] ile "mâ meleket eymânüküm min-feteyâtiküm"[69] ifadeleri -daha çok câriye/genç kadın/hizmetçi- yedi kere tekrarlan-

61 'abd, ibâd, u'budü, ya'budu' Kur'ân, Bakara 2/21, 186; Nisâ 4/36, 172; A'raf 7/1, 3, 59, 194; Meryem 19/93; Mü'minûn 23/32; Sebe' 34/9; Zâriyât 51/56; Necm 53/62.
62 Kur'ân Bakara 2/178 'abd', 221 'abd'; Nahl 16/75 'abden memlûke'; Nûr 24/32 'ibâd' Hamidullah, Râgıb el-İsfehânî'nin 'abd'in Kur'ân'daki kullanılış tarzını dörde ayırdığını söyler ve hukuk açısından 'abd', yaratılması bakımından 'abd', Allah'a kulluk yapması bakımından 'abd', dünyaya kul olan 'abd': Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed (538/1144), *el- Keşşâf an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl* (thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Fethi Abdurrahman Ahmed Hicazî), (Mektebetü'l-Ubeykan), Riyad 1418/1998, I-VIII, I, 370, III, 456-457vd; İbn Kesîr, *Tefsîr*, II, 161-165, 296-299, VIII, 334, X, 221-223; Fahreddin Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer (606/1209), *Tefsir-i Kebîr (Mefâtihü'l-Gayb)* (neşr. Dârü'l-Fikr), Beyrut 1401/1981, I-XXXII, V, 54, VI, 64-66, XX, 85, 86, XXIII, 211-214, 219, 220; bkz. Hamidullah, M. "Abd" *DİA.*, I, 57
63 Kur'ân, Bakara 2/178; Nahl 16/75.
64 Kur'ân, Bakara 2/221; Nûr 24/32.
65 Kur'ân, Nahl 16/75; Kur'ân'da kölelikle ilgili olarak 'abd, ibâd, abden memlûke, eme, imâ, rakabe, rikâb, mâ meleket yemînuk, mâ meleket eymânüküm min feteyâtiküm' şekillerinde on kelime kullanılmıştır. Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 456-457; Fahreddin Razî, *Tefsîr*, X, 61; İbn Kesîr, *Tefsir*, VIII, 334.
66 Güneş, gemi, Allah'ın nimeti, genç kadın anlamında, çoğulu 'Cevârın'. bkz. Fîrûzabâdî, *Kâmûs*, s. 1639.
67 Halîl b. Ahmed, I, 150; Mutçalı, Serdar, *el-Mucem el-Arabî el-Hadîs*, İstanbul 1995, s. 116; *Mucemu'l-Vasît*, I, 119; Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Lügat*, s. 155.
68 Kur'ân, Ahzâb 33/50.
69 Kur'ân, Nisâ 4/24–25; Mü'minûn 23/6; Nûr 24/33; Me'âric 70/30; Fahreddin Razî, *Tefsîr*, X, 57-61, XXIII, 81-82, 216-220, XXX, 130.

mıştır. Hadislerde köle anlamında 'câriye' başta olmak üzere 'berîre',[70] 'eme',[71] 'feynât',[72] 'velîde'[73] kelimeleri kullanılmıştır.[74]

3. Eme: Sözlükte köleleştirilen kadın,[75] sahip olunan şey anlamındadır.[76] Kaynaklarımızda sık kullanılmazsa da "eme"[77] ve çoğul hali olan "imâ"[78] kelimeleri, Kur'ân'da iki yerde geçmektedir.[79]

4. Gulâm: Sözlükte, genç anlamı yanında efendinin oğlu anlamına da gelir.[80] Kaynaklarda bu terim birbirinden çok farklı anlamlarda kullanılmıştır. Gulâm, çeşitli kabiliyetlerine göre çalıştırılan gençler ve özellikle fetihler sonrasında köleleştirilenler için kullanılmıştır.[81]

5. Hâsi/Hâdim: Arapçada "el-Hâsi" (husyeleri çıkarılmış kişi) kısırlaştırılan erkek anlamında Türkçede hadım kelimesi ile ifade edilmektedir.[82] Bu sözlük anlamıyla birlikte özelde harem dairesinde çalıştırılan ve erkekliği yok edilmiş, iğdiş edilmiş kimseler için ifade edilmektedir.

6. Hâdim: Sözlükte efendiye hizmet eden ve birisine kuvvetli bağlar ile bağlı olan kimse demektir.[83] Hâdim kelimesi, ha-

70 Buhârî, "Mükâteb", 1-5; Ebû Dâvûd, "'Itk", 2 (3930); Nesâî, "Buyû'", 78 (4639, 4640, 4641); İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 39 (6770); Aydın, M. A. –Hamidullah, M., "Köle", *DİA.*, XXVI, 243.
71 Fahreddin Razî, VI, 65, XXIII, 212-213, 217, 218,, 220 vd.
72 Fahreddin Razî, X, 61 (feynât: câriyeler)
73 Fahreddin Razî, XII, 322, 357 Velîde: câriye anlamında İbnü'l-Esîr, Muğîre b. Şu'be'nin kölesi Akîle için (velîde tabirini) kullanmıştır. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 385.
74 Ebû Dâvûd, "Edeb", 133; Hâdim: Tirmizî, "Birr", 31 (1949); Buhârî, "Et'ime", 55, 'Itk, 18; Müslim, "Eymân", 42.
75 Halîl b. Ahmed, VIII, 431, 432.
76 Fîrûzabâdî, *Kâmûs*, s. 1627.
77 Kur'ân, Bakara 2/221; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 431; Fahreddin Razî, V, 58; İbn Kesîr, *Tefsir*, II, 296.
78 Kur'ân, Nûr 24/32; Zemahşerî, *age*, III, 298; Fahreddin Razî, XXIII, 211; İbn Kesîr, *Tefsir*, X, 221, 222.
79 Baran, Şafak, *Felsefe Gözüyle Kur'ân'da Kölelik ve Cariyelik*, Basılmamış Doktora Tezi, Dan. Prof. Dr. Hüsamettin Erdem, Selçuk Ü. İlahiyat F., Konya, 2006, s. 25-26.
80 Fîrûzabâdî, *Kâmûs*, s. 1475.
81 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 31.
82 İbn Manzûr, *Lisân*, XIV,230; Fîrûzâbâdî, *age.*, s. 1651.
83 Fîrûzabâdî, *Kâmûs*, s. 1421.

dım şeklinde de ifade edilmiştir. Hadislerde kölelere "hâdim"[84] ve "ihvân"[85] terimleri ile hitap edildiği görülmektedir.

7. **Kayne**: Sözlükte demirci anlamına gelse de eğlence sektöründe önemli bir yere sahip şarkıcı (muganniye) câriyeler için kullanılmıştır. Kayneler zengin evlerinde ve kabile reislerinin büyük çadırlarında şarkı söyleyip raks ederek ev sahibini ve misafirlerini eğlendirirlerdi.[86]

8. **Kın:** Sözlükte köleleştirilen tam köle anlamındadır.[87] Toprağa bağlı köle (serf) anlamındadır. Özellikle kırsal alanda köylerde çiftçilik ile meşgul idiler. Toprağın arazinin değeri biçilirken onlar hesaba katılırdı. Tek başlarına alınıp satılmazlardı. İslam döneminde ikta' sistemi içinde çalışan köylüler olarak görülürlerdi.[88] İslam hukukunda kınn; hiçbir şekilde hürriyeti bulunmayan tam kölelik olarak tanımlanmıştır.[89]

9. **Mevlâ/mevâli:** Sözlük anlamı hılf (yani dostluk, ittifak ve dayanışma) ve yardımcı gibi anlamlara gelir. Mevlâ; hem "köle azat eden" hem de "kölelikten azat olunan" kimseler için kullanılmaktadır. Çoğulu mevâli'dir.[90] Geniş anlamıyla bir kişinin nesebine azatlı olarak intisap eden kişidir.[91] "Hılf" anlaşma-

84 Buhârî, "İmân", 22, "'Itk", 15, "Edeb", 44; Müslim, "Eymân", 40; Ebû Dâvûd, "Edeb", 133; Tirmizî, "Birr", 29 (1945, 1946); *Kütüb-i Sitte*, XI, 312-313.

85 *Kütüb-i Sitte*, XI, 318.

86 İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 648; Belâzurî, *Ensâb*, I, 220; Mes'ûdî, *Murûc*, I, 205, 430; İbn Kesîr, *Bidâye*, X, 325; Bozkurt, Nebi, "Eğlence", *DİA*, İstanbul 1994, X, 483-488, 483.

87 Halîl b. Ahmed, V, 27.

88 Zeydân, Corcî, *Tarîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*, Dâru'l-Hilâl, Kahire 1902-1906, IV, 58.

89 Bazılarına göre alınıp satılması caiz olmayan Müdebber köleler gibi 'kın' tabirini kullanmaktadır. Bilmen, *age.*, III, 343.

90 Halîl b. Ahmed, VIII, 365; İbn Manzûr, *Lisân*, XV, 407; Zebidî, *Tâc*, X, 398. Yardımcı anlamına gelen ancak daha ziyade hem "köle azat eden" hem de "kölelikten azat olunan" kimseler için kullanılan kelimedir. Çoğulu 'mevâli'dir. Bkz. *Ahter-i Kebîr*, İstanbul, 1292/1875, II, 354. Fîrûzabâdî, *Besâiru Zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz* (neşr. el-Mektebetü'l-İlmiyye), Beyrut, t.s., I-V, V, 283; Zebidî, Ebû'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed (1205/1790), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, I-X, Mısır, 1306, X, 399; Şemseddin Sâmi, s. 1432. Hz. Peygamber'in; "*Ben mevlâsı olmayanın mevlâsıyım*" dediği kaydedilir. İsfehânî, XVI, 108-109

91 Azat edilen kölelerle azat eden efendiler arasında bir nesep bağı kurulabilir. Hz. Peygamber; "*Bir kavmin mevlâsı o kavimdedir.*" diyerek azatlısı

sı yapan kişi, karşı tarafın yakını sayıldığından bu kişiler için "el-Mevlâ" terimi kullanılmaktadır. Bundan dolayı azatlılara "mevâli" denilir.[92] Kaynaklarda "el-mevlâ" terimi kabile ve bölge için kullanıldığı gibi[93] kişilere ait olarak da kullanılmıştır.[94] "Mevlâ" ayrıca çift anlamda kullanılabilen bir kelime olup hem ismi fâil hem ismi mefûl manasında kullanılır.[95] "Mevlâ" terimi, bu durumda sözlük anlamıyla paralellik göstermekte ve "azatlı köle" anlamına gelmektedir. Bu anlamda "mevlâ", kelimesi efendi, köle, azat eden, azat edilen, nimet veren, nimet verilen, müttefik, ortak, dost, yardımcı, arkadaş, amcaoğlu, yakın akraba ve komşu gibi anlamlara gelmektedir.[96] "Mevâli" terimi; Emevîlerle birlikte siyasi anlam kazanarak; Araplar dışında kalan her Müslüman için de kullanılmıştır.[97]

Teknik anlamda dört grup mevâli vardır; 1.Köle mevâliler, 2.Azatlı mevâliler, 3.Muvalât mevâliler, 4.Kendileriyle velâ irtibatı olmayan hür mevâliler.[98] Hasan İbrahim Hasan da savaşlarda ele geçen esirlerden çoğunun Araplar için "mevâli" olduğunu ifade ederek ve eski efendileri ile ilişkilerini tanımlamak için kullandıklarını söylemektedir.[99] Mevâlinin bir baş-

Tahmân'a seslenmiştir. İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 267; İbn Haldûn, *Mukaddime* (çev. Halil Kendir), İstanbul 2004, I, 171, 182.

92 Nesâî, "Buyû'", 87 (4654); Mevsılî, IV, 42-43; İbn Manzûr, *Lisân*, XV, 408-411; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, s. 1732.

93 Halife b. Hayyat, Ebû Ömer el-Leysî el-Asfûrî (240/854), *Tarîhu Halife b. Hayyât*, Beyrut H1397, I, 319; el-Müberred, Ebû'l-Abbâs, Muhammed b. Yezîd (285/898), *Kâmil fi'l-Lügâ ve'l-Edeb* (thk. Nuaym Zarzûr ve dğr.), I-II, Beyrut 1987, II, 45.

94 Taberî, VII, 202; Mes'ûdî, *Tenbîh*, s. 34, 68, 70 vd.

95 Fîrûzabâdî, *Besâir*, V, 283. Zebîdî, *Tâc*, X, 399.

96 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser* (thk. Tahir Ahmed ez-Zâvî – Muhammed Mahmud et-Tanahî) (neşr. Darü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye), Kahire t.s., I-V, V, 228; İbn Manzûr, *Lisân*, XV, 408; Fîrûzabâdî, *Besâir*, V, 283; Zebîdî, *Tâc*, X, 399.

97 Cemil Abdullah Muhammed el-Mısrî, *el-Mevâli Mevkıfu'd-Devleti'l-Ümeviyyeti Minhum*; Amman 1988, s. 23, Necdet Hammâş, "Emevîler Döneminde Mevâli ve Zımmilerin İdaredeki Rolü", çev.İrfan Aycan, *AÜİFD.*, Ankara 1997, XXXVII, s. 37-175.

98 Mevsılî, IV, 42-43; Mahmud Mikdâd, *el-Mevâli ve Nizâmu'l-Velâ mine'l-Cahiliyye ila Evâhiri'l-Asri'l-Umevî*, Dımaşk 1408/1998, s. 135-136.

99 Ali-Hasan İbrahim Hasan, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, Kahire 1970, s. 327, bkz. Özdemir, Mehmet Nadir, *İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik* (Gökkubbe Yay.), İstanbul 2006, s. 20-21.

ka tasnifi vardır ki o da ıtk, akd ve rahm mevâlisi olmak üzere üçe ayrılır.[100] Tezimizde genel anlamda üzerinde duracağımız, azat edilen köle ve câriyeleri içeren ıtk mevâlisidir.

10. Memlûk: Sözlükte milk yani sahip olunan şeydir.[101] Savaşlarda elde edilen esirlerin köleleştirilenleri için kullanılmıştır.[102] Rakabe (çoğulu rikâb) kelimesi de memlûk anlamında kullanılmıştır.[103]

11. Rakîk: Sözlükte üzerine yazı yazılan ince deri, beyaz sayfa, beyaz tenli vs. anlamlara gelir. Esirin köleleştirilmiş haline "rakîk" denilir.[104] Hür olduğunu açıklayan köleye de "rakîk" denilir.[105] Kaynaklarda geçen bu terim, sözlük anlamının dışında hürriyetini ilan eden köleler ile hizmete ve satışa konu olan köleler için de kullanılmıştır. "Rıkk" ve "rakîk" kelimeleri Kur'ân'da geçmezken[106] aynı sözcüğün farklı ifadeleri içinde bulunan "rakabe"[107] dört yerde ve bu kelimenin çoğulu olan "rikâb"[108] üç yerde geçmektedir.[109] Fıkıhta kaçak köle için "abd-ün âbık-un" tabiri kullanılmaktadır.[110]

100 Mahmud Mikdâd, *age.*, s. 121-135; bkz. Cevad Ali, *el-Mufassal fi Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm* Beyrut 1978, I-X, IV, 368.
101 Fîrûzabâdî, *Kâmûs*, s. 1232.
102 Haccâc'ın affedip azat ettiği haberi ulaşan kölelerinden (memlûk) biri şükür secdesi yapmıştır. İbnü'l Cevzî, *Muntazam*, VIII, 241.
103 Râzî, Ebûbekir, *age*, s. 214
104 Halîl b. Ahmed, V, 24; Zebîdî, *Tâc*, VI, 358.
105 Rakîk: erkek köle, rakîka: kadın köle. Çoğulu: rikâk. Fîrûzabâdî, *Kâmûs*, s. 1146; Luvis b. Nikola, *Müncîd* (Beyrut, 1986), s. 273.
106 Râgıb el-İsfehânî (502/1108), *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, Dımaşk, 2005, s. 206-207; Ahmed Şefik Bey, *el-Rıkku fi'l-İslâm*, İstanbul H1314, s. 6; Mâverdî, *el-Havi'l-Kebîr*, Beyrut 1994, XVIII, 3; *Mu'cemu'l-Vasît*, I, 366, 273-274; Zuhaylî, Vehbe, *İslâm Fıkhı Ansik.* İstanbul 1992, X, 329.
107 *Müncîd*, s. 274; çoğulu 'rikâb'; Râzî, Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyyâ (313/925), *Muhtâr-ı Sihâh*, neşr. Mahmud Hâtir, Beyrut 1995, s. 214; Mevsılî, IV, 19.
108 Kur'ân, Nisâ 4/92: bu ayet içerisinde üç kez "rakabe" kelimesi kullanılmıştır. Mâide 5/89, Mücâdele 58/3, Beled 90/13: Rakabe: Memlûk olarak açıklanmış. Bkz. Râzî, Ebûbekir, *age*, s. 214; kul-câriye. Kur'ân, Bakara 2/177, Tevbe 9/60, Muhammed 47/4: Rikâb, rakabe kelimesinin çoğuludur. Bkz. *Müncîd*, s. 274.
109 Kur'ân, Bakara 2/177, Tevbe 9/60, Muhammed 47/4. Rikâb, rakabe kelimesinin çoğuludur. Bkz. *Müncîd*, s. 274.
110 Engin, *Osmanlı Devletinde Kölelik*, s. 3.

12. Ümmüveled: Kelime olarak; çocuğun annesi anlamına gelir ve efendisinden çocuk doğuran câriye için kullanılan bir deyimdir. Efendisinin ölümünden sonra bu câriye başka bir işleme tabi tutulmaksızın hürriyetini elde eder. Doğan çocuk hür sayılır, onunla baba arasında bir nesep bağı kurulur ve her bakımdan normal evlilikten doğan çocukların konumuna sahip olur.[111]

13. Vasîf/vasîfe: Küçük yaşlarından itibaren özelde şarkıcı olarak yetiştirilen köle ve cariyeler için kullanılan bir tabirdir. Özellikle cariye olanların çok yüksek fiyatlarla satıldıkları bilinmektedir.[112] İsfehânî, Velîd b. Yezîd'in eğlence meclisinde inci mercanı andıran 40 vasîf ve vasîfe'den söz etmektedir.[113]

Yukarıda söz konusu ettiğimiz terimler dışında; hizmetçi/câriye anlamında kullanılan *berîre, esîre, ferrâşe, fetâ, feynât, gurre, memlûke, nedîme, vasiye, velîde* kelimeleri vardır. Erkek hizmetçi/köle manasında *esîr, ferrâş, kın, nedîm* gibi kelimeler kulanılır. Savaşlarda devlet başkanının payı için ayrılan humusa (beşte birin) *safî denildiği gibi,* köle veya cariye içinde de aynı ifade tercih edilir.[114] Savaşlarda esir alınan tüm kadın ve çocuklar için *seby* denir. Köle ticareti ile uğraşanlara da *nehhâs* adı verilir.[115] Köle azat etme "*`ıtk*" kelimesi ile ifade edilir.[116]

111 Aydın, M. A. -Hamidullah, M., "Köle", *DİA.*, XXVI, 243.
112 Halîl b. Ahmed, VII, 162; Nüveyrî, s. 292-294.
113 İsfehânî, VII, 66, 67.
114 Safî; köle, cariye, koyun, at için kullanılan bir terimdir. Halîl b. Ahmed, VII, 163 (nedîm için bkz.) VIII, 53; İbn Sa`d, X, 125; Taberî, II, 592.
115 Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-`Ayn*, III, 144. Sebî/sebîye; esir olarak ele geçirilen kadın ve erkek için kullanılır. Savaşta esir düşüp köleleştirilene de sebî denilmektedir. 'Se-be-te' fiili cariyenin kalbini (gönlünü) elde etmek anlamına da gelir. Halîl b. Ahmed, VII, 313. Benzer tabirlerden "Velîde"; yeni doğmuş çocuk yani bebek anlamı yanında köle, genç hizmetçi anlamında da kullanılmaktadır. Kanar, Mehmet, *Arapça Türkçe Sözlük*, İstanbul 2009, 1888 shf., s. 1831.
116 Köle azat etti (a`taka), azat etmek (`ıtâka)... Ka`be'nin bir adıda 'el-Beytü'l-`Atîk'dir. Halîl b. Ahmed, I, 146.

C. ÇEŞİTLİ DİN VE UYGARLIKLARDA KÖLELİK

Kölelik uygulamasının çeşitli din ve uygarlıklarda bilinmesinde yarar vardır. Biz İslam'ın doğduğu topraklara yakın sayılabilecek medeniyetlerde kölelik uygulamalarına ana hatları ile değindik. Dünyada varolan tüm uygarlıklardan bahsetmek yerine en bilinenlerin köleliğe bakışını kısaca verdik. Hatırlatma babında Yahudilik, Hıristiyanlık kaynaklarında (Tevrat ve İncil'in Türkçe çevirisi) köle kelimesinin geçtiği bazı bölümlere atıf yaparak köleye nasıl yaklaşıldığına baktık. Kur'ân'da, Hadis kaynaklarında kölelik başlıkları altında köleye ve köleliğe nasıl yaklaşıldığı noktasında, konu ile alakalı olarak yer yer arka plana da girerek yorumladık. İslam hukukunda köleliği incelerken de ağırlıklı olarak Sünni İslam mezheplerinin (Dört Mezhebin) konuya yaklaşımını çağdaş sayılabilecek fıkıh kitaplarından örnekler vererek yansıtmaya çalıştık.

1. Farklı Uygarlıklarda Kölelik

İnsanın insanı köle edinmesinin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Eski Çin tarihinde, özelikle de Hindistan'da herkesçe bilinen kast sistemi vardır. Firavunların devasa piramitleri inşa ederken köleleri kullandıklarını biliyoruz. Eski Mezopotamya ve Pers uygarlıklarında köleliğin varlığı bir gerçektir.[117]

Tarihi kayıtlarda ilk kez '*kölelik*' kavramı Sümer kentlerinden Kis'te geçtiği söylenmektedir. Bu bölgede bulunan belgelere göre kadın köleler tapınak atölyelerinde iplik eğirirler ve dokuma işleri yaparlardı.[118] Kölelik tarihinin çok eski çağlara kadar uzandığı Eski Mısır medeniyetinde ve Yakındoğu medeniyetlerinde de kölelerin çok önemli bir yekûn teşkil ettiği bilinmektedir. Bu dönemde savaş esiri kölelerin yanı sıra komşu kabilelerden ve kavimlerden kaçırılan kişiler de köle olarak kullanılabiliyordu. Babaları ya da yakın akrabaları tarafından

117 Urfe, Muhammed, "Lâ Ta'rîfu'l-İnsâniyye Hadâratü Kâvameti'r-Rıkki ke'l-İslâm", *Mecelletü'l-Ezher*, c.25/2, 298-201, Kahire 1954, s. 198.
118 Sümerlere ait tabletlerde kölelere yaptırılan işlerden bahsedilmiştir. Bkz. Freeman, *Mısır-Yunan ve Roma Antik Akdeniz Medeniyeti*, s. 78.

satılan çocuklar ve borçları yahut işlemiş oldukları suçlardan dolayı satılan kişiler de köle statüsünde bulunurdu.[119]

Eski Mısır'da köleliğin MÖ 4.000'lere kadar uzandığı söylenmektedir. Elleri arkalarına bağlı küçük esir heykelleri, bunun delili olarak gösterilmiştir.[120] Antik Mısır'da toplum köle emeğine sıkı sıya bağlıydı ve efendiler köleler üzerinde mutlak haklara sahipti. Bunlar kadın olsun erkek olsun kafaları kazınmış olmasıyla tanınırdı. İsrail oğullarının MÖ iki binli yılların ikinci yarısında köleleştirildikleri malumdur. Üç kaynaktan (savaş esirleri, köleleştirilen borçlular ve köle ticareti) beslenen kölelik tüm yönleriyle toplumun ve devletin vazgeçilmezleri arasındaydı.[121]

Bu şekilde değişim gösteren kölelik müessesesi, Yunan toplumunda da aynı hızla devam etmiştir. Fakat şu da bir gerçekti ki, ele geçirilen savaş esirleri sürekli hizmet için kullanılmazdı. Bunun yanında savaşlarda ele geçirilen esirler, hiç acımadan öldürülüyordu. İlkçağ kavimlerinden olan İrokuvalar'ın almış oldukları esirleri yedikleri bilinmektedir. Daha sonraları ise köle statüsünde bu esirleri satmaya başladıkları sözlü tarih yolu ile günümüze gelmiştir. MÖ 1000-500 yılları arasında kölelik bir müessese olarak kabul edilmeye başlanmıştı. Kölelik savaşta adam öldürmenin alternatifi sayılmıştır. Bu şekilde insanlık tarihinde kölelik ve buna bağlı olarak da kölelik kurumları oluşmaya başlamıştır.[122]

Köleliğin başlangıç tarihi tam olarak bilinmekle birlikte bu müessesenin, kabile hayatından göçmen ve yerleşik hayata geçiş dönemi içerisinde oluştuğu tahmin edilmektedir. Kölelik, insanlığın tarımsal faaliyetlere başladığı dönemlerde, insanların sürülerini gütmek, kendi topraklarını işlemek ve ev hizmetlerinde eşlerine yardımcı olmak maksadıyla kurmuş olduğu en önemli bedava insan gücü kaynağı olmuştu.

119 Engin, Nihat, "Köle", *DİA.*, XXVI, 237.
120 V. Diakov, S. Kovalev, *İlk Çağ Tarihi* (çev. Özdemir İnce), Ankara 1987, I, 89-90.
121 Engin, s. 9.
122 Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukûkunda Kölelik ve Cariyelik*, s. 30.

Özellikle büyük toprakları ellerinde bulunduran az sayıdaki zengin sınıf mensubu insanlar, topraklarını işletmek için kölelere ihtiyaç duyuyordu. Bu durum köleliğin giderek yaygınlaşmasına ve ekonomik olarak büyük bir ticaret ürünü olmasına neden olmuştur. Erkek kölelerden genellikle ağır işlerde faydalanılırken, kadın kölelerden ise cinsel tatmin ve çocuk sahibi olma gibi amaçlarla faydalanıldığı görülmüştür.[123] Bu açıdan bakıldığında ilkçağ topluluklarında kadının yeri çok önemliydi. Çünkü kadın doğurganlık özelliği nedeniyle tanrıça rolüne dahi sokulmuştu. Fakat ilkçağ toplumlarında doğumdan sonra hemen ölüm olayı yüksek oranda gerçekleştiği için birçok zengin kadın, eşleri için çocuk doğurmak maksadı ile köle tedarik etmiş ve bu şekilde kendilerinin yerine hamile kalan kölelerini bu riske atmayı yeğlemiştir. Bununla birlikte ilkçağ sınırları içerisinde kadın köleler tarımda, dokumada, ağaç ve metal işlerinde de etkin rol oynamıştır. Bu da kadının toplumda daha önemli olmasını sağlamıştır. Bu faaliyetlerin önemi arttıkça, kadının da toplum içindeki önemi bu bağlamda artmıştır.[124]

Aile ilişkileri içinde kölenin fonksiyonuna değinmek gerekirse, İlk Çağ filozoflarından Aristoteles, toplumun sağlıklı bir şekilde işleyişi ve işlerin görülmesi için köleliğin zorunlu olduğunu düşünmüştür. Zaten ona göre kölelik, doğal bir olgu ve doğuştan gelen özelliktir. İnsanların zekâları itibariyle efendi-köle olması kaçınılmazdı. Yine o, doğanın insanları köle ve efendi diye ayrı ayrı yarattığını iddia etmiş ve bu görüşünü; "*Tabiatın kendisi, hürler ile kölelerin bedenleri arasında fark gözetmiştir; birini hizmet için kuvvetli, diğerini bu çeşit hizmetlerden yararlanacak şekilde yapmıştır.*"[125] diyerek açıklamıştır.

123 Fendoğlu, Hasan Tahsin, İslâm *ve Osmanlı Hukûkunda Kölelik ve Cariyelik* (Beyan Yay.), İstanbul 1996, s. 25.
124 Şahan, Melek, "Tarih Öncesi Anadolu'da Tanrıça", *S.D.Ü. Eğitim Bilimleri Fak. Der.*, Burdur 2005, s. 44.
125 Aristo (MÖ 322), *Politika* (çev. Mete Tuncay), İstanbul 1983, I, 1.11. Bkz. Kaya, Mahmut, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, İstanbul 1983, s. 269.

Eski çağlarda köleye bakışı yansıtması bakımından Aristoteles'in değerlendirmelerine göre köle; bir eşya gibi canlı bir alete benzetilmiş[126] efendisine kayıtsız ve şartsız teslim olması istenmiştir.[127] Köleler ehlileştirilmiş bir hayvana benzetilerek[128] akıl ve muhakemeden yoksun sayılmıştır.[129] Aristoteles, güçlünün zayıfa hükmetmesinin doğal olduğununu: "*Mekik, kendiliğinden havada uçup dokuma işi yapmadıkça, ustanın kalfaya, efendinin köleye ihtiyacı vardır.*"[130] diyerek savunmuştur.[131]

Eski Yunanlarda yaygın bir şekilde mutlak kölelik müessesesi vardı. Başka milletlere karşı fütursuzca, gerek köle edinme ve gerekse köle ticareti amacıyla, korsan saldırılar düzenleniyordu. Ele geçirilen esirler, başta Atina olmak üzere tüm şehirlerde kurulan köle pazarlarında satılıyorlardı. Yunanların ticaretinde kölelerin payı oldukça yüksekti. Yunanlar için kölenin aslının fakir olması veya zengin olması hiç önemli değildi. Köle her şeyini efendisine bağışlamış bir maldan farklı tutulmuyor, insani tüm hasletleri hatta yaşama hakkı dahi bulunmuyordu.[132]Aristo'ya göre işçi, esnaf ve tüccar gibi bedeniyle çalışanlar vatandaş sayılmazdı. Vatandaş sayılanlar ise nüfusun %5'ini geçmiyordu.[133]

126 "*Kaptanın elindeki dümen cansız bir alet, tayfa ise canlı bir alettir. Tıpkı bunun gibi, ailenin yapısında köle, canlı bir mülk ve aletten başka bir şey değildir. Beden için ruh ne ise köle de efendi için odur.*" Aristoteles, *Politika*, I, 2.4

127 "*Beden ruha itaat etmek zorunda olduğu gibi köle de efendisine kayıtsız şartsız boyun eğmek zorundadır. Ruhun bedene hükmetmesi ne kadar tabii ve faydalı ise, efendinin köleye hükmetmesi o kadar yararlıdır.*" Aristoteles, I, 2.10-11. Bkz. Kaya, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, s. 270.

128 "*Kölelerle hayvanlar aşağı yukarı aynı işe yararlar. Her ikisi de vücutlarının kuvvetiyle insanlar için yararlı olan işleri yaparlar. Evcil hayvanla köle arasındaki fark, birinin içgüdüsüyle, öbürünün eksik olan aklıyla sahiplerinin hizmetinde bulunmalarıdır.*"Aristoteles, *age.*, I, 2.13.

129 Aristoteles, I, 4.11 ve 4.14. Bkz. Kaya, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, s. 270.

130 Aristoteles, I, 1.5. Bkz. Kaya, *age.*, s. 270

131 Fendoğdu, *İslâm ve Osmanlı Hukûkunda Kölelik ve Cariyelik*, s. 26; Charles Freeman, *Mısır-Yunan ve Roma Antik Akdeniz Medeniyeti* (çev. Suat Kemal Angı), Dost Yay., Ankara 1996, s. 78.

132 Urfe, Muhammed,, "Lâ Ta'rîfu'l-İnsâniyye_", s. 198.

133 Akgündüz, Ahmed, *İslâm Hukûkunda Kölelik – Cariyelik Müessesesi ve Osmanlıda Harem*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1995, s. 75.

Eski Yunan ve Roma inançlarına göre, kendileri dışındaki tüm kavimler köle olmak için yaratılmıştı. Efendinin malı olan köle özgür olma yetisine sahip değildi. Köle, istenildiği zaman alınıp satılabilen, ömür boyu çalışan, işlevi tamamlanınca kenara atılabilen bir mal demekti. Kölelik, kölelerin yararına bir kurum olarak düşünülüyordu. Bu tür düşünce ve inançlar, köleliğin köleler tarafından bile doğallıkla benimsenmesinde etken olurken, bazı Akdeniz liman kentleri de, kölecilik ve köle pazarları sayesinde, ticaret merkezi olarak ön plana çıktılar.[134]

Romalılarda kölelik çok daha sistemli ve yaygındı. Romalılar egemen oldukları geniş coğrafyada, Roma yurttaşları dışında kalanlar aslında bir şekilde köle olarak görülebilirdi. Sürekli devam eden savaşlarda ele geçirilen esir insanlar ya öldürülüyor ya da köleleştiriliyorlardı. Romalılarda köle fiyatları oldukça düşük olduğundan neredeyse tüm Romalıların çok sayıda köleleri bulunuyordu. Köleler çırılçıplak soyulup köle tezgâhlarına çıkarılarak satışa sunuluyordu.[135]

Eski Türklerde kölelerin varlığı bilinmektedir. Özellikle karşılıklı akınlar sonucu alınan esirler, köleliğin yerleşmesinde önemli rol oynamıştır. Hunlardan itibaren büyük otağ ve evlerde hizmet eden köleler söz konusu edilmiştir. Orhun Abidelerinde köle ve câriye anlamına gelen hitaplar mevcuttur. Uygur metinlerinde kölelere dair bilgilere yer verilmiştir.[136]

Cahiliye Dönemi'nde kabileler arasında süregelen savaşların genel amacı öç almak, bazen esir ve ganimet almak gibi nedenler olabilmiştir. Esirler konusunda özellikle nitelikli ve eşraftan olan şahısların esir alınmasına özen gösterilmiştir. Çünkü onların diyeti daha yüksekti. Ele geçirilenlerle ilgili olarak zaman ve zemine göre veya esir alınan şahsın durumuna göre değişen adetleri vardır. Zira bu durum Cahiliye Arabı'nın yaşam sürecine olumlu katkı sağlayan bir özellik arz etmekte-

134 Martal, Abdullah, "Köleliğin Yeni Boyutları; Çağdaş Kölelik ve Çalışma Hakkı", *TODAİ Dokümantasyon Merkezi*, Ankara 1998, s. 369-370.
135 Urfe, agm., s. 198-199.
136 Parlatır, s. 5.

dir. Esir alınan kişinin saç perçeminden bir tutam kesme âdeti vardı. Bu hem esir alan kimseye bir gurur ve övgü kaynağı olmakta, hem de esir alınan için yergi sebebi olmaktadır. Şayet esir alınan bir devletin büyüğü ise perçeminden bir parça kesilmezdi.[137] Esir alınan kimse ileri gelen eşraftan biri ise o zaman da yenilgisinin ve teslim olduğunun belirtisi olarak perçeminin kesilmesiyle yetinilir ve serbest bırakılabilirdi.[138]

Cahiliye devrinde esirlerin öldürülmeyerek elde tutulmasının birçok sebebi olabilir. Bunlardan dikkate en değer olanı, esir karşılığında verilecek olan fidyedir.[139] Esir, esir alanın malı sayılmaktaydı. Esirlerin öldürülmesi âdeti de yaygındı.[140] Kadın esirlerin bazıları hizmetçi olarak ayrılırken, bazıları câriye olarak satılabiliyordu.[141] Özellikle Araplar, sınır boylarında ele geçirdikleri Arap olmayan kadınları câriye saymaktaydı. Civar kabilelerden alınan kadın esirler, fidye alma, ya da küçük düşürme amacıyla tutulmaktadır.[142] Cahiliye Dönemi'nde câriyelerin durumları çok kötüydü. Ayrıca hamile kalmaları halinde doğan çocukları da sahiplenmekten hoşlanırlardı. Cahiliye Dönemi'nde halk câriyeleri satın alırlardı. Onları para karşılığında zina yapmaya zorladıkları ve câriyelerin zinadan elde ettikleri paraları da ellerinden aldıkları olurdu. Daha sonra câriye bir çocuk dünyaya getirir de câriyenin efendisi ve câriyeyle zina eden kimse bu çocuğa sahip çıkmak isterlerse, çocuk zina eden adama verilir ve çocuk o adamın asabesinden sayılırdı. Kadının namusuna saygı göstermek, çöldeki göçebe hayatında, şehirlerdeki yerleşik hayattan daha fazla idi.[143] Kur'ân bu duruma işaret ederek câriyeleri fuhşa zorlamayı açıkça yasaklamıştır.[144]

137 İbn Abdürabbih, *'Ikd* (Kahire, 1946), V, 234.
138 İbn Abdürabbih, V, 139.
139 İsfehânî, XV, 346.
140 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 391, 424.
141 İbn Raşîk, Ebû Ali Hasan el-Kayrevânî, *el-Umde fî Mehâsini'ş-Şi'ri ve Âdâbihî ve Nakdihî* (thk. Muhyiddin Abdülhamid), Mektebetü't-Ticâriyye, Mısır 1955, II, 215.
142 İbn Mâce, "Vesâyâ", 10 (3691); İsfehânî, XVI, 134.
143 *Müsned*, I, 362; Ebû Dâvûd, "Talâk", 29, 30, 49, 50 (2264, 2265, 2310, 2311), "Buyû'", 39 (3425).
144 Kur'ân, Nûr 24/33.

Cahiliye toplumunda kölelik hayatın vazgeçilmezleri arasında kabul edilmiştir. Savaş ve ticaret yoluyla elde edilen bir mal gibi muameleye maruz bırakılan köleler, toplum içinde hor ve hakir görülmüş, en ağır işlerde çalıştırılanları ise siyahîler yani zenciler olmuştur.[145]

2. Yahudi Kaynaklarında Kölelik

İbranicede "*bd*" fiilinden türeyen "*eved*" (Çoğulu evâdim) kelimesi köle anlamında kullanılmıştır. Yahudiler kendi dindaşlarını da köle edinme de bir mahzur görmemişlerdi.[146] Yine de eski devletler ve medeniyetler içerisinde kölelere muamele açısından en iyisi İbrani hukukunda yer almıştır. Ancak Tevrat'ta köleliğin kaldırılması ile alakalı herhangi bir hüküm mevcut değildir. Hz. Musa'nın şeriatı, sadece efendilerin köleleri üzerinde sahip oldukları hakları sınırlamıştır. Nitekim efendisi tarafından gözü kör edilen veya dişi kırılan Yahudi olmayan kölenin hürriyetine kavuşacağından söz edilmiştir.[147] Efendinin, Yahudi inancının gereklerini kölelerine de emretmesi istenmiştir. İbrani hukukunda kölelerin genellikle yabancı asıllı olmalarına dikkat edilmiş, bütün Yahudilerin kardeş oldukları devlet büyüklerince belirtilerek İbranilerin birbirlerinin köleleri olmaları engellenmiş ve istisnai durumlarda köle olabilecekleri haller ve sebepler sınırlandırılmıştır.[148]

Aslında Yahudilere kendi dindaşlarını köleleştirmesine sıcak bakılmaz, ama bir şekilde köleleştirilen dindaşlarına da iyi davranılması istenirdi.[149] Yahudilikte köleler İbrani soyundan olanlar ile olmayanlar şeklinde telakki edilir ve ona göre

145 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 147, 148; Samir, Faysal, *Sevrâtü'z-Zenc* (hzr. Dâru Sikâfetu ve'n-Neşr), Dımaşk 2000, 193 shf., s. 25-26.

146 *Kitâb-ı Mukaddes*, Eski ve Yeni Ahit, Kitâb-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2001, Çıkış 21-26, Leviler 25/ 44; Urfe, Muhammed, agm., s. 198; Afzalurrahman, *Sîret Ansiklopedisi* (çev. Komisyon), İstanbul 1996, II, 20.

147 *Kitâb-ı Mukaddes*, Çıkış 21/26, 27.

148 Bakkal, Ali, "Hz. Peygamber'in Kölelere Verdiği Değer ve İslâm'ın Köleliğe Bakışı", *I. Kutlu Doğum Bildirileri, Hz. Peygamber ve İnsan Sevgisi*, Şanlıurfa (21-22 Nisan), 2007, s. 223.

149 "*Ve eğer kardeşin senin yanında fakir düşer ve kendisini köle olarak sana satarsa, onu bir köle gibi çalıştırmayacaksın.*" "*Çünkü onlar Mısır diyarından çıkardığım kullarımdır, köle olarak satılmayacaklardır.*" Kitâb-ı Mukaddes, Levililer 25/39, 42.

muamele edilirdi.[150] İbrani kölelerin çoğu borçlarını ödeyemedikleri veya sefalete düştükleri için kendilerini satanlardan olurdu. Bunlar bedellerini ödeyerek hürriyetlerini yeniden kazanabilirlerdi. Ama İbranî olmayanların köleliği ömür boyu sürebilirdi. Efendiler köleyi cezalandırabilir fakat öldüremezlerdi. Döverken sakatlanan köle hür sayılırdı.[151]

Yahudi kölenin en fazla altı yıl hizmet etmesinden sonra serbest bırakılması emredilmiştir.[152] Tevrat'ta, Hz. Nuh'un oğlu Ham'ın oğlu Kenan'a, günah işlemesinden sonra amcaları Sam ve Yafes'e kul olma cezası verildiğinden bahsedilmiştir.[153] Hürlerle köleler eşit kabul edilmediğinden köle için kısas uygun bulunmamıştır.[154]

Hz. İbrahim'in eşi Sâre tarafından kendisine cariye olarak hediye edilen ve İsmail'i dünyaya getiren Hâcer ile ilgili bilgiler geniş halk kitleleri tarafından bilinmektedir. Tevrat'ın ister satın alma, isterse savaş yoluyla köle edinmeyi mubah saydığını[155] ve İbrani kültüründe borçlarına karşılık köle olunabileceği ve kişinin kendi kızlarını bile köle olarak satabileceği hususları yer almaktadır.[156]

3. Hıristiyan Kaynaklarında Kölelik

Hıristiyanlığın ortaya çıktığı zamanlarda insanın insana kul köle olması bütün dehşetiyle devam etmekteydi. İlk başta Hıristiyanlar bu duruma siyasi olarak pek ses çıkarmamışlar, tabii bunun ekonomik yönü de olmuştur. Ama ilk iman edenler köle edinme konusunda soğuk davranmalarına rağmen, köle edinenlere karşı gelmemişlerdi. Öyle ki, kölelerin azat olma isteklerine ne kulak vermişler, ne de köleliğin doğurduğu acılara yönelik karşıt söylem geliştirmişlerdi. Köle edinilmesi gereği üzerine de durmamışlar, köle ile efendi ilişkilerini

150 *Kitâb-ı Mukaddes*, Leviler 25/47-55.
151 *Kitâb-ı Mukaddes*, Çıkış 21/26
152 *Kitâb-ı Mukaddes*, Çıkış 21/2.
153 *Kitâb-ı Mukaddes*, Tekvin 9/20-29.
154 *Kitâb-ı Mukaddes*, Leviler 19/ 20.
155 *Kitâb-ı Mukaddes*, Tekvin 21/2-7; Tesniye, 21/10-14, 24/7.
156 *Kitâb-ı Mukaddes*, II. Krallar 4/1-2; Çıkış 21/2-7; Kur'ân, Yusuf 12/70-77; Urfe, agm., s. 198.

düzenleyen yasalara karşı itaatkâr davranmışlardı.[157] İncil'de köle azadından söz edilmediği halde kölelikle ilgili hüküm ve emirler bulunmaktadır. Aziz Pavlos'un Efes halkına hitaben yazdığı mektupta köleler için: *"İsa'ya itaat ettiğiniz gibi efendilerinize de itaat edin."*[158] denildiğini görüyoruz.

Ortaçağ Avrupa'sında köleler serflere dönüştürülmüştür. Avrupa toplumunda köleler, kişilerle değil arazi ile ilişkili olmaya başlamıştır. Kendi dindaşları olan köleleri de kişilerle değil arazi ile ilişkilendirmişlerdir. Nitekim Aziz Pavlos, Efes halkına yazdığı mektupta; kölenin efendisine itaatiyle Mesih'e itaati arasında bir fark bulunmadığını savunmuştur.[159] Yine Hıristiyan azizlerinden Petros, kilise papazlarına bu vasiyete benzer şekilde kölelerin efendilerine itaat etmelerini istemiştir.[160]

İncil'in tüm insanların birbirine kardeş oldukları vurgusuna rağmen köle edinilmesi yasaklanmamıştır. Tüm Hıristiyan kiliseleri birçok konuda ihtilaf etseler de kölelik konusunda benzer tavır takınmışlardır. Hıristiyan papaları ve azizleri hiç de sıkıntı duymadan köleliğe karşı tavır almamıştır.[161] Hıristiyan kaynaklarında, kölelik bir yaşam biçimi olarak algılanmıştır.[162] Aziz Pavlos, köleliği doğal kabul etmiş ve

157 Urfe, Muhammed, agm., s. 199.
158 *Kitâb-ı Mukaddes*, Pavlus'tan Efeslilere Mektup 6/5-9.
159 *Kitâb-ı Mukaddes*, Pavlus'tan Efeslilere Mektup 6/5-9, I. Timoteus'a Mektup 6/1,2, Petrus I Mektubu 2/18.
160 *Kitâb-ı Mukaddes*, Petrus I Mektubu 2/15-18; Abdullah b. Kenûn Hristiyan azizlerinin vaazlarından yola çıkarak köleliğin meşrulaştırıldığını söylemiştir. "*Azizlerden Basillius, Edep Kaideleri adındaki kitabında Pavlus'un görüşlerini paralel olarak yazdığı; "Bu delile istinaden kölenin Allah Azze ve Celle'ye itaat ettiği gibi efendisine itaat etmesi vaciptir." Pavlus'a dayanarak insanların köle edinmesine hem ilahi hem beşeri olarak doğal olduğuna hükmetmiştir. Meşhur Fransız keşişlerinden Bosuvet; "Savaşın galibi, esirleri ister katleder, isterse köleleştirir, köleleştirmesi aslında bir rahmet, bir fazilet ve minnettir." demiştir.*" bkz. Abdullah b. Kenûn, *Mevkıfu'l-İslâm mine'r-Rıkk fi'l-Asri'l-Hâdır*, Kahire t.s., s. 356.
161 İbrahim Muhammed Hasan el-Cemel, *er-Rıkku fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*, Mekke H1401, s. 156.
162 Mesela, *Kitâb-ı Mukaddes*, Markos 12/2, Luka 12/37-38; 17/7-9; 20/10-12; vb. Yunanca "doulos"(köle) kelimesi için "hizmetkâr" diyerek İncili'i tercüme eden İngiliz ve diğer Avrupalı çevirmenler köleliği Hıristiyanlıkta ikinci dereceye düşürmüşlerdir. Eski Ahitte İbranice "ebhed" kelimesi için İngiliz çevirmenler "esîr", "köle" ve bazen de "hizmetkâr" kelimesini tercih

(Philemon'a Mektup'ta) kaçak kölenin sahibine teslim edilmesi anlatılmış; köle ile sahibi arasındaki bağ, baba ile evladı arasındaki bağa benzetilmiştir. Köle sahiplerinin kölelerine sevgiyle yaklaşılması da vurgulanmıştır.[163]

4. İslamî Temel Kaynaklarda Kölelik

İslam'ın doğduğu ortamda kölelik tüm dünyada yaygın bir şekilde uygulanmaktaydı. İslamiyet'in gerçekte, toplumda iyice yerleşmiş bulunan köleliği birden bire kaldırması çok kolay değildi. Hem köle sahipleri, hem de köleler için birtakım sorunlar vardı. Köle olarak yaşam süren birinin yeni hayata adaptasyonu kolay olmayabilir, belki de onu boşluğa itebilirdi. İslam dini buna benzer birçok nedenle köleliği hemen ilga etmek yerine, aşamalı olarak ıslah etmek ve bu reform çalışmasının sonunda da köleliği kaldırmak veya en azından azaltmak yolunu takip ettiğini düşünüyoruz. İslamiyet, tüm insanların hür olarak dünyaya geldiğini ve mutlak itaatinin ancak Allah'a yapılabileceğini öngörmektedir.[164]

Köleliği ıslah etme projesi ile köle ile efendi aynı yaşam standartlarını paylaşır hale gelmiştir. Köle efendisinin yediğinden yiyecek, giydiğinden giyecek, gücü yetmeyen zor işlerde çalıştırılmayacaktır.[165] Böylece köle ev halkı içinde bir işçi gibi muamele görecektir. İslam dininin köleler lehine yaptığı bu iyileştirmeden sonra, o zaman yaşayan bir kölenin bu zamanda yaşayıp karın tokluğuna çalışan pek çok insandan daha yüksek hayat standartlarına sahip olduğu gayet açıktır. İşte bunun içindir ki; "*İslam'da köle almak, köle olmaktır.*" sözü darbı mesel haline gelmiştir.[166] Gerçekte her insan İslam

etmişlerdir. The Vulgate'te hem doulos ve hem de ebhed servus olarak tercüme edilmiştir. bkz. Lewis, *Ortadoğu'da Irk ve Kölelik*, s. 12-13, 30.

163 Lewis, *age.*, s. 13, 30.

164 Manastırlı İsmail Hakkı, 'İslâmiyet'in Bahşettiği Hürriyet-i Amme", *Sırât-ı Müstakîm*; C.II, S. 27, 4 Safer 1327-16 Şubat 1324; s. 1-2.

165 Bu teorik yaklaşımı destekleyen hadisler vardır. Bunların okuyanlar üzerinde olumlu etkileri olacağını söyleyebiliriz. Buhârî, "İmân", 22; Müslim, "İmân", 40.

166 Akdemir, Hikmet,"Kur'ân ve Sünnetin Kölelerin Hadım Edilmesine Yaklaşımı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl:14, S.21, Ocak-Haziran 2009, s. 31.

fıtratı üzeri doğar,[167] ancak sonradan köleleştirilir. Köle ana babadan doğarsa o zaman köle sayılmış olur.[168]

Köle ve câriyeliğe genel anlamda nasıl yaklaşıldığı noktasında ana hatları ile şunlar söylenebilir:

a. Kur'ân'da Kölelik

Öncelikle Kur'ân'a göre köle ve câriye kimdir? Bunlarla ilgili olarak Kur'ân'ın kullandığı terimler nelerdir? Kur'ân köleliğe meşru bir müessese olarak mı, yoksa bir vakıa, bir olgu olarak mı bakıyor? Kur'ân'ın köleye ve efendiye bakış açısı nedir? Köleye ve efendiye nasıl davranmayı tavsiye ediyor? Kur'ân köleliği kaldırmış mıdır? Kaldırmışsa geçici olarak mı, yoksa kesin olarak mı kaldırmıştır? Bu sorular ışığında Kur'ân'ın bakışını anlamaya çalıştık.

Bütün bu konularda Kur'ân'ın verdiği bilgileri sorgulamaya alacak ve mümkün olduğunca genel, kalıcı, bütün zaman ve mekânlara hitap edici özelliğe kavuşturulup kavuşturulamayacağını irdeleyeceğiz.

Kur'ân' da köle; başkasının mahiyetinde bulunan,[169] ceza ehliyeti hürlerin yarısı olan,[170] yoksul,[171] hür olmayan, hiçbir şeye gücü yetmeyip başkasının malı olan, hür insanlarla eşit tutulmayan bir insan şeklinde vasfedilmiştir.[172]

167 Müslim, "Kader", 22-31 (2657-2662).

168 Ali, Cevâd (1408/1987), *el-Mufassal fi Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm* (neşr. Dâru'l-İlm li'l-Melâyin), Beyrut 1969, V, 580.

169 "*...ellerinizin altında olan- mâ meleket eymânüküm*" Kur'ân, Nisâ 4/24; Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî (468/ 1076), *Esbâbu'n-Nuzûli'l-Kur'ân* (thk. İsâm b. Abdülmuhsin el-Humeydân), Dammâm 1416/1996; Zemahşerî, II, 55-56; Fahreddin Râzî, X, 57; İbn Kesîr, *Tefsir*, III, 422-426.

170 "*...evlendikten sonra fuhuş yaparlarsa, onlara hür kadınlara uygulanan cezanın yarısı uygulanır...*" Kur'ân, Nisa 4/25; Kur'ân'a göre, insan Allah tarafından kendisine canlılık ve hayat verilen bir varlıktır. Köle de bir canlı ve hayat sahibidir. Bu anlamda köle hayatta olması yönünden cezai ehliyet sahibidir. Zemahşerî, I, 58, 59; Fahreddin Râzî, X, 57; İbn Kesîr, *Tefsir*, III, 430-440.

171 "*eğer bunlar yoksul iseler, Allah lütfüyle zenginleştirir...*" Kur'ân, Nûr 24/32. İbn Kesîr, *Tefsir*, X, 430.

172 "*Hür hür ile köle köle ile*", Kur'ân, Bakara 2/178; "*Hoşunuza gitse de müşrik bir kimseden mü'min bir köle daha hayırlıdır.*" Kur'ân, Bakara 2/221

Kur'ân'da köleler için kullanılan çeşitli terimler vardır. Bunların başında "Abd" kelimesi ve bu kelimenin değişik ifade edilişleri olan; "abûd, abîd, ibâd, ubûd, ibdân, ubdân" kalıpları yer almaktadır.[173] Yine Kur'ân'da "abd" kökünden gelen, genel manada değişik şekillerde kulluk ve itaat anlamına kullanılan terimler bulunmaktadır; "ibadet" kelimesi bu kökten türemiştir.[174] Kur'ân; peygamberlere, insanlara, cinlere, meleklere bu kelime ile hitap etmektedir.[175] Kur'ân'da dört yerde "abd" kelimesi köle anlamında kullanılmıştır.[176] Bunlardan ikisinde erkek köle, tek başına,[177] diğer iki yerde ise kadın köle anlamına gelen "eme" ve "imâ" kelimeleri ile birlikte kullanılmıştır.[178] Yine erkek köle anlamında "abden memlûken" (başkasının malı olan köle) ifadesi yer almıştır.[179]

Kadın veya kız köleler için de Kur'ân'da câriye anlamında değişik ifade kalıpları bulunmaktadır. "*Elinizin altında sahip olduğunuz*" manasında; "*mâ meleket yemînüke*"[180] ile "*mâ meleket eymânüküm min-feteyâtiküm*"[181] deyimleri yedi kere tek-

"*Hiçbir şeye gücü yetmeyen, birinin emri altında bulunan bir köle ile...*" Kur'ân, Nahl 16/75. İbn Kesîr, *Tefsir*, II, 161, 296, VIII, 334.

173 Hamidullah, M. "Abd" *DİA.*, I, 57-58; Bilmen, *Hukûk-u İslâmiye*, III, 333; Mevsılî, s. 250; Önkal, Ahmet, "Cariye" *DİA.*, VII, 158; İbn Kesîr, *Bidâye*, IV, 1634-1643; Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2005, I, 457-458, II, 1762, 28

174 Kur'ân, Fatiha 1/5; Bakara 2/83, 133, 172 vb. ayetler için bkz. Zemahşerî, I, 102, 290, 331, 366 vb.; İbn Kesîr, *Tefsir*, I, 214, 473, II, 101 vd.

175 "*İbâd; Kulları, Allah'ın (tüm) kulları*": Kur'ân, Bakara 2/207, Âl-i İmrân 3/15, 20, 30...; "*İbâdî, kullarım*": Zümer 39/10, 16, 17, Zuhruf 43/68, "*İbâden/ kullar*" Âl-i İmrân 3/79, İsrâ 17/5, "*İbâdüke; kulların*" Nisâ 4/118, Mâide 5/118... vb. anlamlarda 'İbâd/Kullar' kelimesinin başka değişik kullanımlarından onlarcasına rastlanmaktadır.

176 "*abd*" kelimesi yalın halde kullanılır: Kur'ân, Bakara 2/178, 221; "abden memlûke" emri altındaki köle: Nahl 16/75 vb. çok sayıda kullanıldığını görüyoruz. "*abd*"in Kur'ân'daki kullanılış tarzını dörde ayırmıştır: Hukuk açısından abd, yaratılması bakımından abd, Allah'a kulluk yapması bakımından abd, dünyaya kul olan abd. bkz. Hamidullah, M. "*Abd*" *DİA.*, I, 57.

177 Kur'ân, Bakara 2/178; Nahl 16/75.

178 Kur'ân Bakara 2/221; Nûr 24/32.

179 Kur'ân, Nahl 16/75; Zemahşerî, II, 598; Fahreddin Râzî, XX, 85; İbn Kesîr, *Tefsir*, VIII, 334.

180 Kur'ân, Ahzâb 33/50.

181 Eliniz altında sahip olduğunuzdan kasıt kadın köle 'câriye' anlamı verilmiştir. Kur'ân, Nisâ 4/24-25; Mü'minûn 23/6; Nûr 24/33; Me'âric 70/30; Zemahşerî, I, 431; Fahreddin Râzî, X, 55-57.

rarlanır. "*Eme*"[182] ve çoğul hali olan "*imâ*"[183] kelimeleri, iki yerde geçmektedir.

Kur'ân'da doğrudan doğruya köle anlamında "rakîk" kelimesinin çoğulu olan "rikâb"[184] üç yerde,[185] aynı sözcüğün farklı ifadeleri içinde bulunan "rakabe" ise dört yerde[186] kullanılmıştır.

Kur'ân'da cennet ehline hizmetçilik yapan "gılmân" (gulâmlar) kelimesi[187] tarihi süreç içerisinde dünyadaki "köleler" için de kullanılmıştır. Ancak bu terim birbirinden değişik anlamlara da gelmektedir. Gulâm, çeşitli kabiliyetlerine göre çalıştırılan gençler ve özellikle fetihler sonrasında köleleştirilen esirler için de söylenmiştir.[188]

Muhammed suresinde geçen *"...fe-şüddü'l-vesâk/*فشدوا الوثاق *, (esirlerin) bağını sıkı tutun*"[189] ifadesini ise "*köleleştirin*" şeklinde yorumlandığı görülmüştür.

İslam'ın doğduğu dönemde kölelik çok eski devirlerden kalma ve bütün dünyaya yayılmış bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kölelik kurumu ekonomik çarkın önemli bir parçası, sosyal hayatın adeta vazgeçilmezi haline gelmişti. Aslında bu olgu insanların birbirleri üzerinde kurgulayıp uygu-

182 Kul (bayanlar için), kadın köle, cariye anlamı verilir. Kur'ân, Bakara 2/221; Zemahşerî, I, 431; Fahreddin Râzî, V, 58; İbn Kesîr, *Tefsir*, II, 296.

183 Kur'ân, Nûr 24/32; Zemahşerî, III, 227; Fahreddin Râzî, XXIII, 211; İbn Kesîr, *Tefsir*, X, 221, 222.

184 Kur'ân, Nisâ 4/92 (bu ayet içerisinde üç kez "rakabe" kelimesi kullanılmıştır.); Mâide 5/89, Mücâdele 58/3, Beled 90/13. (Rakabe: Memluk olarak açıklanmış. Bkz. Râzî, Ebû Bekir, *age.*, s. 214); kul-câriye. Bakara 2/177, Tevbe 9/60, Muhammed 47/4 (Rikâb, rakabe kelimesinin çoğuludur. Bkz. *Müncîd*, s. 274; (Muhammed Suresi 4. ayette geçen rikâb; boyun anlamında kullanılan bir kelimedir.) Muhammed 9/60

185 Kur'ân, Bakara 2/177, Tevbe 9/60, Muhammed 47/4.

186 "Rakabe", hem kadın hem de erkek köle için kullanılır. "*fekkü rakabe*", "*tahriru rakabe*" şeklinde söylenmesi ile kölenin özgürleştirilmesini zihin ve kalplere adeta işlemiştir. Kur'ân, Nisâ 4/92, Mâide 5/89, Mücâdele 58/3; *Müncîd*, s. 274; (çokluk çekimi 'rikâb'); Râzî, Ebû Bekir, *Muhtâr-ı Sihâh*, s. 214; Mevsılî, I, 50.

187 "*Hizmetlerine verilmiş kabuğunda saklı inciler gibi gençler (gılmân) çevrelerinde dönüp dolaşırlar.*" Kur'ân, Tûr 52/24.

188 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 31.

189 Kur'ân, Muhammed 47/4.

ladıkları bir sistemdir. Yoksa Kur'ân tüm insanların aynı kökenden geldiklerini, hür ve eşit olduklarını vurgulamıştır.[190] İnsanların aciz durumdaki bu insana, yani köleye merhametli olması yanında kölelikten kurtarılması için efendiye birtakım yaptırımları öngörmüş ve bunu sistematik hale getirmiştir. Kur'ân'da köle ile ilgili ayetlerin çoğu onların azat edilmesi ile ilgili olmuştur.[191]

Kur'ân'da esir statüsündeki câriye ve kölelerin, yemin,[192] zıhar[193] ve yanlışlıkla adam öldürme[194] suçlarını işleyen bir Müslümanın ceza olarak veya doğruya ulaşma gayesiyle[195] hürriyete kavuşturması emredilmiştir. Ayrıca anlaşma (Mükâtebe) yaparak hürriyete kavuşmak isteyen esirlere yardım edilmesi istenmiştir.[196]

Köleliğin topluma kazandırılmasının bir yolu da, mevcut kölelere iyi muamele edilmesidir. Köle bir insandır; onun da hayat, onur ve insani hakları vardır.[197] Köle diğer insanlarla karşılaştığında bir insan olduğunun farkına varacak, kendisine insanca davranılacaktır. Kölenin hayat ve onurunun korunması, Kur'ân'ın üzerinde durduğu en önemli noktalardan birisidir. Hz. Peygamber ve ashabını, Bedir Savaşı sonucu alınan esirler konusunda iyi davranmaları konusunda uyarmıştır.[198]

190 "*Ey insanlar sizi bir tek nefisten yaratan ve sonra da ondan da eşini yaratan...*" Kur'ân, Nisâ 4/1; "*İnsanlar tek bir ümmetti...*" Kur'ân, Bakara 2/213; "*sizi yeryüzünün hâkimleri kılan mı?*" Neml 27/62.

191 Kur'ân, Bakara 2/177, Nisâ 4/92, Mâide 5/89, Tevbe 9/60, Mücâdele 58/3, Beled 90/13.

192 Kur'ân, Mâide 5/89.

193 "*İçinizde eşlerine zıhar yapanlar -annelerine benzeterek haram sayanlar- bilsinler ki... Eşlerini zıhar yoluyla boşamak isteyip sonra sözlerinden dönenlerin ailesiyle temas etmeden bir köle azat etmeleri (fe tahrir-ü rakabe) gerekir...*" Kur'ân, Mücâdele 58/3.

194 "*Bir mü'minin bir mü'mini öldürmesi hata ile olacak olursa bir mümin esiri azat etmesi (fe tahrir-ü rakabe) ve ölenin varislerine teskin edecek bir diyet vermesi gerekir...*" Kur'ân, Nisâ 4/92.

195 Kur'ân, Beled 90/13; Fahreddin Râzî, *Tefsîr*, XXXI, 185.

196 Kur'ân, Nûr 24/33; Nesâî, "Buyû'", 85 (4652); Fahreddin Râzî, *Tefsîr*, XIII, 218.

197 "*Şüphesiz biz âdemoğullarını şan ve şeref sahibi kıldık. Onları karada ve denizde taşıdık, kendilerine güzel rızıklar verdik, yine onları, yarattıklarımızın birçoğundan cidden üstün kıldık.*" bkz. Kur'ân, İsrâ 17/70.

198 Kur'ân, Enfâl 8/70; Taberî, II, 460; Fahreddin Râzî, *age.*, XIII, 210-211.

Kur'ân' da; köle ve câriyelere iyilik ve güzellikle muamele edilmesi tavsiye edilmektedir.[199] Ayrıca kölelere rızıklarının tam ve eksiksiz verilmesi öğütlenmektedir.[200] Kölelerin özgürlüğe kavuşturulması, Allah'a yaklaştıran bir ibadet ve Müslümanlardan günah işleyenlerin günahına kefaret olmaktan başka Müslümanların genel gelirinden bir kısmının vakfedildiği belirli alanlardan biri olarak görülmüştür.[201]

Diyebiliriz ki Kur'ân, köle edinmeyi açıkça yasaklamamışsa da köleliği yok etmeyi, en azından azaltmayı hedeflemiştir. Yediğinden yedirmek, giydiğinden giydirmek gibi birtakım sorumlulukları efendiye yükleyerek, köle sahibi olmanın cazibesini azaltmıştır. Kölelere birtakım haklar vermiş, güçlerini zorlayıcı ağır iş şartları altında ezilmesini önlemiştir. Çağdaşı olduğu ülke ve medeniyetlere oranla, kölenin yaşam şartları oldukça iyileşmiştir. Hür insanların savaş dışında hiçbir şekilde köleleştirilemeyeceği ilkesini koymuştur. Savaş esirlerinin Müslüman esirlerle değiştirilmesi, fidye karşılığında serbest bırakılması yahut karşılıksız serbest bırakılmasına ilaveten fidye karşılığında serbest bırakılıncaya kadar köle olarak tutulmalarına izin vermiş ama emretmemiştir.[202]

Savaş esirleri konusu günümüzde de tartışılmaktadır. Onları esir kamplarında toplamanın, daha ilerisi işkenceye tabi tutmanın ve ömür boyu çürüyüp gitmelerini beklemenin mantığı hala çözülememiştir. Bulunduğu çağda esirlere/kölelere yapılan muamelenin belki de en hafifi onların esir pazarlarında satılıp köleleştirilmeleri idi. Kur'ân, esirlerin Müslümanlar için tehlike teşkil etmeyecek şekilde geçici olarak tutulmalarının köleleştirme olarak anlaşıldığı[203] kanaatindeyiz. Bu anlayış sayesinde, esirlerin İslam toplumuna adap-

199 "*Elinizin altında bulunanlar*" köle ve câriyelerdir. Kur'ân, Nisâ 4/3. "*elinizin altındakilere iyi davranın*" Nisâ 4/36; Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 15, 74.

200 Kur'ân, Nahl 16/76; Zemahşerî, *age.*, II, 456; İbn Kesîr, *Tefsir*, VIII, 334; Fahreddin Râzî, XX, 87.

201 Yemin kefareti hakkında bkz. Kur'ân, Mâide, 5/89; zıhar kefareti için bkz. Mücâdele, 58/3; yanlışlıkla adam öldürme kefareti için bkz. Kur'ân, Nisâ, 4/92.

202 Kur'ân, Muhammed 47/4; İbn Kesîr, *Tefsir*, XIII, 59-65.

203 "*...bağı sağlam bağlayın (onları esir alın)* ..." Kur'ân, Muhammed 47/4.

tasyonları sağlanarak bir sistem içerisinde de özgürleştirilmesi hedeflenmiş olabilir. Gerçekte kölelik, İslam'da nisbî bir hürriyettir. Çünkü kölelikte insan evlenebilme dâhil pek çok hakka sahiptir.[204] Mevdûdî, Kur'ân'ın köleyi, kendisine insanca muamele edilmesi gereken yoksun[205] ve sadece bir kişiye bağlı bir insan olarak gördüğünü, bununla beraber sahibinin rızasını kazanabilir veya ona fidye ödeyebilirse hürriyetine kavuşabildiğini vurgulamaktadır.[206]

Kur'ân'a göre kölelik konusunu inceleyen Baran ise;

Esir mübadelesinin pek tercih edilmediği bir zamanda esirleri salıvermek mütekabiliyet esası ile pek uyuşmazdı. İslamiyet, esirleri öldürmek, devletin elinde tutmak, onları ömür boyu toplama kamplarında (concentration camps) ölüme terk etmek yerine, onlar için en ağır şart olan köleleştirilme seçeneğini tercih etmiştir. İşte bu durumda İslam'ın getirdiği hal çaresi, bu esirleri Müslümanlar arasında fert fert dağıtmak ve onlara sosyal hayatta kanunî muayyen bir mevki (statü) kazandırmaktır.[207]

diyerek köleliğin o günkü şartlarda makul görülebileceğini söylemektedir.

Kanaatimizce esirlerle Müslüman aileler arasında kurulan bu ilgi, onların toplumda daha insanca ve daha şereflice yaşamalarını ve günlerin geçmesiyle de onların İslam toplumuyla bütünleşmesini sağlamıştır. Efendilerinin câriyelerini azat etmeleri ve onlarla evlenmeleri istenen bir durumdur. Birden fazla erkekle beraber olmak câriyeler için de yasaklanmıştır. Kur'ân, câriyelerin sadece efendisi ile birlikteliğine izin vermiştir. Bir bakıma bu durum nikâh akdi olmaksızın yapılmış bir evliliğe benzetilebilir.[208] Bununla câriyenin hür

204 *"Onlarla velilerinin izni ile evlenin.."* Kur'ân, Nisâ 4/25.
205 Kur'ân, Nisâ 4/36; Nûr 24/58.
206 Mevdûdî, *Modern Çağda İslâmi Meseleler* (çev. Yusuf Işıcık), Konya ts., s. 137-138; bkz. Baran, s. 303.
207 Baran, s. 304-305.
208 *"Eşleri ve câriyeleri dışında namuslarını (mahrem yerlerini) herkesten korurlar..."* Kur'ân, Mü'minûn 23/5-6; *"Birde savaş esiri olarak ellerinizin altında bulunan cariyeler dışında, evli kadınlar size haram kılındı.."* Kur'ân, Nisâ 4/24; Baran, *"câriye sahibinin, mülkiyet hakkına dayanarak câriyesinden faydalanması, câriye üzerindeki mülkiyet, evlilik ve izdivaç kayıt ve şartlarından sayılır."* tespitinde bulunur. Bkz. Baran, s. 312-313.

kadınla yapılan evlilikle eşit olduğunu söylemek istemiyoruz. Câriyenin mülkiyetini ancak bir şahsın alabilmesi ve bu hakka dayanılarak câriyeden yararlanılması Kur'ân ayetleriyle mubah kılınmıştır.[209]

Kur'ân, köle ve câriyeleri yaşadıkları ailenin birer ferdi gibi görerek davranmalarını öğütlemiştir.[210] Köle ve câriyelere olan bu bağ sayesinde onlar, himayesine sığındığı, hizmetine girdiği sülale veya herhangi bir kimseye nispet edilmelerine neden olmuştur.[211]

Zekât verme yükümlülüğü olan Müslümanların, zekât verecekleri yerlerden biri de köle azat etmek için yapılan harcamalardır.[212] Kur'ân'da, zekât'tan ayrı "*köleler uğrunda mal harcamak*"[213] ve "*ellerinizin altındakilere iyilik*" etmek[214] gibi emir ve tavsiyeler de bulunmaktadır.

Efendi-kadın köle/câriye ilişkilerini düzenleyen birçok ayet bulunmaktadır.[215] Câriyelerle hür kimselerin evlendirilebilmesinin[216] önünü açan Kur'ân; câriyelerin fuhşa zorlanmasını[217] şiddetle reddetmiştir.

Kuran'a göre, insan Allah tarafından kendisine canlılık ve hayat verilen bir varlıktır. Köle de bir canlı ve hayat sahibi-

209 Kur'ân, Nisâ 4/3, 24, 25; Nahl 16/71; Mü'minûn 23/6; Nûr 24/31, 33; Rum 30/28; Ahzâb 33/50, 52, 55; Me'âric 70/30.
210 Kur'ân, Nûr 24/58.
211 İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 183.
212 "*İyilik yoksullara ve kölelere (rikab) mal vermektir.*" Kur'ân, Bakara 2/177; "*...bir köle esir azat etmek (fekkü rakabe)*"Kur'ân, Beled 90/13, "*Zekat ancak şunların hakkıdır; ...köleler, borçlular...*" Kur'ân, Tevbe 9/60.
213 Kur'ân, Bakara 2/177, Kur'ân, Nahl 16/71.
214 Kur'ân, Nisâ 4/36.
215 Kur'ân, Nisâ 4/3, 24, 36.
216 "*Sizden hür mü'min kadınlarla evlenecek servet ve gücü bulunmayanlar eliniz altındaki mü'min cariyelerle evlenebilirler.*" Kur'ân, Nisâ 4/25.
217 "*Dünya hayatının geçici menfaatlerini elde edecekseniz diye namuslu kalmak isteyen cariyelerinizi fuhşa zorlamayın.*" Kur'ân, Nûr 24/33. Burada kastedilen münafıklardan Abdullah b. Übey'in cariyesi Mi'âze'dir. Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, V, 59. Konu ile ilgili bkz. *Müsned*, I, 362; Ebû Dâvûd, "Talâk", 48, 50 (2310, 2311). Kur'ân, câriyenin evlenmede muhayyerlik yönünden hürriyetinin olmadığını kabul etmektedir; "*İnanmış hür kadınlarla evlenmeye gücü yetmeyen kimse, ellerinizdeki mü'min câriyelerden alsın.*"Kur'ân, Nisâ 4/25.

dir. Bu anlamda köle hayatta olması yönünden cezai ehliyet sahibidir.[218] Ancak fıkıh kaynaklarında; mal tasarrufunda bulunamaması, mirasçı olamaması, şahitliğinin kabul edilmemesi, cezaların uygulanmasında hür insanlara göre farklı olmaları sebebiyle köle ehliyetsiz sayılmıştır.[219] Köledeki ehliyetsizlik, tam bir ehliyetsizlik değil, ehliyet noksanlığı olarak görülmüştür. Kölenin ehliyet yönünden diğer insanlardan farklı olduğu tek yön hürriyetinin olmamasıdır. Zira köle de bir insandır, akıl sahibi olabilir, reşit olabilir, hayattadır, ancak hür değildir.[220]

Cezalarda kölelere yarı ceza uygulanması ceza ehliyetine bağlı olarak, mazur görülmeye özgürlerden daha yakındırlar. Fıtrî durumlardan doğan hükümlerdeki yarılama, geçersizdir. Yani köle, kefaret ve evlenme durumlarında tıpkı özgür gibidir. Bunun için, kölelerin eşleri ile ilgili kusur sürelerinin yarıya indirilmesi görüşünü savunan bilginlerin bu görüşü benimsenmez. Çünkü bu hastalıklar fıtratla ilgili arızalardır. Bunun için, boşama ve iddetteki yarıya indirme, İslam bilginlerinin içtihadına açıktır.[221]

Kur'ân'da, Hz. Yusuf'un köle olarak satılması konu edilmekte,[222] insanların terk edilip köle olarak satıldığı söylenmektedir. Kur'ân tarihi bir vakıayı dile getirmekte olup bir hüküm bildirmemektedir.[223] Kur'ân'nın kölelik realitesinden söz ettiğini ama bu durumu onaylamadığını düşünüyoruz.

b. Hadis Kaynaklarına Göre Hz. Peygamber ve Kölelik

İslam'ın ilk uygulanışını, hayata aksedişini daha doğrusu somutlaşmasını göstermesi bakımından hadis kaynak-

218 . *"...o zaman onlara hür kadınlara uygulanan cezanın yarısı uygulanır..."* Kur'ân, Nûr 4/25; *"...Câriyeleriniz evlendikten sonra zina edecek olurlarsa, onlara hür kadınlara verilen cezanın yarısı verilir"* Kur'ân Nisâ 4/25.
219 Mâverdî, XVIII, 24; Zühaylî, X, 329; *Kütüb-i Sitte*, XVI, 312; Dâmâd, *Mecmeu'l-Enhur*, İstanbul 1309, II, 419-423; Bilmen, *Hukûku İslâmiye*, XIII, 167.
220 Baran, s. 52.
221 M. Tahir b. Âşur, *İslâm İnsan ve Toplum Felsefesi* (çev. Mehmet Erdoğan-Vecdi Akyüz), İstanbul 2006, s. 133; Baran, s. 54.
222 Kur'ân, Yusuf 12/15-20.
223 Baran, s. 261.

ları önemlidir. Çünkü Hz. Peygamber'e nispet edilen sosyal, hukuki ve dini alandaki söz ve haberlerin, isnat sistemine dayanarak kitap, bab ve râvilere göre farklı tasniflere tabi tutulduğu hadis kaynaklarında kölelik konusunun işlenişi hakkında genel bilgiler vereceğiz. Köle ve câriyelerin haklarını ve hukukunu koruma adına hadis kaynaklarında geçen haberleri aktaracağız. Hadis kitaplarında, fıkhî ve ahlaki konulara yoğunlaşılmış olmakla birlikte, rivayetlerin muhtevasında dolaylı veya doğrudan başlıklar altında (Kitâbu'l-'Itk gibi) köle ve câriyelere ilişkin bilgilerin olduğu bölümlere rastlıyoruz.

Kölelere nasıl muamele edilmesi kadar onların bir şekilde azat edilerek topluma kazandırılmasına yönelik Hz. Peygamber'in tavsiyelerinin olduğunu gördük. Bu rivayetleri doğrudan aktardığımız gibi çoğu kez de yorumladık. Bunu yaparken de hadis kitaplarındaki farklı rivayetlere elimizden geldiği kadar işaret etmeye çalıştık. Hz. Peygamber ve tüm Müslümanların şahsında bulunması gereken en önemli vasfın Allah'ın kulluk yani ubûdiyet bir nevi kölelik olduğunu hatırlatmakta yarar görüyoruz.

Birtakım mutasavvıf kimseler, Hz. Peygamber'in adıyla birlikte anılan üç sıfatı oldukça önemsemiştir. Birçok dua cümlesinde; "*resûl*" (elçi/peygamber) "*abd*" (kul, köle) ve "*ümmî*" (bilge) ifadesinin birlikte anılmasını manidar kabul etmişlerdir. Hz. Muhammed için peygamberlik ile kulluk yan yana anılmıştır. O, her şeyden önce abd'tır, bütün iradesini Allah'a râm etmiştir, kendisi fakir ama efendisinin kendisine bağışıyla zengin bir kul olmuştur. Allah'ın abd'i olarak Hz. Peygamber, manevi fakirlik ve sadeliği tam anlamıyla zatında temsil etmiştir. O, İslam'ın temel öğeleri olan orucu, namazı ve gece ibadetini sevmiştir. Hz. Peygamber bir "*abd*" olarak bütünüyle kendisini Allah'a teslim etmiş ve böylece, gerçekte en mükemmel ve sürekli zenginlik olan bu fakirliği şahsında gerçekleştirmiştir.[224]

224 Buhârî, "Enbiyâ", 47; Müslim, "Zekât", 135 (1059), "Cihâd", 84, 85, 86 (1780); *Müsned*, VI, 180; bkz. Nasr, Seyyit Hüseyin, "Abd", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB Yay., İstanbul 1983, I, 87.

Hz. Peygamber, kölelere iyi muamele edilmesi konusunda titiz davranılmasını isteyerek: *"Kötü muamele sahibi cennete giremez."*[225] uyarısında bulunmuştur. Bir kölenin tokatlandığını ve şiddete maruz kaldığını duyduğunda çok üzülmüş ve bu cürümü işleyen kimseye ceza olarak, derhal o köleyi azat etmesini emretmiştir.[226] Kölelere kötü davranılmasını uğursuzluk olarak düşünmüştür.[227] Kölelerin her insan gibi hatalarının olabileceğini ve onların bağışlanmalarını tavsiye etmiştir.[228] Kölesini döven bir sahabisini görünce çok sinirlenmiş ve nadiren öfkelenen Hz. Peygamber, bu durum karşısında çok kızarak ilgili kişiyi uyarmış ve *"Ebû Mes'ûd bil! Ebû Mes'ûd bil! Ebû Mes'ûd bil! Allah senin üzerinde, senin bunun üzerindekinden daha fazla muktedirdir."* demek suretiyle Allah'ın engin merhametine dikkat çekmiştir.[229]

Kölenin hür bir insandan herhangi bir farkının olamayacağını, insanlık gurunun ve birtakım haklara sahip olduğunu ilan etmiştir. Kölelere karşı dürüst olmanın bir erdem olduğunu, onlara karşı yalan uydurmanın dahası, iftira atmanın ise hele de onların mazlum konumlarından ötürü büyük bir vebal altına girileceğini söylemiştir.[230]

Hz. Peygamber:

Onlar sizin kardeşleriniz ve yakın adamlarınızdır. Allah onları ellerinizin altına (emaneten) koymuştur. Kimin kardeşi eli altında ise, yediğinden yedirsin, giydiğinden giydirsin, yapamayacağı iş buyurmasın, eğer buyurursanız da onlara yardım edin.[231]

225 Tirmizî, "Birr", 29 (1946); İbn Mâce, "Edeb", 10 (3691).

226 *"Kim kölesini tokatlar veya döverse bunun kefareti o köleyi azat etmesidir."* Müslim, "Eymân", 27 (1657); Tirmizî, "Nüzûr", 14 (1542); Ebû Dâvûd, "Edeb", 133 (5166, 5167).

227 Ebû Dâvud, "Edeb", 133 (5162, 5163).

228 Ebû Dâvud, "Edeb", 133 (5164); Tirmizî, "Birr", 31, 32 (1949, 1950).

229 Müslim, "Eymân", 34 (1659); Ebû Dâvud, "Edeb", 133 (5159, 5160); Tirmizî, "Birr", 30 (1947, 1948).

230 *"Kim kölesine kazf'ta bulunursa (zina isnadı yaparsa) kölesi bu iftiradan beri ise, Kıyamet günü celde uygulanır. Dediği doğru ise o başka."* Buhârî, "Hudûd", 45; Müslim, "Eymân", 77 (1660); Ebû Dâvud, "Edeb", 133 (5165); Tirmizî, "Birr", 30 (1947).

231 Buhârî, "İmân", 22, "'Itk", 15, "Edeb", 44; Müslim, "Eymân", 40 (1661); Ebû Dâvud, "Edeb", 133 (5157, 5158, 5161); Tirmizî, "Birr", 29 (1945). Konu ile ilgili farklı rivayetler için bkz. Taberânî, *el-Mu'cemu's-Sagîr* (Medine, 1968), I, 146.

diyerek aslında köleliğin ne kadar anlamsız bir ayrışma olduğu gerçeğine dikkat çekmiştir. Ev hizmetinde çalıştırılıp söz gelimi yemek pişiren bir kölenin hazırladığı o yemeklerden tatması hatta yemesinin doğal karşılanması gereğine işaret etmiştir.[232]

Hz. Peygamber; köle ve hizmetçilerin, aynı zamanda Allah için de kullanılan '*Rab*' kelimesini, efendileri için kullanmamasını emretmektedir. "*Rabbe*" Arapçada "*sahip, evin büyüğü, terbiyecisi*" gibi manalara gelmektedir. Dilimizde de "*Rab*" kelimesi sadece Allah için kullanılmaktadır. "*Rabbülâlemîn: Âlemlerin sahibi, idarecisi, terbiyecisi*" manasındadır. Bu kelimenin Arapçada kullanılışı günlük olarak çok yaygın olsa da, Hz. Peygamber, efendi manasında; insanlar için, köleler ve hizmetçiler tarafından kullanılmasını hoş karşılamamıştır.[233]

Köle ve câriye sözcüklerinin insan onurunu inciten bir sıfat olduğundan hareketle "*Sizden kimse 'kölem', 'câriyem' demesin. Köle de Rabbî (sahibim), rabbetî (sahibem) demesin. Mâlik (efendi) 'oğlum', 'kızım' desin. Memluk (köle) de seyyidî (efendim), seyyidetî (efendim) desin. Zira hepiniz memlûklarsınız. Rabbe de aziz ve celil olan Allah'tır.*"[234] demiştir.

Kölelere nasıl hitap edileceğini anlatan diğer rivayetlerde ise:

> *Hiç kimse 'rabbini' (efendini) doyur; 'rabbine' abdest suyu dök; 'rabbine' su ver' demesin. Bilakis "seyyidî' (efendim) desin. Sizden hiç kimse 'abdî' (kulum), 'emetî' (câriyem) diye hitap etmesin. Bilakis 'oğlum', 'kızım', 'yavrum' desin."*[235]

> *Sizden kimse 'kölem', 'câriyem' diye söylemesin. Hepiniz Allah'ın kölelerisiniz, bütün kadınlarınız da Allah'ın kullarıdır.*[236]

şeklinde ifade edilmiştir.

232 Buhârî, "Et'ime", 55, "'Itk", 18; Müslim, "Eymân", 42 (1663); Ebû Dâvud, "Et'ime", 51 (3846); Tirmizî, "Et'ime", 44 (1853).
233 *Kütüb-i Sitte*, XII, 9-10.
234 Buhârî, "'Itk", 17; Müslim, "Elfâz", 14 (2249); Ebû Dâvud, "Edeb", 83 (4975, 4976).
235 Müslim, "Elfâz", 15 (2249).
236 Müslim, "Elfâz", 13 (2249).

Hz. Peygamber, köle sahibinin büyüklenme havası taşıyan "*kölem, câriyem, hizmetçim*" gibi tabirleri kullanmasını uygun bulmamıştır. Bu tür tabirler kişide büyüklenmeyi yani kibri çağrıştırmakta, doğal olarak karşı tarafı incitmektedir. Buhârî, bu hadisi "*Köle üzerine büyüklenmenin (tetâvül'ün) mekruh olması*" başlığı altında kaydetmiştir.[237] Bu durumda büyüklerin en uygun ifade tarzı "*oğlum*", "*kızım*" "*yavrum*", "*evladım*" gibi şefkat, sevgi ve merhamet manalarını içeren kelimelerin kullanılması uygun bulunmuştur. Bu kelimeler muhatapta da saygı ve hürmet hislerini uyandırmaktadır.

Hz. Peygamber köle azat etmeyi teşvik etmiş ve azat etmenin manevi kazanımlarına şöyle işaret etmiştir; "*Hangi mü'min, bir köleyi azat ederse, Allah da o azat ettiği kölenin her bir organına karşılık bir organını cehennem ateşinden azat eder.*"[238] "*Kim bir mü'min köle azat ederse, bu onun için cehennemden kurtuluş fidyesi olur.*"[239] Yanlışlıkla adam öldürmenin karşılığı olarak da; "*Onun yerine bir köle azat edin ki, Allah da onun her uzvuna bedel olarak senin bir uzvunu azat etsin*"[240] tavsiyesinde bulunmuştur.

Ortaklaşa sahip olunan bir kölenin sahiplerinden birinin kendi hissesini azat etmesi ile o kölenin özgür olmasının önündeki engel kaldırılmıştır. Hz. Peygamber; "*Kim, kendisi ile bir başkası arasında (ortak) olan bir köle(deki kendine mahsus hisse)yi azat ederse, köleye onun malından adilane bir kıymet biçilir, ne eksik ne de fazla. Sonra, eğer zenginse, onun malından (ortaklara hisseleri verilerek) köle azat edilir. Değilse köleden azat ettiği kısım azat olmuştur.*" buyurmuştur.[241]

237 Buhârî, "`Itk", 17.
238 Buhârî, `Itk", 1; Müslim, "`Itk"; 21(1509); Tirmizî, "Nüzûr", 20 (1547).
239 Ebû Dâvûd, "`Itk", 14.
240 İbn Mâce, "`Itk" 4 (2522); Ebû Dâvûd, "`Itk", 13. Kur'ân; '*zor geçidi aşma'nın (felaktehame'l-akabe)*" şartlarından birinin "*köle azat etme veya azadına yardım etme*" (fekkü rakabe) olduğunu açıklar. Bkz. Kur'ân, Beled 90/11-13.
241 *Muvatta'*, II, 341(827); Buhârî, "Şirket", 5, 14, "`Itk", 4, 17; Müslim, "`Itk", 1 (1501); Ebû Dâvud, "`Itk", 6 (s. 3940, 3941, 3942, 3943, 3944, 3945, 3946, 3947); Tirmizî, "Ahkâm", 14 (1346, 1347); Nesâî, "Büyû`", 106 (4696).

Köle için daha doğrusu câriye için de 'berîre' ifadesi kullanıldığını gördük. Çünkü Berîre, şahsında kölelikten mükâtebe yaparak kurtuluşun adeta adı olarak anıldığını düşünüyoruz. Onun için Berîre hadisini ayrıntılı olarak vermeyi uygun bulduk;

Berîre (60/680), sahipleri ile her yıl bir ukiyye toplam 9 ukiyye vermek üzere mükâtebe yapmış ancak sahipleri velayet hakkı bizde kalmak şartıyla kabul ederiz, demiştir.[242] Hz. Âişe ise onun bedelini peşin ödemiş ve onu satın alıp azat etmiştir.[243] Berîre'yi azat edenler; "*Dilersen seni azat edebiliriz, ancak velayetin bizde kalacak.*" uyarısını tekrarlamışlar. Bu durum Hz. Peygambere iletilince; "*İster (köleyi) satabilirsiniz ama azat ederseniz velâ azat edene ait olur.*" diyerek minbere çıkmış ve "*Allah'ın kitabında olmayan şartları kimse ileri süremez, kim Allah'ın Kitabında olmayan şartları, yüz kere şart koşarsa koşsun, Allah'ın açık hükmü budur ve Allah'ın şartı daha bağlayıcıdır. Azat edene ancak velâ (mevlâ olma hakkı) verilmiştir.*" demiştir.[244] Berîre, hürriyetine kavuşmadan önce kendisi ile evlenen eşinden ayrılma isteğini Hz. Peygamber'e arz etmiştir. Hz. Peygamber de, azat olunan kişinin evlilik kararını yeniden gözden geçirebileceğini[245] ve ayrılabileceğini ifade etmiştir. "*Mevlâ olma hakkı da ancak azat edene aittir.*" hükmü yine Berîre ile ilgili olay üzerine söylenmiştir.[246]

Yine Berîre ile ilgili rivayetlerde; Hz. Peygamberin İfk Olayı'nda (İftira Olayı) görüşüne başvurduğu kişiler arasında Berîre de vardı. Çünkü Berîre, Hz. Âişe'yi en yakın tanıyan

242 *Muvatta'*, IV, 807 (2073),V, 1134-36 (2893-95); *Müsned*, VI, 213;Buhârî, "Mükâteb", 1; Nesâî, "Buyû`", 86 (4653), "Talâk", 31 (2449); İbn Abdülber, *İstizkâr*, XXIII, 189 (1492); İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 39 (6770); İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 287.

243 *Muvatta'*, II, 341(827), IV, 807 (2074); Buhârî, "Şurût" 10, 13, 17; İbn Mâce, "Talâk" 29 (2074); Ebû Dâvûd, "`Itk" 2 (3929); Nesâî, "Buyû`", 78 (4639).

244 *Müsned*, VI, 81, 82; Buhârî, "Salât", 70, "Şurût", 17; Müslim, "Zekât", 171-173 (1075), "Itk", 6, 7, 8 (1504); Nesâî, "Buyû`", 78 (4640, 4641).

245 Eşi Mugîs, Berîre'yi çok seviyormuş ama Berîre onu istemiyormuş. Buna rağmen Hz. Peygamber Berîre'yi kararında serbest bırakmıştır. *Müsned*, I, 215, 281, 361, III, 117, 135, VI, 45, 46...; Ebû Dâvûd, "Talâk", 21, 22 (2232, 2236), "`Itk", 2 (3931); İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 39 (6770).

246 *Muvatta'*, V, 1141 (2905), 1171-1173 (2975, 2976, 2979).

kişilerin başında gelmekteydi.[247] Hz. Ali; "*Yâ Rasûlallah! Allah sana dünyanı daraltacak değildir. Âişe'den başka çok kadın vardır. Eğer sen bu durumu onun câriyesi Berîre'ye soracak olursan sana doğruyu söyleyecektir.*" demesi üzerine Hz. Peygamber, Berîre'yi çağırıp "*Yâ Berîre sen kendine şüphe veren bir durum gördün mü?* diye sormuş ve Berîre de olayla ilgili görüşlerini açıkça söylemiştir. Gelen vahiy de Berîre'yi haklı çıkarmıştır.[248] Berîre, Hz. Peygamber'in vefat anında Hz. Âişe ile birlikte hazır bulunanlar arasında yer almıştır.[249] Berîre, kendisine sadaka olarak gelen bir yiyeceği Hz. Peygamber'e ikram ettiğinde, Hz. Peygamber; "*Sadaka olarak gelen ikram hediye yerine geçer*" buyurmuştur.[250]

Azat etmede acele edilmesini isteyen Hz. Peygamber, ölüm anında azat etmeyi kendisi iyice doyduktan sonra yediklerinden ikram etmeye benzetmiştir.[251] Ölüm döşeğinde iken kölelerini azat eden, ancak bu altı köleden başkaca da malı bulunmayan bir adamın bu tavrını doğru bulmamış, köleleri kendi aralarında üç guruba ayırmış ve aralarında bir kur'a çekerek ikisinin azat edilmesinin daha doğru olduğunu belirtmiştir.[252]

Hz. Peygamber; "*Hangi câriye, efendisinden bir çocuk dünyaya getirirse, artık efendi bu câriyeyi satamaz, hibe edemez, miras da kılamaz. Hayatta oldukça ondan istifade eder, öldü mü artık câriye hür olur.*"[253] buyurarak efendisinden çocuk dünyaya getiren câriyenin hukukunu saptamıştır.

247 Buhârî, "Şurût", 3; Taberî, II, 615.
248 İfk ayetinde ifade edilenler, "Abdullah b. Übey b. Selûl, Hamme b. Cahş, Abdullah b. Cahş, Mistâh, Yezîd b. Rifâ ve onlara lafı yaymada yardımcı olan Hassan b. Sâbit" idi. Konu ile ilgili ayet ve hadislere bkz. Kur'ân, Nûr 24/11-21; Buhârî, "Mükâteb", 1, 2, "Şehâdet" 7; Taberî, II, 615. İbn İshâk, Hassan b. Sâbit'in bu olaya ilgisinde cariyesi Sîrîn'in etkisinden bahsetmiştir. İbn İshâk, s. 453.
249 Buhârî, "Salât", 70; Nesaî, "Buyû'", 85; İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VII, 39.
250 *Muvatta*, IV, 807 (2073); *Müsned*, I, 281,361, II, 100, III, 117, 130 VI, 45, 46; Buhârî, "Hibe", 7.
251 Ebû Dâvud, "'Itk", 15 (3968); Tirmizî, "Vesâyâ" 7 (2124).
252 *Muvatta'*, V, 1123 (2858); Müslim, "Eymân", 56 (1668); Ebû Dâvud, "'Itk", 10 (3958, 3959, 3960, 3961); Tirmizî, "Ahkâm", 27 (1364); Nesâî, "Cenâiz" 65 (1956).
253 *Muvatta'*, V, 1127 (2862).

"*Çocuk sâhibu'l-firâşa aittir.*"[254] diyerek İslam öncesi dönemden birden fazla erkeğin ortaklaşa sahip olduğu hatta ortaklaşa yataklarına aldıkları ve bu ilişkiden dolayı dünyaya gelen çocuğun ve annesinin statüsüne işaret edilmiştir.[255] Câriyelerle gayri meşru ilişkiye girildiği durumlarda çocuğun babasının tespit edilmesinde söz sahibi câriye kabul edilmiştir.

Hz. Peygamber ve sahabileri bulundukları ortamlarda köle olsun olmasın ayırt etmez tüm insanlara gereken saygıyı gösterirlerdi. Nitekim Hz. Peygamber'in sevgili eşi Ümmü Habibe kendisine getirilen güzel kokuyu önce câriyesine sonra kendisine sürmüştür.[256]

Hz. Peygamber köleyi sadece azat etmeyi önermemiş, onların toplumsal yaşama adaptasyonunu sağlamayı ve onları rehabilite etmeyi hedeflemiştir;

> *Hanginizin yanında bir kız köle (velîde) bulunur, onun yetişmesi için eğitim imkânı tanır, en güzel bilgilerle donanmasına yardımcı olur ve sonunda azat edip onunla da evlenirse, kendisi için iki ecir vardır. Nasıl ki kendi peygamberine iman edip bana da iman eden ehli kitaptan birine de iki ecir olduğu gibi. Biri köleydi efendisinin hakkını verdi, diğeri rabbinin hakkını verdi böylelikle iki ecir kazanmış oldu*"[257]

254 Ebû Dâvûd, "Talâk", 39, 41 (2297); Nesâî, "Talâk", 47 (3478). Nevevî, satın alınan cariye için bekleme süresi (iddet) geçtikten sonra doğan çocuğun babası tartışmasız efendisi kabul edileceğini söylemektedir. Nevevî, Ebû Zekeriya Muhyeddin b. Şeref b. Hüseyin Murî (676/1969), *Şerhu Müslim*, Kahire 1347/1969, I-XVIII, X, 37.

255 *Muvatta'*, V, 1212 (3068); *Müsned*, I, 59, 65, 104; IV, 186, 187, 238, 239; V, 267, 326; VI, 129, 200, 237, 247; Dârimî, "Nikâh", 41; "Ferâiz", 45; Buhârî, "Vesâyâ", 4; "Buyû'" 3, 10; "Meğâzî", 53; "Ferâiz", 18, 28; "Hudûd", 23; "Ahkâm", 29; Müslim, "Redâ'", 36, 38 (1457); İbn Mâce, "Nikâh", 59 (2004, 2006), "Vesâya", 6 (2712); Tirmizî, "Redâ", 8 (1857); "Vesâya", 5 (2120); Nesâî, "Talâk", 48 (3480-3483).

256 *Muvatta'*, IV, 860 (2115); Dârimî, "Talâk", 12, 13 (2289, 2291); Buhârî, "Cenâiz", 31, "Hayz" 12, "Talâk", 46-49; Müslim, "Talâk", 58 (1486); İbn Mâce, "Talâk", 35 (2084); Tirmizî, "Talâk", 18 (1196).

257 Aynî, Bedreddin Ebî Muhammed Mahmud b. Ahmed (762-855), *'Umdetu'l-Kâri*, Mısır 1392, 1972, XVI, 267-268. Bu hadis değişik biçimlerde şöyle anlatılır.; "*Ebû Musa'dan; dedi ki: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: 'Cariyesini hürriyete kavuşturup da onunla evlenen kimseye iki (kat) ecir vardır.'* Buhârî, "'İlim", 31; "'Itk" 14, 16, "Nikâh", 12, "Enbiyâ" 48, "Meğâzî", 35, "Cihâd", 145, "Salât",12; Müslim, "İmân", 241 (154), "Nikâh", 84 (1365); Ebû Dâvûd, "Nikâh", 5 (2053); Tirmizî, "Nikâh", 25 (1116); Nesâî, "Nikâh", 65 (3342, 3343).

Anlamını verdiğimiz bu hadisin, kölelerin ve özellikle kadın kölelerin/câriyelerin, İslam toplumunda iyi mevkilere gelmek için hazırlanmalarını ve böylece İslam toplumunun keyfiyet haritasının her geçen gün daha mükemmele doğru götürülmesini hedeflediği kanaatindeyiz. Başka bir hadiste de Hz. Peygamber'in Hz. Safiye'yi önce hürriyetine kavuşturması hemen ardından onunla evlenmesi gösterilebilir. Hz. Safiye'yi hürriyetine kavuşturmayı da mihri yerine saydığını görüyoruz.[258]

Hz. Safiye, önceleri Hayber[259] kalesi kumandanlarından Kinâne b. Ebü'l-Hukayk ile evliydi. Hayber'in Müslümanlar tarafından fethinden sonra sahabilerden, Dihye b. Halef'in hissesine düşmüştü. Kavminin ileri gelenlerinden olduğu için, Dihye onu Hz. Peygamber'e hediye etmiş ve o da onu azat ederek nikâhı altına almıştır. Hz. Safiye rüyasında "*kucağına bir ay düştüğünü*" görmüş, bu rüya Hz. Peygamber ile evleneceğine işaret olarak yorumlanmıştır. Rüyasını etrafındakilere anlatınca da kocası Kinâne'den "*Sen Arap kralına varmak istiyorsun*" diye sert bir tokat yemiştir. Ümmü Sinan el-Eslemîye'nin rivayetine göre Hz. Safiye kadınların en güzeliydi ve o sıralarda 17 yaşlarındaydı. Anlatıldığına göre bir gün Hz. Peygamber yanına vardığı zaman onu ağlar halde bulmuştur. Kendisine bunun sebebini sorunca Hz. Âişe ile Hafsa'nın kendisine dil uzattıklarını ve kendilerinin ondan daha hayırlı olduklarını iddia ettiklerini ve "*Biz Resûlullah'ın amcası kızları ve zevceleriyiz*" dediklerini öğrenmiştir. Bunun üzerine O'na; "*Sen de; siz benden nasıl daha hayırlı olursunuz? Babam Harun, amcam Musa, eşim Muhammed'dir cevabını verseydin yâ!*" buyurmuştur. Hz. Safiye çok yumuşak tabiatlı, dirayetli ve faziletli bir hanım idi. Câriyesi bir gün Hz. Ömer'e gelmiş ve Hz. Safiye'nin Yahudi telakkilerine bağlı kalarak Cumartesi gününe saygı ve sevgi beslediği ve Yahudileri sık sık ziyarette bulunduğu savıy-

258 *Müsned*, III, 203; Buhârî, "Nikâh", 12; Müslim, "Nikâh", 85 (1365); Ebû Dâvûd, "Nikâh", 5 (2054); Tirmizî, "Nikâh", 25 (1116); Nesâî, "Nikâh", 64 (3341).

259 Kaleleri ve hurmalıkları ile meşhur eski bir Yahudi yerleşim merkezi. Ebü'l-Fidâ, İmâdüddin İsmail b. Muhammed b. Ömer (732/1332), *Takvîmu'l-Büldân* (tsh. M. Reinaud, M. Le Baron Mac Guckin de Slane), Paris 1940, s. 89.

la şikâyette bulunmuştur. Hz. Ömer de kendisine bunun sebebini sormuş, o da; "*Allah bana cumartesi gününün yerine cuma gününü verdiği günden beri, asla cumartesi gününe karşı özel bir sevgi beslemedim. Yahudiler ziyaretime gelince, gerçekten onlar benim akrabalarımdır. Onları ziyaret etmek İslam dininin bana yüklemiş olduğu bir görevdir.*" Sonra câriyesine, "*Bu iftirayı sana yaptıran nedir?*" diye sordu. Câriye, "*Şeytandır*" deyince; "*Haydi git artık! Şu andan itibaren hürsün*" diyerek onu bağışlamış ve doğru söylediğinden dolayı mükâfatlandırmıştır.[260]

Hiç kimse birinci derecede yakınını köle edinemez ilkesi benimsenmiştir. Kişiye, anne baba, dedeler nineler, çocuklar, torunlar, kardeşler gibi akrabalarını köleleştirmesi caiz görülmemiştir.[261]

Hz. Peygamber, câriyelerle ilgili olarak birtakım hak ve sorumluluklar yükleyerek, "*Efendi aynı anda iki kız kardeş olan câriyeye dokunamayacağı gibi ana kız câriyelere de dokunamaz.*"[262] kuralını koymuştur.

Bir kimsenin, babasının câriyesi ile temas edemediği gibi avret mahalline bakması da doğru bulunmamıştır. Yine bir kimsenin kendisine mahrem olabilecek derecede yakınlık bulunan bir köleyi hemen azat etmesi gereğine işaret edilmiştir.[263]

Hz. Peygamber, kölenin birtakım kusurlarına karşı ağır ceza verilmesi üzerine de azat edilmesini istemiş, köle sahibinin azat etmeye yanaşmaması durumunda devletin yani kamunun kölenin özgürleştirilmesi için üzerine düşeni yapmasını emretmiştir.[264] Kölenin hukukunu koruması açısından

260 İbn Sa'd, X, 116-118; Ebû Dâvûd, "İmâre", 20, 21 (2997-2998); Belâzurî, *Fütûh*, s. 35, 36; Taberî, III, 14; İbnü'l-Esîr, *age.*, II, 105; Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I, 315; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 333.
261 "*Kim zû-rahm mahrem birisine malik olursa o hürdür.*" Ebû Dâvud, "'Itk" 7 (3949); İbn Mâce, "'Itk" 5 (2524); Tirmizî, "Ahkâm" 28 (1365).
262 Babaların nikâhlandığı kadınlarla evlenme, iki kız kardeşle aynı zamanda evlenme (Kur'ân, Nisâ 4/22, 23) gibi aile hukukunu ilgilendiren konular cariyelere de teşmil edilmiştir. Şeybânî, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel (241/855), *Fezâilü's-Sahâbe* (thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs), neşr. Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, Mekke 1983, I-II, II. c. 552-1103 shf., s. 537; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 335.
263 Muvatta', III, 774 (1979, 1981), IV, 883 (2265).
264 İbn Mâce, "Diyât", 29 (2680); Ebû Dâvud, "Diyât", 7 (4519).

önemli olan bu yaklaşım sayesinde kendilerine uygulanacak şiddeti önlemeye yönelik hukuki zemine taşımıştır.

Kölelere ağır ceza vermek şöyle dursun kibar davranılması istenmiştir. Hz. Peygamber'in eşi Ümmü Seleme'nin kölesi Sefîne'ye, hayatın boyunca artık Hz. Peygamber'e hizmet etmen şartıyla hürsün demesi üzerine, "*Bu şartı koşmasan da O'na seve seve hizmet ederim.*"[265] cevabını vermiştir. Hz. Peygamberin insana yaklaşımı sayesinde yanı başındaki hizmetçi/köleyi kendi ailelerine hatta kendi nefislerine bile tercih etmelerini sağlamıştır.

Câriyenin zina sonucu doğan çocuğu dahi olsa azat edilme şartları arasında bir fark görülmemiştir.[266] Hz. Peygamber, bir kimse kölesini azat etme niyetinde iken ansızın vefat eder de, mirasçıları onun niyetini yerine getirirseler, azat sevabından aynen yararlanabileceklerdir. Yine uykuda iken vefat eden bir yakınının hayrına köle azat edilmesini hoş karşılamıştır.[267] Hz. Peygamber çok küçük bahaneleri bile köle azat etmek için değerlendirmiştir.

Yahudi ve Hıristiyan câriye ile evlenmenin pek doğru olmadığı düşünülmüş; "*Mü'min kadınların hür olanlarıyla, sizden evvel kitap verilen ümmetlerin (Yahudilerin ve Hıristiyanların) hür kadınları (...) size helâldir.*"[268] ayeti de delil gösterilmiştir. "*Hür mü'min kadınlarla evlenmeye gücünüz yetmezse, mü'min câriyelerinizle evlenin*"[269] ayetiyle ise, Müslüman câriyelerle evlenmeye müsaade edilmiştir.[270]

265 İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 146; İbn Mâce, "'Itk" 6 (2526); Ebû Dâvud, "'Itk" 3 (3932); Taberî, III, 171; Ebû Nu'aym el-İsfehânî, Ahmed b. Abdullah (430/1039), *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, Beyrut, 1409/1988, I, 369; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 140; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 261.
266 *Muvatta'*,V, 1130 (2877).
267 *Muvatta'*, V, 1133 (2888).
268 Kur'ân, Mâide 5/5.
269 Kur'ân, Nisâ 4/25.
270 Ebû Hanife'nin, Yahudi ve Hıristiyan câriyelerle evlenilmesine namuslu olmak şartıyla cevaz verdiği görülmüştür. İmam Mâlik ise kişinin Yahudi ve Hıristiyan câriyesi kendisine helâldir. Onunla karı koca hayatı yaşayabilir. Fakat Mecusi câriyesi helâl olmaz, demiştir. *Muvatta'*, III, 775 (1183).İbn Kesîr, *Tefsîr*, VI, 83.

Belli şartlarda mal mülk edinen bir köle azat edildiğinde efendi tarafından engelleyici özel bir şart koşulmaması durumunda bu mallar köleye ait sayılmıştır.[271] Kölenin hür bir kadınla evlenmesine izin verilmiş ve doğan çocuklar azat edenin mevlâsı sayılmıştır.[272] Köleler içinde azat edilmesi en efdal (öncelikli) olarak da; fiyatça en yüksek olanı ile efendi yanında en kıymetli olanı diye ifade edilmiştir.[273] Maddi ihtiyacı olup da kölesini azat etmek zorunda kalan bir sahabiye, o kölenin değeri kendisine ödenmiştir.[274] Böylelikle zengin olsun fakir olsun köle azat etmek sürekli teşvik edilmiştir.

Mükâtebe köle üzerine konulan değeri, son kuruşuna kadar ödemesi de istenmiştir. Aksi takdirde son kuruşu ödemedikçe kölelikten kurtulamayacağı ifade edilmiştir.[275] Mükâtebe, vefat etse ödediği bedel oranında hür gibi işlem görerek miras bırakabilmekte, yine bu oran nispetinde diyet ödemektedir.[276] Mükâtebeye hürler gibi örtünme zorunluluğu getirilmiştir.[277] Bir kölenin mükâtebe yapmak istediğinde, kendisine bu hakkın verilmesi istenmiş aksi takdirde hukuki yollara başvurmasının önündeki engel kaldırılmıştır.[278] Ayrıca mükâtebe yapan köleye, bedelini ödeme konusunda yardımcı olunması teşvik edilmiştir.[279]

271 Hz. Peygamber kölesini azat ettikten sonra mülkiyet iddiasında bulunmayı doğru bulmayarak; "*Her kim bir köleyi azat ederse, kölenin malı köleye aittir. Meğer efendi kölenin malını kendine şart koşmuş olsun*" İbn Mâce, "`Itk", 8 (2529); Ebû Dâvud, "`Itk", 11 (3962); Nureddin el-Heysemî (807/1405), *Mecma`u'z-Zevâid ve Menbâ`u'l-Fevâid* (thk. Abdullah Muhammed Derviş), (çev. Mahmut Bilici), Ocak Yay., İstanbul 2009, IV, 335.
272 *Muvatta'*, IV, 826 (2125), 827 (2131).
273 *Muvatta'*,V, 1134 (2891); Buhârî, "`Itk" 2; Müslim, "İmân" 136 (84).
274 Buhârî, "Buyû`" 59, 110, "İstikrâz" 16, "Husumât" 2, `Itk 9, "Kefâretu'l-Eymân" 7, "İkrâh" 4, "Ahkâm" 32; Müslim, "Eymân" 41 (997); Ebû Dâvud, "`Itk" 9 (3955, 3956, 3957); Tirmizî, "Büyû" 11 (1219); Nesâî, "Buyû`", 84 (3649).
275 Ebû Dâvud, "`Itk" 1 (3926).
276 Tirmizî, "Buyû`" 35 (1259); Ebû Dâvud, "Diyât" 22 (4582); Nesâî," kaseme" 38, 39 (4805-4809).
277 Ebû Dâvud, "Itk" 1 (3928); Tirmizî, "Buyû`" 35 (1261); İbn Mâce, "Itk" 3 (2520).
278 Buhârî, "Mükâteb" 1; Nesâî, "Buyû`", 85 (4652).
279 Fahreddin Râzî, *Tefsîr*, XIII, 218, 219.

Kişinin sahip olmadığı bir köleyi azat etmesi doğru bulunmamış ve "*Evlenmediğin bir kadını boşaman sahih değildir. Mâlik olmadığın bir köleyi azat etmen (sahih) olmaz. Sahip olmadığın bir malı satman (caiz) değildir*"[280] denilmiştir. Ancak kölelerin daima lehine ve onların azat olmaları kapısına da açık tutmuştur. "*Her aldığım köle hürdür*" diyen bir kimsenin de satın aldığı her köle, hür kabul edilmiştir. Zührî; "*Evleneceğim her kadın boş olsun, her satın alacağım câriye de hürdür*" rivayeti de vardır.[281]

Öfke ile köle azat etmenin caiz olup olmadığı ile ilgili olarak Hz. Peygamber; "*Öfke (veya zorlanma) hâlinde ne boşama olabilir ne de (köle veya câriyeyi) azat etmek.*"[282] ifadesini kullanmış ve "*Ümmetimden yanılma, unutma ve üzerinde zorlandıktan (şeylerin hükmü) kaldırılmıştır.*"[283] diyerek zorlama ve öfke halinde söylenen sözlerin pek de muteber olmadığına işaret etmiş ve kararların aklıselim iken verilmesini istemiştir. Ama yine de "*Üç şeyde şaka caiz değildir: Nikâh, talak, köle azat etmek...*"[284] demiş ve köle azat etme konusunu nikâh ve boşanma gibi sayarak verilen sözün geçerli olacağını söylemiştir.

Boşanma hukuku açısından hür bir kadınla câriyesi arasında bir fark görülmemiş câriyesini üç talakla boşadıktan sonra tekrar satın alan bir kimsenin o câriye ile ilişkiye gire-

280 *Müsned*, II, 190; İbn Mâce, "Talak" 17 (2048); Tirmizî, "Talak" 6 (1181); Beyhâkî, *Sünenü'l-Kübrâ*, VII, 318; Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed (405/1014), *el-Müstedrek es-Sahîhayn*, neşr. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1411/1990, II, 205.

281 Zeylâ'î, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdullah b. Yusuf b. Muhammed Zeylâ'î (762/1360), *Nasbü'r-Râye li-Ehâdîsi'l-Hidâye* (neşr. el-Mektebetü'l-İslâmiyye), Kahire 1393/1973, II, 233.

282 İbn Mâce, "Talak" 16 (2046); Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, VII, 357; Hâkim, *Müstedrek*, II, 198.

283 İbn Mâce, "Talak" 16 (2043-2046). Ayrıca konuyla ilgi tutulabilecek bir ayette; "*İnandıktan sonra Allah'ı inkâr eden, kalbi İmân la yatışmış olduğu halde (inkâra) zorlanan değil, fakat küfre göğüs açan (küfürle sevinç duyan) -kimselere Allah'tan bir gazap iner ve onlar için büyük bir azap vardır.*" Uyarısı yapılmıştır. Kur'ân, Nahl 16/106.

284 Nureddin el-Heysemî (807/1405), *Mecma'u'z-Zevâid ve Menbâ'u'l-Fevâid* (thk. Abdullah Muhammed Derviş), (çev. Mahmut Bilici), Ocak Yay., İstanbul 2009, IV, 335.

meyeceği ön görülmüştür.[285] Karı koca hukuku câriyeler için de geçerli sayıldığını görüyoruz.

Hz. Peygamber dâhil o dönemde insanların evlerine hizmetçi/câriye alma eğiliminin normal karşılandığını görüyoruz.[286] Hz. Peygamber, eşi Hz. Safiye'yi hem azat etmiş ve onunla evlenmiş mihir olarak câriyesi Rüzeyne'yi ona hediye etmiştir.[287] Hz. Peygamber'in eşleri için mihir vermesi Kur'ân'da istenilmemesine[288] rağmen nezaketen kendisine yardımcı olması için câriyesi Rüzeyne'yi verdiğini[289] söyleyebiliriz.

Kur'ân'da recim cezası olmamasına karşın zina suçunu işleyen sahabiler hakkında Hz. Peygamber'in söylediği *"Nefsim kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, aranızda Allah'ın kitabı ile hükmedeceğim. Câriye ve koyunlar geri verilecek. Oğluna yüz değnekle bir yıl sürgün gerek. Ey Üneys, sen de bu adamın karısına git. Eğer zinasını itiraf ederse, onu recmet"* hadisi[290] olmuş ve bu vb. hadisler recim (taşlanarak öldürülme) cezasına delil sayılmıştır.[291]

Hz. Peygamber, ölüm döşeğinde yatmaktayken yaptığı vasiyet; *"Namaza ve Mâlik olduğunuz kölelerinize dikkat edin"*[292] olmuştur.

285 *Muvatta'*, IV, 826 (2126), 827 (2128) 847 (2183); İbn Sa'd, X, 116; Nesâî, "Talâk", 19 (3425, 3426).
286 Hz. Peygamber'in Hadrâ, Havle, Radva, Meymûne, Selmâ gibi hizmetçileri oldu. İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 287, 288, 291.
287 Müslim, "Nikâh", 85 (1365); İbn Sa'd, X, 116-117; Ebû Dâvûd, "İmâre", 20, 21 (2998); İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 283, 288; Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I, 315.
288 *"Bir de kendisini (mehirsiz olarak) Peygambere hibe eden ve Peygamberin de kendisini almak istediği inanmış kadını diğer müminlere değil, sırf sana mahsus olmak üzere helâl kıldık."* Kur'ân, Ahzâb 33/50; Aynî, *'Umdetü'l-Kârî*, XX, 82.
289 İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 283.
290 Buhârî, "Hudûd", 13 "Şurût" 9; Müslim, "Hudûd", 13 (1691), 25 (1697/1698); Ebû Dâvûd, "Hudûd", 24 (4445).
291 Zina eden (evli) cariyeye 100 değnek/celde vurulması (Buhârî, "Buyû'", 66; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 32 (4469-4471)), tekrarı halinde recmedilmesi öngörülmüştür. Nesâî, "Talâk", 70 (3359- 3362). Recmedildiği söylenen Mâ'iz b. Mâlik haberinde geçen zina olayında yine bir cariyeden bahsedilmiştir. Ebû Dâvûd, "Hudûd", 23, 32 (4419, 4426, 4427, 4469).
292 İbn Mâce, "Vesâyâ", 1 (2697, 2698); Cezîrî, VIII, 3439.

c. İslam Hukukunda Kölelik

İslam hukukunda kölelik; "*İnsanla kaim olan hükmi bir acizliktir.*" diye tanımlanır ve insani bir olgu olduğu vurgulanır. Köleliğin sebebi olarak "*küfür*" gösterilir.[293]

Köle çeşitleri;

1. Kın; hiçbir şekilde hürriyeti bulunmayan tam köleliktir.[294]

2. Mükâteb; efendisinin kendisiyle belli bir meblağ üzerine anlaştığı köledir.[295]

3. Müdebber; efendisinin ben öldükten sonra hürsün dediği köledir.[296]

4. Ümmüveled; efendisinden çocuk dünyaya getiren câriyedir.[297]

5. Müba'az; sahibinin bir kısmını azat etmesiyle bir kısmı hür, bir kısmı köle hükmündedir.[298]

İslam hukuku, köleliğe dair kendisi dışındaki bir başka hukukun getirmediği yenilikler getirmiştir. Köle bir insandır; onun da hayat, onur ve insani hakları vardır. Köle diğer insanlarla karşılaştığında bir insan olduğunun farkına varacak, kendisine insanca davranılacaktır. Kölenin hayat ve

293 Ömer Nasuhi Bilmen: "*Kölelik (rikk); sözlükte kulluk/ubûdiyet anlamındadır. İnsanın mal hükmünde değerlendirilmesidir. Diğer bir ifadeyle, esir edilen ehl-i harb hakkında sabit olan manevi bir sıfattan dolayı özgürlüklerini de yitirmiş sayılırlar. Köle ve cariye için 'rakîk (ç. erikkâ)' kelimesi esir olanlara zaaf ve rikkatlerinden dolayı 'rakîk' denilmiştir. Esirler Dâru'l-İslâm'a girdiklerinde ancak memlûkiyetleri söz konusudur.*" değerlendirmesini yapmaktadır. Bkz. Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, III, 349; Zuhaylî, X, 329.

294 Bazılarına göre alınıp satılması caiz olmayan müdebber köleler gibi 'kın' tabirini kullanmaktadır. Bilmen, *age.*, III, 343.

295 Mevsılî, IV, 35-41.

296 Müdebber, azat olması için efendinin vefatına bağlı olan köle demektir. Câriye olursa müdebbere denilir. Mevsılî, IV, 28-29.

297 Ümmüveled için müstevlede de denmiştir. Mevsılî, IV, 30-34; Bilmen, *Hukûku İslâmiyye*, III, 347.

298 İki ortaktan biri kendi hissesini azat edince azat eden; giyeceğinden, kendisinin ve ailesinin bir günlük nafakalarından ortağının hissesi kıymetinde fazla bir mala sahip olursa köle azat olur. Mevsılî, IV, 23-27; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, II, 360; Zühaylî, X, 329-330.

onurunun korunması, Kur'ân'ın üzerinde durduğu en önemli noktalardan birisidir. Hz. Peygamber, Bedir Savaşı sonucu alınan esirler için (sayıları 44 kişiydi) hayrı tavsiye etmiştir.[299] Köle edinme şartları sınırlandırılmış ve güçleştirilmiştir. Sınırlandırması köleleştirme yol ve vasıtaları bakımındandır. Esaretin bütün diğer yollarını kaldırarak yalnız savaş esirliğini bırakmıştır.[300] Güçleştirmesi veya güç şartlara bağlanması ise köleye karşı davranış bakımındandır. Bütün insanlar Allah katında eşit oldukları için, esirlerin sahibi onların maliki değil koruyucusudur. Her türlü şer'i haklarına riayet etmekle mükelleftir. Kölesini, kendi çocuklarından farklı tutamaz; çocuklarını da din yönünden caiz ve gerekli olan durumlardan başka yerlerde dövemez, azarlayamaz; bu durumlarda da meşru ve gerekli olan sınırı aşamaz.[301]

Kur'ân, köle üzerinde mülkiyet hakkını kabul etse de,[302] köleliğin kaldırılması yolunda, en azından azaltılması doğrultusunda önemli hükümler vaz etmiştir. İşlenen bazı suçlara yönelik cezai müeyyidelerde köle azadı özellikle istenmiş[303] ve kölenin özgürleşme talebi, hukuki bir zemine taşınmıştır.[304]

Savaş esirlerinin köle yapılmasının gerekliliği hakkında Kur'ân'da açık bir hüküm yoktur.[305] Ancak, İslam hukukçuları bazı ayetleri yorumlayarak köleliğin meşru olduğunu sa-

299 Onların yemesi içmesi dâhil haklarına değinilerek nasıl davranılacağı anlatılmıştır. Taberî, II, 459, 460, 461; Fendoğlu, *age.*, s. 144-152.

300 "*...onları (esir) alın hapsedin.*" Tevbe, 5; "*...onları yenilgiye uğrattığınızda artık bağı sıkı tutun.*" Kur'ân, Muhammed, 47/4; Çelebi, Ahmed, *Mukârenetu'l-Edyân* (neşr. Mektebetü'n-Nahda), Kahire, 1983; s. 241-242.

301 Çelebi, Ahmed, *Mukârenetu'l-Edyân*, s. 242; Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukûkunun Hususiyetleri ve Roma Hukûku ile İlişkisi*, 3. Tebliğ., s. 2-3

302 Kur'ân, Mü'minûn 23/5-6; Nisâ 4/3; Beled 90/14.

303 Yanlışlıkla adam öldürme (Kur'ân, Nisâ 4/92), zıhâr (Kur'ân, Mücâdele 58/3), oruç bozma (Kur'ân, Mâide 5/89) keffaretleri ile kölelerin azat edilmeleri öngörülmüştür.

304 Kur'ân, azat olma isteğinde bulunan köleye mükatebe hakkı tanımış ve bu kölelere yardım edilmesini istemiş ve zekâta müstahak olan sekiz sınıftan biri olarak kabul etmiştir. Müslümanların elinde bulunan kölelere karşı merhametli olunması, yiyecek ve giyecek hususunda efendisinin aile efradından ayırt edilmemesi istenmiştir. Bkz. Kur'ân, Nûr 32/33.

305 Hudârî, *İslâm Hukûku Tarihi*, s. 83-86.

vunmuşlardır. Ku'rân'da ganimetlere geniş yer verilmesi ve ganimetin içinde savaş esirlerinin zikredilmesi köleliğin meşruiyetine dair yorumların ve hükümlerin çıkarılması sonucunu doğurmuştur.

İslam hukukçularına göre; Allah yolunda yapılan savaşlar sonrasında ele geçirilen savaş esirleri köleliğin tek meşru kaynağıdır. Ele geçirilen esirlerin köleleştirilmemeleri gayri müslim olmalarına bağlıdır.[306] Ordu komutanı veya devlet başkanı; esirleri fidye karşılığında serbest bırakmak veya karşılıksız olarak affetme hususunda yetkilidir. Esir alındıktan sonra kadın ve çocukları öldürmek caiz görülmemiştir.[307] Kur'ân, ganimetlerin üzerinde Allah'ın ve Peygamber'in hakkı olduğunu söylemiştir.[308] Esirlerin, 1/5'i (humus) devlet payı olarak ayrıldıktan sonra geri kalanların savaşçılar arasında dağıtılması istenmiştir.[309]

Köle ve câriyelerin İslam toplumunda elde ettiği birtakım haklar olmuştur; Kölelerin nafakalarının temin edilmesi gerekir (vaciptir).[310] Zira kölelerin nafaka vermesi vacip değildir.

306 "*...Yeter ki harp (erbabı) ağırlıklarını bıraksın...*" Kur'ân, Muhammed 47/4.

307 Ancak bu yetki düşman ordusunun iyice yenilgiye uğratılması, zararsız hale getirilmesi ve İslâm hâkimiyetinin sağlanması şartına bağlanmıştır. Enfâl suresinin 67. ayeti ile düşmanın tamamen etkisizleştirilmesi istenmiştir; "*Hiç bir peygamberin yeryüzünde ağır basıp (harp edip) zaferler kazanıncaya kadar (muharip düşmandan) esirler alınması (vaki) olmamıştır. Siz geçici dünya malını arzu ediyorsunuz. Hâlbuki Allah ahireti tercih etmenizi ister...*" Kur'ân, Enfâl 8/67; bkz. Zühaylî, VIII, 226.

308 Humus (1/5) tutarında olan bu hak bir bakıma yoksullar için ayrılan yardım fonudur. "*...(Habibim) sana harp ganimetleri (nin hükmünü) sorarlar... De ki, (bu) ganimetler Allah'ın ve Resulünündür...*" (Enfâl 8/1) "*...bilin ki, ganimet olarak aldığınız her hangi bir şeyin mutlaka beşte biri Allah'ın, Resulünün, hısımların, yetimlerin, yoksulların, yolcunundur...*" (Enfâl 8/41) Bu ayette ganimetlerin dağıtılacağı kimselere ayrıntı verilmiştir. Kur'ân, Haşr 59/7-10. Hz. Peygamber, "*Ganimetinizin ancak beşte biri bana aittir. O da sizlere iade edilir.*" Hadisi ile amaç açıklanmıştır. Tâc, IV, 378. bkz. Hudârî, s. 88-92.

309 Şâfiî, Hanbelî, Zeydî ve İmamiyeye göre esir alınan her gayri müslim köle sayılır. Zühaylî, VIII, 227.

310 "*Nafaka vermeye ailenle başla. Kadın der ki, ya beni doyur, ya da boşa. Köle der ki beni doyur da öylece çalıştır. Evlat der ki beni kendisine bırakacağın kimseye teslim edinceye kadar doyur.*" Buhârî, "Zekât", 18; Mevsılî, IV, 7-8; Cezerî, VI, 2782.

Köle çocuklarının nafakası da efendiye aittir.[311] Başkasının mülkiyetindeki bir câriye ile evlenirse, efendisi bu câriye ile kocasına özel bir ev hazırlamadıkça câriyenin nafakası, kocası üzerine vacip olmaz.[312]

Müslüman olmak şartıyla kölelere, hürler gibi aman verme yetkisi tanınmıştır.[313] Ebû Hanife, savaşçı köle ancak bu yetkiyi kullanır derken; efendinin hizmetiyle meşgul olan kölenin savaşma salahiyetine sahip olmadığından hareket eder. Çünkü o efendisinin izniyle savaşa katılmıştır.[314] Bir Müslüman esir olarak ele geçirilse bile köleleştirilemez. İslam'dan önce başlayan kölelik ise devam eder. İrtidat edip düşman safına geçtikten sonra esir düşenler köleleştirilmeleri helaldir.[315]

İslam ülkesinde, zimmet ehli de Müslümanlar gibi sayılmış ve köleleştirilmelerine cevaz verilmemiştir. Zapt edildiği takdirde malları hakkındaki hüküm, Müslümanların malları hakkındaki hüküm gibi sayılmıştır. Düşman tarafına kaçan köle veya câriye ele geçirildiğinde, taksim edilmeden önce sahibine karşılıksız olarak verilir. Ebû Hanife'nin görüşüne göre taksimden sonra da böyledir. Kaçan köleye saygın bir el sahip olup ihraz[316] ettiğinde köle hiçbir zaman ihraz yetkisine sahip olamaz.[317]

311 Cezîrî, VI, 2822, 2831.
312 Mevsılî, IV, 16; Cezîrî, VI, 2798.
313 Aman verecek kişilerde; "*Müslüman, akıllı ve baliğ olmak ve bu sırada Dârul-İslâm'da ikamet etmek*" şartları aranmıştır. Erkek ve hür olma şartı koşulmamıştır. Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 222; Mâlik, *el-Müdevvene*, XI, 42; Behutî, *Keşşâfu'l-Kınâ*, XI, 104; Şirbînî, *Muğni'l-Muhtâc*, VI, 237; bkz. Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-Kebir*, *İslâm Devletler Hukûku*, I, 255-259.
314 Hanefi İmamlarından Muhammed; Bu konuda cariye de köle gibidir, demiş ve Abdullah b. Ömer'in; "*Kadın, köle ve çocuğun amân vermesi caizdir.*" Sözünü delil göstermiştir. Ebû Hanife, hadisi 'savaşan köle' şeklinde anlamıştır. Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-Kebir*, I, 255-259.
315 Serahsî, *İslâm Devletler Hukûku*, III, 227-231.
316 İhrâz; bir malı veya eşyayı maddi ve manevi olarak yani tam olarak elde etmektir. Düşmandan ele geçirilen esirlerin İslâm ülkesine getirilip kayıt veya koruma altına alınmasıdır. Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, III, 341.
317 Serahsî, *İslâm Devletler Hukûku*, III, 267-270.

Hz. Peygamber, câriyenin şikâyetine itibar etmiştir. Bu konuyu teyit eden bir ayet inmiştir.[318] Bu durumda köle ve câriyelere mahkemeye (hâkime/kadıya) başvuru hakkı tanınmıştır. İslam tarihinin ilk vakıf uygulaması olarak Hayber'de bulunan bir arazi olmuştur. Hz. Ömer, kendi hissesini; *"satılmamak, hibe edilmemek, mirasçılara kalmamak üzere; yoksullar, yakınlar, köleler ve yolcular için"* öz bir ifadeyle Allah rızası için vakfetmiştir.[319] Gökte bulut, toz vb. ayın görünmesine engel teşkil eden şeyler varsa, âdil olan bir kişinin hilâli gördüğüne dair şahadeti kabul edilmiş ve bu kimsenin hür, köle veya kadın olması fark etmez, denilmiştir.[320] Ancak Şafiiler ve Mâlikîler, fâsık ve kölenin şahitliğini kabul etmedikleri için kölenin hilali gördüm demesini yeterli saymamışlardır.[321]

Hanefîlere göre erkek, kadın, yetişkin çocuk, hür köle herkes için fıtır sadakası verileceği[322] hükmü getirilmiştir.

Bir kimsenin birbirlerinin mahremi olan iki küçük köleyi ayırmaması istenen bir durumdur. Gerekçe olarak da; *"büyük küçüğe şefkat gösterir, onu terbiye eder. Kölelerin ikisi de küçükse, birbirleriyle ülfet ederler. Ama birbirlerinden ayrılırlarsa, bundan zarar görürler."* denilmiştir. Hz. Peygamber, küçük yaşta iki kardeş kölenin birbirinden ayrılıp ayrılmayacağını soran Hz. Ali'ye; *"Ya her ikisini de (aynı adama)*

318 Ensârdan birine ait câriye (Müseyke), Hz. Peygambere gelerek; *"Efendim beni zinaya zorluyor"* diye şikâyette bulunmuştur. Bunun üzerine Yüce Allah; *"...Dünya hayatının geçici menfaatini elde etmek için, namuslu cariyelerinizi fuhşa zorlamayın..."* (Kur'ân, Nûr 24/33.) ayetini indirmiştir. Yine başka bir hadiste; ilgili ayette geçen *"gafûr ve rahîm"* (bağışlayıcıdır ve esirgeyicidir) ayetini *"Allah o, (fuhşa) zorlanan cariyeleri bağışlayıcıdır"* şeklinde açıklanmıştır. Çünkü cariyelerin bu günahı iradeleri dışında işledikleri rivayet edilir. Fuhşa zorlanan cariye Mi'âze'dir. Müslim, "Tefsir", 26, 27 (3029); Ebû Dâvûd, "Talâk", 48, 50 (2311); Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, V, 59.

319 Taberî, III, 17-19; Karaman, agm., a.y.

320 Mevsılî, I, 264; Hilali kendi gözüyle gören köle veya hür fark edilmeksizin herkese oruç tutmak vacip olur, denilmiştir. Cezîrî, II, 784.

321 Cezîrî, II, 790.

322 *Müsned*, II, 277; Dârimî, "Zekât ", 67 (1668, 1669); Buhârî, "Zekât", 77, 78; Müslim, "Zekât", 9 (982), 12, 13, 16 (984); İbn Mâce, "Zekât", 21 (1825-1827); Ebû Dâvud, "Zekât" 1377-1378; Tirmizî, "Zekât", 35 (684, 685, 686); Nesâî, "Zekât", 31-34 (2499-2503).

sat veya her ikisini de (bana) geri ver."[323] uyarısında bulunmuştur. İki küçük kölenin satılıp satılamayacağı hususunda[324] ise diyâneten caiz olmasa da, kazaen (hukuken) caizdir, hükmü verilmiştir. Köleye gücünün yetmeyeceği yükün taşıtılması haram sayılmıştır. Mezhep imamlarının çoğu kazâen ve diyâneten efendi uyarılmalıdır, derken, Hanefiler, kazaen uyarıyı uygun bulmamıştır.[325]

Şuf'a hakkını[326] elde etmede mükâteb köle ve bir kısmı azat edilmiş köle ile hürler arasında bir fark görülmemiştir. Bir köle üzerindeki ortaklardan birinin bile kendi payını azat etmesi ile özgürleşmesinin önü açılmıştır.[327]

Ücretle çalıştırılan köle ile hür işçi arasında çalışma şartları arasında önemli bir fark görülmemiştir. Efendi tarafından bir başkasına kiralanan köleye[328] eğer iş tanımında önceden bir şart koşulmamışsa yeni patronuyla yolculuğa çıkması beklenemez. Çünkü yolculukta işverene hizmet etmek, yer-

323 Başka bir rivayete göre Hz. Peygamber; *"Git ve onu geri al."* emrini vermiştir. Fakat her ikisi de büyükse, mekruh olmaz: Çünkü Hz. Peygamber, *"Köle buluğa erinceye, cariye âdet görünceye kadar."* Hz. Peygamber, ikisi de büyük ve kardeş olan cariyelerden Mâriye ile Sîrîn'i birbirinden ayırmış; Sîrîn'i hibe etmiş ve Mâriye'yi de haremine almıştır. Bu hadisi Tirmizî, İbn Mâce ve Ahmed rivayet etmiştir. Mevsılî, I, 407-409.

324 Rivayet edildiğine göre; Hz. Peygamber esirler arasında aklını yitirmek üzere olan bir kadını görmüş ve durumunu sormuş, kendisine o çocuğun satıldığından dolayı bu hale düştüğü söylenmesi üzerine; çocuğun annesine verilmesini emretmiştir. Bu da küçük köleyi yakınından ayırarak satmanın caiz olmadığını delil sayılmıştır. Hz. Peygamber; *"Ana ile yavrusunu birbirinden ayıran kimseyi Allah (cc) cennette sevdiklerinden ayırsın."* diyerek de bu işi yapanları tehdit etmesi, küçük köleyi yakınından ve büyüğünden ayırarak satmanın haram olduğuna dayanak gösterilmiştir. Mevsılî, I, 408-409.

325 Kâsânî, Ebû Bekr Alâeddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Hanefî Kâsânî (587/1191), *Bedâiü's-Sanâ'i fî Tertîbi'ş-Şerâ'î* (thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcûd, neşr. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye), Beyrut 1418/1997, IV, 40; Şîrâzî, *Muhezzeb*, II, 168 vd.; bkz. Zühaylî, VII, 763, 764.

326 Şuf'a; ortağın öteki ortağının bedel mukabilinde verdiği akarı, değeri ya da kıymetini vererek almak için hak kazanması ve bunu belli sığası ile yapması demektir. Hanefiler, bitişik komşunun veya ortağın istemesi halinde bedeli ödeyerek satışı feshetme hakkıdır. Zühaylî, VII, 269.

327 Mevsılî, II, 7-8.

328 Halîl b. Ahmed, VI, 173.

leşik düzene oranla daha güçtür. Bir kimse kendisine hizmet etsin diye başkasına ait bir köleyi ücretle tutar da; kölenin, hizmetle alâkalı olarak o günün anlayışına (örfüne) uygun olarak seher vaktinden, yatsıya kadar diğer bir deyişle sabahtan akşama kadar ona hizmet etmesi beklenir. Ev hizmetleri içinde gelen misafirlere de hizmet etmesi gerekir. Ama ekmek ve yemek pişirme, hayvanları yemleme ve benzeri hizmetleri yapmak zorunda değildir,[329] denilerek köle veya hizmetlinin gücünü aşacak görevlerin yüklenmesinin doğru olmadığına vurgu yapıldığını görürüz.

Bir kimse kendi kölesini başkasına çalışmak üzere bir yıllığına kiraya verirse ve yıl içinde bu kölesini azat ederse, bu azat edişin geçerli olduğu söylenerek; kölenin işe devam edip etmeyeceği kendi arzusuna bırakılmıştır. Azat edildiği ana kadar yaptığı işin ücreti kendisini azat eden efendisine verilir. Ondan sonra yapacağı işin ücreti ise, kendisinin olur, denilerek hür bir insanın kendine ait mülkiyeti vurgulanmıştır. Yoksa bir kölenin efendisinin izni olmadan iş ücretini alması beklenemez.[330]

Köle ve câriyeler, dini seçme ve inanma bakımından diğer insanlar gibi sayılmış, ancak dinin gereklerini yerine getirme bakımından nâkıs kabul edilmiştir. Köle ve câriyelere, cuma namazının farz olmaması üzerindeki icmâ bu kabildendir.[331]

Hadd-i kazfin yarısının tatbik edilmesi ise icmâ ile tahsis edilmiştir.[332] Hanefiler bu esasa dayanarak tavafta tahareti, zıhar ve yemin kefaretinde azat edilecek kölede, mü'min olmayı şart koşamamıştır.[333]

329 Mevsılî, II, 31-32.
330 Mevsılî, II, 33-34.
331 "*Ey İmân edenler! Cuma günü namaz için nida olunduğu zaman Allah'ın zikrine koşun*" Kur'ân, Cuma 62/9 ayetinde icmâ ile tahsis yapılmıştır. Kadınlara Cuma namazı farz değildir. Zuhaylî, II, 371.
332 "*İffetli kadınlara zina isnadında bulunup sonra da dört erkek şahit getiremeyenlere seksen sopa vurun.*" Kur'ân, Nûr 24/43 ayetinde icmâ ile tahsis olduğu söylenmiştir. Mevsılî, IV, 93.
333 Mevsılî, IV, 93-94.

Kölenin, ezan okuması mekruh sayılmazken,[334] imamlık yapması mekruh görülmüştür. Gerekçe olarak da hür insanların nazarında kölenin düşük mevkide olması gösterilmiştir. Ancak bir şekilde imamlık yapmaları halinde; arkalarında namaz kılınması caizdir,[335] hükmüne yer verilmiştir.

Bayram namazları için Şafiiler, namazla mükellef olan herkes gibi köleler için sünnet-i müekked derken, diğer mezhepler; Cuma dâhil Bayram namazları için hür olma şartını öne sürerler ve onları yükümlü tutmazlar. Şafilerde kadın, çocuk ve kölelere Cuma vacip/farz olmadığından 40 kişilik sayıya dâhil edilmez[336] ve kölenin cuma kıldırması, hutbeyi okuması sahih görülmez.[337]

Oruç tutmak için hür ile köle arasında bir fark görülmeyerek, köle ve câriyelere oruç tutmanın farz olduğu (Şafiiler vacip) ifade edilmiştir.[338] Kasten oruç bozanlara kefaret ön görülmüştür. Hanefiler dışındaki cumhura göre oruç kefareti için azat edilecek kölenin mü'min olması şartı getirilmiştir. Ayrıca bu kölenin sağlıklı olması, kusur ve ayıplardan uzak olması istenmiştir. Mesela, tutma, yürüme, konuşma, akıl vb. kusurlardan uzak olmalıdır, denilmiştir. Hanefiler ise; kölenin mü'min olup olmaması fark etmez ve azat etmeye gücü yetenin sadece kefaret orucu tutmasını yeterli görmemiş ve kefaretin son gününde dahi kölesi olacak olması halinde azat

334 Mevsılî, III, 163-164; Cezîrî, II, 602.
335 Hz. Peygamber; *"Her salih ve günahkâr kimsenin arkasında namaz kılın (kılabilirsiniz)."* Beyhâkî, Dârekutnî; Hâkim, Bu sayılanların imamlıklarının mekruhluğu kendilerindeki noksanlıklardan dolayıdır. Ama bu noksanlık giderilirse; meselâ bedevî medenîden, köle hürden, veled-i zina sahih nikâhlı bir evlilikten doğandan, kör de görebilenden daha bilgili ve faziletli olursa; o zaman hüküm tersine döner, denilmiştir. Mevsılî, I, 58, IV, 93; Cezîrî, II, 602-603.
336 Cuma ve Bayram namazları kölelere vacip olmasa da kılmaları halinde sahih kabul edilmiştir. Cezîrî, II, 485; 537, 540, 542, Malikiler cumanın kılınması için 12 kişi şartını (Şafiler 40 hür kişi, Hanefiler, 2 hür kişi) koşarlar ve bu kişilerin içinde köle, çocuk ve kadın olursa yeterli cemaat oluşmaz demişlerdir. Bkz. Cezîrî, II, 548-550; *"Cuma, kadın, çocuk ve köleye vacip değildir."* Hadisi göz önüne alınarak Hanefiler köleye bu tür yükümlülüğü getirmemişlerdir. Mevsılî, I, 82, 85.
337 Cezîrî, II, 557.
338 Cezîrî, II, 775-780.

etmesini zorunlu saymıştır. Cumhura göre ise bu durumda köle azadı mendub[339] kabul edilmiştir.

Zekât ile ilgili ise şu görüşlere yer verilmiştir; İttifakla köleye zekât, farz değildir, çünkü onun mülkü olmaz. Kölenin eline geçen her şey efendisinindir. Mükâteb vb. köleler her ne kadar mala sahip olsalar da bunların mülkiyeti tam değildir. Cumhura göre kölenin sahip olduğu maldan dolayı efendinin zekât vermesi gerekir. Çünkü efendi kölenin kendisine sahiptir. Zekâtını da onun ödemesi gerekir.[340] Mâlikîlere göre kölenin malından ötürü ne efendiye ne de köleye zekât vermek gerekmez.[341] Zekât ise mülkiyeti tam olan kimseye farzdır. Efendi ise kölenin malına sahip olamaz.[342]

Kur'ân' da zekât verilmesi istenen sekiz sınıf içinde köleler de vardır.[343] Cumhura göre; mükâteb olan Müslüman köleye zekât verilir. Onun kölelikten kurtulması için yardım edilmesi müstehaptır.[344] Yoksa azat olması için köleye zekât verilmez. Çünkü onun mülk edinme hakkı olmadığından verilen zekât, efendiye ait olur.[345] Yine Hâşimîlerin hem kendilerine

339 Zühaylî, III, 210. Ebû Hüreyre rivayetinde, orucu bozan kimseye; "....*köle azat edecek kadar mal bulabilir misin?*" sorusu sorulmuştur. Yine kölenin köle azat etmesi sahih görülmemiştir. Cezîrî, II, 825.

340 İbn Mâce, "Zekât", 15 (1812, 1813); Nesâî, "Zekât", 17 (2469-2470). Ebû Hanife, "*Onların mallarından sadaka (zekât) al*" (Kur'ân, Tevbe 9/103.) ayetine dayanarak köle için zekât verilebileceğini söylemiştir. İbn Abdülber, *İstizkâr* (thk. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî), Kahire 1414/1993, I-XXX, III, 278-279; Mevsılî, I, 99-101; Cezîrî, II, 848-850.

341 Köle için zekât verilmeyeceğine dair pek çok rivayet vardır. *Muvatta'*, II, 393, 394 (962, 963); *Müsned*, II, 242, 249, 254, 407, 470, 477; Buhârî "Zekât", 46; Müslim, "Zekât" 9, 10 (982); İbn Mâce, "Zekât", 15 (1812); Ebû Dâvud, "Zekât" 11; Tirmizî, "Zekât" 8 (627); Nesaî, "Zekât" 16, 17; İbn Abdülber, *İstizkâr*, III, 277.

342 Cezîrî, II, 851; Zühaylî, III, 254.

343 Kur'ân'da zekât verilecek beşinci sınıf kölelerdir. Kur'ân, Tevbe 9/60.

344 Ayette geçen; "köleler" özgürlüklerini satın almaya çalışan kölelerdir. Ancak Hâşimî bir efendinin mükâteb kölesine zekât verilmez. Çünkü Hâşimî'ye zekât verilemediğinden dolayı köleye verilen mal, efendisine mülk olmaktadır, denilmiştir. Ebû'l-Leys'in rivayetinde "*Zengin bir efendinin mükâteb kölesine zekât verilmez.*" olsa da ayette bu hususta bir kayıt bulunmayışı, hepsine de zekât verilmesini gerekli kılmaktadır. Mevsılî, I, 119-121; Cezîrî, II, 875-876, 887; Zühaylî, III, 361.

345 Ayrıca bu konuda Muaz b. Yezîd' in rivayet ettiği hadîs de bu görüşü desteklemektedir. Muaz demiştir ki; "*Babam, zekâtını düşkünlere dağıtması*

hem de kölelerine zekât verilmez.[346] Kişi kendi kölesine zekât veremez.[347] Yargıları kölelerin ailenin bir parçası olarak kabul edildiğini göstermektedir.

Fıtır sadakası vereceklerden hür olma şartı aranmıştır.[348] Ancak fıtır sadakası bir şekilde her Müslüman için öngörülen bir ibadet telakki edildiğinden, kişinin kölesi için de fıtır sadakası vermesi istenmiştir.[349] Kendilerine yemek verilecek kişilerin de yoksul ama hür olması şart koşulmuştur. Çünkü efendilerin onların nafakalarını üstlenme zorunluluğu vardır.[350] Bir köle almakla ev halkına bir kişi katılmış olmaktadır.

Hacca gitmek köleye farz sayılmamıştır.[351] Gerekçe olarak da hac, uzun yollar aşmayı ve uzunca bir süreyi göze almayı gerektiren bir ibadet olarak görülmüştür. Kölelikte yapılan hac çocuklukta yapılan hacca benzetilmiş ve babasının, efendisi-

için bir adama vermişti. Adam da bana o zekâttan birazını verdi. Babam bunu öğrenince, benden geri almak istedi, ama ben vermedim. Bunun üzerine Hz. Peygamber'in; *"Ey Muaz! Aldığın senindir, Ey Yezîd! Sen de neye niyet ettiysen, onu elde ettin."* dediği rivayet edilmiştir. (Ebû Dâvud, İbn Hibbân) Mevsılî, I, 119; Cezîrî, II, 893; Zühaylî, III, 361.

346 Mevsılî, I, 119; Cezerî, II, 889.

347 Fakat yanlışlıkla kölesine veya mükâtebine verirse, yeniden zekât vermesi gerekir: Çünkü verdiği zekât malı sahih bir şekilde kendi mülkiyetinden çıkmış değildir. Bu hususta icmâ vardır. Mevsılî, I, 120-121.

348 Cezîrî, II, 895.

349 Hz. Peygamber; *"Büyük, küçük her hür ve köle için buğdaydan yarım sa' veya hurma yahut arpadan bir sa' verin."* demiştir. (Dârekutnî ve Beyhakî) Hz. Ömer'in bu hususta şöyle dediği rivayet edilmiştir; *"Resûlullah (sas) fıtır zekâtını (sadakasını) erkek, kadın, hür ve köleye; hurma veya arpadan bir sa' olarak farz kıldı."* Başka bir hadiste; *"Yahudi veya Hıristiyan da olsalar, her hür ve köle için fıtır sadakası verin." Muvatta'*, "Zekât" 554; Dârimî, "Zekât" 27 (1668, 1669, 1670, 1671); Buhârî, "Zekât" 77, 78; Müslim, "Zekât" 16 (984); İbn Mâce, "Zekât", 21 (1826); Ebû Dâvud, "Zekât" (1377-1378); Tirmizî, "Zekât" 35 (674, 676); Nesâî, "Zekât", 31-34 (2499-2503). Bkz. İbn Abdülber, *İstizkâr*, III, 334; Mevsılî, I, 123-124. Bu sebeple kişinin kendi küçük çocuklarının, Müslüman veya kâfir kölelerinin fıtır sadakalarını vermesi vaciptir. Müdebber ve ümmüveledler de köle hükmündedirler. Kişinin mükâteb kölesi için fıtır sadakası vermesi gerekmez. Çünkü kişinin bunlar üzerinde velayeti yoktur, denilmiştir. İbn Abdülber, *İstizkâr*, III, 333; Mevsılî, I, 124; Cezîrî, II, 897; Zühaylî, III, 384-385.

350 Zühaylî, IV, 311; Mevsılî, I, 123-124.

351 Hz. Peygamber; *"Bir köle on defa hacceder de sonra azat edilirse, farz olan haccını yerine getirmesi gerekir. Bir çocuk on defa hacceder de, sonra bulûğa ererse, farz olan haccını yerine getirmesi gerekir."* İbn Ebû Şeybe; *Musannef*, 347 (15098, 15099 vd.) s. 823.

nin izni ile haccedilebileceği ifade edilmiştir.[352] Kişinin içinde oturmadığı bir evi ve hizmetinde çalıştırmadığı bir kölesinin olması durumunda; hacca gitmek için bunların satılması vacip sayılarak,[353] köle azadı için yeni fırsatlar ortaya çıkarılmıştır.

Aile mahremiyet ilişkileri açısından (örtünme hariç) hür ile köle arasında fark görülmemiştir. Mahrem akrabalık; süt bağı veya hısımlık sebebiyle kadını nikâhlaması ebediyen kendisine haram kılınan kimse demektir. Bu hususta hür, köle, Müslüman ve Zimmî eşit hükümlere tabidir,[354] denilerek kölenin insanlık bakımından eşit olduğu hatırlanmıştır.[355]

Müslüman kadınların köleler ile Müslüman olmayan kadınlar karşısındaki mahremiyet durumu da fıkıh ekollerine göre değişiklik göstermektedir: Hanefî, Hanbelî ve İsnâaşeriye hukukçularına göre Müslüman kadınlar için köleler de diğer yabancı erkekler gibidir. Bu nedenle Müslüman kadın köleler karşısında da tam tesettüre riayet etmesi gerekir, derken; Şâfiî ve Mâlikîler, kölelerin hanımlarının ziynetlerini görmesinde bir sakınca yoktur, demişlerdir. Selefe[356] göre Müslüman kadın için Müslüman olmayan kadınlar da erkekler hükmünde değerlendirilmiştir. Buna karşılık Râzî gibi bazı bilginler Müslüman olmayan kadınlarla Müslüman kadınlar arasında bir fark kabul etmemektedirler. Mevdûdî gibi bazı çağdaş bilginler ise selefin görüşünü tercih etmektedirler.[357]

352 Zühaylî, III, 415; Mevsılî, I, 140.
353 Mevsılî, I, 140.
354 Mahrem akrabalık; süt bağı veya hısımlık sebebiyle kadını nikâhlaması ebediyen kendisine haram kılınan kimse demektir. Bu hususta hür, köle, Müslüman ve Zimmî eşit hükümlere tabidirler. Ancak mahremi olan kadını kendine mubah sayan Mecusi ile fasık bu hükümden müstesnadırlar. Mevsılî, III, 84-85.
355 Kadının mahremi olan erkekler, Nûr Sûresi otuz birinci ayetinde tek tek sayılmıştır. İbn Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, VII, 105. Söz gelimi iki kardeş ile evlenmek ile cariye edinmek caiz görülmemiştir. Mevsılî, III, 86.
356 İlk Müslümanlar (sahabe ve tabiin) için, özelde bilginler için selef veya selef-i salihin tabirleri kullanılmaktadır. (A. H.)
357 "*Allah'a ortak koşan kadınlarla, onlar İmân a gelinceye kadar evlenmeyin. Şüphesiz inanmış bir câriye, hoşunuza gitse bile, müşrik bir kadından daha hayırlıdır. İslâm'ı kabul etmedikçe mü'min kadınları müşrik erkeklere nikâhlamayınız. Çünkü mü'min bir köle, hoşunuza gitse bile müşrik erkekten daha hayırlıdır*" Kur'ân, Bakara 2/21. Bu yasağa uymadan yapılacak bir nikâh akdi batıldır. Mevsılî, I, 163; Mevdûdî, *Hicâb*, s. 235.

Câriyelerin avret yerleri sırtı, karnı, yan tarafları bakımından erkekler gibi sayılmış ve efendilerinin ihtiyaçlarını karşılamasının güçlüğü üzerinde durulmuştur. Mâlikîler, uyluklar ile birlikte iki müstehcen uzvu ağır avret, bunların dışında göbek ile diz kapağı arasında kalan diğer yerler hafif avret saymış ve bu konuda câriyeler aynen erkekler gibi[358] değerlendirmesini yapmışlardır. Mâlikîler ve Hanbelîler, çift cinsiyetli kişilerin (erseliklerin) cenazelerinin mutlaka câriyeler tarafından yıkatılmasını isteyerek, aksi takdirde teyemmüm ile yetinilir, demişlerdir.[359]

Esaret sonrasında köleleştirilenler için yeni bir süreç başlatılmıştır. Yeni ele geçirilen veya satın alınan bir câriye ile bir süre ilişkiye girme yasağı (istibrâ)[360] getirilmiş ve bir erkeğin başkasından hamile olan câriyesiyle münasebette girmesi yasaklanmıştır.[361] Böylece nesillerin karışması önlenmiş ve aile kurumunun sağlam bir zemine oturtulması hedeflenmiştir.[362] Zühaylî, günümüzde hayat kadınları için de istibrâ şartının koşulabileceğini[363] söylemektedir.

Köle ile alakalı birtakım hukuki kavramlar söz konusu edilmiştir. Mesela, velâ kavramı hükmî bir yakınlık anlamında ele alınarak, köleyi azat eden efendinin azat ettiği bu kölesine mirasçı olacağı düşünülmüştür.[364] Hanefîler buna "velâul-müvâlât" veya "mevlâl-muvâlât" kavramlarını ilave etmiş ve iki kişinin birbirine koruyucu ve diyet ödemede yardımcı olmak ve buna karşılık birbirine mirasçı olmak üzere anlaşmalarını[365] dâhil etmiştir.

358 Cezîrî, I, 255-258; Zuhaylî, I, 457-458, 460-465.
359 Cezîrî, II, 719.
360 İstibrâ, şüpheyi gidermek için cariyeye veya zina eden bir kadına bir süre yaklaşmamaktır. Zühaylî, IX, 522.
361 Şeybânî, s. 527.
362 İbnü'l-Hümâm, *age.*, II, 383-384; Cassâs, *age.*, I, 414, 415; İbn Rüşd, *age.*, II, 40, 41; M. Zihni, *Münâkehât ve Müfârekât*, İstanbul 1324/1906, s. 232; bkz. Hamdi Döndüren, *age.*, s. 231 vd.
363 Zühaylî, IX, 522-523.
364 İbn Hibbân ve Hâkim sahihtir dediği bir hadiste; "*Velâ, nesep bağı gibi bağ meydana getirir, satılmaz ve hibe edilmez*" yer almıştır. Mevsılî, IV, 42-44.
365 "*Eğer yetim kızlar hakkında adaletli davranamamaktan korkarsanız, sizin için helâl olan diğer kadınlardan ikişer, üçer ve dörder olmak üzere*

Köle, bir asker ve bir zevce gibi görülmüş, kendi başlarına hareket etme kabiliyetleri sınırlı sayılmıştır. Bunların bağlı oldukları, itaat etmeleri gereken birileri olduğu söylenerek, efendisinin yolcu olmasıyla yolcu olur; mukim olmasıyla da mukim olur,[366] hükmü getirilmiştir. Zorlu ve meşakkatli olması ve efendinin olumsuz tavrı gibi nedenlerle, köleye cihat farz sayılmamıştır.[367] Kölenin adakta bulunması sahihtir, ancak mali bir külfete haiz olmayan adaklar adayabilecektir.[368]

Bazı hata ve suçlar için birtakım yaptırımlar öngörülmüş ve kölelerin özgürleştirilmesine dinî vecibe tarzı cezalar öngörülmüştür. Zıhar,[369] hata ile öldürme, (Şafiilere göre kasten öldürme de dâhil etmiştir.) yemin kefaretleri[370] ile oruçta cinsel ilişki kefareti (Hanefi ve Mâlikîlere göre kasten yiyip içmek de sayılmıştır.) gibi dört tür kefaretten bahsedilmiştir. Bunlardan üçünde sıraya riayet edilmiş, ilk önce köle azadı vurgusu yapılmıştır.[371]

Yanlışlıkla adam öldürme kefaretinde köle azat etme önceliklidir ve gücü yetenlerin mü'min bir köleyi azat etmeleri vaciptir.[372] Mülkiyetinde bulunup bulunmaması fark etmez.

nikâh edin. Eğer bu şekilde de adalet yapamayacağınızdan korkarsanız o zaman bir tane ile yahut malik olduğunuz câriye ile yetininiz. Bu (tek eş veya cariye) sizin haktan eğrilip sapmamanıza daha yakındır" Kur'ân, Nisâ, 4/3.

366 Hz. Peygamber bu hususta; "*Cuma namazı kadın, çocuk ve köle haricindeki her Müslümana farzdır.*"(*Müsned*) "*Dört kimseye Cuma namazını kılma mükellefiyeti yoktur: Köle, hasta, yolcu ve kadın.*" (Ebû Dâvûd) demiştir. Köleler efendilerinin hizmetiyle meşguldürler. Kadınlar da kocalarının hizmetiyle meşgul olurlar. Hasta kimse ise, aciz olduğu için cuma namazını kılamaz, şeklinde yorumlanmıştır. Mevsılî, I, 163-164.

367 Zühaylî, VIII, 181.

368 Zühaylî, IV, 290.

369 Karısını kendisi için mahrem olan birine benzetme sözünün doğurduğu hukuki bir sonuçtur. Zevcenin cariye veya hür olması arasında fark görülmemiştir. Boşaması (talakı) sahih olan herkesin zıharı da sahihtir. Kâfirin zıharı da geçerli sayılmıştır. Böylece inansın inanmasın tüm toplum içinde kölelerin azat edilmesi imkânı doğmaktadır. Nesâî, "Talâk", 19 (3425,3426); Mevsılî, III, 163-165; Cezîrî, VI, 2697, 2699-2700, 2705, 2707, 2711.

370 Mevsılî, IV, 48.

371 Yemin kefaretinde sıraya riayet şart değildir. Zühaylî, IV, 306.

372 Kur'ân, Nisâ 4/92; Zühaylî, VIII, 80.

Ancak fiilen köle bulunması durumunda (günümüzde) diyet ödenmesi gerekir.[373]

Ceza ehliyeti açısından köleler ile hürler eşit kabul edilmemiştir. Yaralamalarda köle karşılığında hür bir kimseye kısas uygulamasına gidilmezken, tersi durumda ise kısas uygulanır. Hanefilerde ise öldürme kısası dışında, kölelere kısas uygulanmaz. Hür kimseyi yaralayan köleye de kısas uygulanmaz. Köleler arasında cereyan eden yaralamalar için de kısas yoktur. Kölelerin her birinin değeri farklılık arz eder.[374]

Mülkiyet hakları açısından köleler yoksun bırakılmıştır. Kölelik, Hanefi ve Mâlikîlere göre ister tam, ister nakıs olsun mutlak surette mirasa manidir. Hür ile köle arasında miras cereyan etmez. Köle hiçbir kimseye varis olmaz ve ona varis olunmaz. Çünkü kölelik malik olma ehliyetine ters düşer. Zira kölenin efendisinin mülkünde bir mal olması demek onun mala sahip olmaması demektir. Kölenin elindeki malın tamamı efendinindir. Şafiiler müba'az (kısmî) köleyi bundan istisna etmiştir. Çünkü o hür gibi o mal üzerinde tam bir mülkiyet sahibidir. Hanbelîlere göre, bir kısmı hür olan köle hem varis olur, hem olunur. Haccedebilir, köle olan kısmı ile ne vâris olur ne olunur, ne de hacceder.[375]

Köle ana babadan doğanlar da köle olarak kabul edilir. Câriyenin doğurduğu çocuk efendiye aittir. Câriye çocuğunun mirastan pay alabilmesi için efendinin sağlığında çocuğun babası olduğunun ispatlanması gerekir. Ancak taksim edilmeden önce erişmiş olduğu mirastan bir payı vardır.[376] Bir kimsenin kendisiyle ilişkiye girdiği bir câriyeden ilişkiden en az altı ay sonra bir çocuk dünyaya gelecek olursa, bu çocuğun nesebinin sabit olup olmaması bilginler arasında ihtilaflıdır. Nevevî'nin beyanına göre bu durumda olan bir câriye efendisinin firâşı (nikâhlısı) hükmüne geleceğinden çocuğun nesebi

373 Zühaylî, VIII, 105.
374 Zühaylî, VIII, 111.
375 Zuhaylî, X, 329-330; Mevsılî, II, 16-17.
376 Dârimî, "Ferâiz" 45 (3108, 3109, 3110, 3113); İbn Mâce, "Ferâiz" 14 (2745, 2746).

babası -yani câriyenin efendisi- için sabit olur. Dolayısıyla bir câriyeden doğan çocuk ile câriyenin efendisi arasında baba ile oğul arasındaki hükümler cereyan eder.[377]

Câriyenin çocuğun babasını tespitte sözüne itibar edilir. Ebû Hanife'ye göre ise, efendinin iddiası olmadan bir çocuğun nesebi kendisi için sabit olmaz.[378] Eğer böyle bir çocuğun babası sağlığında onun nesebinin kendisine ait olduğunu iddia etmemişse, ölümünden sonra o kimsenin vârisleri bu çocuğun kendi neseplerinden olduğunu iddia ederek dava açabilirler. Böyle bir dava sonunda nesebi sabit olan kimse babasının henüz taksim edilmemiş malları varsa, onlara vâris olabilir. Fakat daha önce taksim edilmiş olan mallara vâris olamaz. Eğer bu kimsenin kardeşleri ölür de arkasında bu kimseyi mirastan düşürecek bir kimse bırakamazsa o zaman ölen kardeşine de vâris olur. Fakat câriyenin kocası sağlığında câriyenin karnında taşıdığı bu çocuğun kendinden olduğunu reddetmişse o zaman bu çocuğun nesebi o kimseye nispet edilemediği gibi bu kimsenin ölümünden sonra vârisleri de çocuğun nesebinin bu kimseye nispet edilmesi için davacı olamazlar.[379]

Ebû Hanife ile İmameyn arasında ihtilaf edilen konulardan biri şudur; köleyi satın alan kimse eğer kölenin yakını ise, köle onun yanında azat olmaz. Müşteri köle kadının kocası bile olsa, aralarındaki nikâh infisah etmez. İmameyn'e göre bu durumda nikâh batıl olur. Çünkü bu durumda müşteri kocası olarak değil de, efendisi olarak onunla cinsî münasebette bulunmuştur.[380]

Köle satışında muhayyerlik konusu şu şekilde anlaşılmıştır. Müşteri satın aldığı bir câriye ile herhangi bir şekilde cinsel yakınlık ve davranış içine girmişse muhayyerlik hakkını kaybetmiş olur. Satın alırken dokunması ve bakması ile muhayyerlik hakkı sona ermez. Bir kimse muhayyer olma şar-

377 Nevevî, *Şerhu Müslim*, X, 37-38.
378 Mevsılî, II, 20-22..
379 Ebû Dâvûd, "Talâk", 29, 30 (2264, 2265).
380 Mevsılî, II, 18-19.

tıyla satın aldığı köleyi tedavi ederse; muhayyerlik şartı artık geçersiz olur. Çünkü bu tasarruflar ancak mülk olan mallar üzerinde yapılabilir ve bunlar mülkiyetin özelliklerindendir. Satıcı bir köleyi hasta zannederek satsa, sonra onun sıhhatli olduğunu görürse; satış akdi onu bağlar ve muhayyerlik hakkı da olmaz.[381] İnsanın yüzünü ve kaba etini, elbise veya ona benzer şeyleri katlı olarak görmekle maksat bilineceğinden, muhayyerlik hakkı sakıt olur: Çünkü her tarafını görmek şart değildir. Ayrıca her tarafını görmek zor olduğundan, görülmesi amaçlanan yerin görülmesi ile yetinilir. İnsanda görülmesi amaçlanan yer, yüzüdür. Bilindiği gibi, satılan insanın (kölenin) değeri yüzüne göre artar veya eksilir.[382]

Köle alışverişinde kusurlu (ayıplı) sayılıp sayılmama; Akil baliğ olmayan küçük köle veya câriyenin firar etmesi, hırsızlık yapması, yatağını ıslatması kusur sayılmazken delilik hali kusur sayılmıştır. Satın alınan köle küçük iken satıcının yanında, buluğa erdikten sonra da müşterinin yanında delirirse; müşteri onu geri verebilir.[383] Eğer satın alınan câriyenin emsali câriyeler hayız görüyorlar da, kendisi görmüyorsa; bu bir kusurdur ve bir hastalıktır. Bir kimse hayız görüyor diye bir câriye alır da, âdetten kesilme (menopoz) sebebiyle o câriyenin hayız görmediğini tespit ederse, bu o câriye için bir kusurdur. İstihaze de kusurdur: Çünkü kanın akmaya devam etmesi hastalıktır. Câriyede ağız ve koltuk altı kokusu, zina kusur iken; kölede kusur sayılmaz: Çünkü bu kusurlar câriye edinme maksadını ihlal eder ki; o maksat da, onu ya-

381 Rivayet edildiğine göre Hz. Osman, Kûfe'deki bir arazisini Talha b. Ubeydullah' a satmıştı. Hz. Osman'a: "*Bu alış verişte aldatılmışsın*" dediklerinde o; "*Benim muhayyerlik hakkım vardır. Çünkü ben görmediğim bir malı sattım*" cevabını vermiştir. Öte yandan Talha b. Ubeydullah'a da; "*Sen bu alış verişte aldatılmışsın*" dediklerinde o da; "*Benim muhayyerlik hakkım vardır. Çünkü ben görmediğim bir malı satın aldım*" cevabını vermiştir. Derken Cübeyr b. Mut'im'in hakemliğine başvurmuşlar, o da Talha b. Ubeydullah'ın muhayyerlik hakkına sahip olduğuna ashabın huzurunda hükmetmiştir. Hz. Osman ile Talha'nın Cübeyr'in hakemliğine başvurmaları ve oradaki ashabın hiç birinin bu hükme itiraz etmemesi; onların bu hüküm üzerinde icmâ ettiklerini gösterir, denilmiştir. Mevsılî, II, 20-22.

382 Mevsılî, a.y..

383 Çünkü o, bu gibi şeylere karşı kendini koruyamaz, tedbir alamaz. Ona kaçak denmez, kayıp denilmiştir. Mevsılî, II, 18-19.

tağa almak, doğan çocuğun onunla temasta bulunan efendisinden olduğu hususunda emin olmaktır. Köle edinmenin maksadı ise, onu hizmette kullanmaktır. İhtiyarlık, kâfirlik ve delilik hem köle ve hem de câriye için bir kusurdur. Nikâh ve borç hem köle ve hem de câriye için kusurdur. Örfe göre gebelik câriye için bir kusurdur. Müşteri satın aldığı malda bir kusur bulsa, diğer bir kusur da yanında iken meydana gelse; kusurun verdiği bedel noksanlığını satandan alır. Satıcı müşteriye; 'sana sattığım kölenin gözündeki her kusurdan beriyim' der de, kölenin gözünün tamamen kör olduğu görülürse veya 'sana sattığım kölenin elindeki her kusurdan beriyim' der de, kölenin elinin eksik olduğu görülürse, satıcı beri olamaz. Çünkü körlük gözdeki bir kusur değildir. Aksine körlük, gözün kendisinin yokluğudur. Kesiklik eldeki bir kusur değildir. Aksine kesiklik, elin yokluğudur.[384]

Hür insan, ümmüveled ve müdebber köleyi satmak; hür ile köleyi birlikte satmak batıl sayılmıştır. Mükâteb kölenin de satışı bir yönden hürriyeti hak etmiş sayıldığından geçersiz kabul edilmiştir. Yine firarda olan köleyi yakalamadan satmak caiz olmadığı gibi câriyenin karnındaki cenini satmak da fasit sayılarak[385] satışların herhangi bir zarara yol açmaması hedeflenmiştir.

Aile mahremiyet konularından biri olan süt kardeşliği hukuku açısından hür ile köle arasında fark görülmemiştir. Câriye ile hür kadın arasında süt kardeşliği ile ilgili hükümler aynı olup, süt kardeşin kızı ile evlenmek haram sayılmıştır.[386]

Evliliğin kurulmasında hürlerin öncelikle hür kimseleri tercih etmeleri istenmiştir. Hür bir erkeğin öncelikle hür bir

384 Muhayyerlik hakkında geniş bilgi için bkz. Mevsılî, II, 19-20.
385 Mevsılî, II, 22-24.
386 Beyhâkî, *Delâil*, I, 148; Ebû Nu'aym, I, 157 Nitekim Hz. Peygamber'den Ebû Seleme'nin kızı Dürre'yi nikâhlaması istenince "*Beni ve Ebû Seleme'yi Süveybe emzirmiştir. Sakın bana kızlarınızı ve kardeşlerinizi teklif etmeyin*" uyarısında bulunmuştur. İbn Sa'd, III, 10; İbn Ebû Şeybe, IV, 289; Buhârî, "Nikâh", 25, 26, "Nefakât" 16, "Şehâdât", 7; Müslim, "Radâ'" 15 vd. (1449); Ebû Dâvûd, "Nikâh", 6 (2055, 2056); Nesâî, "Nikâh", 49-51 (3298-3310).

kadınla evlenmesi uygun bulunmuş ve hür erkeğin bir câriye ile evlenmesi mekruh kabul edilmiştir.[387] Ancak imanlı ve güzel ahlaklı bir câriye ile evlenilmesi tavsiye edilmiştir.[388]

Efendinin câriyesine evlilik konusunda zorlama yapabileceğine dair görüşler öne sürülerek,[389] köle veya câriyenin evliliği efendinin iznine bağlıdır, denilmiştir.[390] Bir kadın veya erkeğin kendi mülkiyetinde olan köle ile evlenmesine sıcak bakılmamış,[391] bir kölenin hanımefendisi ile evlenmesi ise doğru bulunmamıştır.[392]

Karı ve koca durumunda olan iki kölesini azat etmek isteyen bir kimsenin önce erkeği, ondan sonra onun karısını azat etmesi müstehap sayılarak bu sıraya uymakla köle ile câriye arasındaki nikâhı fesihten kurtarılmıştır. Çünkü kadın kocasından önce hürriyete kavuşturulacak olursa nikâhları fesih olmuştur.[393]

Nikâhta azatlılar ile hürler arasında eşitlik konusu tartışmalıdır. Hanefîler ve Şâfiîlere göre; bir köle sonradan hür statüsüne kavuşsa da, hür bir kadına denk sayılmamış, hayatın bir kesitinde köle olmanın aşağılayıcılığını hep göz önünde bulundurmuşlardır. Kölelik kişi için bir noksanlık, evlilik önünde bir ayıp, mevki ve soy bakımından düşüklük addedilmiştir. Hanbelîler ve Mâlikîlerde ise sonradan azat edilmiş erkekler, hür kadınlara denk sayılmıştır.[394] Hür olan bir kadın, hür olmayan bir erkekle evlendirilmesi pek uygun görülme-

387 Hür eşi ile ümmüveledin aynı evi paylaşması caiz görülmez. Özellikle hür ya da cariye olsun olmasın fark etmez, aynı anda veya biri görecek tarzda ilişkiye girmek haram sayılmıştır. Cezîrî, V, 2052, VI, 2785.
388 Cezîrî, V, 2057.
389 Cezîrî, V, 2080.
390 Ebû Dâvûd, "Nikâh", 15, 16 (2078-2080); Mevsılî, III, 109.
391 Cezîrî, V, 2121, 2196.
392 Cezîrî, V, 2181.
393 Ebû Dâvûd, "Talâk", 21, 22 (2237).
394 Hanefî ve Şafiler erkeğin hür olmasını şart koşmuşlardır. Babalarından biri köle olan babası hür olan veya babası önce köle olup sonradan hür olan birine denk değildir. İki babası hür olan bir babası hür olana denk değildir. Cezîrî, V, 2111; Zühaylî, IX, 192-193.

miştir. Ancak azat olduktan sonra hür kadınla yapılan evlilik sahih kabul edilmiştir.[395]

Hürlerde olduğu gibi kölenin dört kadına kadar evliliğine cevaz verilmiştir.[396] Köle efendisinin izni ile evlenebilecektir.[397] Kölenin muhallil[398] olması ise mümkün görülmemiştir.[399] Kişi hür zannederek bir kadınla evlenir de (ve hür olmasını şart koşmuşsa) kadının câriye olduğu anlaşılır ise nikâh akdi sahih sayılır. Ancak hür olan erkek nikâhı feshedebilir. Aksi durumda kocanın köle olduğu anlaşılır kadın da hür ise kadının nikâhı feshetmeye hakkı yoktur. Hanbelîler kadın aldatıldığını anlar kocanın köle olduğunu tespit ederse nikâhı fesih edip etmemekte serbesttir.[400]

Bir kimsenin hür karısının üzerine bir câriye ile evlenmesi halinde, hür karısının rızasının gözetilmesi istenmiştir.[401] Zaten kişinin sahip olduğu bir câriye, efendisinden bir çocuk doğurması halinde, "ümmüveled" olmuş ve yeni bir statüye kavuşmuştur. Böyle bir câriye satılamaz, hibe edilemez. Efendisi öldükten sonra da hür olur.[402] Kocası ölen hür ile ümmüveledin iddeti dört ay on gün hesaplanmıştır.[403]

395 Bilâl-i Habeşî örneğinde olduğu gibi, Bilâl, Ensârdan bir kadına talip olmuş, onlar kabul etmeyince de Hz. Peygamber de vermelerini emretmiştir. Mevsılî, III, 144; Cezîrî, V, 2119; Zuhaylî, VII, 230-31.

396 *"Köle dört kadına kadar alabilir" Muvatta'*, III, 779 (1996).

397 Cezîrî, V, 2080.

398 Muhallil, kocasından üç talakla boşanan kadını, kocası ile tekrar evlenmesi caiz olsun diye boşamak şartıyla nikâhlayan kimsedir. Bu tür evlenmeye, *"tahlil"* denir. *Muvatta'*, III, 759, 760 (1042, 1943).

399 Boşadıktan sonra köle veya cariye olarak, mülkiyetine geçerse, bu mülkiyet hüküm ifade eder. Yani kadının boşandığı kocası kendisinin kölesi ve adamın boşadığı karısı da cariyesi olur. *Muvatta'*, III, 771 (1970).

400 Zuhaylî, IX, 413.

401 Cezîrî, V, 2362.

402 Bu konuda başka bir rivayette, *"Hür kadın istemeden, üzerine cariye nikâhlanmaz. Eğer isterse, (geceleri taksimde) kendisine üçte iki düşer, (yani koca bir gece cariye ile iki gece, hür karısı ile kalır."* denilmiştir. Cariyelerle evlenmek caiz görülmüştür. *"Sizden kim hür kadınlarla evlenmeye mali imkân bulamazsa, sahip olduğunuz Müslüman cariyelerle evlenebilirsiniz."* Kur'ân; Nisâ 4/25; Cezîrî, V, 2332.

403 *"Sizlerden vefat ederek zevcelerini bırakanların zevceleri, bizzat dört ay on gün iddet beklerler."* Kur'ân, Bakara 2/234. Ayetine benzer şekilde bir hadisler vardır. Bkz. *Müsned*, IV, 203; İbn Mâce, "Talâk", 33 (2083); Ebû Dâvûd, "Talâk", 46, 48 vd. (2298, 2307 vd.).

Kişinin câriyesini boşaması diye bir şey söz konusu edilemez. Ancak câriye nikâhlanırsa boşama gerçekleşir.[404] Câriyenin boşanması iki talakla, âdeti de iki hayızla sınırlandırılmıştır.[405] Evli olan bir câriyenin kocası, câriye üzerinde iki talak hakkına sahiptir. Kocasının hür veya köle olması bunu değiştirmez. Çünkü talak ve iddette itibar kadınadır. Nitekim kadın hür olursa talak ve iddet sayısı ikiden üçe çıkar.[406] Bir köle karısını boşar ve tekrar dönmek isterse aynen hür kimsenin hukukuna tabidir.[407] Ancak hür kadınların iddet süreleri, ayrılış tarihinden itibaren üç aydır. Aynı durumdaki câriyenin iddet süresi ise bir buçuk aydır.[408] Bir bedel karşılığında ayrılmak (Hal', ç. Hulû') hakkı köle ile evli olan câriyeye de verilmiştir.[409] İlişkiye girmemek üzere yemin etmek anlamında ila'; câriye için söz konusu edilmezken, yine evli bir câriye için geçerli sayılmıştır.[410]

Ağır ceza gerektiren suçlarda kölelere hürlere uygulanan cezaların yarısı öngörülmüştür. İslam hukukunda hadler (hudûd) başlığı altında ele alınan hukuki yaptırımlar yani Allah'ın haram kıldığı yasaklar söz konusudur.[411] Başta zina, kazf (iftira), sirkat (hırsızlık), hirâbe (yol kesme), şürbü'l-hamr

404 Cezîrî, VI, 2415, 2419-2420. Koca, hür eşine boşama niyetiyle seni azat ettim (a'taktüki) demesi boşanma (talak) ifadesi sayılmıştır. Ama kişi cariyesine azat etmeyi niyet ederek seni boşadım (talaktüki) demesiyle azat gerçekleşmez. Çünkü talak (boşama) kelimesi, mülkiyeti izale etmek kastıyla vaz' olunmuş bir kelime değildir. Cezîrî, VI, 2473.

405 Hz. Peygamber; *"Cariyenin talakı iki talak, âdeti de iki hayızdır"* buyurmuştur. *Muvatta'*, IV, 826 (2126); Dârimî, "Talak", 17, 18 (2199, 2200); İbn Mâce, "Talâk", 30 (2079, 2980); Ebû Dâvûd, "Talâk", 6, 39, 40 (2189, 2297, 2298); Tirmizî, "Talak" 7 (1182). Eğer hayız görülmez ise 9 ay veya 12 ay iddet beklenir. Cezîrî, VI, 2731; 2766.

406 Cezîrî, VI, 2491, 2625.

407 İbn Mâce, "Talak", 32 (2082); Ebû Dâvûd, "Talâk", 9, 10 (2195 vd.); Nesâî, "Talak", 19 (3425, 3426).

408 Bilmen, II, 396; kadın eğer cariye ise bir temizlik döneminin son anında boşanırsa, iddeti on altı gün ve iki anda tamamlanır. Hayız döneminde boşanırsa, iddeti otuz bir gün ve iki anda tamamlanır. Son hayızdaki bu kanın iddetten olmadığını bilmek gerekir. Cariye ikinci hayızında temizlenmesi icap eder. Cezîrî, VI, 2640, 2757, 2778.

409 Mevsılî, III, 158-159; Cezîrî, V, 2570-2571.

410 Kocanın dört aydan fazla süreyle karısıyla cinsel temasta bulunmamaya yemin etmesidir. Cezîrî, VI, 2662, 2664.

411 Mevsılî, IV, 79; Cezîrî, VI, 2859.

(içki içme) gibi çeşitleri vardır.[412] Tüm mezhep imamları, köle ve câriye zina ettiklerinde kendilerine had uygulanması konusunda ittifak etmişlerdir. Erkek ve kadın köle için farklı uygulamalar öngörülür. Zina eden câriyelere, hürlere verilen cezanın yarısı tatbik edilir. Evli olsun bekâr olsun onlara ellişer celde/değnek vurulur.[413] Şâfiîlere göre elli değnek yanında altı ay sürgün cezası verilir.[414] Hanefî, Mâlikî ve Hanbelîler sürgün cezasını benimsemezler. Zina suçunun tekerrür etmesiyle de ceza her defasında ayrıca uygulanır. Hz. Peygamber, üç kez zinada ısrar eden câriyenin bir an önce satılmasını da istemiştir.[415] Cezanın uygulandığı sırada câriyeler, hayız ve nifastan arınmış olmalıdır. Evli erkek köleye yüz değnek vurulur, denilirken bekâr köle ve câriyeye zina haddi uygulanmaz diyen görüşlere de rastlanmaktadır.[416]

İslam hukukunun mubah kabul ettiği ilişki dışında kalanlar zina sayılmıştır. Efendinin evli olan câriyesi ile ilişki kurması haramdır. Efendi eğer evli câriyesi ile cinsel ilişkiye girerse had cezası verilmezse de tazir cezası verilir. Efendinin hanımının câriyesi ile ilişkiye girmesi halinde had uygulanması (recm) vaciptir, hükmü verilir. Hanbelîler ise 100 kırbaç vurulmasını yeterli sayarlar. Mücahidin/askerin taksimden önce câriye ile zina etmesi halinde had tatbik edilmez.[417] Câriye ile gayri meşru ilişkiye girmenin cezai müeyyidesi, had tatbiki değil ama tazir cezasıdır.[418] Kölenin hanımefendisi ile ilişkiye girmesinde şüphe varsa, had cezası tatbik edilemez.[419]

412 Buhârî, "Buyû'", 66; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 22 (4412); Mevsılî, IV, 79-80; Zühaylî, VII, 320.

413 Mezhep imamları, muhsan olmak için hür olmayı şart koşmuşlardır. Köle evli de olsa muhsan sayılmaz. *"...o vakit hür kadınlar üzerinde gerekli bulunan cezanın yarısı kendilerine lazım gelir."*Kur'ân, Nisâ, 4/25

414 Cezerî, VII, 3038.

415 *"...ona yüz değnek vurun, Sonra onu bir örgü örülmüş bir ip karşılığında da olsa onu satın."* Buhârî, "Hudûd", 35, 36; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 32 (4470, 4471); İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 297.

416 Mesela, İbn Abbâs, Mücâhid ve Sa'îd b. Cübeyir bekârlara had uygulanmaz, tazir cezası verilir. Cezerî, VII, 3039-3040.

417 Hanbelîler, efendinin cariyesi ile ilişkiye girmesi ile kendisine had uygulaması vacip olur, demişlerdir. Cezerî, VII, 3004-3006; Mevsılî, IV, 88-89.

418 Ebû Dâvûd, "Talâk", 27 (4458 vd.).

419 Ebû Dâvûd, "Talâk", 26 (4456 vd.).

Hür kimsenin usul ve furû'una ait bir câriye ile zina etmesiyle de mülkiyet şüphesi yüzünden had uygulanamaz. Yine kölenin efendisine ait câriyelerden biriyle zina etmesine had cezası verilemez.[420]

Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelîler efendinin kölesine had tatbik edebileceğini kabul ederken, Hanefiler, haddi gerektiren hiçbir durumda efendi, köle ve câriyelerine had tatbik edemez, görüşündedir. Bu işin imama, devlet başkanına bırakılması vaciptir. Çünkü hadleri tatbik etmek, devlet başkanının yetki ve sorumluluğuna girer. Halkın, İslam ve hukuk adına değil de kendi arzu ve heveslerine kapılmaları her zaman mümkündür. Ayrıca devlet eliyle uygulanma mantığında, hukukun sağladığı bir güvence ve koruyuculuk şemsiyesi söz konusu olmaktadır.[421]

İşlenen suçlara kölenin şahitliği konusu ihtilaflıdır. Köle ve câriyenin şahitliği had ve kısası gerektiren cezalar dışında geçerli kabul edilir. Ancak Hanefi, Şâfiî ve Mâlikîler her konuda kölenin şahitliğini kabul etmezler.[422] Özellikle haddi gerektiren suç için kölelerin şahitliği düşünülemez.[423]

Cana kıymaya verilen cezada hür ile köle denk görülmez. Köle karşılığında hür kimse öldürülmez ve bu konuda kısas ayetleri '...hüre hür, köle köle, dişiye dişi...'[424] delil gösterilerek hürle kölenin eşit olamayacağı yargısına varırlar. Ancak Hanefiler hürriyet ve din bakımlarından denkliği şart görmezler. İnsan olmak açısından eşitliği kabul ederler. Köle de kanı korunması gereken bir insandır. O bakımdan hür olan bir kimseye benzer. Kısas ise sadece kanın koruma altında olmasını yani masumiyetini gerektirir.[425]

420 Cezîrî, VII, 2990-2993.
421 Cezerî, VII, 3040-3041.
422 "*Allah şöyle bir misal verdi; hiçbir şeye gücü yetmeyen başkasının mülkü altındaki köle...*" Kur'ân, Nahl, 75. Zühaylî, VIII, 307.
423 Mevsılî, IV, 80; Zühaylî, VII, 350.
424 Kur'ân, Bakara 2/178.
425 "*...hür hür karşılığında, köle köle karşılığında... kısas olunur.*" Kur'ân, Bakara 2/178. Hz. Peygamber; "*köle karşılığında hür bir kimse öldürülmez.*" (Dârekutnî, Beyhâkî merfu olarak nakletmiştir.) Zuhaylî, VIII, 56-58.

Köle azadı (Kitâbu'l-'Itk) başlığı altında İslam hukuku kaynaklarında bilgilere geniş yer verilmiştir. Köle azadını ifade eden terim, 'ıtk" kelimesidir. Köleye tam bir mülkiyet ile sahip olan ve bağış yapmaya kadir bulunan kimsenin azat etmesi ile köle azadı gerçekleşmektedir.[426] Köle azat etmek için kullanılan lâfızlar açık olduğu gibi kapalı (kinayeli) da olabilir.[427] Sarhoş ve mükreh (zorlanan) kimselerin azatları sahihtir. Bir kimse mahremine köle olarak Mâlik olursa Mâlik olan, sabi veya mecnun olsa dahi mahrem olan akraba hemen azat olur. Bir kimsenin kölesini batıl şeyler adına da olsa azat etse (put ve şeytan) azat gerçekleşir ama bu kimse Allah'a isyan etmiş olur. Hâmile olan câriyeyi azat etmekle karnındaki çocuk da azat olur. Karnındakini azat etmek ise yalnızca o çocuğu hür kılar. Çocuk hürriyet, kölelik ve tedbirde anneye tâbi olur. Efendinin, câriyesinden olan çocuğu hür olarak doğar. Hür diye aldatılarak câriye ile evlenen kimsenin bu câriyeden doğan çocuğu, kıymetini câriyenin efendisine vermesi ile hür olur. Bir mal karşılığında azat edilen köle bunu kabul ederse azat olmuş olur ve söylenen malı ödemesi gerekir.[428]

Azat etmek üç durumda zorunluluktur. Bunlar, herhangi bir ortağın kendi payını azat etmesi, usul ve furû'unun oldu-

426 Azat etmesi geçerli olanlar; hasta, sefih ve çocuk olmayan ve vücudu sağlam, malî durumu yerinde, tam ye kesin mülkiyet sahibi olan kimsenin kölesini azat etmesi geçerlidir. Bu konuyla ilgili hadisler ise şu şekildedir. "*Her kim bir köledeki hissesini bağışlarsa, o kölenin kölelikten kurtuluşu, eğer o kimsenin malı varsa o kimsenin malındadır. Eğer o kimsenin malı yoksa kölenin kendisi isterse kendini kurtarmaya çalışır*" Buhârî, "Şirket", 5, "Itk", 4; "*Bir kölemin yarısını azat ettim. Peygamberimiz yadırgamadı*" bkz. İbn Rüşd, *Bidâye*, IV, 169-173; Mevsılî, IV, 17-21.

427 Sarîh olan lâfızlar; "*Sen hürsün yahut hürriyete kavuşturuldun, sen atiksin (azat edilmişsin), ben seni azat ettim, seni hürriyete kavuşturdum, bu mevlâmdır, ey efendim, bu hanım efendimdir, 'ey hür', 'ey 'atîk'* gibi sözlerdir. Kinayeli lâfızlar; "*Benim senin üzerinde mülkiyetim yoktur. Benim sana bir yolum yoktur. Kölelik yoktur. Mülkümden çıktın*"gibi sözlerdir. Bir efendinin cariyesine "*Seni boşadım, salıverdim*" demesi de kinayeli bir sözdür. Bir kimse kölesine "*Bu benim babamdır*" veya "*oğlumdur*" cariyesine de 'Bu benim anamdır' derse onları azat etmiş olur. Mevsılî, IV, 18-19.

428 Mevsılî, II, 124-125.

ğunun anlaşılması ve köleye işkence edilip organlarının kesilmesi ile ortaya çıkar. Hz. Peygamber, burun, kulak ve benzeri organları kesilen köleyi azat etmiş[429] ve yakınları olduğu anlaşılan kölelerin azat edilmesini istemiştir.[430] Kazanç sahasına atılan köle (müstes`a), mükâteb köle gibi sayılması ve azat edilmesinin önemine işaret edilmiştir.[431] Efendi ölümünden sonra kölelerini azat ettiğini vasiyet etse, eğer köle zengin değilse mirasçıları kölelerin üçte birini azat edebilir.[432]

Hz. Peygamber'in; "Allah'ın en hoşuna giden mubah, köle azadıdır. En hoşlanmadığı mubah ise boşanmaktır." Uyarısı hukukçular içinde bir ilke olmuş, köle azadı her vesile ile teşvik edilmiştir.[433]

İslam hukukçularının kölelerin lehine olan ve onların azat olmalarını sağlayacak her kapıyı açık tuttuğu görülmektedir. Mesela, "her aldığım köle hürdür" diyen bir kimsenin de satın aldığı her köle, hür sayılmıştır.[434]

429 Zinbâ` adında biri, bir kölesi ile bir cariyeyi kötü durumda görerek kölesinin zekerini ve burnunu kesmiş, köle de Hz. Peygamber'e başvurarak Zinbâ'yı şikâyet etmiş, Hz. Peygamber Zinbâ`'ya *'Bunu niçin yaptın?'* diye sorunca, Zimbâ`; *'Şöyle, şöyle yapmıştı'* diye cevap vermiş, Hz. Peygamber köleye; *'Git, sen hürsün'* demiştir. Ebû Dâvûd, "Diyât", 33/7 (4519). Başka bir hadiste; *"Kim kölesini tokatlar veyahut döverse, onun kefareti o köleyi azat etmektir."* Müslim, "Eymân", 8 (1657).
430 Mahremi olduğu anlaşıldığında derhal köle azat edilmesi gereğine işaret edilmiştir. Hz. Peygamber; *"kim mahremine sahılırsa azat olmuştur."* Mevsılî, IV, 20-21.
431 *"Hiçbir çocuk, baba veyahut annesinin, üzerindeki hakkını ödeyemez. Meğer onu, herhangi bir kimsenin elinde köle olarak bulup da, satın alıp azatlarsa..."* Müslim, `Itk", 6 (1510); Ebû Dâvûd, "Edeb", 35/129 (5137); Tirmizî, "Birr", 28/8 (1906). *"Kim kendisine nikâhı düşmeyen bir yakınına malik olursa, o yakını azatlanmış olur"* Ebû Dâvûd, "Itk", 23/7 (3949); Mevsılî, IV, 24; bkz. İbn Rüşd, *Bidâye*, IV, 173-175.
432 *"Adamın biri öleceği sırada altı kölesini azatladı ve bu kölelerden başka malı yoktu. Peygamberimiz köleleri yanına çağırtıp onları üç bölük yaptı ve aralarında kura çekerek iki tanesini azatladı. Diğer dört tanesi ise eskisi gibi köle kaldılar."* Ebû Dâvûd, "Itk", 11 (3958).
433 Mevsılî, III, 121; IV, 17-21.
434 Hz. Peygamber'in; *"Evlenmediğin bir kadını boşaman sahih değildir. Mâlik olmadığın bir köleyi azat etmen (sahih) olmaz. Sahip olmadığın bir malı satman caiz değildir"* *Müsned*, II, 190; İbn Mâce, "Talak", 17 (2048); Tirmizî, "Talak" 6 (1181); Beyhâkî, *Sünenu'l-Kübrâ*, VII, 318; Hâkim, *Müstedrek*, II, 205.

Öfke ile köle azat etmenin caiz olup olmadığı tartışılmışsa da köle azat etmenin geçerli olduğu ifade edilmiştir.[435] Hürriyete kavuşturmak mihrin yerine geçmez. Çünkü köleyi azat etmek, onun üzerindeki mülkiyet hakkını iptal etmektir.[436] Hidâne, yani bakıcılık vazifesini câriye veya ümmüveledin üstlenmesinin caiz görülmemesi[437] bile kölelerin azat edilmesi için bir fırsata dönüşebilir. Çünkü çocuğun anasını yanında istemesi kadar doğal bir şey yoktur. Kadın (câriye) böylece azat edilebilecek ve çocuğunun bakımını da üstlenebilecektir.

Kölelerle ilgili çeşitli hükümler;

Yanlışlıkla adam öldürme suçunun kefareti, mü'min bir köleyi azat etmektir. Kölenin bulunmaması durumunda peş peşe iki ay oruç tutmak gerekir.[438] Diyet vermek ve mü'min köleyi azat etmek yerine 60 fakiri doyurma yani fidye verilmesi uygun bulunmamıştır. Müslüman köleyi öldürenin kefaret ödemesi vaciptir.[439] Köleyi azat etmek için yapılan yemin mutlak olarak kölenin azat olmasıyla sonuçlanır.[440] Hanefilere göre neseple veya sebeple asabe olunabilmektedir. Köleyi veya câriyeyi azat eden bir kadın da olsa yine asabesi sayılmıştır.[441]

435 Hz. Peygamber; "*Öfke (veya zorlanma) hâlinde ne boşama olabilir ne de (köle veya cariyeyi) azat etmek*" İbn Mâce, "Talak", 16 (2043-2046); Beyhakî, *Sünenü'l-Kübra*, VII, 357; Hâkim, *Müstedrek*, II, 198. Metinde '*el-gılâk*' ifadesi yer almış ve '*öfke*' anlamında kullanılmıştır. Ayrıca hadisin devamında: "*Ümmetimden yanılma, unutma ve üzerinde zorlandıktan (şeylerin hükmü) kaldırılmıştır.*" İbn Mâce, "Talak", 16 (2043-20469). Ayrıca konuyla ilgi tutulabilecek bir ayette; "*İnandıktan sonra Allah'ı inkâr eden, kalbi İmânla yatışmış olduğu halde (inkâra) zorlanan değil, fakat küfre göğüs açan (küfürle sevinç duyan) -kimselere Allah'tan bir gazap iner ve onlar için büyük bir azap vardır.*" (Kur'ân; Nahl 16/106) diyerek zorlama ve öfke halinde söylenen sözlerin pek de muteber olmadığına işaret etmiş ve kararların aklıselim verilmesini istemiştir. Ama yine de "*Üç şeyde şaka caiz değildir: Nikâh, talak, köle azat etmek...*" köleliğin kaldırılması istendiğinden kölelerin öfke ile de azat edilebileceği görüşü muteber sayılmıştır. Ebû Dâvûd, "Talâk", 9 (2194); Mevsılî, II, 106-107.

436 Kâsânî, II, 281. Ancak Hz. Peygamber'in eşi Safiye'yi azadı mihri yerine sayılmıştır. Ebû Dâvûd, "Nikâh", 5 (2054); İbn Kesîr, *Tefsîr*, XI, 190.

437 Cezîrî, VI, 2841.

438 Kur'ân, Nisâ 4/92. Cezîrî, VIII, 3438.

439 "*Namaza ve sahip olduğunuz kölelere dikkat edin*" İbn Mâce, "Vesâyâ", 1 (2697, 2698); Cezîrî, VIII, 3439.

440 Cezîrî, VI, 2677.

441 Cezîrî, V, 2077.

Katil köle de olsa kefaret ödemekle yükümlüdür. Ümmüveledin efendisini öldürmesi halinde kendisine kısas uygulanmaz. Şâfiîler, bu câriyeye diyet vermesi gerekir, demişlerdir.[442]

Efendi kendi hakkını ve Allah hakkını ilgilendiren hususlarda ve terbiyesi konusunda kölesini uyarması mubah kabul edilmiştir.[443] Kölenin devlet başkanlığı dışında yönetici olmasında bir sakınca yoktur.[444]

442 Cezîrî, VIII, 3441-3442. Yol kesici kendi kölesini veya başkasının kölesini öldürmesi halinde kendisine ölüm cezası verilmez. Cezîrî, VIII, 3467-3468.

443 Cezîrî, VIII, 3448.

444 *"Üzerinize Habeşî bir köle de emir tayin edilirse onun emrini dinleyin, ona itaat edin."* Buhârî, "Ahkâm", 1. Hadisten halifelik dışında her tür yöneticilik kastedilmektedir. Cezîrî, VIII, 3469.

I. BÖLÜM
SİYASİ VE İDARİ HAYATTA KÖLE VE CARİYELER

A. İDARİ GÖREVLER VE KÖLELER

Erken dönem İslam tarihinde kölelerin daha doğrusu azatlıların idari hayatta çok yer alabildiklerini görüyoruz. Efendilerinin konumlarına paralel olarak zaman zaman kölelerin devlet işlerindeki rolü ve etkinliği artmaktadır. Genel anlamda kölelerin, devlet işlerinde üst düzey görev aldıklarındaki statüleri "azatlı" olduğu bilinmektedir. Biz burada geçmişlerinde bir şekilde kölelik bulunanların devlet hizmetindeki konumlarına, karşılaştıkları sorunlara ve aldıkları birtakım idari görevlere değindik.

1. Üst Düzey Görevler

İslam dini, başkaları tarafından verilen veya doğuştan geldiği kabul edilen statüler yerine bir çaba ile kazanılan statüleri önemsemiştir. Şahsi bir gayret ile belli bir noktaya gelinebilmesi için bir potansiyel eşitliği gerekli kılmıştır. Esasen mutlak olan niceliksel değil, niteliksel bir eşitlik yolunun açılmasıdır ki İslam bunun tedbirlerini almıştır.[1] Hz. Peygamber, "*işleri sadece ehline vermeyi*" tavsiye etmekle yetinmemiş, bunun uygulamasını da göstermiştir.[2] Ayrıca yönetici olarak atanan Habeşli bir köle de olsa ona itaat edilmesini tavsiye etmiştir.[3] Hz. Muhammed, kölelikten gelen insanlara çeşitli seriye ve gazvelerde komutanlık görevi vererek onla-

1 'İşlerde istişare edilmesi', Kur'an, Âl-i İmrân 3/159; Şûra 42/38; 'Emanetlerin ehline verilmesi ve insanlar arasında adaletle hükmedilmesi' Nisâ 4/58; 'Allah'a Peygamber'ine ve mü'min yöneticiye itaat edilmesi ve sorunların çözümünde Allah'a ve Peygamber'ine başvurulması', Nisâ, 4/59; 'Bilinmeyen şeyin desteklenmemesi', İsrâ 17/36 vb. ilke ve prensiplerle yönetim anlayışının sınırlarını tespit etmiştir.

2 Kur'an, Nisâ 4/58; Buhârî, "İlm", 23.

3 Zehebî, *Siyer*, II, 63, V, 202-214.

ra gereken değeri göstermiştir. Bu konuda Zeyd b. Hârise en bilinenidir.[4] O, birçok seriyle ve savaşta komutan olarak görev yapmıştır.[5] Benzer şekilde Zeyd'in oğlu Üsâme'yi, içinde ashabının ileri gelenlerinin de bulunduğu bir orduya komutan tayin etmiştir.[6] Hz. Ömer bir azatlı olan Ammâr b. Yâsir'i Kûfe valisi olarak atamakta bir beis görmemiştir.[7]

Erken dönem İslam tarihinde kölelik sisteminin aslında pek tasvip edilmediğini ama açıkça da yasaklanmadığını görürüz. Ancak çağdaşlarına göre kıyaslandığında durumlarının düzeltilip iyileştirildiği yadsınamaz bir gerçektir.[8]

İslam'ın yayılış serüveni fetih hareketleri ile hız kazandı. İlerleyen zamanlarda asıl gayeden uzaklaşılarak ele geçirilen esirlerin köleleştirildiğini ve bunların bir kısmının da devlet işlerinde istihdam edildiğini görürüz. Ele aldığımız Hz. Peygamber'den Emevîlerin sonuna kadar geçen bu zaman diliminde, devlet anlayışı ve müesseselerinin büyük gelişme ve değişim kaydettiği bilinmektedir. Bazı köle ve azatlıların, efendilerinden kaynaklı üst düzey kademelerde bulundukla-

4 Mûte Savaşı'na gönderilirken Zeyd b. Hârise başkomutan ilan edilmiştir. İbn Manzûr, *Muhtasaru Târihu Dımaşk li İbn Asâkir*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1984, I-XXIX, I, 42.

5 İbn İshâk, s. 675; İbn Hişâm, III, 56, 116, IV, 20, 24 İbn Sa'd, III, 43; Halife, I, 34, 39, 40; Ya'kûbî, *Târîh* (Beyrut, 1379/1960), II, 28, 70-71; Taberî, II, 207-209, 492, 642; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 292; İbn Manzûr, *Muhtasar*, I, 204, 209; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 112; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 260.

6 Hz. Ebû Bekir; "*Nefsim elinde olana yemin ederim ki; eğer vahşi hayvanların beni kapıp götüreceklerini bilsem, yine de Peygamber'in emrettiği şekilde Üsâme ordusunu kesinlikle yola çıkarırım*" diyerek kararlı bir şekilde onun komutanlığında ordunun harekete geçmesini sağlamıştır. İbn, Sa'd, II, 170-171, IV, 61; Halîfe, s. 54; Câhız, "Menâkıbü't-Türk", *Resâil*, s. 25; İbnü'l-Esîr, *age.*, II, 199; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 251.

7 Belâzurî, *Ensâb*, I, 163; İbnü'l-Esîr, *age.*, II, 421; Aydın, Mustafa, *İslâm Toplumunun Değişme Dinamikleri*, Pınar Yay., İstanbul, 1991, 296 shf., s. 243-244. Yemen'de Arap kökenli olmayan ve Müslümanlığı kabul eden Bazan b. Sasan'ın vali olarak kalmasına müsaade ettiği kaydedilmiştir. İbn Sa'd, VIII, 130, 136; Taberî, II, 134, 209, III, 228; Yahya b. İbrahim el-Yahya, *el-Hilâfetü'r-Râşide ve'd-Devletü'l-Emevîyye min Fethi'l-Bâri*, Beyrut 1415, s. 250.

8 Hasan İbrahim Hasan, *Nuzum*, s. 321; Hizmetli, "İtikadi İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İçtimai Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme", *AÜİFD*, Ankara 1983, c.XXVI, s. 26.

rı, en azından birtakım yetkilerle donatıldıkları ve onlar adına işleri yürüttükleri görülmektedir. Bazı üst düzey görevlere getirilen mevâliye de atıfta bulunduk. Bu yaklaşım tarzımızda, Emevî iktidarının mevâliye karşı ayrımcı tutumu etkili oldu. Emevîlerin sonlarına doğru köle ve mevâlinin devlet işlerindeki etkinliğinin arttığı da görülür. Anneleri köle olan (ümmüveled) hanedan çocukları, devlette en üst görevlere hatta halifeliğe kadar yükselmiştir. Mesela son Emevî halifelerinden Yezîd b. Velîd, İbrahim b. Velîd ile Mervân b. Muhammed'in anneleri câriye idi.[9]

Üst düzey görevler içinde en önemlisi vezirliktir.[10] "Vezir" unvanının resmen verilmesi Abbâsîler döneminde başlamış ve bu unvan yaygın şekilde kullanıldığından[11] bu konuyu bir başlık altında vermedik. Ancak Hz. Peygamber ve sonrasında vezirlik görevine benzer görevleri yerine getirenlerin varlığı da bilinmektedir. Ne var ki bu kişiler vezir unvanı ile atanmamıştır. Hz. Peygamber'e yardımcı olan bazı kimselere vezir denildiği[12] gibi, idari görevler kastedilmeksizin halktan bazı kimselere de vezir denilmiştir. Mesela, Emevîlere karşı etkili muhalefet yapanlardan bazılarına Ehli Beyt'in

9 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 239; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 499.

10 Vezir, halifenin hemen hemen bütün işlerini yüklenen ve devletin yönetimi ile ilgili meselelerde ona yardımcı olan kişidir. Vezir kelime anlamıyla başkasının yükünü sırtlayan, taşıyan kimsedir. İbn Küteybe, *'Uyûn*, I, 50. Hükümdarın sorumluluk alanına giren tüm işlerde ona yardımcı olan kişiye vezir denilmiştir. İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 326.

11 İlk Abbasi halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh, Ebû Seleme el-Hallâl el-Hemedânî'yi ilk Abbasi veziri olarak resmen görevlendirdi. Ebû Seleme, Sübey' adında bir kişinin azatlısıdır. Ya'kûbî, *Târîh*, I, 252; Taberî, VII, 429; Mes'ûdî, *Murûc*, I, 468.; İbn Hallikân, *Vefayât*, II, 195; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, II, 150; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-'İber ve Divânü'l-Mubtedei ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsârahum min Züveyi's-Sultânü'l-Ekber*, Kahire ts., III, 128; Yine Ebû Müslim'e de Ehli Beyt'in Veziri denmiştir. Taberî, VII, 370; İbnü'l-Esîr, *age.*, V, 82.

12 Hz. Peygamber ve ailesinin bir ihtiyaç duyduğu kılıçtan kalkana, evdeki yatağından yorganına pek çok işlerinin yürütülmesinden sorumlu olan Ebû Seleme'ye vezir denmiş (*el-Bed'u ve't-Târîh*, I, 347). Onun askeri, kolluk kuvveti olan amcası Hz. Hamza'ya da vezir denmiştir. (İbn Kesîr, *Bidâye*, IV, 68) Ama Hz. Peygamber'in genel anlamda veziri Hz. Ebû Bekir olmuştur. İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 326. Irak valilerinden Ömer b. Hubeyre'ye de vezir denmiştir. İbn Hallikân, *Vefayât*, VI, 243.

veziri şeklinde hitap edildiği görülmüştür.[13] Ayrıca Emevî halifelerinin yanında itibarlı bazı devlet erkânına da vezir denilmiştir.[14] Abdülmelik b. Mervân'ın yanında, Revh b. Zinbâ' el-Cüzâmî,[15] Ömer b. Abdülaziz'in azatlısı Müzâhim[16] ve Hişâm b. Abdülmelik'in azatlısı Recâ b. Hayeve el-Kindî gibi idari görevlerde bulunan bazı kimselere de "vezir" diye hitap edildiğini[17] görüyoruz. Bu yüzden üst düzey görevleri valilik ile başlatmayı uygun bulduk.

a. Valilik Görevi

İslam'ın egemenliği kısa sürede Medine'nin dışına taşıp çevre kabilelere ve memleketlere yayıldığı için Hz. Peygamber'in bazı bölgelere, şehir ve kabilelere valiler atadığını biliyoruz. Bazı kaynaklarda bu valilere "emîr" veya "âmil" denilmektedir. Valiler, merkezi idarenin temsilcisi olarak görev yaparlar ve bulundukları yerlerde en üst düzeyde idari işleri yürütürlerdi. Yine adli davalara bakarlar, emniyet ve asayişi sağlarlardı. Ayrıca valiler, İslam'ın yayılması için çalışır, camilerde namaz kıldırır, bazen de zekât toplarlardı.[18]

Hz. Peygamber, gazve ve sefere çıktığında yerine vekil bırakırdı. Mesela Bedir Savaşı'na ve Müreysi' Gazvesi'ne çıkar-

13 es-Subey''in azatlısı Ebû Seleme Hafs b. Süleyman'a Ehli Beyt'in veziri denmiştir. Bkz. Ya'kûbî, *Târîh*, I, 252; Taberî, IV, 342, 360; Mes'ûdî, *Murûc*, I, 468; İbn Haldûn, *'İber*, III, 128; İbn İmâd, *Şezeratüz'z-Zeheb*, II, 150. Yine Ebû Müslim'e de Ehli Beyt'in Veziri denmiştir. İbn Kesîr, *Bidâye*, *XII*, 313 vd.; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, V, 82; İbn Haldûn, *'İber*, III, 127.

14 Iraklıların, Ziyâd b. Ebîhi'ye vezir diye hitap ettikleri görülmüştür. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, II, 108; Sarıçam, İbrahim-Erşahin, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2006, s. 92-93. Ziyâd'ın annesi olduğu iddia edile Sümeyye köle idi. İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 288, 346.

15 Revh b. Zinbâ' el-Cüzâmî; Abdülmelik b. Mervân'ın "*vezir*" diye anılan en önemli yardımcısı olmuştur. Câhız, *Kitâbü't-Tâc fî Ahlâki'l-Mulûk* (thk. Ahmed Zeki Paşa), Kahire 1914, s. 60; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 119-120; İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 463; İbn İmâd, *Şezeratüz'z-Zeheb*, II, 150; İbn Kesîr, *Bidâye*, XII, 357; Cehşiyârî, s. 37. Horâsân valisi Nasr b. Seyyâr (H 120-132) için de zaman zaman vezir kavramı kullanılmıştır. İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 359; İbn Haldûn, *'İber*, III, 164. Ebû Müslim'e Ehli Beyt veziri denmiştir. İbn Haldûn, *'İber*, III, 127; Narşâhî, s. 94.

16 İsfehânî, IX, 252; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 329; İbn Kesîr, *Bidâye*, XII, 683; Sahtiyânî, s. 355.

17 İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 329; İbn Kesîr, *Bidâye*, XIII, 63.

18 Sarıçam, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 97-100.

ken azatlısı Zeyd b. Hârise'yi vekil yani Medine Valisi olarak atadı. (2/624 ve 5/627).[19] Zeyd'in oğlu Üsâme Ridde Savaşları sırasında Hz. Ebû Bekir tarafından yerine vekil yani vali yaptı. (11/633).[20] Azatlılardan Süheyb b. Sinân, Hz. Ömer zamanında Medine valisi oldu. (23/646).[21] Tabi bu valiliklerden maksat başkentteki devlet başkanının (halifenin) görevlerine vekâleten üstlenme şeklinde idi. Medine'nin valileri (emirleri) konusunu inceleyen Abdülganî, azatlılardan Zeyd b. Hârise'yi Medine'nin beşinci, Oğlu Üsâme'yi yirmi ikinci ve Süheyb-i Rûmî'yi yirmi altıncı valisi (emiri) kabul etmektedir.[22]

Köle iken İslam'ı kabul eden ve ilk Müslümanlar arasında yer alan Hz. Ömer döneminde azatlılardan Ammâr b. Yâsir,

19 Ârif Ahmed Abdülganî, *Târîhu Umerâi'l-Medîneti'l-Münevvera (H 1-1417)*, Dımaşk 1417/1996, 527 shf., s. 28

20 Ârif Ahmed Abdülganî, *Târîhu Umerâi'l-Medîne*, s. 38

21 Ârif Ahmed Abdülganî, *age.*, s. 41.

22 Bu azatlılardan başka mevali kökenli diyebileceğimiz bazı kişilerin vali olmasında bir sakınca görülmedi. Hz. Peygamber zamanında Yemen'in fethi gerçekleşti ve yerel vali Bâzân b. Sâsân'ın Müslümanlığı kabul etmesi üzerine görevinde kalmasına izin verildi. Bazân b. Sâsân Yemen'de yaşayan İran (Fars) asıllı mevâlîden (el-Ebnâ) idi. Sâsânîlerin Yemen valisi iken Müslüman oldu (H 10) ve Hz. Peygamber onu bütün Yemen'in âmili olarak görevlendirdi. Bazân vefatına kadar Yemen valiliği yaptı. Hz. Peygamber'in onun yetkilerine dokunmadığı ve bir başkasını ona ortak etmediği görüldü. Hz. Peygamber tarafından Bazân b. Sâsân vefat edince yerine oğlu Şehr b. Bazân atandı. Şehr, yalancı peygamber Esvedü'l-Ansî tarafından öldürüldü. Taberî, III, 228, 229; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 98. Hz. Ebû Bekir, Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî'yi San'a valiliğine getirdi. Hz. Ebû Bekir Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî'yi San'a valiliğine atayınca Kays b. Mekşuh kıskanmış ve II. Ridde olayı meydana gelmiş, Hz. Ebû Bekir'in emriyle isyanı bastıran Muhâcir b. Ebû Ümeyye oraya vali olarak atanmıştır. İbn Sa'd, VIII, 93, 95; Safedî, XXIV, 72; İbn Semûre, Ömer b. Ali el-Ca'dî, *Tabakâtu Fukahâi'l-Yemen* (thk. Fuat Seyyid), Kahire 1957, s. 58; Râzî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdullah Muhammed (460/1068), *Târîhu Medînetü's-San'a*, s. 295. Dahhâk b. Fîrûz'un vali olarak atanmasını Kays b. Mekşuh kıskanmış ve II. Ridde olayı meydana gelmiş, Hz. Ebû Bekir'in emriyle isyanı bastıran Muhâcir b. Ebû Ümeyye oraya vali olarak tayin edilmiştir. (İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 230). Benzer şekilde Abdullah b. Zübeyir, Yemen'de daha önce de valilik görevinde bulunan mevâlîden Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî'yi San'a valisi yaptı. İbn Sa'd, VIII, 95; İbn Semûre, *Tabakâtu Fukahâi'l-Yemen*, s. 58; Razî, Ebû'l-Abbâs, *Târîhu Medînetü's-San'a*, s. 295; bkz. Yahya b. Hüseyin (1100/1689), Muhammed b. Ali el-Kasım, *Gâyetü'l-Emânîfî Ahbâri Kutri'l-Yemenî* (thk. Sa'îd Abdülfettâh Aşûr), Kahire 1968, s. 104.

Kûfe valiliği yaptı.[23] Emevîler Dönemi'nde, Hz. Peygamber'in azatlısı Ebû Bekre'nin oğlu Ubeydullah, Sicistan valisi oldu.[24] Hz. Ali, şikâyetlerin artması üzerine Rey valisi Yezîd b. Hüceyye et-Temîmî'yi azletti ve onun yerine kendi kölesi Sa`d'ı atadı.[25]

Emevîlerde valilik görevine getirilen çok sayıda azatlı ve mevâliden bahsedilmiştir.[26] Muâviye'nin Kuzey Afrika valisi olarak atadığı Mesleme b. Muhammed el-Ensârî, azatlısı Ebu'l-Muhâcir'i İfrikiye'ye vali naibi olarak görevlendirmiştir.[27]

Azatlılardan Revh b. Zinbâ`, Yezîd b. Muâviye tarafından Medine valiliğine getirildi. Revh, Harre Vakıası'ndan sonra (H 63) azledilse de, Abdullah b. Zübeyir tarafından Medine valiliğine atandı. Revh b. Zinbâ`'nın aslında bu işin ehli ve valilikte yetenekli olduğunu düşünen birbirlerine düşman halifelerce atanması dikkat çekicidir. Nitekim Mervân b. Hakem de onun vali olarak kalmasında bir beis görmedi.[28] Abdullah b. Zübeyir'in azatlısı Vehb b. Mu`atteb'in Medine valiliği uzun sürmedi.[29] Bölgenin kontrolü tekrar Emevîler'e geçti ve Abdülmelik tarafından öne azatlı Ubeydullah b. Ebû Bekre, sonra da azatlı Hümrân b. Abân'ı getirildi.[30]

23 Taberî, II, 531; Belâzurî, *Ensâb*, I, 163; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 421.
24 İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 289; İbn Sa`d, IX, 189; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 188, 190.
25 İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 171.
26 Muâviye, Yemen valisi Utbe b. Ebû Süfyân'ı azlederek yerine vali naibi olarak mevâliden Fîrûz ed-Deylemî'yi atadı. Muâviye yine Fîrûz'dan sonra, Sa`îd b. Dâzeveyh el-Fârisî'yi, ölümü üzerine de mevâliden Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî'yi Yemen valiliğine getirdi. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, II, 3; İbnü'd-Deybâ (944/1537), *Kitâbü Buğyetü'l-Müstefîd fi Tarîhi Medîneti Zebîd*, I-III, San'a 1983, I, 39-40;Yahya b. Hüseyin, Muhammed b. Ali el-Kasım (1100/1689), *Gâyetü'l-Emânîfi Ahbâri Kutri'l-Yemenî* (thk. Sa`îd Abdülfettâh Aşûr), Kahire 1968, s. 98.
27 Belâzurî, *Fütûh*., s. 320; Taberî, II, 210, 302-304, İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 321, *Üsdü'l-Gâbe*, II, 3; Safedî, XXIV, 72; İbnü'd-Deybâ (944/1537), *Kitâbü Buğyetü'l-Müstefîd fi Tarîhi Medîneti Zebîd*, I-III, San'a 1983, I, 39-40.
28 Ârif Ahmed Abdülganî, *Târîhu Umerâi'l-Medîne*, s. 63, 64.
29 Ârif Ahmed Abdülganî, *age.*, s. 72, 73.
30 Taberî, V, 167, VI, 165; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 112, 120; Safedî, XIII, 103.

Abdülaziz b. Mervân, Lahmoğulları'nın azatlısı[31] Musa b. Nusayr'ı İfrikiye valiliğine getirmiştir.[32] Bölge valisi Musa b. Nusayr, Berberi kökenli azatlısı Târık b. Ziyâd'ı önce öncü birlikler komutanlığına,[33] ardından Tanca valiliğine getirdi.[34] Sonra da Târık'ı Endülüs'ün fethine memur etti.[35] Kuzey Afrika'nın Genel Valisi Abdülaziz b. Mervân, Züheyr b. Kays el-Belevî'nin 69/689 yılında şehit edilmesi üzerine kölesi Tâlid'i İfrikiye valisi yaptı.[36] Berke valiliğine ise başka bir azatlısını getirdi.[37]

Süleyman b. Abdülmelik, Kureyş'in azatlısı Muhammed b. Yezîd'i İfrikiye valiliğine getirdi.[38] Birkaç yıl sonra da Ömer b. Abdülaziz, azatlısı Abdullah b. Muhâcir el-Ensârî'yi Muhammed b. Yezîd'in yerine atadı.[39] Hişâm döneminde İfrikiye valiliğini azatlısı Abdullah b. el-Habbâb yaptı.[40] (III.) Yezîd,

31 Musa b. Nusayr'ın köle, azatlı veya hür oluşu hakkında farklı görüşler vardır. Ümeyyeoğulları'nın (aynı aileden) Abdülaziz b. Mervân b. Hakem'in, Lahmoğulları'nın azatlısı olduğu yanında hür olduğu da söylenmiştir. Ya`kûbî, *Tarih*, II, 277; Belâzurî, *Fütûh*, s. 331; Taberî, III, 377; Zehebî, *Siyer*, IV, 496; İbn Kesîr, *Bidâye*, X, 171; Kehhâle, *Mu`cem*, I, 104, 107; Mısrî, Cemil Abdullah Muhammed, *el-Mevâlî Mevkıfu'd-Devleti'l-Ümeviyye minhum*, Amman 1408/1988, s. 48; konu ile ilgili bkz. Atçeken, İsmail Hakı, *Endülüs'ün Fethi ve Musa b. Nusayr*, Ankara 2002, 134 shf., s.16-17.

32 Belâzurî, *Fütûh*, s. 322; İbn Abdülhakem, s. 203; Halîfe, s. 189; Musa ilk önce Abdülmelik b. Mervân tarafından atanmış ve onun İfrikiye valiliği Velîd b. Abdülmelik tarafından da devam ettirilmiştir. Ya`kûbî, II, 277; İbnü'l-Esîr, *age*, IV, 137.

33 İbnü'l-Esîr, *age*, IV, 252; Mısrî, s. 49.

34 Halîfe, s. 192; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 252; İbn Haldûn, *`İber*, IV, 117, 239.

35 Târık Tanca valisi olduğunda emrinde 27.000 Arap, 12.000 Berberi asker vardı. İbn Haldûn, *'İber*, VI, 110, 144; Endülüs'e fethe çıkarken 12.000 kişilik ordunun içinde Arapların sayısı 300 idi. Bkz. Mısrî, 49.

36 Tâlid, 4 yıl kadar valilik yaptığı ve köle olması hakkında artan şikâyetler üzerine onu azat ettiği rivayet edilmiştir. İbn Abdülhakem, s. 203.

37 İbn Kuteybe, *İmâme*, II, 49; Hammâş, Necde, *el-İdâre fi'l-`Asri'l-Ümevi*, Dımaşk 1408/1980, s. 345.

38 İbn Abdülhakem, s. 203; İbn Haldûn, *'İber*, IV, 240; Mısrî, s. 51; Hammâş, *İdâre*, s. 346. Başka bir rivayette Muhammed b. Yezîd de Mahzûmoğulları'nın bir azatlısıdır. Taberî, VI, 97, 617; Mikdâd, s. 257.

39 Halîfe, *Târîh*, s. 207.

40 Belâzurî, *Fütûh*, s. 324; Mikdâd, s. 258. Bu dönemlerde mevaliden valilik yapanlar vardı. Yezîd b. Velîd, mevâliden ed-Dahhâk b. Vâil es-Seksekî'yi vali olarak atadı. Süleyman b. Abdülmelik döneminde Sind valisi idi. Belâzurî, *Fütûh*, s. 618; İbnü'd-Deybâ, s. 41.

Haccâc'ın azatlısı Yezîd b. Ebû Müslim'i Afrika genel valisi yaptı.[41] Bu ve buna benzer rivayetlerden merkeze uzak vilayetlere vali olarak azatlıların daha çok tercih edildiğini görüyoruz. Benzer şekilde merkeze uzak Horasan bölge valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî, Hâlid b. Bermek'in babası Bermek'i Belh ve civarına âmil olarak görevlendirmiştir.[42] Mısırda istikrarın kolay sağlanamadığından olsa gerek, mesela Hişâm b. Abdülmelik'in sırayla Selûloğulları'nın azatlısı Ubeydullah b. el-Habhâb ve el-Hâris b. Ka'boğulları'nın azatlısı Sa'îd b. 'Ukbe valilik yapmıştır.[43]

Merkeze uzak yerlerde azatlılar atandığı gibi bazen merkezi yerlerde de valilerin görevlerini köleleri eliyle (vekâleten) yürüttükleri görülmüştür.[44] Hz. Ömer'in Basra âmilliğini azatlılardan Mücâşî b. Mes'ûd vekâleten yürütmüştür.[45] Herât, Badğîs, Bûşenc yörelerinin valisi veya âmili Nâfî b. Hâlid et-Tâhî tüm işlerini kölesi Zeyd eliyle,[46] İfrikiye'nin valisi Mesleme b. Muhalled el-Ensârî görevini vekâleten azatlı kölesi Ebû Muhâcir eliyle yürütmüştür.[47] Horasan ve Mâverâünnehir valisi Küteybe b. Müslim, el-A'ver isimli azatlısını Merv şehrine âmil tayin etmiştir.[48]

b. Hâciplik (Özel Kalem Müdürlüğü)

Hâcip, yüksek dereceli bir memur olup, halifeyi korumak, makamlarına ve halifeyle görüşecekleri konunun önemine

41 Mikdâd, s. 258. Ancak Taberî, Haccac'ın Yezîd b. Ebû Müslim'i Irakeyn haracının başına getirildiğini kaydeder. Taberî, IV, 28, VI, 493.
42 Bermekîler, Abbasiler döneminde çok etkili ve söz sahibi olmuş bir sülaledir. İbn Kesîr, *Bidâye*, XIV, 632; Mısrî, s. 56.
43 Halîfe, s. 224, 235, 267.
44 Mısır valisi Amr b. el-Âs'ın yerine Mücâhid b. Cebr'i, Mekke valisi Nâfi b. Mâlik'in yerine Abdurrahman İbn Ebzâ'yı vekâleten valilik görevine gelmesini uygun bulmuştur. Sarıçam, *Hz. Ömer*, s. 177.
45 Halîfe, *Târîh*, s. 88.
46 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 307.
47 İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 321. Mevaliden de vekâleten valilik yapanlar oldu. Mesela; Hicaz valisi Abdurrahman b. Dahhâk görevini mevali asıllı İbn Hürmüz'ü naip olarak atadı. Taberî, V, 13; İbn Haldûn, *'İber*, III, 181; bkz. Ârif Ahmed Abdülganî, *Târîhu Umerâi'l-Medîne*, s. 93.
48 Taberî, VI, 470.

göre insanları halifenin huzuruna almakla görevlidir. Esasen yöneticilerle halk arasındaki ilişkileri düzenlemektir. Günümüzün genel sekreterlik[49] ya da özel kalem müdürlüğü ile benzetilebilecek bir makamdır.[50] Kaynaklar, Hz. Peygamber ve Dört Halifenin hâcip görevlendirmesi ile ilgili net bilgi vermezken, Emevîlerin kuruluşundan itibaren hâciplerin görevlendirildiği konusunda hemfikirdir.[51] Zira Hz. Ali, Muâviye ve Amr'a karşı tertiplenen meşhur suikastlardan[52] sonra (40/660) halifelerin, özel korumalar olmadan halk içine pek çıkmadıkları, hatta vakit namazlarına bile korumasız gitmedikleri görülmüştür. Hâcip, ortamın müsait olduğunu başı ile işaret ettikten sonra ancak kabullere geçilmiştir.[53]

Hz. Peygamber ve Dört Halife döneminde hâciplik fonksiyonunu bir şekilde yerine getirenler vardı.[54] Mesela, Hz. Peygamber'in azatlı kölesi Enese, kendisi ile görüşmeye gelenlerin içeri girmelerine izin verirdi.[55] Hz. Ebû Bekir'in kölesi

49 Hasan İbrahim, II, 139.

50 İbn Küteybe, *'Uyûnu'l-Ahbâr*, Kahire 1996, I-IV, I, 83; Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 114-115.

51 İslâm tarihinde, başlangıçta haciplerin yetkisi ve etkinliği fazla değilken, sonraları belki de Bizans ve İran'ın etkisi ile daha etkin olmaya başlamıştır. Hâcipler saray protokolü yanında devlet merasimlerini de düzenliyordu. İbn Küteybe, *'Uyûn*, I, 84; Sarıçam, İbrahim-Erşahin, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 96.

52 Hz. Ali'ye Abdurrahman b. Mülcem, Muâviye'ye Bürek, Amr b. el-Âs'a Dâzeveyh suikast tertiplemişti. Dâzeveyh Anberoğulları'nın azatlısıydı. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 423, 427-429.

53 Hâciplik uygulamasının gerekçeleri arasında Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Muâviye ve Amr b. As'a yapılan suikastlar hep ileri sürülmüş ve haciplik Emevîlerden sonra kurumsallaşmıştır. Muâviye'nin özel güvenlik kuvvetlerinin başında mevâliden Muhtâr adlı biri bulunuyordu. Bu şahsın Himyerîlerin azatlısı Ebü'l-Muhârik olduğu da söylenmiştir. Muâviye kendine ilk koruma tayin eden halife olmuştur. Yine haciplerinin başında azatlı kölesi Sa'd bulunuyordu. Taberî, V, 330; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 372; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 327.

54 Halifenin kapısını korumak ve huzura girmeye izin vermek şeklindedir. Bkz. Kettânî, Muhammed Abdülhay (1333/1915), *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, I-III (çev. Ahmed Özel), İstanbul 1983, I, 611; bkz. Güzel, Ahmet, *Hülefâi Râşidîn döneminde İdâri Yapı*, İstanbul 2011, s. 82.

55 Vâkıdî, s. 9, 24, 146, 153; İbn Sa'd, III, 46; Halîfe, s. 53; Taberî, III, 171. Anlatılan birçok rivayette Bilâl-i Habeşî'nin de bu görevi yaptığı anlaşılmaktadır. İbn Küteybe, *Meârif*, s. 177; Ebû Nu'aym, *Ma'rifetü's-Sahâbe*, s. 373; Sarıçam, *Hz. Ömer*, s. 72.

Südeyd,[56] Hz. Ömer'in azatlısı Yerfû',[57] Hz. Osman'ın azatlıları Hümrân ve Nâil,[58] Hz. Ali'nin azatlıları Bişr ile Kanber hâciplik benzeri bir görev yaptılar.[59] Ama saydığımız bu kişiler ve üstlendikleri görevlerin, bir memuriyetten daha çok işlerin daha iyi yürütülmesini sağlayan birtakım görevlendirmeler olarak da düşünülebilir.[60]

Emevîler döneminde resmen hâciplerin atandığı ifade edilmektedir.[61] Hâcipler içinde çok sayıda azatlı vardı. Mervân b. Hakem'in hâcipliğini Muhammed b. Ebû Süheyl adında bir azatlı yaptı. Abdülmelik b. Mervân'nın hacipliğini Ebü'z-Zu'ayzi'a Yusuf, Süleyman b. Abdülmelik'in hâcipliğini azatlı Sa'îd, azatlı Ebû Yusuf,[62] azatlı Ebû Ubeyd[63] ve azatlı Muhammed b. Ebû Süheyl yaptı.[64] Abdülmelik'in hâcibi ise Himyerîli

56 Halîfe, s. 66; Nüveyrî, IX, 144; Zehebî, *Târîh*, III, 121; Kettânî, I, 101.

57 Halîfe, s. 89. Yerfâ' şeklinde de söylenir. Hz. Ömer'in içeri girmesini istediği kişileri huzura alırdı. Kâtipliğini de yapan Yerfâ' halifenin farklı işlerinde de yardımcı olurdu. Ebû Ubeyd, s. 15, 55, 218, 530; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 44. Hz. Ömer'in valilerinden istediği dört şart; ata/beygire binmemeleri, yemek seçmemeleri, ince/ipek elbise giymemeleri ve insanların ihtiyaçlarını iletmesini engellememeleri yani kapıcı istihdam etmemeleriydi. İbn Küteybe, *'Uyûn*, I, 53. Taberî, IV, 207.

58 İbn Sa'd, VII, 279; Halîfe, s. 106; İbn Küteybe, *Meârif*, s. 202; Taberî, III, 377, 415, IV, 327, 400; Safedî, XIII, 103; Nüveyrî, IX, 509; Kettânî, I, 101.

59 Halîfe, s. 121; Kettânî, I, 22. Ancak Hz. Ömer'in Hürmüzân tarafından şehit edilmesi olayında "*Onun hacibi koruması nerede?*" *diye sorulduğunda yanındakiler;* "*Onun hacibi koruması yoktur.*" Demeleri yine Hz. Ömer'in vali ve ailelerine hacip tayin etmemelerini söylemesi (Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 190; Şibli Numânî, II, 48) Hz. Osman muhasara altındayken Hz. Ali ve oğullarının kapısında nöbet tutması gibi sebeplerle hacip görevlendirilmediğini söyleyen kaynaklara rastlanmıştır. Güzel, *Hülafa-i Raşidin Döneminde İdari Yapı*, s. 82-83.

60 Nitekim İbn Haldûn, İslâmiyet'te iş ve ihtiyaç için gelen birinin kapıdan çevirmenin doğru olmadığına işaret etmiştir. Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 324-325.

61 Emevîler döneminde, özelliklede eyaletlerin oluşturulmasından sonra sınırların alabildiğine genişlemesi, devlet işlerinin artmasıyla önemli devlet işlerini önceleme gereği ve güvenlik tedbirlerini zorunlu kılan acı tecrübelerin yaşanması, valilerin de hacip kullanmalarını gerekli kıldı. Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, III, 296; bkz. Taneri, Aydın, "Hâcib", *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 508-511.

62 Halîfe, s. 190; Buhârî, *Târîh*, I, 445; İbn Abdürabbih, *'Ikd*, IV, 365.

63 Halîfe, s. 204; Taberî, VI, 180.

64 Halîfe, s. 205.

azatlısı Adiyy b. 'İyyâş idi.[65] Ömer b. Abdülaziz'in hâcipliğini azatlıları Hubeyb[66] ve Servân,[67] Yezîd b. Abdülmelik'in hâcipliğini ise azatlısı Hâlid yaptı.[68]

Emevîlerin sonlarına doğru önemli valilerinden kabul edilen Hâlid el-Kasrî'nin hâcipliğini, Leysîlerin azatlısı Harun b. Miyâs üstlendi.[69] Hişâm b. Abdülmelik'in hâcipliğini azatlısı Gâlib b. Mes'ûd yerine getirdi.[70] Son Emevî Halifesi Mervân b. Muhammed'in hâcipliğini Süklâb veya Miklâs adlı bir azatlısı yaptı.[71]

c. Posta (Berid) Görevi

Hz. Peygamber'in en yakın arkadaşı Hz. Ebû Bekir ile birlikte Medine'ye hicret ederken Hz. Ebû Bekir'in kölesi Âmir b. Füheyre aracılığı ile Mekke'de olup bitenlerden haberdar olduğunu biliyoruz. Bu iş için seçilen bu kölenin zeki, sır saklayan, yaptığı işi kimseye sezdirmeyen bir yapıda olması önemlidir. Hz. Peygamber ve arkadaşı Hz. Ebû Bekir'in kaldığı Sevr Mağarası, Mekke'ye bir buçuk saatlik bir mesafedeydi. Âmir b. Füheyre, mağaraya gidiş geliş izlerini güttüğü koyun sürüsü ile kamufle edebilmiş, onlara gerekli lojistik desteği sağlayabilmiş, konumuz açısından şehir ile irtibatını kurabilmişti. Üstelik bütün bunları Mekke site devletinin Hz. Peygamber'in başına ödül koymasına rağmen gizlilik içerisinde gerçekleştirmişti. Mekkelilerin haber almak için etrafa saldıkları habercileri (belki de ödül avcılarını) de ustalıkla atlatmasını bilmişti.[72]

65 Halîfe, s. 190. Abdülmelik hacip olarak göreve getirdiği kişiye şöyle talimat vermiştir: "*Üç kişi dışında seni kapıma (insanların yanıma girmesine) engel olarak atadım. Namaza çağıran, o Allah'a davet etmektedir. Postacı, çünkü o önemli haberler getirir. Yemek getiren, çünkü yemek beklerse bozulur.*" İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 327.
66 Halîfe, s. 208.
67 İsfehânî, IX, 246.
68 Halîfe, s. 215.
69 Halîfe, s. 228; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 112.
70 Halîfe, s. 235.
71 Halîfe, s. 268.
72 Âmir b. Füheyre'nin yaptığı bu işi tam olarak posta hizmeti olarak değerlendirmiyoruz. Ama şehirde olup bitenlere kulak verip kendilerine iletmesini bir tür posta (haber) hizmeti olarak düşünüyoruz. Konu ile ilgili bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, II, 99; Buhârî, "Menâkıbü'l-Ensâr", 45, "Salât", 86,

Medine'de devletleşme sürecine giren Müslümanların düzenli ve sürekli bir şekilde haberleşmeye ihtiyaçları oldu. Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemlerinde ülke içinde ve dışında genelde mektupla haberleştiklerini görürüz. Haberleşme (berîd) kurumu, Emevîler zamanında sistemli hale dönüştürülmüştür. İlk Emevî halifesi Muâviye'nin de buna öncülük ettiği görülmüştür. Muâviye, posta taşıyıcıları için birtakım düzenlemeler yapmış; Halife, mektubu bizzat kendi mührü ile mühürledikten sonra yeminli postacı diyebileceğimiz kişiler aracılığıyla ilgili yerlere ulaştırmıştır.[73]

Emevîler devletin haberleşmesinde divan adıyla bir takım düzenlemeler yaptı. Yazılan siyasi mektupların ve haberleşmelerin kontrolü için mühür divanı kuruldu.[74] Haberleşmede kölelerin sıkça kullanıldığı bilinmektedir. Kurulan divanların başında azatlılar da görev yapmıştır. Bizans ve İran devletlerinin haberleşme deneyimine sahip köle ve azatlılardan yararlanıldığı kanaatindeyiz. Süleyman b. Abdülmelik, mühür divanı görevini Âmir b. Lüheyoğulları'nın azatlısı Cenâh ile Yemenli azatlısı Nu`aym b. Ebî Seleme'ye vermiştir.[75] Yine azatlılardan Nu`aym, Ömer b. Abdülaziz'in,[76] Mâtir, Yezîd b. Abdülmelik'in,[77] er-Rabi' b. Şâbur, Hişâm b. Abdülmelik'in[78]

"Meğâzî", 28; Belâzurî, *Ensâb*, I, 194; Diyarbekrî, *Târîh*, I, 330; İbnü'l-Kayyım, *Zâdu'l-Meâd*, II, 59; Hamîdullah, Muhammed, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, s.159; Ağırman, Mustafa, "Asr-ı Saâdette Ordu ve Savaş Stratejisi", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdette İslâm*, IV, 69. Hz. Peygamber'in "*Berîd/postacı olarak göndereceğim güzel yüzlü ve güzel isimli olsun*" dediği rivayet edilir. Halîl b. Ahmed, VIII, 29.

73 Taberî, V, 330, 331; Yazıcı, Nesimi, "Klasik İslâm Döneminde Haberleşme", *AÜİFD*, XXIX, Ankara 1987, s. 376-379; Zeydân, Corci *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi* (çev. Zeki Merâmiz), İstanbul H 1328, I, 233.

74 F. Köprülü kaleme aldığı Berid maddesinde, Emevîler döneminde *berîd* teşkilatının düzenli çalışması için devlet hazinesinden geniş tahsisatlar ayrıldığından söz eder. Ömer b. Abdülaziz (99-100/717-720) haberleşme işiyle görevlendirdiği Süleyman b. Ebû'l-Sârî'nin adının geçtiği belge 99/717 tarihli bir belgeye dayanarak, Emevîlerin haberleşme modeli ile Bizans'ın ki benzerlikler taşıdığını kaydeder. F. Köprülü (Berîd, s. 542) Dört milyon dirhem'den söz eder. Bkz. Yazıcı, Nesimi, agm, s. 379-380.

75 Halîfe, s. 194, 199; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XVII, 174.

76 Halîfe, s. 208.

77 Halîfe, s. 215.

78 Halîfe, s. 235.

mühürdarı idi. Kaynaklarda adı verilmeyen bir azatlının son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed'in haberleşme işinin başında olduğu rivayet edilmiştir.[79]

Günlük hayatta başta evler olmak üzere, köle ve cariyelerin konumları gereği dışarı ile irtibatından yararlanılmıştır.[80] Bir şekilde enformasyon vazifesi doğrudan köleler tarafından icra edilmiştir de diyebiliriz. Mesela, Basra valilerinden Ubeydullah b. Ebû Bekre, halife ile arasındaki irtibatını kölesi Hümrân aracılığı ile yürütmüştür.[81] Abdullah b. Zübeyir Harre Vakıası'nın haberini ilk önce Misver b. Mahreme'nin azatlı kölesi Sa'îd'ten almıştır.[82]

2. Diğer Memuriyetler

Hz. Peygamber döneminde yapılan bazı hizmet ve görevler, ilerleyen zamanda kurumsallaştı. Hz. Ömer, her bir vilayete memur olarak vali, kâtip, divan kâtibi, haraç memuru, emniyet görevlisi (ahdâs), haznedar, kadı ve ordu komutanı tayin etti. Bazen valilik ve ordu komutanlığının aynı kişide toplandığı görüldü.[83] Hz. Peygamber'in gider sorumlusu ve birçok konuda yardımcısı azatlılardan Bilâl-i Habeşî idi.[84] Hz. Ebû Bekir'in müezzini Ammâr b. Yâsir'in azatlısı Sa'd b. el-Kariz idi.[85] Hz. Ömer'in haznedarı azatlılardan Yesâr'dı.[86] Sa'd b. el-Kariz, Mescid-i Nebevi'de uzun sure müezzinlik görevi ifa etti.[87]

Abdülmelik b. Mervân zamanında birçok alanda köklü reformlar yapıldı. Onun emriyle, resmi dil Arapça oldu, idarî

79 Halîfe, s. 268.
80 Taberî, Mus'ab b. Zübeyir ile ilgili haberde bir cariyenin etrafa haber uçurduğunu söylemiştir. Taberî, VI, 161.
81 Taberî, V, 506; Safedî, XIII, 103.
82 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 496.
83 Yezîd b. Ebû Müslim Müslümanlığı kabul etmelerine rağmen siyahî mevâlîden cizye almak üzere kölelerini görevlendirdi. İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 353; Sarıçam, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 98.
84 Vâkıdî, s. 140, 149, 155, 193 vd.; İbn Sa'd, III, 214; Belâzurî, *Ensâb*, I, 187; Taberî, II, 599; Sarıçam, Hz. Ömer, s. 4.
85 Halîfe, s. 66; Buhârî, *Târîh*, I, 160; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 258; Zehebî, *Târîh*, III, 121; Diyârbekrî, II, 178.
86 Halîfe, *Târîh*, s. 89; *Menâkıb-ı Ömer*, s. 55.
87 Hz. Osman vefat ettiği sıralarda da müezzinlik yaptığı kaydedilir. İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 75; Diyârbekrî, II, 178;

ve malî yazışmalar bu dilde yapılmaya başlandı. Böylelikle bürokrasinin dili Arapçalaştırıldı. Bu durumda Müslüman Araplar ve en azından Arapça bilen mevâli, Hıristiyan tebaaya karşı ön plana çıkmaya başladı. Abdülmelik'in Hıristiyan kâtibi (kölesi/azatlısı) Sercûn, Rum kâtiplerine bu durumu şöyle izah etmişti; "*Artık geçiminizi bu mesleğin dışında bir şeylerden karşılayın. Allah bu işi sizden aldı.*"[88]

Abdülmelik'in korumalığını sırayla azatlısı Ebü'z-Zü`ayzi`a, Muhâriboğulları'nın azatlısı er-Reyyân b. Hâlid, ardından oğlu Hâlid yürüttü.[89] Ömer b. Abdülaziz'in koruma amirliğini Ensâr'ın azatlısı Ömer el-Muhâcir yaptı.[90] Yezîd b. Abdülmelik'in korumalığını polis şefi de olan Yemen azatlılarından Üsâme b. Zeyd üstlendi.[91] Hişâm b. Abdülmelik'in koruma amirliğini azatlısı Nusayr yaptı.[92] Yine Velîd b. Abdülmelik'in harbecisi Himyerîli Kudâî Hasin'in azatlısı Ebü's-Seken idi.[93]

a. Adli Görevler

Kur'ân adaletli davranmaya büyük önem atfetmekte, adaletin yerine getirilmesi için de gerekli tedbirlerin alınmasını şart koşmaktadır. Hz. Peygamber yargı işini de üstlendi.[94] İlk dönemden itibaren kadılık müessesesi hep var oldu. Kadıların hür olması öngörüldü. Emevîler Dönemi'nde azatlı ve mevâlinin kadı olmasına Arapların özellikle halife ve valilerin pek sıcak bakmadığı kanaatini taşıyoruz. Azatlıların bazı istisnalar dışında kadılık görevlerinde çok uzun kalamadıkları söylenebilir. Bu kurum Hz. Ömer tarafından yeniden yapılandırılıp düzenli bir sisteme kavuşturulmuştur. Hz. Ömer'in Basra kadılığını azatlılardan Ammâr b. Yâsir yaptı.[95]

88 Taberî, VI, 180,181; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 333.
89 Halîfe, s. 189, 204; Taberî, VI, 180.
90 Halîfe, s. 208.
91 Halîfe, s. 214.
92 Halîfe, s. 235.
93 Halîfe, s. 196-197.
94 Mâverdî, s. 76.
95 Belâzurî, *Ensâb*, I, 165; Zehebî, *Târîh*, III, 121. Mevâliden kadılık görevi yapanlar oldu. Mesela, Hz. Ali'nin Kûfe kadılığını mevâliden Ebü'l-Esved ed-Düelî yaptı. Taberî, V, 136.

En uzun süreli kadılık yapan azatlı Kadı Şüreyh[96] ve Vehb b. Münebbih'tir.[97] Kadı Şüreyh ölünceye kadar kadılık görevini yürütmüştür.(80/699).[98]

Emevîler döneminde kadılar doğrudan halife veya bölge valileri tarafından atanmış ve azledilmiştir.[99] Basra valisi Hâlid b. Abdullah b. Esîd, Basra kadısı olarak 72/691 yılında azatlılardan Ubeydullah b. Ebû Bekre'yi getirse de çok geçmeden Haccâc tarafından azledilmiştir.[100] Azatlılardan Sa'îd b. Cübeyr Kûfe kadılığı yapmıştır. Sa'îd b. Cübeyir, Haccâc b. Yûsuf'a karşı isyan eden İbnü'l-Eş'as tarafını tuttuğu gerekçesi ile de idam edilen bir kadı olmuştur.[101] Sa'îd b. Cübeyr'in yerine Tay kabilesinin azatlılarından Ebü'l-Buhterî Sa'îd b. Fîrûz et-Taî'nin (83/702) getirilmesi gündeme gelmişse de, Arapların mevâliye itaat etmeyeceği öne sürülerek, ataması yapılmamıştır.[102] Abdullah b. Zübeyir'in Basra kadılığını azatlılardan Sa'îd b. Nimrân el-Hemedânî üstlenmiştir.[103]

Adli işlerde kadılara yardımcı olanlar vardı. '*el-Cilvaz*' denilen kadı ile beraber gezen ve davacı ve davalıları mahkeme odasına alan günümüz mübaşirlerine[104] benzetilebilecek görevlilerle, '*el-Hares*' veya '*emînu'l-kâdı*' denilen ceza infaz memurları[105] vardı. Bu görevliler içinde çok sayıda köle ve mevalinin olması kuvvetle muhtemeldir. Özel-

96 Halîfe, *Târîh*, s. 88; 107, 121, 141, 159; İbn Küteybe, *'Uyûn*, I, 61.
97 Vehb b. Münebbih, Ömer b. Abdülaziz zamanında San'a kadılığı yaptı. İbn Semûre, s. 57; Yahya b. Hüseyin, s. 118.
98 Halîfe, s. 187; bkz. Özen, Şükrü, "Kâdî Şüreyh", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 119-121.
99 Söylemez, *Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe*, s. 197.
100 Halîfe, s. 186; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 288; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 130; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 254.
101 Haccâc, "*Halk, kadı ancak Araplardan olur, (mevâlî) kadı olamaz demelerine rağmen seni bu göreve getirmedim mi? Senin dışında mevâliden kadılığa getirdiğim hiç oldu mu?*" diyerek mevâlinin kadılığa getirilmesine açıkça sıcak bakmadığını söylemiştir. İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 310-311; Müberred, II, 493; Söylemez, *age.*, s. 197, 295.
102 İbn Sa'd, IV, 292; İbn Hibbân, *Meşâhir*, s. 105; bkz. Söylemez, s. 295.
103 Taberî, VI, 180.
104 Veki', Muhammed b. Halef b. Hayyân (207/822), *Ahbâru'l-Kudât*, Beyrut ts., I-III, II, 307; Atar, s. 142; Söylemez, *age.*, s. 198
105 Veki', *Ahbâru'l-Kudât*, II, 277, 320; bkz. Söylemez, *age.*, s. 198-199.

likle ceza infaz işi/cellâtlık gibi görevler genelde kölelere yaptırılmıştır.[106]

b. Kâtiplik Görevi

Kâtiplik, Hz. Peygamber zamanında ortaya çıktı. Nazil olan Kur'ân ayetlerini yazıya geçirmek başta olmak üzere, komşu kabile ve çevre devletlerle ilişkilerde ve diplomatik yazışmaları yapmakla görevlendirilen birtakım kimseler vardı. Dört Halifenin her birinin hem özel hem de çeşitli görevler için kâtipler edindiğini biliyoruz. Emevîler döneminde yazışmalar arttı ve kâtiplik mesleği daha da ayrıntılı bir hal aldı. Haraç kâtipliği, ordu kâtipliği ve mahkeme kâtipliği gibi dallara ayrıldı.[107] Halifeler başta olmak üzere üst düzey devlet görevlileri halk ile ilişkilerini sağlıklı bir şekilde yürütmek, sırlarını saklamak ve yazışmalarını yapmak için özel bir kâtip (sekreter) edindiklerini görürüz.[108]

Hz. Ömer'in Hâfız isimli Hireli Hıristiyan bir kölesi vardı.[109] Hz. Ömer zamanında gerçekleşen Sicistan fethi ile ilgili anlaşmayı Hasan el-Basrî kaleme aldı.[110] Hz. Peygamber'in hizmetini gören ve birçok konuda işlerini yürüten azatlı kölesi Ebû Râfi' ve oğlu Ubeydullah Hz. Ali'nin kâtipliğini yaptı.[111] Muâviye ile Amr arasındaki mutabakat metninin kâtipliğini Verdân (40/661) yaparken[112] hatta daha sonra gelen birçok halifenin de özel kâtipliğini Rum asıllı Sercûn er-Rûmî yaptı.[113]

106 İmam Mâlik, zorlama ile boşamanın geçersiz olacağını söylerken ellerinde bir kırbaç, iki demir pranga ile kölenin hazır bulunduğunu söyler. Bkz. *Muvatta'*, IV, 845 (2181).
107 Sarıçam, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 93-94.
108 İbn Haldûn, a.y.
109 İbn Küteybe, *'Uyûn*, I, 43.
110 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 23.
111 İbn Sa'd, IV, 68, 341; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 145; Taberî, III, 170, 180; İbnü'l-Esîr, *age.*, II, 177; Zehebî, *Siyer*, II, 16.
112 Bu anlaşma 38/658-659 yılında Kudüs'te imzalandı. İbn Sa'd, IV, 254.
113 Halîfe, s. 141; Belâzurî, *Ensâb*, V, 165, 407; Taberî, V, 330, 331, VI, 180; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 263, İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 372. Sercûn, Abdülmelik'in ve babası Mervân'ın da kâtipliğini yaptı. Halîfe, s. 189; Taberî, VI, 180; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 327.

Kâtiplik konusunda uzmanlaşan ve bu konuda eser yazan önemli konumlara yükselen köleler/ azatlılar olmuştur. Mesela son Emevî halifesi Mervân'ın katipliğini Abdülhamid el-Kâtib (132/750) adlı İranlı bir azatlı yaptı. Abdülhamid'in kâtiplik sanatı üzerine bir risale vardı.[114] Yine Yunus el-Kâtib adlı başka bir azatlı yazdığı şarkı sözleri ile ünlendi.[115]

Mervân'ın katipliğini azatlıları Hümrân ile Uheyb,[116] Abdülmelik'in azatlısı Ebü'z-Zü`ayzi`a,[117] Velîd b. Abdülmelik'in kâtibi azatlısı Nüfey`,[118] Süleyman b. Abdülmelik'in mektup kâtipliğini Amir b. Lüheyoğulları'nın azatlısı Cenâh üstlenirken,[119] o dönemin ünlü valilerinden Yezîd b. Mühel-leb'in kâtipliğini Kevser ile Sedûsoğulları'nın azatlısı el-Mugîre b. Ebî Kurre'nin yaptığı söylenmiştir.[120] Süleyman b. Abdülmelik'in (mektup) kâtibi azatlısı Cenâh,[121] Süleyman b. Abdülmelik'in yazışma kâtibi Ümmü'l-Hakem bnt. Ebû Süfyân'ın azatlısı Leys b. Ebû Rukeyye idi.[122] Ömer b. Abdülaziz'in kâtipliğini azatlısı Leys yaptı.[123] Yezîd b. Velîd'in kâtipliğini Leys b. Ebî Süleyman b. Sa`d ve Mervân b. Muhammed'in kâtipliğini meşhur kâtiplerden Abdülhamid b. Yahya üstlendi.[124]

Valilerden Mesleme b. Abdülmelik'in azatlısı Sümey`, Resâil Divanı'nda Ümmü Hakem bnt. Ebû Süfyân'ın azatlısı el-Leys b. Ebû Rukeyye,[125] Irak valisi Yusuf b. Ömer'in haraç

114 Belâzurî, *Ensâb*, IX, 218; İbn Abdürabbih, IV, 164-165; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 336-336; Ahmed Emin, *age.*, II, 54.
115 Turabî, agm., s. 236.
116 Taberî, III, 377, VI, 180; Safedî, XIII, 103.
117 Halîfe, s. 189. Ebü'z-Zu`ayzi`a Abdülmelik'in muhafız birliğinin de komutanı idi. Belâzurî, *Ensâb*, VI, 319; VIII, 369, 382; Taberî, VI, 180; Mes`ûdî, *Murûc*, III, 110.
118 Nüfey` b. Züeyb Abdülmelik'in azatlısı idi ve Resâil Divanı kâtipliğini yaptı. Halîfe, s. 197; Taberî, VI, 181.
119 Halîfe, s. 199; Taberî, VI, 181.
120 Halîfe, s. 203.
121 Halîfe, s. 199. Taberî, VI, 180.Velîd b. Abdülmelik'in de kâtipliğini yaptı. Belâzurî, *Ensâb*, VIII, 72.
122 Taberî, VI, 181; Mes`ûdî, *Murûc*, III, 263; Belâzurî, *Ensâb*, VIII, 170; Halîfe, s. 203.
123 Mes`ûdî, *a.y.*; Halîfe, s. 208.
124 Halîfe, s. 242; Taberî, VI, 182.
125 Taberî, VI, 181.

kâtipliğini Berke ailesinin azatlısı Kuhzem b. Süleyman, halifenin mektupları için azatlısı Rüşdin görevlendirildi.[126] Yine Yusuf b. Ömer'in kâtibi azatlısı Cündeb idi.[127]

c. Divan Görevlileri

İslam devletinde divan tutulması (kayıtların tutulup hesapların yapılması) işi ilk defa Hz. Ömer zamanında başlamıştır. Hz. Ömer'i bu konuda ikna eden kendisi de bir zamanlar hükümdarlık yapan Hürmüzân olmuştu.[128] Divanların dili bölgelere göre değişiyordu. Irak'ta Farsça, Şam ve Mısır'da Rumca idi ve bürokraside ağırlıklı olarak gayri müslim nüfus istihdam edilmekteydi.[129] Abdülmelik b. Mervân divan yazışmalarını Arapçaya çevirmesiyle birlikte bu iş için de azatlısı Salih b. Abdurrahman'ı görevlendirmiş, Salih'e bu işi Haccâc'ın (azatlı) kâtibi Zâzân öğretmişti.[130]

Divanlar yönetimin işlerliğini gösteren değişik ad ve fonksiyonlara sahip kurumlardı. Halifenin mektup ve her türlü yazışmalarını yürüten Resâil Divanı kâtipliğini Muâviye'nin azatlılardan Ubeyd (veya Ubeydullah) b. Evs el-Gassânî yaptı.[131] Divan sadece vergi ve mali işlerde değil askerlik hizmetlerinde de tutulurdu. Divânü'l-Cünd (Ordu Divanı) görevlileri içinde köle ve azatlıları da görebiliriz. Muâviye'nin Harac Divanı sorumlusu Sercûn, bu işin duayenlerinden biri oldu. Muâviye azatlısı Abdurrahman b. Derrâc'ı ve Ebü'z-Zü'ayzi'a'yı bu iş için görevlendirdi.[132]

126 İbn Sa'd, VII, 282-283.
127 Taberî, VII, 148.
128 Hürmüzân; "*Seferdeki askerlerin gelip gelmediğini kim bilecek? Eğer bu askerlerden geride kalacak olursa, ordudaki yerleri boş kalır. Bu durum ancak divan tutularak kontrol altına alınır.*" demiş ve divan hakkında gerekli tüm bilgileri vermiştir. İbn Sa'd, VII, 90; Taberî, IV, 112; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 332-333.
129 es-Sehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman, *el-İ'lân bi't-Tevbîh li-men Zemme't-Tevârîh*, Beyrut 1983, s. 97; Erkoçoğlu, Fatih, *Emevî Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervân*, TDV Yay., Ankara 2011, 576 shf., s. 369.
130 İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 332-333.
131 Taberî, V, 330, VI, 180.
132 Ebü'z-Zü'ayzi'a Abdülmelik'in de kâtipliğini yaptı. Taberî, VI, 180.

Abdülmelik'in Mühür Divanı'nda azatlısı Şu`ayb el-`Ummânî görevli idi.[133] Hasin'in azatlısı Süleyman b. Sa`d ve azatlı Süleyman b. Nu`aym el-Himyerî, Süleyman b. Abdülmelik'in Divânü'l-Cünd görevi yanında Harâc Divanı'ndan sorumluydu. Yine Mühür Divânı görevini azatlılardan Âmir b. Lüheyoğulları'nın azatlısı Cenâh[134] ile Yemen asıllı azatlısı Nu`aym b. Ebû Seleme üstlendi. Beytülmal'in Köleler ve Giderler Sorumlusu ise Âmir b. Lüheyoğulları'nın azatlısı Abdullah b. `Amr b. el-Hâris idi.[135]

Ömer b. Abdülaziz'in divan görevleri için çok sayıda azatlı görevlendirildi. Mesela; Onun mühürdarlığını azatlısı Nu`aym, katipliğini el-Leys b. Ebû Rukeyye, İsmail b. Ebû Hâkim ve Recâ b. Hayeve yaptı.[136] Yezîd b. Abdülmelik'in mühür, hazine (beytülmal) sorumlusu azatlısı Mâtir ve Üsâme b. Zeyd es-Süleyhî idi.[137]

Sa`îd b. Abdülmelik'in azatlısı Sâlim b. Abdullah, Velîd b. Abdülmelik[138] ve Hişâm b. Abdülmelik'in Resâil Divânı kâtipliği yaptı.[139] Harâc ve Ordu Divânı sorumlusu Selûloğulları'nın azatlısı Ubeydullah b. el-Habbâb ile el-Hâris b. Ka'boğulları'nın azatlısı Sa`îd b. Ukbe idi. Mühür Divânı sorumlusu ise el-Hureyşoğulları'nın azatlısı er-Rabî` b. Şâbur'du.[140]

Yezîd b. Velîd'in (en-Nâkıs) Hatem Divanı Sorumlusu azatlılardan Abdullah b. Nu`aym üstlenirken, Mervân b. Muhammed'in haznedarlığını Huzeyl'in azatlısı İmrân b. Salih ile Hatem Divânı sorumluluğunu başka bir azatlısı yaparken, Resâil Divânı sorumlusu Osman b. Kays idi.[141]

133 Taberî, VI, 180, 181.
134 Halîfe, s. 189-190, 198; Taberî, VI, 180, 181.
135 Halîfe, s. 204; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XVII, 174..
136 Halîfe, s. 208; Taberî, VI, 181.
137 Halîfe, s. 215; Taberî, VI, 181.
138 Halîfe, s. 239; Taberî, VI, 181..
139 Ebû'l-Alâ Sâlim b. Abdullah, İbn Abdurrahman da denilirdi. Halîfe, s. 235; Yâkût, *Mu`cem*, s. 1340 (514).
140 Halîfe, s. 235.
141 Halîfe, s. 268; Taberî, VI, 181, 182.

d. Çeşitli Görevliler

Devlet başkanı ve diğer üst düzey görevlilerin hemen yanlarında görevli kimseler vardı. Bunlar verilen emirleri anında yerine getirdiği gibi, zaman zaman efendilerinin yerine vekâleten bazı görevleri üstlenirlerdi. Ayrıca yukarıda saydığımız görevliler dışında devlet erkânının isteklerini, emirlerini yerine getiren ister hemen yanı başında, ister uzaklarda çeşitli görevleri yerine getirenler vardı. Özel görevlilerin pek çoğunun köle ve azatlılardan oluşması muhtemeldir. Köle ve azatlılar efendilerinin güvenlerini kazandıkları ölçüde, onlar adına önemli görevlere gelmeleri mümkündü.

Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettikten sonra azatlıları Zeyd b. Hârise ve Ebû Râfi'yi Mekke'ye göndererek eşi Hz. Sevde ile kızlarını getirtti.[142] Hz. Peygamber, Mekke'nin fethini çok gizli tutuyordu. Kureyş'in bir şekilde haberdar olmasını istememişti ve haber sızdırılmasını önlemek için birtakım önlemler almıştı. Hatîb b. Ebî Belta`a adlı sahabisi, Kureyş'e bir mektup yazarak olup biteni bir şarkıcı câriye aracılığıyla bildirme teşebbüsünde bulunduysa da hedefine ulaşamamıştı.[143] Hz. Peygamber'in direktifiyle Hz. Ali tarafından şarkıcı kadın yakalanmıştı.[144]

Hz. Ömer'in, Osman b. Maz`ûn'un bir azatlısından Medine'nin ağaçlarını (ormanları) korumasını isteyerek; ağaç kesenlerin balta ve iplerine el koymasını emrettiğini görüyoruz.[145] Hz. Ömer'in gece bekçiliğini bazen azatlı kölesi Eslem yaptı.[146] Hz. Osman'ın valilerinden Abdullah b. Ebî

142 Taberî, II, 400; Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I, 271.
143 Bu mektubu taşıyan kadının Kenûd adlı Müzeyne kabilesinden bir kadın veya Muttaliboğulları'nın bir cariyesi Sâre ile birlikte gönderildiği söylenir. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 118.
144 Bu şarkıcını Müleyke adında Hz. Peygamber aleyhinde şarkılar söylediği rivayet edilir. Kehhâle, *A`lâmü'n-Nisâ*, V, 105, 106.
145 Sarıçam, *Hz. Ömer*, s. 174.
146 İbn Sa`d, V, 271; Halîfe, *Târîh*, s. 89; İbn Küteybe, *Meârif*, s. 189; Meşhur "Kocakarı ve Ömer Hikâyesi"ni rivayet eden Zeyd b. Eslem, babasının o gece Hz. Ömer'in teftişinde görevli olarak ona eşlik etmiştir. Taberî, IV, 205-206; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 453, *Üsdü'l-Gâbe*, II, 129-132; Sarıçam, *Hz. Ömer*, s. 177-178.

Rebîa'nın, savaşçı yeteneklere haiz iki muhafız köle satın aldığı rivayetlerine[147] rastlarız.

Ubeydullah b. Ziyâd, Hz. Hüseyin'in Kûfe üzerindeki etkinliğini kontrol altına almak üzere azatlı kölelerinden birini casusluk yapması için görevlendirmiştir.[148] Muhtâr, Zerbâ adlı bir kölesini, Şemir b. Zû-Cevşen ve arkadaşlarını takip etmesi için görevlendirmiş ama izlemenin fark edilmesi üzerine de öldürüldüğü kaydedilmiştir.[149]

Muâviye, birtakım ayaklanmaları bastırmak için de köle ve azatlılardan yararlandı. Leysoğulları'nın kölesi Atâ b. Sâib'i Horasan'da çıkan bir ayaklanmayı bastırmak için görevlendirdi.[150] Halife Abdülmelik b. Mervân Bizans İmparatoruna azatlı bir köle olan Şa'bî'yi[151] elçi olarak görevlendirdi.[152]

Halife Velîd b. Abdülmelik'in azatlısı Mugîs er-Rûmî Endülüs'ün fethi sırasında bölgeye gitmiş ve birçok şehrin alınmasında önemli görevler üstlenmiştir.[153] Mugîs, halife Velîd b. Abdülmelik ile valisi Musa b. Nusayr arasında irtibat, istihbarat ve elçilik vazifesi yapmıştır.[154]

Köle ve câriyelerin doğrudan doğruya çocuk eğitiminde görevlendirilmesine ilk zamanlarda sıcak bakılmamıştır. Ancak köle ve câriyenin yeteneğine göre eğitim alanında görev verildiğini de biliyoruz.[155] Azatlıların en geniş deyimiyle mevâlinin din eğitimi başta olmak üzere her alanda Araplardan daha aktif oldukları bilinmektedir. Bilâl-i Habeşî, müezzinlerin piri kabul edilmiştir. Yine Hasan-ı Basrî, geniş halk kitlele-

147 İsfehânî, XII, 329.
148 İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 389.
149 İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 43.
150 İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 280.
151 Halîfe, s. 200; Muhammed el-Hudârî, *İslâm Hukuku Tarihi* (çev. Haydar Hatipoğlu), İstanbul, 1974, s. 178; Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, DİB Yay., Ankara 1991, s. 193-94.
152 Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, I, 454-55.
153 Mesela Kurtuba şehrinin fatihi olmuştur. Ziriklî, *A'lâm*, VII, 276; Atçeken, *Endülüs'ün Fethi*, s. 62.
154 Ziriklî, *age.*, VII, 276; Atçeken, *age.*, s. 76.
155 Abdullah b. Abbâs satın aldığı bir cariyeyi bir dostuna çocuğunun bakımı ve eğitimi için hediye etmiştir. İbşihî, I, 349; Kallek, s. 233.

rini etkilemiş ve günümüzde de en bilinen kişiler arasında yer almıştır.[156] Hz. Ebû Bekir döneminde mevâliden (el-Ebnâ) Haşek isimli birinden söz edilirken onun güzel ahlâk ve faziletiyle öne çıktığı, çok güzel Kur'ân okuduğu ve talebeler yetiştirdiği kaydedilmiştir.[157]

B. SİYASAL HAYATTA KÖLE VE AZATLILAR

1. Hz. Peygamber Döneminde Köle ve Azatlılar

Hz. Peygamber'in çocukluğundan itibaren hayatının tüm evrelerinde köle ve azatlılarla bir ilişkisi oldu.[158] Kölelik sisteminin yaygın şekilde uygulandığı bir dönemde bu durum kaçınılmazdı. Hz. Peygamber ve sonrasında uygulamaya konulan devlet anlayışı ve işleyişi çerçevesinde köle ve azatlıların konumlarını ele aldık. Çok kısa zamanda küçük bir şehir devletinden büyük bir devlete uzanan gelişmelerde köle ve azatlıların konumunu anlatmaya çalıştık.

Medine'de tüm kurumları ile teşekkül etmiş günümüz anlamında bir devlet yoktu. Hiyerarşik yapı ve bürokratik işleyiş ile tam anlamıyla oluşan bir yapı henüz kurulmamışsa da eğitimden güvenliğe, sağlıktan ekonomiye, pek çok alanda nüve niteliğinde işlerin yürütüldüğü, basit bir devlet sisteminden söz etmek mümkündür. Hz. Muhammed, sadece büyük bir lider, devlet başkanı değil hayatın tüm alanlarında

156 İbn Sa'd, III, 215; Taberî, III. 17; Belâzurî, *Ensâb*, I, 187, 188; İbnü'l-Esîr, *age.*, II, 336, 410.

157 San'a'da erkeklere ilk Kur'ân öğreten Haşek olmuştur. Râzî, *Târîhu Medinetü's-San'a*, 294.

158 Söz gelimi kendisini emziren ilk kadının (annenin) Süveybe olduğu söylenmiştir. Bkz. İbn Sa'd, I, 88; Beyhâkî, *Delâil*, I, 148; Ebû Nu'aym I, 157; İbnü'l-Esîr, I, 356. Annesi Ebva'da vefat ettiğinde hemen yanında annesinin kölesi Ümmü Eymen bulunmuştur. Ensar'ın azatlısı Enîse isimli bir kadın kendisinin o zaman köle olduğunu ve Âmine'nin defnine yardım ettiğini söylemiştir. İbn Sa'd, I, 95; Zehebî, *Siyer*, II, 225. Hz. Peygamber'den hadis rivayet eden Ümeyme, Sâibe adlı azatlıları olmuştur. İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 283; Kehhâle, Ömer Rıza, *A'lâmü'n-Nisâ fî Âlemi'l-Arabî ve'l-İslâm* (neşr. Müessesetü'r-Risâle), Dımaşk 1397/1977, I-V, I, 94, II, 135.

güzel bir modeldi.[159] O'nun zamanında kurumsallaşma açıkça göze çarpmasa da oluşturulan gönüllülük esasına dayalı işbirliği ve dayanışma sonucunda bir devletten beklenen pek çok şey mevcuttu. Köle ve azatlılar, bu mekanizmanın içerisinde bazen aktif bazen de pasiftiler. Köle olanların insan olduğu gerçeği hep hatırlatılırdı. İnsanların statü ve kökenleri ile değerlendirilmesi de makbul görülmezdi. Bir defasında Hz. Ebû Bekir'in Bilâl-i Habeşî'yi azat etmesini minnet borcu olarak değerlendirmesi hiç doğru bulunmadı.[160] Bilâl'i "*siyahî köle kadının oğlu*" diyerek aşağılayan Ebû Zer el-Gifârî şiddetle uyarıldı.[161]

Hz. Peygamber'in en yakınında bulunan köle ve câriyeler oldu. Kendisine annelik (dadılık) yapan, hiçbir zaman yanından ayrılmayan Ümmü Eymen (ö.12/632) gerçek ismiyle Bereke bnt. Sa`lebe, Hz. Peygamber tarafından azat edildi ve kendi oğlu saydığı azatlısı Zeyd b. Hârise ile evlendirildi. Bu evlilikten ileride ordu komutanı olacak Üsâme b. Zeyd dünyaya geldi.[162] Hz. Peygamber'in yanında itibarlı ve âlim olarak kabul gören Sâlim (Ebû Huzeyfe'nin azatlısı) gibi köle asıllı dostları oldu.[163] Zeyd b. Hârise (9/629), Sevbân (54/674), Şukrân (36/656), Ebû Râfi` (40/660)[164] gibi birçok kölesinden

159 Kur'an, Ahzâb 33/21.
160 İbn Sa`d, III, 218; Belâzurî, *Ensâb*, I, 192; Ebû Nu`aym, *Hilye*, I, 38.
161 Zehebî, *Siyer*, I, 73.
162 Hz. Peygamber; "*Cennetlik hanım almak isteyen Ümmü Eymen'le evlensin*" deyince Zeyd onunla evlenmiş ve bu evlilikten Üsâme adında oğulları dünyaya gelmiştir. İbn Sa`d, I, 95, IV, 60-61; İbn Küteybe, *Me`ârif*, s. 144, 145; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, IV, 340; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 251, 284; Kehhâle, *A`lâmü'n-Nisâ*, I, 127-128. Ümmü Eymen'in Eymen adlı bir oğlu daha vardı. İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 256.
163 İbn Sa`d, III, 88; İbn Küteybe, *Meârif*, s. 145-147, 273; Zehebi, *Siyer*, I, 226. Tirmizî, Hz. Peygamber'in "*Her peygamber'e yedi candan dost verilirken bana on dört candan dost, vezir yardımcı verildi. Bunlar; Ali, Hasan, Hüseyin, Hamza, Ebû Bekir, Ömer, Mus`ab b. Umeyr, Bilâl, Selmân, Mikdâd, Ebû Zer, Ammâr, Abdullah İbn Mes`ûd*" hadisinde sayılan Bilâl, Selmân, Mikdâd ve Ammâr köle/azatlı idi. Tirmizî, "Menâkibu'l-Hasan ve'l-Hüseyin", 1 (3785).
164 İbn Sa`d, III, 47, IV, 67; İbn Küteybe, *Me`ârif*, s. 148; Taberî, III, 169, 170, 171; Ebû Nu`aym, *Hilye*, I, 180-181; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, III, 122; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 177-179; Zehebî, *Siyer*, II, 16; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 254, 257, 258, 259, 260, 264; Diyârbekrî, II, 178.

bahsedilse de onları çok kısa sürede azat ettiği ve bu kişilere komutanlık dâhil önemli görevler verdiği[165] bilinmektedir.

Hz. Peygamber'in ilk diplomatik ilişkilerinden biri de komşu ülke ve memleketlere yazdığı mektuplardı. Devletlerarası bu hamle hemen karşılık buldu ve ilk olumlu cevabı da Mısır verdi. Mısır hükümdarı (Mukavkıs) iyi niyet nişanesi olarak iki câriye ile bir köleyi kendisine hediye olarak gönderdi.[166] Hz. Peygamber'in câriyesi/eşi Mâriye (16/637) ile ilgili münasebeti ileride Müslümanların Mısır'a bakış açısını etkilediğini düşünüyor ve bu ülke ile bizzat Hz. Peygamber'in bir yakınlık (muhabbet) kurduğunu görüyoruz.[167] Mısır'ın alınması ile başlayan süreçte, bu yakınlaşmanın Mısır halkının gönlünün fethedilmesinde ve Müslüman olmalarında, psiko-sosyal olumlu katkıları olması muhtemeldir.

Hz. Peygamber'in savaşların getirdiği acı ve intikam duygularını hafifletmek ve onlarla iyi ilişkiler kurmak için ele geçirilen esirlere karşı oldukça müşfik ve insani hamleler yaptığı görülür. Söz gelimi Reyhâne Yahudi Kureyzaoğulları'na yönelik yapılan yaptırım sonrası ele geçirildi, ona evlilik teklif edildi, ama o, onun câriyesi olmayı yeğledi.[168] Hayber fethinde

165 Taberî, *Târîh*, II, 216-218.

166 Cariyelerden biri oğlu İbrahim'in de annesi olacak Mâriye (Mâriye bnt. Şem'ûn el-Kıbtiyye) ile büyük şair Hassan b. Sabit'te hediye ettiği Mâriye'nin kardeşi Sîrîn olmuştur. Taberî, II, 128, 216; Diğeri ise Mâbur adında hadım bir köledir. İbn Sa'd, I, 111-112, VIII, 216; Taberî, III, 167; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 38, 39; Hatib, *Târîh*, III, 64; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 105, 177, *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 160 (7032); Nüveyrî, *Nihâyetü'l-İreb*, XVIII, 207; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, V, 10. İbnü'l-Esîr; bahsettiğimiz Mâriye el-Kıbtiyye dışında; Basralı Mâriye Ümmü Rebâb ve hizmetçisi Mâriye bnt. Müsennâ b. salih b. Mehrân'dan söz eder. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 261 (7268), 261-262 (7269), 262 (7270); İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 287, 288, 289; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, V, 11.

167 Mısır halkına (Kıptilere) iyi davranılmasını isteyen Hz. Peygamber, Hz. Hacer ile Hz. İbrahim, kendisi ile Mâriye arasındaki bağa işaret etmiştir. İbn Sa'd, X, 201; Belâzurî, *Fütûh*, s. 306, 307; Hatib, *Tarih*, III, 64.

168 Hz. Peygamber'in Reyhâne'yi azat edip hicretin altıncı yılında evlendiği ve onun veda haccı dönüşünde vefat ettiği de rivayet edilmiştir. Ancak kaynakların çoğunda cariye olarak tanıtılmıştır. İbn İshâk, s. 288; İbn Sa'd, VIII, 129-130, X, 125; Taberî, II, 593, III, 165, 167, 169; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 41; Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I, 309; Kehhâle, *'Alâmü'n-Nisâ*, I, 474. Reyhâne'nin Hz. Peygamber'in eşi olmayıp hizmetçisi/cariyesi olduğu da

esir düşenler arasında yer alan Hz. Safiye ise azat edilerek evlilikle onurlandırıldı. Bu kişilerle kurulan sevgi ve muhabbet sayesinde, onların mensup oldukları kabileleri ile iyi ilişkiler kuruldu ve onların bir şekilde gönülleri alındı.[169] Yine Müstalikoğulları Gazvesi sonucunda ele geçirilen esirlerden Hz. Cüveyriye ile kurduğu evlilik bağı sayesinde kabile mensuplarının azat olup Müslüman olduklarını görürüz.[170] Bu yaklaşım ve uygulama tarih boyunca Müslüman fatihlerce örnek kabul edildiği kanaatindeyiz.

Medine'de yönetimin merkezi, cami (Mescid-i Nebevi) idi.[171] Bu camiin en önemli müdavimi ve görevlisi şüphesiz azatlılardan Bilâl-i Habeşî (20/642) idi. O İslamiyet'in ilk müezziniydi. Ezanı yanık sesiyle okur ve Müslümanları namaza davet ederdi. O Habeş asıllı köle bir aileden gelmişti.[172] Mekke'de inanılmaz ağır işkencelere maruz kalan Bilâl, Hz. Ebû Bekir tarafından azat edilmesinden sonra İslam toplumunun en önde

ifade edilmiştir. Birçok kaynakta Hz. Peygamber'in dört tane hizmetçi cariyesi olduğu söylenmiştir. Bunlar; Mâriye, Reyhâne, Cemîle ve Zeynep bnt. Cahş'ın hediye ettiği bir cariye. İbn İshâk, s. 288; İbn Sa'd, VIII, 154, 155; Taberî, III, 167, 169; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-İreb*, XVIII, 201; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, V, 11. Kureyzaoğulları esirleri içinde kendi payına düşmüş olan Reyhâne bnt. Amr b. Hünâfe'ye evlenmeyi teklif etmiş ancak Reyhâne'nin; "*Beni cariyen olarak bırak. Bu benim için de daha hafif bir sorumluluk olur, senin için de*" demesi üzerine onu cariye olarak yanına almıştır. Vâkıdî, *Megâzî*, s. 521; İbn Hişâm, III, 269; Beyhakî, *Delâil*, IV, 24; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 76-77.

169 İbn Sa'd, II, 102, VIII, 122, X, 116; Buhârî, "Megâzî", 64/37 (4213); Müslim, "Nikâh", 84, 85 (1365); Ebû Dâvûd, "İmâre", 20, 21 (2995-2998); Belâzurî, *Fütûh*, s. 35; Taberî, III, 14, 18; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, III, 294; İbnü'l-Esîr, *age.*, II, 105; Nevevî, *Şerhu Müslim*, XVI, 97-98.

170 Bu bakımdan kavmi için Cüveyriye'den daha mübarek hiçbir kadın olmadığı söylenmiştir. İbn İshâk, s. 284; Vâkıdî, s. 404-405; Taberî, II, 610; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 176; Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I, 314; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 227.

171 Müslümanların fethettiklerdi topraklarda kurdukları Basra, Kûfe, Füstat gibi şehirlerde ilk önce cami ve yanına Darü'l-İmâre inşa edildiği ve sonra bu iki yapının etrafında mahalleler teşekkül ettiğini görüyoruz. Bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 500; Dîneverî, *Ahbâru't-Tıvâl* (Mısır, H 1330), s. 125; Taberî, *Târîh*, II, 479; Can, *İslâm Şehirleri*, s. 105.

172 İbn Hişâm, I, 354, 355, II, 120; İbn Sa'd, III, 215, VII, 385; Belâzurî, *Ensâb*, I, 184-188; İbn Hallikân, *Vefâyât*, III, 70; İbnü'l-'İmâd, Şihâbüddîn Ebü'l-Felâh Abdi'l-Hayy b. Ahmed b. Muhammed el-Akarî ed-Dımaşkî, *Şezarâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb*, Beyrut, 1986, I, 171.

gelen şahsiyetlerinden biri oldu.[173] Bilâl-i Habeşî, bir süre Beytülmal (Hazine) sorumluluğu yanında, Hz. Peygamber'in mihmandarlığını üstlendi[174] ve Hz. Peygamber'in tüm savaşlarına katıldı.[175] Köle ve azatlılardan Ammâr b. Yâsir ile ailesi,[176] Habbâb b. Eret,[177] Ebû Fükeyhe[178] ve Süheyb b. Sinan er-Rûmî[179] gibi ilk Müslümanlar Mekke Site Devletinin ileri gelenlerinin sistematik ve ağır işkencelerine maruz kaldılar ve bu mazlum Müslümanların dramatik durumları vahye konu olmuştur. İleriki zamanlarda bu kişiler önemli devlet görevlerine getirilmişlerdir.[180]

Hz. Peygamber'in hicretinde kendisine kılavuzluk eden ve yol boyunca yardımcı olan iki erkek köle ile bir câriyenin varlığını biliyoruz. Bunlardan en dikkat çekeni Hz. Ebû Bekir'in kölesi/azatlısı Ebû Füheyre'ydi.[181] Ebû Füheyre, asıl adıyla

173 İbn Sa'd, III, 218-219; Müslim, "Fedâilü's-Sahâbe", 106 (2457); Ebû Nu'aym, *Ma'rifetü's-Sahâbe*, s. 373-378.

174 İbnü'l- Esîr, *Kâmil*, I, 589, II, 102; Sarıçam, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 98.

175 İbn Sa'd, III, 213-214; Belâzurî, *Ensâb*, I, 161-162; İbnü'l-Esîr, *age.*, I, 591, II, 102, 103.

176 Kur'an, Nahl 16/4, 106; Enbiyâ 21/69; İbn Sa'd, III, 234-235; İbn Kuteybe, *Me'ârif*, s. 256-258; Mes'ûdî, II, 391; İbn Hazm, *Cemhere*, s. 405, 406.

177 İbn Sa'd, III, 157, 219; Belâzurî, *Ensâb*, I, 175-178; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 138-140; İbnü'l-Esîr, *age.*, I, 590; Zehebî, *Siyer*, I, 22.

178 Asıl adı Yesâr olan Ebû Fükeyhe Safvân b. Ümeyye b. Halef'in işkencelerine maruz kaldı ve Hz. Ebû Bekir tarafından satın alınarak azat edildi, hicret etti ve Bedir Savaşı'ndan hemen önce vefat etti. İbnü'l-Esîr, *age.*, I, 590, 591.

179 Rûmî, Bizanslı, Doğu Romalı, Yunan asıllı gibi anlamlarda kullanılmıştır. Sonraki zamanlarda Anadolu ve Balkanlarda yaşayanlar için de kullanılmış bir kavramdır. Süheyb b. Sinan er-Rûmî'nin Bizanslı olmadığı da söylenmiştir. Rûmî denilmesinin sebebi, Bizanslıların onu esir alıp satmaları yüzündendir. Yine onun ten rengi kırmızıya yakın olduğu için de ona "*Rûmî*" denilmiştir diyenler olduğu, onun en-Nemr b. Kâsıb kabilesinden olduğu da söylenmiştir. İbn Sa'd, III, 207-211; Belâzurî, *Ensâb*, I, 180; İbnü'l-Esîr, *age.*, I, 591-592; Zehebî, *Siyer*, I, 18-24.

180 Ammâr kadılık, valilik gibi görevler üstlenmiş, Süheyb, halifelerin hemen yanında bularak danışmanlık yapmış ve halifelikte en önemli vazifelerden biri sayılan imamlık (Hz. Ömer'in son günlerinde) yapmıştır. İbn Sa'd, III, 236; İbn Kuteybe, *Me'ârif*, s. 264; Belâzurî, *Ensâb*, I, 163; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, III, 629.

181 Umeyye b. Halef, onu yakalayıp ayağına bir urgan bağlamış, daha sonra kızgın kumlar üzerine sürüklemiştir. (Umeyye putu işaret ederek) ona şöylece sormuş; "*Bu senin Rabbin değil midir?*" Ebû Füheyre: "*Benim de, bunun da, senin de Rabbimiz Allah'tır*" diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Umeyye, çok şiddetli bir şekilde onun boğazını sıkmıştır. O esnada Umeyye'nin

Âmir b. Füheyre, bir yandan koyunlarını otlatırken diğer yandan olup biten hakkında onları bilgilendiriyor ve onlara erzak taşıyordu.[182] Medine'ye yaklaştıklarında yine Ebû Mes'ûd (veya Mes'ûd b. Hüneyde) adlı bir kölenin kendilerine kılavuzluk yaptığı kaydedilmiştir.[183]

Hz. Peygamber'in sürekli yanından ayırmadığı, eşi Hz. Hatice'den yadigâr azatlısı Zeyd b. Hârise (8/629)[184] ve oğlu Üsâme'yi ordu komutanlığı yaptı.[185] Zeyd'in halasının kızı Zeyneb bnt. Cahş ile evlenmesi ve boşanması vahye konu oldu[186] ve evlatlık uygulamasına çekidüzen verildi.

Kölenin kendi iradesi ile özgürlüğünün önünü açan İslamiyet, herkesin kendi kafasına göre bazı hakları kısıtlamasını ise yasakladı, kendisi de câriye olan Berîre (60/680) örneğiyle bu konu anlatıldı.[187] Bu olayla ilgili olarak hukuk dışı uygulamaların geçersiz/batıl olduğu vurgulandı.[188] Kendi ailesine

yanında kardeşi Ubey b. Halef de bulunuyormuş. Ubey de; "*Onun azabını artırabildiğin kadar artır, Muhammed gelsin, büyüsüyle onu kurtarsın bakalım*" deyip durmuştur. Bu şekilde işkenceleri bir biri arkasından sürüp durmuş. Bir defasında öldü sanıp bırakmışlar, bir süre sonra kendisine gelebilmiş, bu ağır vaziyette Ebû Bekir ona rast gelmiş ve onu satın alarak azat etmiştir. Ebû Füheyre'ye işkence edenlerin, Abduddaroğulları olduğu da söylenmiştir. Bunlara göre Ebû Füheyre Abduddaroğulları'nın kölesi idi. Taberî, II, 376; Belâzurî, *Ensâb*, I, 194, 195; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 590.

182 *Müsned*, IV, 176; İbn Sa'd, I, 196; III, 211; İbn Küteybe, *Meârif*, s. 177; Taberî, II, 378, 379; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 285; Ebû Nu'aym, *Hilye*, I, 109-110; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, III, 51-52.

183 İbn Hişâm, II, 105; İbn Küteybe, *Meârif*, s. 177; Makrizî, *İmtâ*, I, 42-43; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 165(300).

184 Zeyd ilk iman eden azatlı olmuştur. İbn Sa'd, III, 37-42; İbn Ebû Şeybe, *Megâzî*, s.139; Taberî, II, 316, III, 169; Mes'ûdî, *Murûc*, I, 281; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 260.

185 İbn Sa'd, III, 61; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 177; Halîfe s. 54; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 251-253.

186 Kur'ân, Ahzâb 37/33; Taberî, II, 562, 563.

187 Hz. Peygamber; "*Allah'ın kitabında olmayan şartları kimse ileri süremez, kim Allah'ın Kitabında olmayan şartları, yüz kere şart koşarsa koşsun, Allah'ın açık hükmü budur ve Allah'ın şartı daha bağlayıcıdır. Azat edene ancak velâ (mevlâ olma hakkı) verilmiş olur.*" diyerek herkesin hukuka saygılı olmasını istemiştir. *Müsned*, VI, 81,82; Buhârî, "Mükâteb", 1-5; Müslim, "Zekât", 171-173 (1075), "Itk", 6,7,8 (1504); Ebû Dâvûd, "'Itk", 2 (3930), "Talâk", 18, 19 (2231-2232); Nesâî, "Buyû'", 78 (4639, 4640, 4641); İbn Abdülber, *İstizkâr*, XXIII, 189 (1492).

188 *Muvatta*, II, 341(2073), IV, 807, IV, 807, V, 1134-36 (2893-95).

(Hz. Âişe'ye) yöneltilen iftira olayında görüşüne başvurulanlar içinde bir köle/azatlı da vardı.[189]

Hz. Peygamber daha önce pek bilinmeyen bir savaş taktiğini bir azatlıdan almakta bir sakınca görmedi. Selmân-ı Fârisî (35/655), Hendek Savaşı'nda hendek kazma fikrini[190] ve Tâif Kuşatması'nda mancınık kullanmayı önerdi[191] ve görüşleri uygulandı.

Savaşlarda karşı taraftan Müslümanlar safına geçen kölelerin azat oldukları deklare edildi ve bu bir savaş (hukuku) kuralı olarak da anlaşıldı.[192] Hayber savaşında sürüsüyle birlikte Müslümanlara katılan çoban bir kölenin, savaşa katılmayan efendisinin sürülerini iade ettirildiği bilinmektedir.[193] Savaşmayan sivil halkın hakkına riayet edilmesi açısından bu uygulama önemlidir.

Toplum hayatında önemli olan gün ve gecelerde yapılan eğlencelerde köle ve câriyelerin ayrı bir yeri vardı. Hz. Peygamber'in Medine'ye gelişi başta olmak üzere yapılan tüm kutlamalarda tören ve eğlencenin en vazgeçilmez aktörleri arasında köle ve câriyelerin varlığı bilinmektedir.[194]

Hz. Peygamber'in vefatı esnasında son sözlerinin "*Namaza ve köle haklarına riayet edin*" olduğu düşünüldüğünde köle

189 Buhârî, "Şurût", 3; Müslim, "Zekât", "Itk", 6 (1504); Taberî, II, 615.

190 Vâkıdî, *Megâzî*, s. 405; Buhârî, "Cihâd" 56/33; "Megâzî", 64/29 (4099); Müslim, "Cihâd" 36/99 (1788); İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 271; Taberî, II, 566; Beyhakî, *Delâil*, III, 410, 411, *Sünen-i Kübrâ*, VII, 43; Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I, 308.

191 Taberî, III, 84; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 177-178.

192 İbn İshâk, Hz. Peygamber'in Tâif Kalesi'nden Müslümanlara sığınan köleler için "أولاك عتقاء الله" (Onlar Allah'ın azatlılarıdır) dediğini de kaydetmiştir. İbn İshâk, s. 577; İbn Sa'd, VII, 10-12; Urve, *Megâzî*, s. 216; Vâkıdî, s. 931; Beyhâkî, *Delâil*, V, 157; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 271.

193 Hayber'in fethi esnasında siyâhî bir köle, efendisine ait bir davar sürüsü ile gelmiş Müslümanların yanına gelmiş ve Müslüman olmuştur. Hz. Peygamber ondan, sürüyü sahiplerine yakın bir mevkide bırakmasını istemiştir. Bu uygulama Hz. Peygamber'in savaşa katılmayan insanların hukukunu korumasına en güzel örneklerin başında verebiliriz. Çoban/köle Müslümanların safında savaşmış ve şehit düşmüştür. Taberî, III, 15; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 178.

194 *Müsned*, VI, 33; Buhârî, "I'deyn", 2, "Nikâh, 114"; Nesaî, "I'deyn", 19, 35.

ve câriyelerin ne denli bir mazlumiyet içerisinde oldukları görülmektedir. Mazlum durumdaki bu insanların haklarının ihlal edilmemesine yönelik en önemli uyarı olarak gönüllere kazınmıştır.

2. Dört Halife Döneminde Köle ve Azatlılar

Raşit Halifeler de denilen Dört Halife'nin, Hz. Peygamber'in yolunu takip etmeyi ilke edindiğini düşündüğümüzde köle ve azatlılarla ilgili politikaların devam ettiğini söyleyebiliriz. Hz. Ebû Bekir'in halifeliğe geldiği sırada Ürdün üzerine gönderilmek üzere hazırlanan ordunun başına azatlılardan Zeyd b. Hârise'nin oğlu Üsâme'nin getirilmesi,[195] önce tartışma konusu edilse de ordu komutanı olarak atanmasında bir sakınca görülmez.[196] Köle ve azatlıların kabiliyetlerine göre çalıştırılmaları hatta üst görevlerde bulunmaları önünde engel yoktu.

Ridde Savaşları'nda köle ve azatlıların önemli katkıları olduğunu görüyoruz. İsyancıların elebaşısı Müseylime'yi (11/633),[197] Cübeyr b. Mut'im'in azatlı kölesi Vahşî (25/645) öldürdü.[198] Yemâme[199] Savaşı'nda Müslümanların büyük kayıplar ve-

195 Vâkıdî, *Ridde*, s. 127; Halîfe, s. 54; Taberî, III, 169; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 251.

196 Taberî, II, 246. Hz. Ebû Bekir, "*Usame'nin ordusunda kalmak benim için beni bir kuşun alıp götürmesinden daha sevimlidir.*" İbn Sa'd, IV, 61; İbn Kesîr, *Bidâye*, VI, 308; Yahya b. İbrahim el-Yahya, *el-Hilâfetü'r-Râşide ve'd-Devletü'l-Emevîyye min Fethi'l-Bârî*, Beyrut 1415, s. 195.

197 Müseylime b. Habîb Hanifeoğulları kabilesine mensuptur. Belâzurî, *Fütûh*, s. 120; Taberî, III, 280; Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 202.

198 Nitekim Abdullah İbn Ömer demiştir ki: "*Bir adamın, 'Onu bir köle öldürdü' diye bağırması ve Müseylime'nin öldürülmesi ile birlikte Hanîfe oğulları bozguna uğrayıp geriye doğru kaçmaya başladılar. Dört bir yandan kılıçlar onların üzerine inip kalkıyordu. Hâlid'e Müseylime'nin öldürüldüğü haberi verilince, Hâlid yanına demirlere bağlanmış olarak Meccâ'a'yı kendisine Müseylime'yi göstersin diye aldı.* Halîfe, *Târîh*, s. 57; Belâzurî, *Fütûh*, s. 121-122; Taberî, III, 281; Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I, 289; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 222; Zehebî, *Siyer*, I, 176. Vâkıdî, Vahşî'nin Müseylime'yi öldürdüğünde: "*Ey insanlar Ben Cübeyir b. Mut'im'in kölesi Vahşî'yim. Kâfir olduğumda en hayırlı insan olan Hamza b. Abdülmuttalib'i, Müslüman olduğumda ise insanların en şerlisini öldürdüm*" diye bağırdığını nakleder. Vâkıdî, *Kitâbü'r-Ridde* (thk. Yahyâ el-Cebûrî), Beyrut, 1990, s. 136-137; Belâzurî, *Fütûh*, s. 121; Taberî, III, 290, 291.

199 Arap yarımadasının kuzey doğusunda yer alan bir bölgedir. Yalancı Peygamber Müseylime'nin memleketidir. Ebû'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân*, s. 97.

rip geri çekilmeye başlaması üzerine Ebû Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim'in kanının son damlasına kadar savaştığı görüldü.[200]

Hz. Ömer zamanında tarihin en büyük imparatorluklarından biri olan Sâsânî İmparatorluğu'na son verildi ve çok sayıda esir/köle ele geçirildi. Hz. Ömer zamanında önemli devlet görevlerine getirilen azatlılar vardı.[201] Kûfe'yi alan meşhur komutan Ka'kâ', Sa`d'ı vali olarak bırakmışsa da Horasan asıllı azatlısı Kubâz ona vekâlet etti. Hz. Ömer'in İran'ın fethinde izlediği strateji; bölgeye iyice yerleşmek ve Müslümanlar için güvenli bir ortam yakalamak şeklindeydi.[202]

Savaşlarda ele geçirilen esirler arasında çok sayıda câriye vardı. Bu câriyelerin evlere alındığı ve onların çocuk doğurmasının arzulandığını görüyoruz. Böylelikle Müslümanların sayısının artırılması devlet politikası haline geldi.[203]

Hz. Ömer, Basra'nın fethedilmesi üzerine azatlılardan Ammâr b. Yâsir'i vali olarak atadı.[204] Ammâr'ın valiliği uzun sürmedi. Onu eleştirenlerin birçoğu köle geçmişini diline dolamışlardı. Ama asıl sorun Basra ve Küfe arasında birtakım arazi anlaşmazlıklarıydı.[205] Yeni fethedilen arazilerin fatihler

200 Vâkıdî, *Ridde*, s. 140; İbn Sa`d, III, 85; Halîfe, *Târîh*, s. 58; Taberî, III, 288; Zehebî, *Siyer*, I, 298; İbn Küteybe, *Meârif*, s. 273. Cehcebeoğulları'nın azatlılarından Rebâh Musa da şehit düştü. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, II, 49.

201 Sâsânîler'e karşı girişilen ilk fetihlerde ganimetlerin taksimi için Sakîf kabilesinin azatlısı Sa`îd b. Akra bizzat Hz. Ömer tarafından görevlendirilmiştir. İbn Küteybe, *Meârif*, s. 189-190; Taberî, III, 562, 563; Sarıçam, *Hz. Ömer*, s. 100.

202 Mes'ûdî, *Murûc*, II, 316-317. Hz. Ömer'den kazanılan bu zaferden sonra Farsları takip etmek konusunda izin istenmişse de Hz. Ömer kabul etmeyerek şunları söylemiştir; "*Ben Sevâd ile dağlık bölge arasında büyük bir seddin olmasını arzu ederdim. Böylelikle ne onlar bize gelsin, ne de biz onların bölgesine gidebilelim. Bizlere ziraat alanı olarak Sevâd bölgesi yeter. Ben Müslümanların esenliğini ganimetlere üstün tutarım.*" İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 365-366.

203 Mesela Ka`kâ` komutasında doğuya doğru ilerleyen Müslümanlar, meşhur Sâsânî komutanları Mihrân ile Fîrûzân'ı etkisiz hale getirmiştir. O kadar çok ganimet elde edilmişti ki, her süvariye dokuz bin dirhem ve dokuzar at düşmüştür. Ele geçirilen tüm esirler askerler arasında paylaştırılmıştır. İbnü'l-Esîr, *age.*, II, 366.

204 İbn Sa`d, III, 235; Belâzurî, *Ensâb*, I, 163; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 328-329; İbnü'l-Esîr, *age.*, II, 433.

205 Ramâhürmüz ve İzec beldelerinin kendilerine ait olduğunu ileri süren Kûfe valisi Ammâr'a: "*Ey aç ve burnu kesik köle! Neden ganimet ve*

arasında paylaşılmasıydı.[206] Bu durumda her Müslümana üç köle ve önemli miktarda toprak düşecekti. Askerlerin işi gücü çiftçilik olacak, fetihlerin ilerlemesi mümkün olmayacaktı. Hz. Ömer sonuca varırken istişarede bulundu. Arazileri eski sahiplerine bıraktı, onlardan cizye ve harâc almakla yetindi.[207]

Hz. Ömer, Mugîre b. Şu`be eliyle bir mektup yazarak Ebû Musa el-Eşârî'yi azatlı Ammâr b. Yâsir'in yerine Basra valiliğine atadı. Mugîre b. Şu`be, birçok konuda hizmetini göreceğini düşündüğü Akîle adındaki küçük bir câriye'yi de Ebû Musa'ya hediye etti.[208] Köle hediye etmenin bu dönemde ve sonrasında da devam ettiğini söyleyebiliriz. Kişilerin veya devletlerin birbirini etkilemek, belki de casusluk yaptırmak için de köle ve câriyeleri hediye ettiği kanaatini taşıyoruz.

Ammâr'dan sonra valiliğe getirilen Ebû Musa el-Eş'ârî de çok geçmeden azledildi. Onun hakkında 'Beyrûz esirlerinden kendisi için altmış köle ayırdığı' ve 'Ebû Musa adına ticaret yapan Akîle adlı kölenin milletin malını çarçur ettiği' gibi iddialar yer aldı.[209]

fey'lerimizi bizden alıkoyuyorsun?' diye hakaretamiz sözler söylendi. Ammâr da onlara: "*Benim hoşuma en çok giden bir tabirle bana hitap ettiniz*" diyerek karşılık verdi. Belâzurî, *Ensâb*, I, 161; İbnü'l-Esîr, *age.*, II, 433; Zehebî, *Târîh*, III, 242.

206 Hz. Ömer ileri gelenlerle istişare etmiş, toprakları eski sahiplerinde bırakarak fethe katılanlara yüzer dinar vermiştir. Hz. Ömer, bir yandan Müslümanların toprak sahibi dihkân olmalarının önünü kesmek ve diğer yandan Müslümanların fetihçi ruhlarını devam ettirmek için toprakları eski sahiplerinde bıraktığı ve onlardan belirli bir vergi/haraç aldığı, askerlere bunlardan bir pay/ücret vermek suretiyle problemi çözmek istediği anlaşılmaktadır. Arazilerin iadesi üzerine mesela Becîle kabilesinden Cerîr'e 80 dinar atâ verilmesi kararlaştırıldı. Yahyâ b. Âdem, s. 45; Ebû Ubeyd, s. 86; konu ile ayrıntılar için bkz. Belâzurî, *Fütûh*, 382, 383; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 432; Söylemez, s. 265.

207 Yahyâ b. Âdem, s. 42; Ebû Yusûf, s. 591; Belâzurî, *Fütûh*, s. 382, 383; Bağdâdî, *Tarih*, I, 8; İbnü'l-Esîr, *age.*, II, 432; el-İdrîsî, Elbân Mahfûz, "el-Mevâridu'l-Mâliyye li'd-Devleti'l-İslâmiyye fi'l-`Asri'l-Emevî," *el-Câmi`atu'l-İslâmiyye bi'l-Medîneti'l-Münevvera*, S.84, Medine H 1427, 537 shf., s.135.

208 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 385; Zehebî, *Târîh*, III, 242.

209 Belâzurî, *Ensâb*, I, 163, 164; Ebû Musa'nın kölesi Âkile Basra'dan uzaklaştırılıp Medine'ye getirtildi. İslâm inancına göre insanların statüleri köle ve cariye de olsa; birtakım cezai müeyyidelere uğraması kaçınılmazdı İbnü'l-Esîr, *age.*, II, 385..

Nihâvend esirleri arasında yer alan ve Mugîre'nin kölesi Ebû Lü'lüe, üzerindeki vergi yükünün ağırlığından yakındığı ve durumunu halifeye yani Hz. Ömer'e bizzat arz edebildiğini görüyoruz. Ebû Lü'lüe'nin asıl amacının şikâyetini Hz. Ömer'e arz etmek olmadığı çok geçmeden anlaşıldı. Aslında onun şahsında Sâsânî Devleti'nin intikamını almayı hedefliyordu.[210] Ebû Lü'lüe sinsi planını uyguladı ve Hz. Ömer'e suikast düzenlemeye muvaffak oldu.[211] Hz. Ömer, vefat etmeden önce Şûra Heyeti karar verinceye kadar; "*Kalkınız ve kendi aranızda bu işi istişare edip bir karara bağlayınız, bu arada namazı da Süheyb kıldırsın*"[212] demek suretiyle kendi yerine bir azatlıyı yani Süheyb'i namaz için görevlendirdi.

Hz. Ömer yaralandığında yerine birini önermesini istemişlerdi. Ancak O, Ebû Ubeyde ve Ebû Huzeyfe'nin azatlı kölesi Sâlim'in olabileceğini, ancak onlarında da vefat ettiklerini söyledi.[213] Hz. Ömer, halife adayları arasında Ebû Huzeyfe'nin

210 Nihâvend'den getirilen esirler Medine'ye vardıklarında Mugîre b. Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lü'e esir çocukların başını okşamış, ağlamış ve şöyle demişti: "*Ömer ciğerimi parçaladı.*" Ebû Lü'lü'e Nihâvend'den olup onu Rumlar esir almışlar ve Müslümanlar da onu Rumlardan harp ganimeti olarak ele geçirmiş ve esir olarak Mugîre b. Şube'nin eline geçmiştir. Müslümanlar Nihâvend zaferini "*fetihlerin fethi*" diye adlandırılmıştır. Çünkü gerçekten bu zaferden sonra Sâsânîlerin hâkimiyetine tamamen son verilmiş ve Farsların ülkesi tümüyle Müslümanların eline geçmiştir. Bkz. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 329; İbnü'l-Esîr, *age.*, II, 419; Sarıçam, *Hz. Ömer*, s. 101.

211 Taberî, IV, 190-192; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 329; İbnü'l-Esîr, *age.*, II, 446; İbn Haldûn, *'İber*, II, 124; Suyûtî, *Tarîhu'l-Hülefâ*, s. 147.

212 Hz. Ömer kendisini kimin yaraladığını sormuş, bunun üzerine oğlu: "*Ey mü'minlerin emiri! Seni Mugîre b. Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lüe yaraladı.*" demiş, Hz. Ömer de: "*Benim ecelimi Allah'a bir tek defa bile secde etmemiş birisinin eliyle alan Yüce Allah'a binlerce şükürler olsun.*" diyerek şükretmiştir. Hz. Ömer'in cenaze namazını azatlı kölelerden Süheyb er-Rûmî kıldırmıştır. İbn Sa'd, III, 206-209; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 264; Belâzurî, *Ensâb*, I, 183; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 590, III, 55-58; Zehebî, *Siyer*, I, 26.

213 Sâlim'in babası Ma'kil'dir. Aslen Istahr'dan olup sahabiden Ebû Huzeyfe'ye çocuk yaşta köle olmuştur. Ebû Huzeyfe'nin eşi Sübeyte bnt. Yesâr onu azat etmiş ve Ebû Huzeyfe de onu kendine evlatlık edinmiştir. Fesevî, *Târîh*, III, 85; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 273; İbn Hazm, *Cemhere*, s. 77; *el-Muhabber*, s. 7, 72; Belâzurî, *Ensâb*, I, 224, 239, 258, 264, 270, 297, 469; Ebû Nu'aym, *Hilye*, I, 176. Ebû Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim Medine'ye göç edene kadar Mekke'de Müslümanlara imamlık etmiştir. Muhacirler içinde en iyi Kur'an okuyan olduğu söylenmiştir. İbn Sa'd, III, 87. Vâkıdî, Sâlim Kûba'da da Muhacirlere imamlık yapmıştır. Aralarında

kölesi Sâlim'i de saymak suretiyle, kökeni ne olursa olsun ehil insanların yönetime gelebileceğini vurgulaması anlamında önemlidir.[214]

Hz. Ömer Beytülmali (Devlet hazinesini) ilk ihdas eden kişidir.[215] Geceleyin halkın durumunu anlamak için dolaşır, aç olan kimseleri araştırıp soruştururdu.[216] Câriyelerden ümmüveledin satılmasını o yasaklamıştı.[217] Câriyelerin efendilerinden çocuk sahibi olmaları sonucunda hürriyetlerini bir şekilde elde etmeleri, bir bakıma köleliğin fazlaca bir anlam taşımadığını ortaya koyması yönünden önemlidir.

Hz. Osman döneminin ikinci yarısında fetihler azalmış, toplumsal huzursuzluklar artmıştır. Başkent Medine ve diğer birçok vilayette huzursuzluklar gün yüzüne çıkmış,[218] çıkan bu karışıklık ve isyan çıkaranlar, gayri müslim olsalar da köleleştirilmemişlerdi.[219] Bu tür olayların çıkmasında köle ve azatlıların payının olduğu en azından onların bir şekilde kullanıldıkları kanaatindeyiz. Efendileri adına vekâleten yürütülen görevlerde ve ticari faaliyetlerde görülen yolsuzluk ve su-

Ömer b. el-Hattab da vardı ve Rasulullah henüz Medine'ye gelmemiştir. İbn Sa'd, III, 87. Hz. Aişe: *"Bir gece Rasulullah (s.a.v.) benim hücreme gecikmemi sorarak 'Seni ne alıkoydu?' diye sordu. Ben; "Ben mescitte şimdiye kadar duyduğum en güzel sesle Kur'an okunduğuna şahit oldum." dedim. Rasulullah (s. a.v.) de hemen ridasını alıp onu dinlemeye çıktı. Meğer o, Ebû Huzeyfe'nin mevlası Sâlim imiş. Nebî (s. a.v.) ona; "Benim ümmetim arasında senin gibi birini yaratan Allah 'a hamd olsun"* buyurmuştur. *Müsned*, VI, 165; Hâkim, *Müstedrek*, III, 226; Ebû Nu'aym, *Hilye*, I, 177.

214 Hz. Ömer: *"Ah keşke şu iki kişiden biri yaşayıp sağ olsaydı da bu işi ona havale edebilseydim, onlara güvenirdim. Bunlar Ebû Huzeyfe'nin mevlası Sâlim ile Ebû Ubeyde b. Cerrah'tır." Müsned*, I, 20; Zehebî, *Siyer*, I, 9-10.

215 Sadece Beytülmali değil günümüzde bir nevi bakanlar kurulu işlevini yürüten "Divan" teşkilatı onun döneminde (20/641 yılı) kuruldu. Bkz. Sarıçam, Hz. Ömer, s. 132-134.

216 İbn Sa'd, III, 330-332.

217 Kur'an, Tûr 52/7-8

218 Hz. Osman, Kûfe valisi Sa'îd b. el-Âs'a karşı memnuniyetsizlikler artmış ve olaylar çıkmıştır. Onun yerine Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'yi atamasına rağmen, olaylar yatışmamış, çıkan kargaşada Sa'îd b. el-Âs'ın bir kölesi yaşamını yitirmiştir İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 40-41.

219 Ülkenin doğusunda (Mısır'da) çok büyük huzursuzluk ve kargaşa yaşandı. İskenderiye halkı ayaklandı, ayaklanma güçlükle bastırılabildi. Ayaklanmaya katılanlar köleleştirilmeyerek zimmet ehli olarak kalmalarına izin verildi. Halîfe, s. 91.

iistimallerde onların adı geçti.[220] Kim olursa olsun insanların aralarına bir soğukluk girdiği ve sorun giderilmediği takdirde, bu soğukluğun düşmanlığa dönüşmesi muhtemeldi. Hele kızgınlık anında muhalifin geçmişindeki kirli çıkılar tek tek sayılırdı. Özellikle kişinin geçmişinde bir şekilde "*kölelik*" söz konusu ise, bu durum tartışma anında karşı tarafın yüzüne vurulmaktan geri durulmazdı.[221]

Kölelik geçmişinin yeri geldiğine (acı halinde bile) nasıl hatırlandığına dair İbnü'l-Esîr; "Hz. Peygamber'in hastalığı şiddetlenmişti. Bilâl güçlükle ezan okudu ve 'Haydi geçiniz ve Ebû Bekir insanlara namaz kıldırsın' deyince Hz. Âişe; O, köle bir adamken kalkıp da ne zaman makama geçip komut veriyor?..."[222] rivayetini hatırlatmakta yarar görüyoruz.

Hz. Osman döneminde doğuya doğru ilerleyen İslam ordularında komutan olarak görev yapan azatlı Mücâşi` b. Mes`ûd'u hatırlamakta yarar vardır. O son Sâsânî hükümdarı (kisrâsı) Yezdicerd'i bozguna uğratarak çok çetin kış şartlarında savaşmıştı.[223] Yezdicerd sürekli doğuya doğru kaçmak durumunda kalmış ama yakalanarak öldürülmekten kurtulamamıştı. Yezdicerd'in kaçarken yol üzerinde bulunan bir yerde bir câriye ile ilişkiye girdiği, öldürülmesinden sonra bu

220 Sa`d b. Ebî Vakkâs'ın ordu komutanlığı görevinden azledilmesinin sebebi olarak Kûfe'de maliye (beytülmal) yöneticisi olan Abdullah İbn Mes`ûd'dan bir miktar borç alması gösterilir. İbn Mes`ûd zamanı gelince, bu borcu istemiş, fakat Sa`d ödeme imkânı bulamamıştır. Bundan dolayı araları açıldı. Aralarında çıkan bir tartışmada; Sa`d, Abdullah'a: "*Senin bir kötülüğe sebep olacağını görüyor gibiyim. Ey İbn Mes`ûd! Sen Hüzeyl'den bir kölenin oğlu değil misin?*" diye çıkışmış, o da: "*Evet, vallahi ben İbn Mes`ûd'um ve sen de Humeyne'nin oğlusun*" diye karşılık vermiştir. İbnü'l-Esîr, *age.*, II, 476.

221 İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 10-11; Zehebî, *Siyer*, II, 63. Mısırlıların Medine'ye gelip halifeyi protesto eylemlerini artırmaları için hutbeye çıkan Hz. Osman'ı Amr b. el-Âs suçlamış, bunun üzerine Hz. Osman'ın ona: "*Sen burada mısın Nâbigâ'nın oğlu! Seni görevden aldığımızdan beri kaşınıyorsun, bozgunculuk yapıyorsun*" dediği nakledilmiştir. Taberî, IV, 360; İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 54. 'Nâbigâ'nın oğlu' diyerek cariye annesi 'Selmâ'yı hatırlatması bile kızgınlık anında sarf edilen kötülemeleri Hz. Osman gibi halim bir sahabinin söylediğini görüyoruz.

222 İbnü'l-Esîr, *age.*, II, 186.

223 İbn Sa`d, IX, 29-30; Taberî, III, 595, 596; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 15-18.

câriye ile ilişkisinden el-Muhdec adında bir oğlu olduğu ve neslinin de ondan devam ettiği kaydedilmiştir.[224]

Hz. Osman döneminde Errecân ve Derabcerd halkıyla beş veya iki milyon iki yüz dirhem vermek şartıyla barış (sulh) yapıldı ve önemli şehirlerden İstahr fethedildi. Emevî devletinin en önemli bürokratlarından (meşhur kâtiplerden) biri olan Ubeydullah el-Kâtib'in dedesi Mihrân et-Tercümân ile Hz. Peygamber'in azatlı kölesi Ebû Bekre'nin kölesi Kuhzem ve Amr b. el As'ın kölesi önemli (devlet) adamlarından biri olacak olan Verdân, bu yörelerin fethi esnasında esir alındı ve köle olarak satıldı.[225]

Hz. Osman'a yöneltilen eleştirilerin başında kâtibi Mervân b. Hakem'in onun adına birtakım keyfi uygulamalara girişmesi ve onun bu olanlara karşı gerekli önlemleri almaması şeklinde gösterilir. Mervân b. Hakem'in, işgüzarlığı yüzünden '*Köle Vakıası*' denilen bu olay patlak vermiş ve bunun sonunda Hz. Osman'a olan güven ve itibar azalmıştır.[226]

Hz. Osman'ın şahsına yönelik eleştirilerden biri de, kendi adına ticaret yapan kölelerinin karıştığı iddia edilen birtakım ticari yolsuzluklardı.[227] Başkent Medine'ye kadar gelen protestocular, eylemlerini bir süre sonra isyana dönüştürdüler. İsyancılar, iddialarını Hz. Osman'ın yüzüne karşı söylemekten de geri durmadılar. Medine'de toplanan muhalifler/isyancılar giderek muhalefetlerinin dozajını artırdılar, evini uzun süre kuşattıktan sonra bir baskınla onu şehit ettiler.[228]

224 İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 15.
225 Halîfe, *Târîh*, s. 93.
226 Belâzurî, *Ensâb*, VI, 134, 183-187; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 353; İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Sikâtüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah (571/1176), *Târîhu Medîneti Dımaşk* (thk. Muhibüddin Ebû Sa'îd Amrevî), Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1415/1995, XXXIX, 415 vd.
227 Nitekim isyancılar Muhammed b. Mesleme'ye kurşundan bir boruya sokulmuş bir mektubu göstererek şöyle demişler: "*Biz Hz. Osman'ın bir kölesini el-Buweyb denilen yerde zekât develerinden birine binmiş olarak gidiyorken gördük. Onun üzerini ve yanındaki eşyaları aradığımızda bu kâğıdı bulduk.*" Bu tür şikâyetler Hz. Osman'ın yüzüne karşı da söyleniyordu. Bkz. İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 59.
228 Hz. Osman şehit edilirken "*(Düşmanlarınız olan) insanlar size karşı ordular hazırladılar. O halde onlardan korkunuz.' dedi ve bu söz onların imanını*

Hz. Osman'ı şehit eden en yakınındaki azatlı kölesi, Kinâne b. Bişr idi.[229] Olay sırasında Hz. Osman'ın kölesi Sudân b. Hamrân, Kinâne'nin üzerine atılarak ölesiye vuruşmuş, hem kendisi hem de Kinâne hayatını kaybetmiştir.[230] Hz. Osman döneminde birçok köle ve mevâli önemli görevler almıştır. Hz. Osman'ın köleleri eliyle ticari faaliyetlerini yürüttüğü ve haberlerini, mektuplarını onlarla taşıttığı, ev hizmetini gören çok sayıda köle ve câriyesinin olduğu rivayet edilmiştir.[231]

Hz. Ali, fitne ve kargaşanın egemen olduğu bir ortamda hilafet makamına oturmuştur. Devlet otoritesi sarsılmış, asayiş ve huzur ortamı henüz kurulamamışken, en yakınlarında bulunan Talha, Zübeyir dahi Hz. Osman'ın kanının akıtılmasının faturasını neredeyse kendisine kesmişlerdi. Hz. Ali'nin, ülkede çıkan kaos ortamının dış kaynaklı olduğunu ve huzursuzluğa neden olanların çoğu düşük tabaka ve kölelerden oluştuğunu söylemesi ise[232] bize yabancı değildir. Günümüzde de bazı devlet erkânının benzeri yaklaşımları sergilediklerini görüyoruz. Yine Hz. Ali'nin, Cemel Vakıası'nda olaylara karışanların ayak takımı kölelerden oluştuğunu ifade etmesi[233]

artırdı da: 'Allah bize yeter. O ne güzel vekildir' (Kur'an, Al-i İmrân 3/21); ayetini okuduğu anlatılır. Bkz. İbn Sa'd, III, 28-31; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 354-355; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 65; İbn Sa'd; Hûd Suresi 89. ayetini okuduğunu nakleder. İbn Sa'd, III, 67.

229 Taberî, II, 676; Belâzurî, *Ensâb*, V, 10-17; İbn Sa'd, III, 34-44; İbn Küteybe, *Meârif*, s. 196; İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 68; İbn Ebû Şeybe, XV, 219; Halîfe, *Târîh*, 94; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXIX, 411; Bkz. Hizmetli, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", s. 166

230 İbn Sa'd, III, 74; Taberî, II, 677; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXIX, 413, 414; Belâzurî, *Ensâb*, VI, 221.

231 Mes'ûdî, *Murûc*, II, 352, 353; Halîfe, *Târîh*, s. 107-108.

232 Hz. Ali kontrolü ele aldığında gereken müdahaleyi yapacağını söylemiştir. Kargaşayı tırmandıran başta bir takım bedevi gruplar ve kölelere itidal çağrısı yapmış ve "*Efendisine dönmeyen bir köle zimmetsiz olduğunu ispat etmek zorundadır.*" diyerek muhaliflerin haklarını yasal çerçevede aramasını istemiştir İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 86. Hz. Ali oğlu Hz. Hasan'ın kendisini eleştirmesi üzerine: "*Sen niye genizinden konuşan bir cariye gibi sözü geveleyip duruyorsun? Bana ne söyledin de yapmadım?*" dediği söylenmiştir. İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 115.

233 *Hz. Âişe; "Ey insanlar! Biliniz ki muhtelif şehirlerden gelen bir sürü ayak takımı ile Medine'den bir sürü kölemsi kimseler bu zulmen öldürülen adamın etrafını çevirmiş, yaşının gereği yapmış olduğu bazı uygulamaları reddetmişlerdi...*" İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 101. Hz. Aişe ile olan Cemel Vaka-

de bu kabildendir. Kölelerin aşağı tabaka ve edilgen oldukları olgusu, hep dillendirilmektedir.

Basra'da Hz. Ali'nin en yakın dostları Talha ve Zübeyir'in kendisine muhalefet etmesine yanlarındaki kölelerinin şaşırmaları tarihi kayıtlara geçmiştir.[234] Ülkenin her yanında kargaşa artarak devam etmiş, birçok vali görevinden olmuş, bizim için dikkat çeken husus, yeni valilerin köle ve câriyelerine karşı acımasız davranıp onlara zulmetmeleridir.[235]

Kölelerin çoğu kez efendilerine sadık oldukları, efendileri için sonuna kadar mücadele ettikleri görülmüştür.[236] O dö-

sında kılıçlar çekilmiş ve birçok Müslüman yaşamını yitirmiştir. Ölenler içinde Abdülkusay oğullarından el-Hâris el-Nüfeyz'in azatlısı Abdullah ve Amroğulları'ndan Ebû Süfyân b. Huveytıb ve azatlıları Ebü'l-Ahnes de bulunmuştur. Halîfe, s. 109-110.

234 Zübeyir, kölesinin kendisini eleştirmesine kızmış ve "*bir köle kendini bile korumaktan aciz iken bunları bana nasıl söyler*" demekten kendini alamamıştır. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 112. Talha'nın Müslim b. Yesâr (h. ö. 101) adında muhaddis bir kölesi vardı. Mescid-i Nebî'de uzun süre müezzinlik yaptı. Oğulları da hadis ravilerinden oldu. İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 234.

235 Sadece Kûfe'de 10-12 bin kişi bu şekilde yerlerinden edilmiştir. Zübeyir, aslında yaşanan bu fitne ateşinden bıkmış ve artık olaylara kesinlikle müdahale etmeyeceğim! diyerek kendine söz vermiştir. Zübeyir'in oğlu Abdullah ise, ısrarla babasından olaylara müdahale etmesini ve yeminine karşı da bir köle azat etmesini istemiştir. Zübeyir de kölesi Mekhûl'u, başka bir rivayete göre ise Selce'yi yemini bozma kefaret bedeli için azat etmiştir. Olaylar gittikçe tırmanarak devam etmiş, hatta çıkan bir arbedede Hz. Talha, ağır yaralanmıştır. Talha kölesine; "*Beni al, güvenli bir yere götür ve oraya da indiriver.*" demiş, kölesi de onu alıp Basra'da harabe durumundaki bir eve kadar götürüp bırakmış ve Talha'da oracıkta vefat etmiştir. İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 131.

236 Nitekim Zübeyir ise Ahnef b. Kays'ın adamlarından Amr b. Cermûz tarafından namaz esnasında sırtından hançerlenerek şehit edilmiş ve kölesi tarafından es-Sibâ' vadisine götürülerek defnedilmiştir. Sonrada kölesi olup bitenleri, ailesi ve yakınlarına bildirmiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 131. Hz. Ali yanında yer alan Büceyle kabilesine karşı taarruza geçen Muâviye, o kabilenin en kahraman dövüşçüsü Abdurrahman b. Hâlid'in karşısına Rum asıllı kölesini çıkarmış ve o da ölünceye kadar savaşmıştır. Bu arada Amr b. el-Âs, kölesi Verdân'a şöyle seslenmiş; "*Ben, sen ve Eşter neye benziyoruz biliyor musun?*" demiş, Verdân; "*Hayır, bilmiyorum.*" diye karşılık verince Amr: "*Aynen kırmızı deveye benziyoruz: Öne atıldığı zaman da boğazlanır, arkaya çekildiğinde de boğazlanır. Ve eğer sen şu andan itibaren geriye çekilecek ve kaçacak olursan senin boynunu uçururum.*" demiştir. Verdân da: "*Hayır ey Abdullah'ın babası, and olsun, ben ölünceye kadar seninle birlikte olacağım, sen şimdi gör beni.*" demiş ve efendileri için ölümüne savaşmıştır. İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 192.

nemde Muâviye, çıkan tüm huzursuzluklardan yararlanmaya çalışmış ve gelişmeleri kendi lehine çevirmeyi de başarmıştır.[237] Muâviye olaylar kendi lehine doğru gelişirken, Amr b. el-Âs'ın iki oğluyla kölesi Verdân'a birer sancak teslim etmiş, buna karşılık Hz. Ali, kölesi Kamber'e bir sancak vermiştir.[238]

Hz. Ali, ülkede gittikçe artan şikâyetler dolayısıyla, valilerine bir mektup yazarak onlara rahatsızlığını iletti. Bazı valilerini yanına çağırarak uyardı. Bazılarını da görevden uzaklaştırdı. Bunlardan biri de Rey valisi Yezîd idi ve ondan boşalan Rey valiliğine kölesi Sa`d'ı atadı.[239]

Köleler bu dönemde haberleşme dâhil birçok alanda hizmet görmekte ve posta hizmetlerinin yürütülmesinde aktif rol oynamaktaydı. Hakem olayında Ebû Musa el-Eş`ârî'ye kendi kölesi aracılığı ile haber ulaştırıldı.[240] Abdullah b. Abbâs[241] ve Hz. Ali, Basralılar ile Kûfelileri savaşa teşvik ederlerken kölelerin savaşa katılmaları çağrısını yapmışlardı.[242] Köleler ara

237 Muâviye, Hz. Osman'ın şehit edilmesini istismar ederek durumu kendi lehine çevirme planları kurmuş ve bunda da büyük ölçüde başarılı olmuştur. Hatta Ammâr'ın öldürülmesini bile *"ne var ki bunda Osman'ın kölesine karşılık Sümeyye'nin oğlu öldürüldü!"* demiştir. İbn Sa`d, III, 30-31; Belâzurî, *Ensâb*, III, 94; Mes`ûdî, *Murûc*, III, 39-40; İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 173.

238 Muâviye'nin kölesi Verdân Hz. Ali'nin karşı atağa geçip Verdân'ı etkisiz hale getirmesi üzerine Verdân, Hz. Ali tarafına geçmekten de çekinmemiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 192. Ayrıca Mugîre b. Şu`be'nin Verdân adlı kâtibi/kölesi vardı. İbn Manzûr, *Muhtasar*, XVII, 267.

239 Mesela, Rey Valiliğine getirdiği Yezîd b. Hüceyye et-Temîmî'yi huzuruna çağırmış ve bir takım malları zimmetine geçirdiği iddiasına cevap aramıştır. Yezîd ise zimmetine hiç bir şey geçirmediğini söylemişse de, suçlu olduğu sonucuna varılınca da, Hz. Ali Yezîd'e birkaç kırbaç vurup, hapse attırmıştır. Yezîd'den boşalan Rey valiliğine kölesi Sa`d'ı atamıştır. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 171.

240 İbn Sa`d, III, 30-31.

241 Abdullah b. Abbâs onlara hitap ederek şöyle demişti; *"Ey Basra halkı! Size müminlerin emirinden bir mektup geldiği ve savaş için sizi davet ettiği halde aranızdan yalnız bin beş yüz kişi toplanıp geldi. Hâlbuki sizler çocuklarınız ve köleleriniz dışında tam altmış bin savaşçı adamsınız."* Böylelikle Abdullah b. Abbâs, Basra halkının ilgisizliğine dikkat çekmiştir. O bu sözüyle savaş için toplananların sayısını yeterli bulmamıştı. Mes`ûdî, II, 377-378; İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 217.

242 Hz. Ali Kûfe'nin reislerini ve Müslümanların ileri gelenlerini toplayarak Allah'a hamd ve sena ettikten sonra onlara şöyle seslenmişti: *"Ey Kûfeliler! Sizler benim kardeşlerim, benim yardımcılarımsınız... Her biriniz kendi aşireti içerisinde bulunan savaşçıları, savaşa gücü yeten çocukları,*

eleman olarak kullanıldığı gibi askeri yönden de kendilerinden yararlanılmaktaydı.

Hz. Ali, Medâin[243] halkına da yanında savaşmak için çağrıda bulunurken; "*...Bunlar Allah'ın kullarını kendilerine kul ve köle edinmek istiyorlar.*" diyerek Hâricîleri suçlamıştır.[244] Hz. Ali'ye suikast düzenleyen İbn Mülcem'in Nehrevân[245] gününün intikamını almak isteyen Katâmi adında bir kadına âşık olduğu ve onun da evlenme karşılığında; "*Üç bin dirhem, bir köle, bir câriye ve bir de Hz. Ali'nin öldürülmesi*" şartlarını ileri sürmüştür. Hz. Ali, aslında İbn Mülcem'den şüphelenmiş ve kölesi Kamber'le de bu konuyu istişare etmişti. Hz. Ali, şehit olduğunda geride Hz. Hasan'ın deyimiyle; "...bir *câriye için ayırdığı sekiz yüz ya da yedi yüz dirhem dışında altın olsun, gümüş olsun geriye bir şey bırakmamıştı.*" Hz. Ali, köle ve câriye sahibi olanlara onların nafakasından da sorumlu olduklarını bu vasiyeti ile de teyit etmiştir.[246]

3. Emevîler Döneminde Köle ve Azatlılar

Hakem olayı ile bölgesel bağımsız bir yapıya kavuşan ve Hz. Ali'nin vefatından sonra da İslam dünyasının tek otoriter gücü haline gelen Emevîlerin devlet kurumlarında köle ve azatlılar ile bir şekilde mevâlinin idari ve siyasal yapı içerisindeki konumunu kısaca değerlendirdik.

Emevîler dönemi genelde halifeler ve bazı valilerin icraatıyla değerlendirilmektedir. Onların keyfi uygulamaları bilinen bir gerçektir. Bu ortamda köle ve azatlıların hayatlarında olumlu bir gelişmeyi beklemek doğru olamazdı. Köle ve mevâlinin Müslüman olmaları siyasal ve ekonomik nedenlerle

köleleri ve diğer adamları tek tek sayın ve bize sayılarını bildirin." diyerek onlardan da destek istemiştir. Kûfe'de toplanan 65 bin kişilik ordunun içinde sekiz bini kölelerden oluşmuştur. Mes`ûdî, II, 378; İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 218.

243 Eski Pers (Sâsânî) devletinin başkenti. Ebü'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân*, s. 303

244 İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 217-218.

245 Bağdad yakınlarında ortasından nehir geçen bir belde. Ebü'l-Fidâ, *age.*, s. 305

246 Mes`ûdî, *Murûc*, II, 426; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 265.

pek önemsenmedi ve iktidarları için potansiyel bir tehdit olarak algılandı. Hz. Peygamber ve Dört Halife döneminde kölelerin insani ve hukuki durumlarında görülen köklü iyileşme ve düzelmeler devam ettirilmedi.[247]

Evlerde, tarlalarda ve ağır işlerde çalıştırılan köle ve câriyeler, ekonomik ve sosyal hayatın bir parçası olarak düşünüldü. Sadece ağır işlerde değil, sanat ve zanaat alanında köleler, önemli bir iş gücü olarak kabul edildi. Ayrıca saray hayatında kölelerin ve câriyelerin özel bir yeri oldu.[248] Emevî halifeleri saraylar inşa ettiler ve saraylarda yaşamaya başladılar.[249] Diğer devlet erkânı da halifelerinden geri kalmadılar. Onlar da yaptırdıkları saraylarında en azından köşk ve malikanelerinde bol bol köle ve câriye istihdam ettiler. Eğlence sektörü diyebileceğimiz bu yapıda câriyelerin ayrı bir yeri vardı.[250]

Emevîlerin merkezi idareden resmen kopuşu anlamına gelen meşhur 'Hakem Olayı'nda taraflar konuşmalarını kendi kölelerine yazdırmışlardı.[251] Muâviye, Amr b. el-Âs'ı yanına çekmek için kölelerine görev vermiştir.[252] Muâviye'nin güç ve

247 Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn* (neşr. Abdüsselam Muhammed Harûn), Kahire, 1418/1997, II, 335-337; bkz. Harekât, İbrahim, *es-Siyâsetü ve'l-Müctemeʿu fi'l-ʿAsri'l-Emevî*, Rabat 1410/1990, s. 218.

248 Yaʿkûbî, *Târîh*, s. 98; bkz. Harekât, *Siyâse*, s. 219.

249 Muâviye, henüz vali iken 'Kasru'l-Hadrâ'yı (Yeşil Saray) inşa ettirmiş, onunla birlikte halifelerin saraylarda oturduğu yeni bir dönem başlamıştır. Şehrin orta yerinde zümrüt yeşili bahçeler içinde yükselen bu sarayla birlikte köleler saray protokolündeki yerini almıştır. Mesʿûdî, *Murûc*, III, 8, 139; Hasan İ.Hasan, II, 239.

250 Fetihlerden elde edilen ganimetler sayesinde zenginleşenler bir süre sonra önceden Arapların pek bilmediği yeni sosyo-kültürel bir yapı ile karşılaştıkları ve eğlence sektörünün etkisine girdikleri görülmektedir. Bkz. Babtî, Azize Fevvâl, *el-Asru'l-Emevî*,(Daru'l-İnşâ), I. Baskı, Trablus, 1984, 639 shf., s. 68.

251 İbn Saʿd, III, 30-31; Mesʿûdî, *Murûc*, II, 410; Zehebî, *Târîh*, III, 547-554.

252 Muâviye Amr onuruna muazzam bir ziyafet vermiş ve aralarında uzun uzun konuşmuşlar; yemekler gelmiş, önce Amr'ın köleleri yemiş, sonra onlar Muâviye'nin köleleri yemesi için kalkıp çekildiler, onlar yerken kapıcıya kapıyı kilitlemesini emretmiş, Amr, kapıyı niye kilitlettirdiğini sorunca Muâviye, "*Ey vallah, şimdi derhal bana biat et yoksa seni öldürürüm!*" demiştir. Amr da "*Öyleyse Mısır'ı bana vereceksin!*" teklifinde bulununca; Muâviye de; "*Yaşadığım sürece Mısır senindir!*" demiştir. Taberî, III, 68; Mes'udî, *Murûc*, II, 410-412. Amr b. el-Âs'ın Muâviye'ye meyilli olduğunu ifade eden bir şiir okununca oğlu Abdullah b. Amr "*İh-*

iktidarını sağlama alma adına kölelerden azami derecede yararlandığını düşünüyoruz.

Köle askerler onun döneminde orduya alınsa da kölelerin statülerinde ve yaşam şartlarında pek değişen bir şey olmadı. Muâviye döneminde köle ve azatlıların çıkardığı birtakım isyanlar oldu. Ebû Meryem[253] isimli bir azatlı köle isyana kalkışsa da bunu hayatıyla ödedi.[254]

Bu dönemde bazı valilerin görevlerini köle ve azatlılar eliyle vekâleten yürüttükleri görülmüştür. Herât, Badğis, Bûşenc yörelerinin Âmili/valisi Nâfi b. Hâlid et-Tâhî tüm işlerini kölesi Zeyd eliyle,[255] İfrikiye (Kuzey Afrika) bölgesinin valisi Mesleme b. Muhalled el-Ensârî görevini vekâleten azatlı kölesi Ebû Muhâcir eliyle yürütmüştür.[256] Valilerin özellikle merkeze uzak yöreleri köleleri eliyle yönetmelerinin ilk örnekleri böylece görülmeye başladı. Ülkenin özellikle merkeze uzak sınır boylarının köle veya azatlılarca vekâleten idare edilmesi ileriki zamanlarda da benimsenecektir. Bunda güvenlik sorunlarının sınır bölgelerinde daha sık yaşandığını söyleyebiliriz.

Muâviye, birtakım ayaklanmaları bastırmak için de köle ve azatlılardan yararlandı. Leysoğulları'nın kölesi Atâ

tiyar ökçesine işedi, dinini sattı." demiştir. Amr, kölesi Verdân ile birlikte gezintiye çıkmış ve onunla Hz. Ali'nin mi, yoksa Muâviye'nin yanında mı, olmalıyım? Sorusuna cevap aramıştır. Kölesi ona "*Sana senin durumunu anlatayım. Gönlünde hem ahiret, hem de dünya var, hangisini seçeceğini bilemiyorsun?*" demiştir. Amr da; "*Aklınla bin yaşa, doğrusu ne?*" deyince kölesi de "*Evinde otur. Eğer din ehli galip gelirse, dinleri içinde yaşar gidersin. Eğer dünya ehli galip gelirse zaten sensiz olamazlar!*" demiş olmasına rağmen "*haydi develeri Şam'a sür*" diyerek Muâviye'den yana tavrını açıkça ortaya koymuştur. İbn Küteybe, *İmâme*, I, 87; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 185; Belâzurî, *Ensâb*, III, 72-76.

253 Ebû Meryem, Hz. Ali'nin şehit edilmesi üzerine Muâviye'nin valisi Mugîre'ye karşı isyan etmişti. Ebû Meryem Hâris b. Ka'boğulları'nın bir kölesi idi ve isyan ettiğinde kendisiyle birlikte isyan edenler arasında kadınlarda vardı. Mugîre de, Câbir el-Becelî'yi onun üzerine göndermiş, çarpışmalarda Ebû Meryem ve arkadaşları Bâdurya denilen yerde öldürülmüşlerdir. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 277.

254 Muâviye'nin Kûfe'deki valisi Mugîre b. Şu'be'ye karşı isyan etmiş ve bunun bedelini de çok ağır ödemiş ve arkadaşları ile birlikte Bâdurya denilen yerde öldürülmüştür. İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 277.

255 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 307.

256 İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 320.

b. Sâib'i Horasan'da çıkan bir ayaklanmayı bastırmak için görevlendirdi.[257] Muâviye, emniyet kuvvetlerinin başına mevâliden Kays b. Hamza el-Hemedânî'yi getirdi. Özel kâtipliğini ise Bizans asıllı Sercûn er-Rûmî üstlendi, muhafız kuvvetlerinin başına 'Muhtâr' adıyla anılan mevâliden birisi görevlendirildi. Bu görevi üstlenenin Himyerliler'in azatlısı Ebu'l-Muhârik olduğu da söylenir. Muâviye, özel muhafız birliği edinen ilk halife oldu. Hâciplerinin başında da azatlı kölesi Sa'd vardı.[258] Muâviye'nin divan işleri ve başdanışmanlığını azatlısı Sercûn b. Mansur er-Rûmî, hâcipliğini azatlısı Ebû Eyyûb, polis teşkilatı başkanlığını azatlısı Yezîd b. el-Hürr yaptı.[259]

Muâviye vefat etmeden önce oğlu Yezîd'i veliaht tayin etti.[260] Yezîd'in biat almak için makam, para vs. vermek dâhil her yolu denediği görüldü.[261] Halifenin yanı başındaki muhafızları/köleleri, koruma görevi yaptıkları gibi, emir verildiğinde cellâtlık dâhil tüm işleri yerine getirirlerdi.[262]

Yezîd'in iktidarına karşı isyan eden kitlelere bazen eski valiler de dahil olmuştur. Horasan valisi Abbâd b. Ziyâd b. Ebîhi azledilmesine tepki olarak yanında istihdam ettiği bin kadar kölesine biner dirhem dağıtarak azat ettiği söylenmiştir.[263]

Yezîd döneminde meydana gelen Kerbelâ Olayı Müslümanlar için acı bir hatıra olarak kaldı. Kerbelâ olayında Hz. Hüseyin, ailesi ve birçok sevenleri hunharca katledildi. Hz.

257 İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 280.
258 Halîfe, s. 141; Taberî, VI, 180; İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 372.
259 Halîfe, a.y.
260 Taberî, III, 247; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 63.
261 Yezîd'in kendisi adına ikna için yüz bin dirhem parayla Medine'ye gönderdiği heyet beklediğini bulamamıştır. Medine'ye gelen heyete; "*Bizler hiç bir dindarlığı olmayan bir adamın yanından geldik. Bu adam şarap içiyor, tambur çalıyor, huzurunda cariyeler şarkı söylüyor, köpeklerle oynaşıyor, geceleyin hırsızlarla sohbet ediyor. Şahitlik ediniz ki bizler ona olan bey'atimizi geri almış ve onu azletmiş bulunuyoruz.*" demişlerdi. Mes'ûdî, *Murûc*, III, 36-37; İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 377.
262 İbn Ziyâd, hakkında yolsuzluk dedikoduları bulunan kendisinin de en yakın müttefiki Mısırlı Hâni'yi, ortalık yatışsın amacıyla Türk asıllı kölesine şehrin ortasında idam ettirmiştir. Müslim b. Akîl, özel olarak tutulan Bükeyr adlı bir köle tarafından öldürülmüştür. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 391.
263 İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 398.

Hüseyin'in hanımı Rebâb'ın kölesi, Ukbe b. Sim'ân dâhil şehit edilenler içinde köle ve azatlılar da vardı. Bunlardan anneleri ümmüveled olanları; Hz. Ali'nin oğlu Muhammed, Hz. Hasan'ın oğlu Ebû Bekir, Akîl'in oğlu Abdurrahman, Akîl'in yine başka bir câriyeden oğlu Abdullah, yine Müslim b. Akîl'in oğlu Ebû Sa`îd'in oğlu Muhammed bunlardandı. Ancak Hz. Hüseyin'in ümmüveled olan oğlu Amr, yaşı çok küçük görüldüğünden öldürülmedi. Azatlı kölelerden öldürülenlere gelince; Hz. Hüseyin'in azatlısı Süleyman, diğer bir azatlısı Müncih bunlardandı.Yezîd'in vilayetlerdeki temsilcileri de egemenliklerini benimsetme adına muhaliflere karşı sıkı önlemler almıştır. Irak genel valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ın bir gün azatlısı Ma`kil'i çağırarak Müslim b. Akîl ve arkadaşları hakkında casusluk yapması için görevlendirmiştir. Ubeydullah, bununla Müslim'in Hz. Hüseyin adına biat aldığı bilgisini kanıtlamak istemiştir. Müslim ve taraftarlarının (Ehli Beyt) çıkardığı isyan büyümeden önlenmeye çalışılmıştır. Müslim b. Akîl, özel olarak tutulan Bükeyr adlı bir köle tarafından öldürülmüştür. İbn Ziyâd, hakkında yolsuzluk dedikoduları bulunan kendisinin de en yakın müttefiki olmasına rağmen Mısırlı arkadaşı Hâni'yi, ortalık yatışsın amacıyla Türk asıllı kölesine, hem de şehrin ortasında idam ettirmiştir.[264] Müslim b. Akîl'in öldürülmesi üzerine büyük bir kargaşa yaşanacağını düşünmüş olmalı ki İbn Ziyâd, sarayına çekilmiş ve geniş güvenlik tedbirleri almaya başlamıştır. Beklenen olmuş ve Müslim'e biat eden on sekiz bin isyancı ayaklanarak sarayını kuşatmıştır. İbn Ziyâd'ın yanında eşraftan birkaç kişi, otuz koruma görevlisi ile ailesinden ve kölelerinden toplam yirmi kişi kalmasına rağmen kalabalığı dağıtmayı başardığı görülmüştür.[265]

Müslümanlar arası derin düşmanlıkları körükleyen Harre Vakıası, çok sayıda Müslümanın hayatını kaybetmesine ve dramatik durumların yaşanmasına yol açmıştır. Muharrem ayının başında (H 62) Abdullah b. Zübeyir, Harre Vakıası'nın haberini, Misver b. Mahreme'nin azatlı kölesi Sa`îd'den aldı

264 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 62, 63.
265 Mes`ûdî, *Murûc*, III, 70; İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 496.

ve olanların durumuna çok üzüldü.[266] İbn Zübeyir, büyük bir ayaklanma başlattı. Ayaklanma kısmen başarılı oldu ve ülkede iki başlı hilafet yönetimi oluştu.[267] Yezîd, çok ileri giderek ayaklanmayı bastırmak için Kâbeyi kuşatmış ve mancınıkla taşlatmıştı.[268] İbn Zübeyir'in hâcipliğini Hatib b. Ebî Belta`a'nın azatlısı Abdullah b. Sa`d üstlenmiştir.[269]

İbnü'l-Esîr, İbn Ziyâd'ın, Yezîd'in ölüm haberini azatlı kölesi Humrân'dan gizlice aldığını ve makamı için Yezîd'i suçlamaktan geri durmadığını kaydetmiştir.[270] İbn Ziyâd, Ezd ve Rabîa kabileleri ile tekrar anlaşma yolunu denemişse de artık istenmeyen adam/vali olmuştur. İbn Ziyâd son hamle olarak Abdullah b. Zübeyir'le câriyeleri arasında birtakım ilişkileri gündeme getirip spekülatif dedikodular yaymaya çalışsa da Abdullah b. Zübeyir'in bölgeye hâkim olmasını önleyememiştir.[271] Hilafet sarayında eğlence ve içki âlemleri düzenleyen, şarkıcı câriyelerle gönül eğlendiren ilk halifenin Yezîd olduğu[272] düşünüldüğünde onun iş ve eğlenceyi birlikte yürüten devlet erkânının da öncüsü olduğunu söyleyebiliriz.

Yezîd, Şam'da Hüvvârin denilen yerde öldü.[273] Onun yerine gelen oğlu II. Muâviye'nin, babasının aksine Hz. Ömer'e özendiği,[274] muttaki ve salih bir kimse olduğu vurgulanmıştır.[275] Onun, camiye gelerek; "Şûra Heyeti" oluşturulmasını istediği, Müslümanların kendi halifelerini seçmelerinin gerekliliğine işaret ettiği söylenmiştir.[276] II. Muâviye'nin ani ölümüyle kısa bir otorite boşluğu olsa da Mervân b. el-Hakem, bir yolunu

266 Mes`ûdî, *Murûc*, III, 78; İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 349.
267 İbn Zübeyir'in hacipliğini azatlılardan (Hatib b. Ebû Belta'a'nın azatlısı) Abdullah b. Sa`d üstlenmişti. İbn Sa`d, III, 107; Halife, s. 169.
268 Mes`ûdî, *Murûc*, III, 81; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 123-124.
269 Halife, 160.
270 Taberî, V, 506; İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 125.
271 En sonunda İbn Ziyâd, Şam'a kaçmak ve öldürülmekten kurtulamamıştır. İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 62-63.
272 Mes`ûdî, *Murûc*, III, 77-79.
273 Ya`kûbî, *Târîh*, II, 252; Taberî, VI, 328; Mes`ûdî, *Murûc*, III, 63; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 464.
274 Ya`kûbî, *age.*, II, 254.
275 İbn Kesîr, *Bidâye*, XI, 662.
276 Taberî, III, 376-377; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 467-468, İbn Kesîr, *age.*, XI, 663.

bulup halifelik makamına oturmuştur.[277] Mervân'ın hilafete geldiği gün yüz kölesini azat etmiştir.[278] Ancak O, kısa süren iktidarında devleti toparlamakla meşgul olmuştur. Mervân döneminde her yerde bir mücadele, karışıklık ve ayaklanma meydana gelmiştir. Çıkan isyanları bastırmak için kölelerin, efendileri için kıyasıya mücadele ettikleri rivayet edilmiştir.[279]

Mervân döneminde Muhtâr es-Sekâfî, ayaklanmış ama amacına ulaşamamıştır. Daha sonraları birçok ayaklanma teşebbüsünde bulunan Muhtâr, köle ve azatlıları yanına çekebilmek için köleleri azat edeceği, mevâliye eşit davranacağı gibi vaatlerini sıralamıştır.[280] Muhtâr, Zerbâ adlı kölesini, Şemir b. Zû-Cevşen'i ve arkadaşlarını takip etmek üzere görevlendirmiştir. İbnü'l-Esîr, Şemir'in durumu fark edip, bir hamle yaparak o köleyi öldürdüğünü nakletmiştir.[281] Muhtâr'ın İbn Zübeyir'e karşı mücadelesinin kendi işine yaradığını düşünen Mervân,[282] ülkenin tamamına hâkim olmanın hesaplarını yaptığını ve ona göre strateji geliştirdiği kanaatindeyiz.

277 Taberî, III, 377; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 94-95; İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 477, İbn Kesîr, *age.*, XI, 668-670.

278 Yaşanan ilginç olaylardan biri de Temîmliler Merv'e yönelmeleri esnasında olmuş bölgede çıkan nüfuz mücâdelesinde köleler efendileri adına birbirleriyle kıyasıya mücâdele etmişlerdir. İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 15-16. Mervân'ın Şeneb adlı yanından ayırmadığı bir cariyesi vardı. Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 307.

279 Yeni vali Hâris b. Hilâl el-Kurayî ile eski vali Abdullah b. Hâzim'le savaşmıştır. Hâris İbn Hazim'e niye bunca insanı kırdırıyoruz bu meseleyi aramızda çözelim hangimiz galip gelirse, o Merv'e hâkim olsun demişler. Üç gün boyunca yenişememişler hatta tarafların köleleri de dövüşe dâhil olmuştur. Taberî, V, 13 VI, 313; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 24-45. Mühelleb, Horasan'da hüküm süren Musa'yı ve adamlarını yenmiş, mağlup haldeki Musa'ya kölesi; "*Haydi terkime bin ölürsek de birlikte ölelim*" diyebildiğini görüyoruz. Taberî, VI, 352, 353; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 229-232.

280 Muhtâr es-Sekâfî, 65/684 yılında Kûfe'ye Hâkim olmayı başardı. Şehre Hâkim olmada ve elinde tutmada önemli ölçüde mevâliden yararlanan Muhtâr, mevâliyi Araplarla bir tutarak onlara da feyden atiyyeler verdi. Bu uygulama Arapların büyük bir kısmının tepkisini çekti. Mes'ûdî, *Murûc*, III, 83-84; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 27-39; el-Âvûr, Salâh, "Hareketü'l-Muhtâri's-Sakafî ve Melâmihu'l-Fikrî ve'l-'İctimâ'î li'ş-Şî'ati ve'l-Mevâlî", *el-Mecelletu'd-Dirâseti'l-Mısriyye*, S.42, Kahire 2004-2005, s. 13-37, s. 22-23; bkz. Söylemez, Mahfuz, *Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe*, Ankara Okulu Yay. (Doktora Tezi), Ankara 2001, s. 29.

281 İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 43.

282 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 84, 112-114; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 51, 52.

Bu dönemde Hariciler de ülkenin farklı yörelerinde ayaklandı. Haricilerin Yemâme'yi zapt etmesiyle birlikte, daha önce Muâviye'nin buraya yerleştirdiği sayıları dört bini bulan kölelerin tamamı, Harici askerler arasında paylaştırıldı. Harici lider Necde b. Âmir el-Hanefî, Bahreyn'de yol kesmeye başladı ve ele geçirdiği köleleri tarlalarda çalıştırdı.[283]

Mervân sonrasında oğlu Abdülmelik hilafete geldi. Abdülmelik döneminde yeniden toparlanma, büyük değişim ve reformlar yapıldı.[284] Abdülmelik, İslam âlemini birleştirdi ve Müslümanların siyasi birliğini yeniden kurdu. Aslen azatlılardan biri olan Ukbe'yi Mısır valiliğine getirdi. Ülkenin sınırlarını Atlas Okyanusuna kadar ulaşmasını sağladı. Berberiler üzerinde tam bir egemenlik kuran vali Ukbe, kölesi Târık'la da Endülüs fethini gerçekleştirdi.[285]

Halife Abdülmelik, Mus`ab ile uğraştığı sıralarda Umeyr b. Hubâb b. Ca`de es-Sülemî (70/690), Nusaybin'de kontrolü ele geçirmişti. Ancak Abdülmelik'in duruma hâkim olduğunu görünce de anlaşmaya çalıştı. Abdülmelik de onun talebini kabul etmiş gibi görünse de, sonradan onu yakalatıp kölesi Reyyân ile birlikte hapsettirdi. Umeyr, bir süre sonra bir yolunu bulup Reyyân'a ve beraberindeki görevlilere şarap içirip etkisizleştirerek hapisten kaçtı. Cezire'ye[286] kadar kaçmayı başarsa da öldürülmekten kurtulamadı.[287] Abdülmelik, Irak'ta da hâkimiyetini sağlamak için kardeşi Muhammed ile Abdullah b. Yezîd'i görevlendirmişti. Onlar da kısa sürede Irak'ta kontrolü ele geçirdiler ve ayaklanmaya katıldıklarını düşündükleri (köle ve mevâli dâhil) herkesi kılıçtan geçirdiler.[288]

283 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 21.
284 Abdülmelik Hz. Osman'ın azatlısı Târık b. Amr komutasında Mekke üzerine bir ordu göndermişti. Bu ordu, Mekke Medine arasındaki bağlantıyı sağlayan Vadi'l-Kura ile Eyle arasına konuşlanmıştı. Kâbe'yi kuşatan ve İbn Zübeyir'in öldürülmesi ile sonuçlanan bu harekâta desteğe gelen Târık, sağ salim Mekke'ye ulaşmıştır. Belâzurî, *Ensâb*, VI, 293; Abdülgânî, Arif, *Târîhu Ümerâi'l-Medineti'l-Münevvera*, Dımaşk 1996, s. 80-81.
285 Barthold, W. *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 132-133.
286 Dicle ile Fırat arasında Musul'un kuzeyinde bir şehir. Ebü'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân*, s. 18
287 Umeyr Irak savaşlarında esir düşüp, köleleştirilen keşişlerden idi. Mes`ûdî, *Murûc*, III, 139; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 98-99; Ziriklî, V, 88.
288 İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 99-100.

Abdülmelik, Hicaz Bölgesinde kontrolü sağlamak için de Hz. Osman'ın azatlı kölesi Târık b. Amr'ı görevlendirdi.[289] Yine Haricî isyanlarında önemli rolü olan Necde b. Âmir, etkisiz hale getirilip öldürüldü. Ancak onun taraftarları azatlılardan Ebû Fudeyk adında birinin etrafında toplandılar.[290] Abdülmelik döneminde fetihler yeniden hız kazandı ve binlerce esir/köle ele geçirildi.[291]

Abdülmelik yazdığı bir mektubu Mahzûmoğulları'nın azatlı kölesi İsmail b. Abdullah ile gönderdi.[292] Atadığı bazı valilerin eski valilerin kölelerini dahi öldürdükleri görüldü.[293] Yine onun döneminde bazı köleler dublör olarak kullanıldı. Mesela, Haccâc giriştiği bir savaşta bu yöntemi uyguladı.[294] Yine onun döneminde bazı valiler, askeri harekâta çıktıklarında yerlerine vekâleten kölelerini görevlendirdi.[295] Köleler bir bakıma efendilerin sırdaşı ve en güvendikleri adamları olabiliyordu.

Velîd b. Abdülmelik babasının ölümü üzerine herhangi bir güçlükle karşılaşmadan tahta oturdu.[296] Velîd ile şaşalı bir dönem başladı, çölde bir saray inşa edildi. Onunla birlikte halifeler Şam dışında yapılan saraylarda oturmaya başladılar.[297]

289 Halîfe, s. 168; Vekî', *Ahbâru'l-Kudât*, s. 86; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 116-117, 120, 122.
290 İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 23-24, 129-130.
291 Ümeyye b. Abdullah, Kirmân'a varmış ve oğlu Abdullah'ı Sicistân âmili olarak görevlendirmişti. Sicistan'ın yerel yöneticileri direnmişlerse de her defasında yenilmişler ve 100 milyon dirhemi aşkın tazminat ve binlerce esir/köle vermek zorunda kalmışlardır. İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 333-334.
292 İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 134.
293 İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 159.
294 Irak'ta Haccac'a karşı direnen Şebîb ve beraberindekiler ilk gün şiddetli bir direniş sergilemişler ve Hâris b. Muâviye'i öldürmüşlerdi. İkinci gün Haccâc kendi azatlı kölelerini çıkarıp yol ağızlarına yerleştirmiş, üçüncü gün Haccâc azatlı kölesi Ebû'l-Verd'i kendi kıyafetlerini giydirerek kölesini dublör olarak kullanmıştır. Ebû'l-Verd zırh giyinmiş ve beraberindeki bazı köleler, bu Haccac'tır, demeleri üzerine Şebîb onu hemen öldürmüştür. Daha sonra Haccâc, diğer kölesi Tahmân'ı aynı silah ve teçhizat ile yollamış, Şebîb onu da öldürmüştür. İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 178.
295 İran'nın doğusuna doğru ilerleyişini sürdüren Mühelleb, Kiş bölgesinde yaşayanlarla bir barış yapmış ve onların amilliğine Huzâalıların azatlısı Hureys b. Kutbe'yi vekil tayin etmiştir. Hureys, bir ara karşılaştığı Türk'lerle arasında geçen bir diyalogda; Türkler; "*Biz Yezîd b. Mühelleb ile karşılaştık o da fidye vererek kendini kurtardı.*" dediler. Hureys onlara; "*Böyle yaparsam beni de Yezîd'in annesi doğurmuş olsun.*" bkz. İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 206.
296 Ya'kûbî, *Târih*, II, 283; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 165.
297 Mes'ûdî, *age.*, III, 165, 166; Hitti, Philip K., Siyasi ve *Kültürel İslâm Tarihi* (çev. Salih Tuğ), I-IV, İstanbul 1980, II, 415.

İbrahim Harekât, şehirlerde görülen veba gibi bulaşıcı salgın hastalıklar herkes gibi halifeyi tedirgin ettiği ve bu nedenle şehri terk ederek tenha yerlere yerleşmek istediği değerlendirmesini yapmaktadır.[298]

Velîd döneminde Küteybe b. Müslim, azatlılardan Neyzek'in isyanını bastırdı ve onu öldürttü.[299] Küteybe, Soğdlular arasında Yezdicerd soyundan gelen bir câriyeyi ele geçirdi ve onu Haccâc'a gönderdi. Haccâc'ın da bu câriyeyi Velîd'e hediye olarak gönderdiği ve Halife Velîd'in o câriyeden oğlu Yezîd'in, dünyaya geldiği kaydedilir.[300] Küteybe, Hârezmşâh üzerine yürüdü ve onlardan her yıl iki milyon iki yüz bin mıskal altın ödemek ve bu yıl da otuz bin süvari (köle asker) vermek şartıyla anlaştı. Küteybe, Türklerin de yoğun şekilde yaşadığı Mâverâünnehir bölgesinin en sevilen yöneticilerinden biri olmayı başardı.[301] Küteybe'nin bu yaklaşımı ve elde ettiği başarılar, bölgede İslam'ın iyice yerleşmesi ile sonuçlandı ve bölge halklarının Müslümanlaşmasında önemli bir rol oynadı.

Musa b. Nusayr'ın[302] azatlı kölesi Berberi kökenli Târık b. Ziyâd'ı on iki bin kişilik bir ordu ile Endülüs'ü fetih için gön-

298 H 65 Yılında Irak ve Mısırda veba salgınında çok sayıda ahali ölmüştür. Yine H 69 yılında sadece Basra'da 210.000 kişi hayatını kaybetmiştir. H 79 ve H 86 yıllarında Şam'da görülen veba salgını, kısa sürede Basra, Vâsıt gibi büyük şehirlere yayılmıştır. H 105'te Ürdün, H 107'de Şam, H 115 Şam, H 117 Vâsıt, H 119 Kayrevan ve H 127'de Şam gibi büyük şehirlerde görülen ve çok sayıda insanın ölümüne neden olan veba salgını (İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 192, 409, 410) şehirlerden badiyelere, köylere ve yaylalara doğru göçe tetiklemiştir. Bkz. Harekât, *Siyâse*, s. 228-229.

299 Taberî, IV, 3-4; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*., IV, 259-260.

300 Taberî, IV, 12-14; İbnü'l-Esîr, *age*., IV, 273-274.

301 Küteybe ayrıca; "*Semerkant şehrini boşaltarak kendilerine bırakmaları, içinde hiç bir savaşçının bulunmamasını, şehre girip bir mescit yaparak bu mescitte namaz kılmayı, hutbe okumayı ve yemek yiyip çıkmayı*"da şart koşmuştur. Küteybe seçtiği dört bin kişi ile birlikte şehre girmiş ve tüm şartlar yerine getirilince; Soğdlulara şu haberi göndermiştir; "*Malını gelip almak isteyen gelsin, alsın. Buradan çıkacak değilim, sizden de anlaşıp barış yaptığımızın dışında bir şey alacak değilim. Şu kadar var ki, askerlerim burada ikamet edeceklerdir.*" Taberî, IV, 26; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 276; İbn Kesîr, *Bidâye*, XII, 439-441; Narşâhî, s. 78.

302 Musa b. Nusayr'ın babası Hıristiyan ve Hz. Ebû Bekir döneminde İslam komutanı Hâlid b. Velîd'in Aynü't-Temr'in fethi sırasında (12/633) esir alındığına dair rivayetler dikkate alındığında onun kuvvetle muhtemel köle ve sonrasında azatlı olduğunu söyleyebiliriz. Belâzurî, *Fütûh*, s.553-554; Taberî, III, 377, 415; İbnü'l-Esîr, *age*., II, 246; bkz. Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Musa b. Nusayr*, s. 17.

derdiği malumdur. Târık'ın, Endülüs'ün yerel hükümdarlarını destansı bir mücadele ile yendiği ve askerlerinin çoğunluğunun da Berberi asıllı köle ve azatlılardan oluştuğu[303] ayrıntısına sahibiz. İslam tarihinin en parlak devirlerinden birisini yaşatan ve samimi bir Müslüman olduğuna da işaret edilen Velîd b. Abdülmelik, 96/715 yılında vefat etti.[304]

Süleyman b. Abdülmelik, kardeşi Velîd gibi herhangi bir muhalefet ile karşılaşmadan halife oldu.[305] Hükümet merkezini Kudüs yakınlarındaki Remle'ye taşıdı.[306] Onun hakkında sefih bir yaşantı sürdüğü, câriyelerle, şarkıcılarla gönül eğlendirdiği malumatı verilir.[307] Aynı zamanda müsrif biri olmasına rağmen,[308] Medine valisine yazdığı bir mektubunda sefahate karşı önlem almasını istemesi[309] ise bir çelişkidir. Yine ordugâhta askerlerin eğlenmesine tepki göstermiş, şarkı ve eğlenceye dalanların iğdiş (hadım) edilmesini istemişti.[310] O, şarkıcı câriyeleri büyük paralar harcayarak sarayına transfer etmekten de geri durmadı.[311] İbn Tarhân'ın câriyesi ez-Zelfâh bunlardandı.[312]

Süleyman'ın valilerinden Yezîd b. Mühelleb ile kurduğu dostluklara değinen İbnü'l-Esîr, halife ile vali arasında özellikle güzel câriyeleri birbirlerine hediye ettiklerine değinmiştir.[313]

303 Fethin ilk yapıldığı yere istinaden Atlas okyanusu ile Akdeniz arasındaki bu boğaza Cebeli Târık denmeye başlanmıştır. Musa, çoğunluğu Berberi ve azatlılardan, az bir kısmı Araplardan oluşan yedi bin kişilik bir takviye kuvveti daha göndermiş ve bu sayede Müslümanların Endülüs'teki konumları sağlamlaşmıştır. Taberî, IV, 11; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 264-270; İbn Kesîr, *Bidâye*, XII, 443-444.

304 Ya'kûbî, *Târîh*, II, 291; Taberî, IV, 28; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 165; Koyuncu, Mevlüt, *Emevîler Döneminde Saray Hayatı*, Beyan Yay., İstanbul 1997, s. 128.

305 Ya'kûbî, *Târîh*, II, 293; Taberî, III, 669; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 183.

306 Ya'kûbî, *Târîh*, II, 293; Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 69; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, IV, 103.

307 Taberî, IV, 57.

308 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 185.

309 Koyuncu, *Emevîler Dönemi Saray Hayatı*, s. 129.

310 İbn Kesîr, *age.*, XII, 655; Zeydân, V, 55-56.

311 İsfehânî, VII, 63.

312 Kehhâle, *'Alâmü'n-Nisâ*, I, 427.

313 Süleyman b. Abdülmelik'in yanında kalmış ve onun hediyelerine mazhar olmuş ve ziyafetlerine konuk olmuştur. Valiliği döneminde ise Yezîd, kendisine gelen birçok hediyeyi mutlaka Süleyman'a gönderir, Süleyman da kendisine gelen hediyelerin yarısını mutlaka Yezîd'e geri vermiştir. Özellikle de Süleyman, Yezîd'e beğeneceğini düşündüğü cariyeleri göndermekten hoşlanırmış... Bkz. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 257.

Yine İbnü'l-Esîr, Süleyman b. Abdülmelik, 99/717-718 yılında Dâbık'ta vefat ettiğinde[314] köleler dâhil tüm insanların onun hakkında iyi şeyler söylediğini nakletmiştir.[315] İnsanlara iyi davrananların hayırla yad edileceği gerçeğinden hareketle onun köleler ve diğer insanlara yaklaşımının olumlu olduğunu söyleyebiliriz.

Ömer b. Abdülaziz'in Emevî halifeleri içinde ayrı bir yeri oldu. O, küçük yaşta Kur'ân'ı ezberledi, Medine'de en iyi hocalardan ders aldı.[316] Emevîler dönemi saray hayatı üzerine çalışmalar yapan Koyuncu, İslam tarihçilerinin ittifakla onun hem züht ve takvasıyla, hem de âbit ve salih kişiliğiyle öne çıktığını ileri sürdüklerini ve onu Beşinci Raşit Halife sayıldığı görüşünü dile getirmiştir.[317] Ya'kûbî, onun mevâli dâhil toplumun tüm kesimlerine müşfik davrandığı ve mevâli üzerindeki cizyeyi kaldırdığı ve Müslümanlar arasındaki eşitsizlikleri giderdiği için herkesçe sevildiğini kaydetmiştir.[318] Ömer

314 Hulvân'da vefat ettiğini söyleyen Taberî, insanlar onun için *Süleyman hayrın anahtarıdır.*" dediğini ve onun sevilmesinde Haccâc'ı yönetimden tamamen el çektirmesinin, esirleri salıvermesinin, hapishaneleri boşaltmasının, zayıf ve düşkünlere iyilikte bulunmasının ve hepsinden önemlisi, Ömer b. Abdülaziz'i kendinden sonra halife tayin etmesinin rolü olduğunu ifade etmiştir. Taberî, IV, 57; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 183.

315 Taberî, IV, 57-58; Mes'ûdî, III, 183; Yine bir gün Süleyman; yeşil bir elbise ve yeşil bir sarık giyip aynaya bakmış; "*Ben genç bir kralım*" demiş, ama bir hafta sonra da ölmüştür. Aynaya bakarken orada bulunan bir cariye kendisine bakmış, o da niye baktığını sorunca cariye; "*Sen bulunmaz bir nimetsin; keşke ölümsüz olabilsen! Ne var ki insan ölümsüz olamaz; Bildiğim kadarıyla diğer insanlarda bulunan hiç bir kusur yok sende, ancak sen de fanisin.*" İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 311.

316 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 193,194; İbn Abdülhakem, s. 25; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VII, 31-32.

317 İbn Kesîr, *age.*, XII, 667; Koyuncu, s. 133.

318 Ömer b. Abdülaziz'in huzuruna iki Arap, bir de Ebû's-Sayd künyeli bir azatlı köleden oluşan üç kişilik bir heyet gelmişti. Ömer b. Abdülaziz, Heyet'ten Horasan'daki durumu anlatmalarını istemiştir. İki Arap sürekli konuşurken köle Ebû's-Sayd'ın susması dikkatinden kaçmamış ve Ömer, onun da konuşmasını istemiştir. O; "*Ey Müminlerin emiri! Yirmi bin mevâlî maaşsız savaşmaktadır. Bir o kadarı da Müslüman olmuş ve hâlâ haraç (cizye) ödemektedir. Emîrimiz (kumandanımız) zalim ve ırkçı birisidir. Minberimize çıkar ve: 'Ben size âlim olarak gelmiştim ama bu gün artık ırkçıyım. Vallahi kavmimden bir tek kişi, benim için kavmimden olmayan yüz kişiden daha sevimlidir.*" demesi üzerine Cerrâh b. Abdullah Hakemî'yi Horasan valiliğinden azletmiştir. Bkz. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 302; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 321; İdrîsî, "Mevâridu'l-Mâliyye_" s.146, 147.

b. Abdülaziz yerine birini veliaht tayin etmeden 101/719-720 yılında vefat etmiştir.[319] Ömer b. Abdülaziz'in kölelerle ilgili de iyi ilişkileri olmuştur.[320]

Ömer b. Abdülaziz'den sonra II. Yezîd (101-105/720-724) halife oldu.[321] II. Yezîd, önceleri Ömer gibi davranmaya çalıştıysa da bunu başaramadı ve aksine sefih sayılabilecek bir hayat sürdü. Veliahtlığı döneminde başladığı eğlence hayatına halifeliğinde de devam etti.[322]

Yezîd b. Abdülmelik'in câriyelerle ilişkisi çok meşhurdur.[323] Yezîd b. Abdülmelik yanından hiç ayırmadığı aşığı (câriyesi) Habâbe'nin devlet işlerindeki etkinliği oldukça fazlaydı.[324] Habâbe (105/723), valileri bile atar olmuştu. Mesela; Mesleme b. Abdülmelik'in azledilmesi, İbn Hübeyre'nin Irak valiliğine

319 Taberî, IV, 67; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 192, 193; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 326.

320 Ömer b. Abdülaziz; "*Bir gün köleme vurmak istedim. Köle bana: 'Sabaha çıkamayacağını bir düşün' deyince ona vurmaktan vazgeçtim.*" demiştir. Ömer, Süleyman b. Abdülmelik'in cenazesinden döndüğünde bir kölesi onu düşünceli ve üzüntülü olduğunu görmüş ve sebebini sormuştur. Ömer: "*Hz. Muhammed ümmetinin yeryüzünün doğusunda ve batısında bulunan her ferdine haklarını istemelerine gerek kalmadan ulaştırmayı istiyorum.*" diye cevap vermiştir. Ömer, hilâfete gelince hanımına ve cariyelerine artık üstüne yüklenen bu vazifenin ağırlığından dolayı onlarla fazla ilgilenemeyeceğini söyleyerek, onları yanında kalmakla, gitmek arasında muhayyer bıraktığı söylenir. Ancak onların duygulanıp ağladıklarını ve onunla kalmayı tercih ettiklerini görüyoruz. Taberî, IV, 68; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 196-197; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 328-329.

321 Taberî, IV, 71; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 193; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 331.

322 Yezîd, saray eğlencelerini tekrar başlatmış ve şarkıcı cariyelerle vakit geçirmeye başlamıştır. İbn Kesîr, *age.*, XIII, 13-14; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 246-247.

323 İsfehânî Yezîd ve cariyesi arasında olan muhabbete aşka dair geniş malumat verir. Yezîd, cariyesi Habâbe öldüğü zaman çok üzülmüş, taziye için cenazesine kadar gelmiştir. Kardeşi, Mesleme b. Abdülmelik onu teselliye çalışmış, baş sağlığı dilemiş, fakat Yezîd tek kelime ile olsun ona cevap vermemiştir. Başka bir rivayete göre Yezîd üzüntüden ne atına binebilmiş, ne de yürüyebilmiş, Habâbe'nin cenaze namazını da Mesleme'ye kıldırtmıştır. Yine anlatıldığına göre, Mesleme, insanlar Yezîd'in bu durumunu görüp ayıplarlar diye dışarı çıkmasına engel olmuştur. Habâbe'nin defnedilmesinden on beş gün sonra bir rivayete göre, yanına sadece bir kişinin girebildiği odasında kırk gün sonunda ölmüş ve Habâbe'nin yanına da gömülmüştür. İsfehânî, XV, 122, XX, 339.

324 Taberî, VII, 22, 23; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 232; Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sükûtu* (çev. Prof. Dr. Fikret Işıltan), A.Ü. Basımevi, Ankara 1963, 287 shf., s. 153; Aksu, Ali, "Emevîler Döneminde Kadının Durumu", *CÜİFD*, c.V, S. I, Sivas 2001, s. 273.

atanması, tamamen Habâbe'nin etkisiyle gerçekleşmiştir.[325] Devlet işlerine Habâbe çok karışır, hatta bütün işlere tamamen o karar vermek isterdi. Bir gün Yezîd, bu yüzden ona kızmış ve yanından çıkıp gitmişti. Kendi kendine şöyle mırıldanıyordu; "*Ben azlettim, diyorum, O (Habâbe) atadım diyor!*"[326]

Habâbe'nin devlet işlerindeki etkinliğini kırmak için, II. Yezîd'in kardeşi Mesleme b. Abdülmelik bir plan yaptı ve onu uzaklaştırmayı başardı. Ancak Habâbe, karşı atağa geçti ve şair Ahvâs'ı çağırdı. Onun dünyanın zevklerini anlatan şiirlerini besteleyerek tekrar etkisi altına almayı başardı.[327]

Yezîd b. Abdülmelik'in valilerinden Yezîd b. Ebû Müslim, Müslüman Berberi halkına Haccâc'ın siyahî olan zimmet ehline (Hıristiyanlara) yaptığı muameleyi yapmaya karar vermişti. İfrikiye valisi Yezîd, direnen mevâlinin üzerine (ne gariptir ki) kölelerini göndermiş, Müslüman olmalarına rağmen onlardan cizye almak istemiştir. Valinin bu kararına mevâli şiddetle karşı çıkarak ayaklanmış, çıkan bu ayaklanmada vali öldürülmüştür (H 102).[328]

İsfehânî, Yezîd b. Abdülmelik, kendisi zevk ve eğlence düşkünü olmasına rağmen devlet politikası olarak halkın eğlenceye dalmasına sıcak bakmadığını, kardeşleri Mesleme ve Hişâm'ın kendisi hakkındaki eleştirilerini anlayışla karşıladığı gibi onların üstün meziyetlerini saymaktan geri durmadığını nakletmiştir.[329] Bu yüzden olsa gerek Horasan halkının eğlenceye dalmasına, özellikle şarkıcı câriyelerle içkili eğlenceler düzenlemesine sert tepki vermiştir.[330]

Yezîd b. Abdülmelik'ten sonra kardeşi Velîd halife oldu. O dönemde sefere çıkan birçok devlet adamının yanlarında

325 Belâzurî, *Ensâb*, VIII, 268; İsfehânî, XV, 127-128; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 234-235; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 153.
326 İsfehânî, XV, 131-132.
327 Bu şarkıların şairini soran Yezîd, Nüvâs'a 40.000 dirhem verdiği kaydedilir. İsfehânî, XV, 128-130. Ayrıca bkz. Mes'ûdî, *Murûc*, III, 207-208; İsfehânî, XV, 132.
328 Taberî, IV, 82-89; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 132.
329 İsfehânî, VII, 8-14.
330 Şarap içmemeleri, şarkıcı cariyelerle vakit geçirmemeleri konusunda Horasandaki mevâliyi sert şekilde uyarmıştır. İsfehânî, XV, 101.

câriyelerini götürdüklerinden bahisle; Haccâc'ın onlara karşı acımasızlığına atıf yapılarak, onun câriyelerini ister olumlu, isterse olumsuz cevap versinler, her durumda onları katlettiği nakledilmiştir.[331] Haccâc siyahî bir köleyi, bana İbn Zübeyir'i hatırlatıyorsun diyerek öldürttüğü kaydedilmiştir.[332]

Hişâm b. Abdülmelik, muhalifi Zeyd b. Ali'nin annesinin câriye olmasını diline doladığı görülmüştür.[333] Onun döneminde Kayrevan valiliği yapan Hanzala'nın yaklaşan Harici tehlikesini bertaraf etmek adına, Haricilerin tüm kadın ve erkekleri köleleştireceğini iddia etmesi de enteresandır.[334] Elbette kölelik hiçbir şekilde arzulanan bir durum değildi. Üstelik içine düşülen acınası bir haldi. Köleleştirmek hele Müslümanları köle yapmak caiz değilken Hâricîleri bu şekilde itham etmek aslında siyasi bir manipülasyondur.

Hişâm'ın Horasan Emiri Esed b. Abdullah'ın Türkler ile yaptığı bir savaşta, Türk köleleri önce öne sürmesine karşın, Türgiş hakanının savaşmadan geri çekildiği kaydedilmiştir. (6 Rebî`ülâhir-25 Şaban 125 / Şubat 743).[335] Hişâm kudretli bir hükümdardı. Ülkeyi toparlama gayretleri gütmüştü.[336] Toplumun boşluğa itilmesini, zevk ve eğlenceye dalmalarını pek doğru bulmamıştı.[337]

331 Yûsuf es-Sekâfî, bir gün sefere çıkacağı sırada cariyelerini yanına çağırtarak içlerinden birine; "*Benimle sefere çıkar mısın?*" diye sormuş, Cariye; "*Evet*" deyince; "*Ey kötü kadın! Sen birleşmeyi sevdiğin için böyle söylüyorsun.*" diyerek boynunu vurdurmuş, sonra başka bir cariyeye; "*Sen ne diyorsun?*" diye sormuş, o da: "*Ben çocuğumla kalayım.*" deyince de: "*Ey kötü kadın! Bunu benden ayrılmak için söylüyorsun.*" diyerek bunun da boynunu vurdurmuş, üçüncü cariyeye: "*Sen ne dersin?*" diye sormuş, bu da: "*Ne söyleyeceğimi bilemiyorum. İki cariyeden birinin dediğini söylesem, sonumun ne olacağı belli olmaz.*" deyince: "*Ey Lahna (sünnetsiz kadın)! Benimle münakaşa mı ediyorsun?*" diyerek bunun da boynunu vurdurmuştur. İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 439.

332 Taberî, VI, 192.

333 İbn Küteybe, *'Uyûn*, I, 213; Mes`ûdî, *Murûc*, III, 217; İbnü'l-Esîr, *Kâmil.*, IV, 443-446.

334 İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 417.

335 İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 423; İbn Kesîr, *Bidâye*, XIII, 88.

336 Mes`ûdî, *Murûc*, III, 223.

337 Hişâm, beraberinde cariye, şarap ve barbat (gitara benzeyen bir çalgı) bulunan bir adamı yanına çağırtmış ve azarlamıştır. Hişâm, Rusâfe denilen yerde taun hastalığından ölmüştür. Taberî, IV, 219. İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 466.

Velîd b. Yezîd'in halife olur olmaz (hatta Hişâm'ın ölüm haberini alır almaz) içkili bir törenle kutlama yaparak, şarkıcı ve rakkase câriyeleri ile sabahlamıştır.[338] II. Velîd döneminde valilerin arasında da bir mücadele başladı. O dönemde valilerin halifelerine adeta köle ve câriye hediye etme yarışına girdiklerine değinilmiştir.[339]

İbnü'l-Esîr, Velîd'in oyun oynamayı, zevk ve sefa peşinde koşmayı, içki içmeyi, ava gitmeyi adet haline getirdiğini ancak benzer hali halkın yapmasına da tahammül göstermediğini kaydeder. Velîd, bu çelişkiyi askerleri için de göstermiş ve bir daha câriyelerle düşüp kalkan askerleri hadımlaştıracağını ilan etmiştir. Hoşuna giden bir câriye yüzünden kardeşiyle arası açılmıştır.[340] Velîd'in akıbeti korkunç olmuş ve Hâlid el-Kasrî'nin azatlılarından Ebû Mihcen tarafından öldürülmüştür. Hatta öldürüldüğü sırada içkili bir halde şarkıcı câriyeleri ile eğlendiği ve suikastçıların birçok şarkıcı câriyeyi de katlettiği ayrıntısını görürüz.[341]

II. Velîd'den sonra oğlu III. Yezîd halife oldu. III. Yezîd'in annesi son Sâsânî hükümdarı Yezdicerd'in bir câriyesinden torunu olduğu söylenir. Yezîd kisrânın torunu olmakla da övünürdü.[342] III. Yezîd b. Velîd babasının aksine ibadetlerini açıktan yapar ve çok mütevazı davranırdı. Bu yüzden halk tarafından sevilirdi.[343]

Ülkede karışıklık her geçen gün arttı. Her yerde bir kargaşa ve ayaklanma baş gösterdi. Bu kavga ve ayaklanmalarda köle

338 Velîd ve avenesi sabahlara kadar içmiş, cariyeleriyle çılgınca eğlenmişti. Halifeliği için biat aldığında içkili olduğu söylenmiştir. İçkide o kadar çok dozu kaçırmıştır ki şarap doldurulmuş havuza girmiş, içerek havuzun seviyesini epey eksiltmiştir. İsfehânî, VII, 16-19, 24-25; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, V, 220-225; İbn Küteybe, *'Uyûn*, III, 114.

339 Horasan valiliğine Mansûr b. Cumhûr'u atamış, ancak Nasr b. Seyyar, bunu kabul etmemiş ve baş kaldırmıştı. Bir süre sonra Nasr, Mansûr'a gelip itaatini bildirmiş; hediyeler vermiş, yanındaki köleleri azat etmiş, güzel cariyelerini de kendi oğulları ve seçkin adamları arasında taksim etmiştir. İbnü'l-Esîr, *age.*, V, 249.

340 İbnü'l-Esîr, *age.*, V, 249.

341 İsfehânî, VII, 81-82.

342 Taberî, IV, 28; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 124-128.

343 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 240; İbnü'l-Esîr, *age.*, V, 234-242.

ve mevâlinin kullanıldığı görüldü.[344] Çıkan bir ayaklanmada ele geçirilen mevâlinin yakalanıp öldürülmekten kurtulmak için köle olduklarını ifade etmeleri[345] ise önemlidir. Bu durum kölelerin en azından ayaklanmalarda gönüllü olmamaları ve kendi iradeleri ile hareket etmemeleri ile izah edilebilir.

Son Emevî Halifesi Mervân b. Muhammed ülkeyi yeniden toparlamaya çalıştı. Mervân, Hazarlar üzerine yürüdü, büyük askeri zaferler kazandı, bol miktarda ganimet elde etti ve esir (köle) ele geçirdi. Kafkasya'da bulunan Serîr ülkesinin kralıyla her yıl bin köle/asker, beş yüz uşak, beş yüz siyah saçlı câriye vs. ganimetler almak suretiyle sulh yaptı. Yine Mervân, bölgede yaşayan Tumanlılar ile de yüz köle/asker ve yirmi bin müd üzerine anlaştı, sonra Zirîkirân topraklarına girdi ve en uçta yer alan Şirvan'a kadar ilerledi.[346] Emevîlerin yıkılışına kadar köle edinme ve köleleştirmenin sürdüğünü görmek bakımından bu örnekler önemlidir.

Son Emevî halifesi Mervân, aslında kudretli bir hükümdardı ama ülkesi, dönüşü olmayan bir girdabın içine sürüklenmişti. Mervân ne yaptıysa artık faydası yoktu. İçte ve dışta patlak veren isyanlar ve çıkan savaşlarda son derece cesur davranmasına ve ölümüne savaşmasına rağmen, hem devleti yıkılmaktan kurtulamadı hem kendisi katledildi. Öldürüldüğünde altmış iki yaşındaydı ve Mervân'ın annesinin

344 Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz kendisinin halife olduğunu ileri sürmüştü. Abdullah b. Ömer bir ziyafet vermiş, bereketini umduğu ve ismini uğurlu saydığı bir kölesini de çağırmıştı. Bu kölesine sancağı vermiş ve "*Bunu falan yere götür, dik ve dostlarını çağır, ben sana gelinceye kadar orada dur.*" demiş ve o da dediği şekilde yapmıştır. Bu kölenin isminin Meymûn, Reyyâh ve ya Fetih olduğu söylenmiştir. İbnü'l-Esîr, *age.*, V, 270-273

345 Süleyman b. Hişâm b. Abdülmelik hilafet iddiasıyla harekete geçmiş kölelerinden ve Hişâm'ın evlâtlarından bir grupla birlikte ayaklanmış ama başaramamıştı. Ayaklananların tümü yakalanıp öldürülmüşler, köleler ve askerlerden bir bölümü kendilerinin köle olduklarını söylemeleri üzerine canlarını son anda kurtarabilmişlerdi. Köleler ve kendilerine köle süsü veren askerler yaralı askerler ile birlikte satılmışlardı. İbnü'l-Esîr, *age.*, V, 275-276.

346 Benzer şekilde Mâverâünnehir ve civarında çok sayıda ele geçirilen esirden bahsedilmiştir. Taberî, VII, 330-331; İbnü'l-Esîr, *age.*, V, 148-150; İbn Kesîr, *Bidâye*, XIII, 92-93.

Kürt asıllı bir câriye olduğu söylendi.[347] Bu yüzden Seffâh'ın müşrifi Abdullah b. İyâş'ın: "*Arap yarımadasının eşekleri ve sümüklü câriyenin oğlundan bizi kurtarıp Resûlullah(s.a.v.)'ın amcasının oğullarını başımıza geçiren Allah'a hamdolsun.*" dediği kaydedildi.[348] Câriyelerin bu ve buna benzer şekilde hep aşağılanması olağan hale gelmişti.

Emevîlerin yıkılmasında büyük payı olduğu söylenen Ebû Müslim'in hür veya köle oluşu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Onun eyerci bir köle olduğu, Selit b. Abdullah b. Abbâs'ın sarışın câriyesinden doğduğu, İsa b. Ma'kil el-'Iclî'nin kölesi olduğu yanında, Herât veya Bûşenc'ten birisinin kölesi olduğu da söylendi. Ebû Müslim'in hür olup asıl adının İbrahim b. Osman b. Beşşâr b. Sedûs b. Cûdezde'dir, diyenler oldu. Ebû Müslim künyesini daha sonraki yıllarda aldığı ayrıntısına rastlandı.[349]

C. MUHALEFETİN OLUŞUMUNDA VE EMEVÎLERİN YIKILMASINDA KÖLE VE MEVÂLİ

Hz. Osman döneminin sonlarına doğru başlayan muhalefet hareketi Emevîler döneminde artarak devam etti ve daha da derinleşti. Güneyli (Kahtânîler) kuzeyli (Adnânîler) olarak iki ana kabile kamplaşmasına giren Araplara, zaman zaman mevâli de dâhil oldu.[350] Emevîlere karşı oluşan muhalefet, İslami ilkeler adına ortaya çıkmışsa da gerçek sebeplerinin siyasi ve sosyal içerikli olduğunu görüyoruz. İslami ilkeler adına çıkanlar daha çok Hicaz bölgesinde ve özellikle de Medine'de yoğunlaştı.[351]

347 Mervân'ın annesinin ilk sahibi İbrahim b. Eşter idi. Taberî, Mervân'ın babası Muhammed'in bu cariyeyi zorla alıkoyduğunu nakletmiştir. Bkz. Taberî, VII, 339, 356; İbn Kesîr, *Bidâye*, V, 348.

348 Abbasi ihtilalcılarının Emevîlerin mezarlarına bile tahammül etmedikleri, mezarları açtırıp sonrada çıkan kemikleri yaktırdıkları görülmüştür. Mes'ûdî, *Murûc*, III, 219-220; İbnü'l-Esîr, *age.*, V, 76, 78, 79.

349 İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 461-463.

350 Taberî, IV, 114; Mes'ûdî, *age.*, III, 95, 243, 245; Câbirî, *İslâmda Siyasal Akıl*, s. 303-304.

351 Dûrî, Abdülaziz, *İslâm İktisat Tarihine Giriş* (çev. S. Osman), İstanbul 1991, s. 35. Bkz. Küçükbaşçı, Mustafa S., *Cahiliyeden Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn* (Doktora Tezi), İstanbul, 1999, s. 249.

Siyasi-itikâdî konularda kamplaşma örneklerinin en kesifi Hakem Olayı'nda görüldü ve dini argümanlar bu olayda sıkça kullanılmaya başlandı[352] Grupların ortaya attığı siyasal görüşlere birtakım dini kılıflar ve motifler giydirilmeye çalışıldı. Söz gelimi büyük günah kavramı ile siyasal iktidara karşı bir tutum geliştirildiği görüldü.[353] Emevîlerin köle ve mevâliye karşı takındığı bu tutum muhalif hareketlere onların destek vermesini kolaylaştırdı.[354]

Fethedilen bölgelerin yerli sakinlerinin, Müslüman olduklarında, velâ yoluyla Arap kabilelerinden birine katıldıkları görülür. Böylece onlardan biri; yani mevlâsı kabul edilirdi. Müslüman olan bu yeni insanlar "mevla'l-hılf",[355] "mevâli'l-İslam"[356] veya Arap olmayanlar anlamında "e'âcim"[357] gibi adlarla anıldılar.[358]

Emevî devlet yapılanmasında Arap kabileleri ile kurulan ilişkiler çok önemliydi. Arap olmayan Müslüman topluluklar ile Arap kabileleri arasında bir ittifaktan öte bazen irsî bir bağ kurulurdu. Bu mühtedi insanlar herhangi bir Arap kabilesine katılabilirler ve aralarında kurulan bu bağ sayesinde onların mevlâsı olabilirlerdi.[359] İranlılar (Farslar), Türkler, Berberiler, Mısırlılar (Kıptîler) başta olmak üzere mevlâ olanlar yanında, hâkim otoriteyle bağını yitirmiş Araplar da mevâli içerisinde anıldılar.[360]

İslam toplumunda vatandaşlık (teb'âlık) düşüncesi, siyasi açıdan İslam devletine bağlılık anlamına gelmezdi. Daha çok

352 İbn Sa'd, III, 30-33; Fazlurrahman, *İslâm*, s. 79.
353 Fazlurrahman, s. 24.
354 Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (çev.Ethem Ruhi Fığlalı), Birleşik Yay., İstanbul, 1998, s. 317.
355 İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 237.
356 Mahmud Mikdâd, *el-Mevâli ve Nizâmu'l-Velâ*, s. 135-136.
357 Ya'kûbi, *Târîh*, II, 221.
358 Akyüz, Vecdi, *Emevîlerin Kuruluş Devrinde İslâm Amme Hukukunun Gelişmesi* (Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, dan. Doç.Dr. Hayrettin Karaman), İstanbul 1989, 401 *shf.*, s. 24.
359 Mevâli hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Abdürabbih, III, 489; Zeydân, IV, 91; Haydar Hammâş, "Emevîler Döneminde Mevâli ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü" (*el-İdâre fi'l-Asri'l-Emevî*, Şam 1978, s. 337-357) (çev. İrfan Aycan), *AÜİFD*, Ankara 1997, S. XXXVII, s. 176.
360 Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 365.

kabileye bağlılık şeklinde tezahür ederdi. Bunun için Arap olmayan birisi Müslümanlığı kabul ettiğinde, bir seyidin veya kabilenin mevlâsı olmakla, siyasi bir itibar kazanırdı. Bu itibar her konuda eşitlik temeline dayanmazdı. Onlar hukuken ve fiilen Araplardan düşük bir mevkide görülürlerdi. Şayet mevâlinin zekâ ve uzmanlığı varsa, işini biliyorlarsa ve kavimlerinin ileri gelenlerinden iseler şanslı sayılırlardı. O zaman servet, makam ve parlak bir gelecek, onları beklerdi. Sözgelimi dihkânların pek çoğu bu durumdaydı ve devlet onlar için de bir tahsisat ('atâ) dahi ayırmıştı.[361]

Arap fatihlerinin câriyelerle ve mevâli kökenli kadınlarla kurdukları evlilikler, beraberinde Arapların melezleşmesini getirdi. Bu melez Araplara bir de Arapçayı ana dil olarak konuşan mevâliyi de eklersek Arap kelimesi, Arapça konuşan herkes için kullanılır oldu.[362] İbn Abdürabbih'in belirttiğine göre Araplar, İslam'ı kabul eden yabancılara "*müslimânî*"[363] derlerdi. "*Müsâlimetu's-Sevâd*" terimi de buradan gelmektedir. Araplar, babası Arap, annesi yabancı olanlara "hecîn"; anası Arap, babası yabancı olanlara "müzerrâ" derlerdi.[364] Muhtemelen ortak terim olarak "ahlât" (melez) da kullanıldı. Belazûrî, Harre Vakıası'nda 6500 (altı bin beş yüz) kadar ahlâtın/melezin/mevâlinin öldürüldüğünü nakletmiştir.[365] 6500 rakamının abartılı olduğunu düşünüyoruz. Yâkût el-Hamevî ise Kureyş'ten bin dört yüz, Ensar'dan bin yedi yüz ve mevâliden üç bin olmak üzere toplam 5100 (beş bin yüz) kişinin öldürüldüğünü söylemiştir.[366] Her iki rivayette de öldürülen mevâlinin sayısının oldukça fazla olduğunu görürüz.

Mevâli, ilim, kültür ve sanat alanında oldukça ilerleme kaydetmiştir. Kûfe başta olmak üzere yeni kurulan şehirlerde mevâlinin pek çok alanda güçlü konumda olması, Arapların

361 Akyüz, Vecdi, *Emevîlerin Kuruluş Devrinde İslâm Amme Hukukunun Gelişmesi*, s. 25.
362 Taberî, III, 358, 359; İbn Abdürabbih, III, 361; Hitti, *age.*, II, 366.
363 Belki de bu günkü Müslüman terimi buradan doğmuş olabilir.
364 İbn Abdürabbih, VII, 140-141.
365 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 42; bkz. Akyüz, *age.*, s. 26.
366 Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 249; bkz. Varol, M. Bahaüddin, "Harre Vak'ası", *Selçuk Ü. İ.F.D.*, S.7, Konya 1997, s. 526.

gururlarına dokunmuş ve Arap olmayanlara karşı Müslüman olsalar bile içlerinde bir hınç duymalarına neden olmuş ve uygulamaları ile bu hıncı dışa vurmuşlardır.[367] Kanaatimiz odur ki mal, toprak ve sosyal itibar elde eden aristokrat Araplar, köle ve mevâliyi açıkça hakir görmüşlerdir.[368] İstisnai uygulamalar bir yana bırakılırsa Emevî iktidar çevreleri ve bağlıları, Arap kökeninden gelmeyen ama Müslümanlığı kabul etmiş olan bu insanlara, İslam'ın eşitlik ilkelerini uygulamak yerine, ikinci sınıf insan muamelesini layık görmüşlerdir.[369] Cizye gelirlerinin azalması gibi nedenlerle de, cizye ve haraç yükümlülüğünü kaldırmadıkları[370] bir gerçektir. İdrîsî, mevaliden cizye alınmasını etnik olarak Arap olmayan Abdurrahman b. Eş`as gibilerinin güç kazanıp isyana kalkışmaları mantığıyla ters düşmediğini ifade etmiştir. Ayrıca devlet bir şekilde işlerin idamesi için gelirlerinin düşmesini önleyecek tedbirler alacaktı. Aslında Ömer b. Abdülaziz'in yapmak istediği de buydu. Ömer b. Abdülaziz Müslümanlardan tamamen haracı kaldırmak istemiş ama devlet hazinesinin büyük gelir kaybına uğradığını görünce de bundan vazgeçmiştir. Bundan böyle toprağa bağlı haraç alınmaya devam edilecek, sahiplerinin Arap olup olmamasına bakılmayacak, gayri müslim vergisi diyebileceğimiz cizyenin mevâliden alınmasına da kesinlikle son verilecekti.[371]

Erken sayılabilecek bir dönemden itibaren Emevî yönetiminin aleyhine dönen ve halifeliğin Ali evladının hakkı olduğu inancını benimseyen Fars asıllı Müslümanlar, kendilerini

367 Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, I, 17-48; Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, s. 33; Bu cahiliye düşüncelerini, şarap içerek, eski şarkıları terennüm ederek, cariyelerle eğlenerek dışa vuruyorlardı. Benli, s. 103.

368 Mes`ûdî, *Murûc*, III, 83; Belâzurî, *Fütûh*, s. 368-369.

369 Mevâlinin ata binmesi, künye kullanması bile söz konusu olamazken, Muhtâr bunları Mevâli'nin en doğal hakkı olduğunu ve kendine katılan her kölenin hür olacağını ilan etmiştir. el-Avûr, *Hareketü'l-Muhtâr es-Sekâfî*, s. 24; Abdüşşâfî Muhammed Abdüllatif, *el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Ümevî*, Beyrut 1404/1984, s. 484.

370 Bartold, s. 104; Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş;* s. 41; Mantran, s. 200.

371 Hz. Peygamber: "*Müslüman üzerinde cizye yoktur.*" Ebû Davûd, III, 337; Tirmizî, III, 8; Ebû Ubeyd, s. 49; Beyhâkî, *Sünenü'l-Kübrâ*, IX, 199; bkz. el-İdrîsî, Elbân Mahfûz, "el-Mevâridu'l-Mâliyye _" s. 134, 139, 140, 143-145, 238, 239.

Araplara eşit tuttuğunu bildiren Muhtâr es-Sekâfî'nin isyanından itibaren,[372] Ali evladının adına başlatılan isyanların, en önemli güç kaynağı oldular. Bunlar, Haccâc b. Yusuf es-Sekâfî'nin uyguladığı baskı sebebiyle, İbnü'l-Eş'as isyanına da yaklaşık 100.000 kişiyle katıldılar (82/701). Emevîlerin mevâliye karşı ırkçı bir politika izlemesi, kendilerine ek vergiler yüklemesi, fetihlere katıldıkları halde bazı bölgelerde askeri maaş divanına kaydetmemesi, onların milliyetçilik duygularını tahrik ettiler. Emevîleri yıkıp, Araplarla eşit haklara sahip olmak amacım güttüğünü iddia eden, Hâris b. Süreyc'in Horasan'da çıkardığı isyanına yoğun destek verdiler. (116/734) Zeyd b. Ali'nin Kûfe'de çıkardığı isyana katıldılar[373] ve Emevîler'i ortadan kaldıran Abbâsî ihtilal hareketine de damgalarını vurdular. Kuzey Afrika'da ve Endülüs'te Berberi asıllı mevâli de ikinci plana itilme ve haksız uygulamalara maruz kaldıkları iddialarıyla isyanlar çıkardılar. İşte bu tür isyanlarda, "Şuûbiyye" hareketinin de etkisinden söz edebiliriz. Çünkü Emevîler zamanında Müslümanların eşitliğini savunan bu hareket, sonraları Arap olmayan Müslümanların üstünlüğünü savunacaktır.[374]

Emevîlere karşı gelişen siyasi - itikâdî akımlar denince ilk akla, Haricilik, Şiîlik ve Mûtezîlik gelmektedir. Emevîlerin iktidarını, savundukları görüşleriyle tehdit etmediği görülen, hatta onların dolaylı müttefiki sayılabilecek Mürcie ile isyana fiilen karışmayan ve sessiz kalmayı en azından olacak olayların sonucunu beklemeyi savunan Ehl-i Sünnet'i unutmamak gerekir.[375] Büyük günah kavramıyla öne çıkan Haricilik, imamet kavramıyla Şiîlik, tevhit ve adalet sloganlarıyla Mu'tezile,

372 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 83-84; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 27-39; Abdüşşafî, *Âlemü'l-İslâmî*, s. 482.
bkz. Söylemez, *Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe*, s. 29.
373 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 218; İbn Kesîr, *Bidâye*, XIII, 106. Muhtâr'ın isyanını bastıran Emevî yönetiminin isyana karışan Araplara dokunmayıp, mevâliye esir muamelesi yaptığı ve çoğunu kılıçtan geçirdiği görülmüştür. Âvûr, "Hareketü'l-Muhtâr_", s. 23.
374 Câhız, *Beyân*, II, 19-21, 37-44, III, 5-7, *Buhelâ*, s. 17-29, 30-37; Apak, Âdem, "Şuûbiyye", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXIX, s. 244-246, s. 245.
375 Taberî, VII, 292, 293; Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, II. Baskı, TDV Yay. Ankara 2002, s. 291.

imanın tanımı ve iman-amel ayrımı söz konusu olunca da Mürcie için akla gelen siyasi/dini akımlardır.[376]

Emevîlere karşı olan muhalefet hareketleri arasında köle ve mevâli, kitlesel olarak, en fazla Şiîler içinde yer almıştır. Zira mevâli denilen toplulukların başında Farslar gelmektedir. Denilebilir ki Sâsânî kültüründe büyük yeri olan "*Yarı Tanrı-Kral*" anlayışı ile Şia'daki "*imamet ve imam nazariyesi*" arasında bir paralellik kurulabilir.[377] Emevîlerin son zamanlarında kendini hissettiren ve Abbâsîlerin ilk dönemlerinde oldukça güç kazanan Mutezilenin kurucuları sayılan Vâsıl b. Atâ (131/748)[378] ve arkadaşı Amr b. Ubeyd (144/761), mevâli kökenliydi.[379] Emevîlerin cebir ideolojisine şiddetle karşı çıkıp onların bahsettiği anlamda bir kader anlayışını reddetmiş ve üstelik büyük günah işleyenin tövbe etmedikçe ebediyen cehennemde kalacağını söylemiş olan Mutezile, Emevî iktidarını oldukça sarsmıştı.[380] Ayrıca Mutezile, "*el-Menzile beyne'l-Menzileteyn*" düşüncesini benimsemekle, değişik mezhepler arasındaki ihtilafı ıslah ederek, Emevî iktidarına karşı tek bir cephe oluşturmayı hedeflemişti. Bu yaklaşıma, öncelikle Şiîler destek vermiştir ve Vâsıl b. Atâ ile onlar arasında bir yakınlaşma olmuştur.[381]

Mürcie mezhebinin en çok taraftar bulduğu bölgeler Horasan ve Mâverâünnehir oldu. Bu bölgede yaşayan topluluklar göz önüne alındığında buradakilerin çoğunun mevâliden

376 Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ebû Bekr Ahmed (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihâl* (thk. Emir Ali Mühennâ-Ali Hasan Faûr), Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1998, I, 22.

377 Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri*, TDV Yay., Ankara 1993, s. 428.

378 Tam ismi Ebû Huzeyfe Vâsıl b. Atâ el-Gazzâl'dır. H 80 yılında Medine'de doğan Vâsıl b. Atâ, Zabbeoğulları'nın azatlısıdır. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI,11; Yâkût, *Mu'cem*, s. 2793-2795 (1214); İbnü'n-Nedîm, *Fihrist* (Tekmile kısmı), s. 1, 209; İbn Hacer, Şihabuddin Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, Beyrut 1971, VI, 214; Zirikli, *A'lâm*, VIII, 108.

379 İsfereyânî, Tahir b. Muhammed, *et-Tebsîr fi'd-Din ve Temyîzu'l-Firkati'n-Nâciye ani'l-Firâk* (thk. Kemal Yusuf el-Hût), neşr. Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1983, s. 69; Zirikli, *A'lâm*, V, 81; Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 281.

380 Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 26.

381 Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 283.

olduğu görülür. Mürcie, aslında Haricilerin sert ve katı İslam yorumlarının ortaya çıkardığı olumsuz düşünceyi ve karamsar havayı dağıtmayı hedeflemiştir.[382] Mürcie bütünüyle Emevî iktidarını desteklemiş de değildir, çünkü onlar, "*Halifenin Müslümanlar tarafından seçilmesi*" veya "*herkesin razı olacağı birine biat edilmesi*" şeklinde ilkeler ortaya atarak meşruiyetini halktan alan bir yönetim biçimini savunmuştur. Hatta "*herkesin hoşnutluğu*" meselesindeki ısrarlı duruşları, Mürcie'den bazı grupları aynı anda iki ayrı halife olabileceği fikrine kadar götürmüştür.[383] Ancak Mürcie'nin "*Küfre sapmadıkça halifeye itaat etme*" düşüncesi Emevî iktidarı için bir can simidi olmuş ve kitlelerin isyan etmelerini engeller bir mahiyet arz etmiştir.[384]

Mürcie, Emevî halifeleri arasında en büyük desteği Medine valiliği zamanından itibaren Ömer b. Abdülaziz'den almıştır. Ömer b. Abdülaziz halife olunca Kûfe'den Avn b. Abdullah, Musa b. Ebû Kesîr ve Ömer b. Zer'den oluşan Mürcie heyetini iyi karşılamış,[385] Horasan'dan gelen şikâyetlerini dikkate almış ve mevâliden alınan cizye ve haracı kaldırmıştır.[386] Onun ölümünden sonra tekrar haraç ve cizye alınmaya başlanınca bazı Mürciîler bu uygulamayı protesto etmek için toplanan halkın yanında yer almış, ileri gelenlerinden Ebû Sayda ve Sâbit Kutne tutuklanarak hapse atılmıştır.[387] Mevâliye eşit haklar sağlamak amacıyla yapılan bu hareketler neticesinde bölgede toplu ihtidalar gerçekleşmiştir. Mürcie, Ebû Müslim Horasânî'nin başlattığı isyan hareketine de destek vermiştir.[388]

382 Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s.153.
383 Şehristânî, *age*. I, 130. Bu görüşte olan Kerrâmiye'dir ve Mürcie'den olduğu söylenmiştir. İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihâl* (thk. Muhammed İbrahim Nasr - Abdurrahman Umeyre), Daru'l-Cîl, Beyrut, 1416/1996, IV, 152.
384 Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 22; bkz. Kutlu, *age*., s. 25
385 İbn Sa'd, VI, 313.
386 Taberî, VI, 558-560, VII, 54; İdrisî, "Mevâridu'l-Mâliyye_" s. 146..
387 Taberî, VII, 54-57.
388 Taberî, VII, 96, 105. Bkz. Kutlu, Sönmez, "Mürcie", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 41-45, 42.

Ömer b. Hübeyre, Basra'ya vali olarak atandığı sırada mevâli kökenli bilginlerden Hasan-ı Basrî, Muhammed b. Sîrîn ve Şa`bî'yi sarayına davet etmiş, onlar da gitmişler. Hasan-ı Basrî, halife (Yezîd b. Abdülmelik) hakkındaki görüşünü açıkça söylemekten çekinmemiş, vali gelen bu heyete hediyeler takdim etmiş ve onları güzelce uğurlamak durumunda kalmıştır.[389] Çünkü bu âlimlerin halkın üzerindeki büyük itibarını gözetmek durumundaydı.

Mutezilenin kurucularından biri sayılan Amr b. Ubeyd, Temîm veya Ukayl kabilesinin kölelerindendi.[390] Amr, Emevîlerin iç iktidar çekişmesinde, Velîd b. Yezîd'e karşı kardeşi Yezîd'i kışkırtmış ve onun yanında yer almıştır.[391] Amr b. Ubeyd, Yezîd b. Velîd'in dönemini Ömer b. Abdülaziz'in dönemine benzeterek ve onu II. Ömer diye nitelemiştir.[392] Mutezile'nin, mevâliden cizye ve haracın alınmasına sert tepki göstermesi, onlardan büyük destek görmelerini sağlamıştır. Ancak onların tutumu, Hariciler gibi iktidara karşı açıktan tavır ve isyan değildi.[393]

Emevîler, halkın kendilerine mutlak itaat etmesini beklediler. Kendilerine eleştiri ve itiraz yöneltilmesini, iktidarları için tehdit olarak algıladılar. Bu yaklaşım tarzı, İslam öncesi Arap toplumunda zaten vardı. Emevî iktidarı için mühtediler (mevâli) sorunu ortaya çıktı. Daha doğrusu Emevîler bu yeni Müslümanlara eşit, din kardeşliğine uygun davranmadılar ve onların bunu tartışmasız kabul etmelerini beklediler.[394] Zeydân, Emevîlerin bu şekilde davranmalarını toplam nüfus içinde Arapların azınlık oluşları ile izah etmektedir.[395] Emevîler, ken-

389 Mes`ûdî, *Murûc*, III, 212; İbn Hallikân, II, 71; Nedvî, Ebü'l-Hasen, *İslâm Düşünce Tarihi* (çev. Sa`îd Şimşek), Dergâh Yay. İstanbul, 1977, I, 158.
390 İbn Sa`d, VII, 273; Mes`ûdî, *Murûc*, III, 313-314.
391 Atvan, Hüseyin, *el-Emevîyyun ve'l-Hilafe, Darü'l-Cil*, Beyrut, 1986, 27-47.
392 Amr b. Ubeyd, Ömer b. Abdülaziz için şunları söylemiştir; "*Ömer b. Abdülaziz haksız yere iktidara geldi fakat yaptıkları ile iktidarı hak etti.*" Mes`ûdî, *Murûc*, IV, 28.
393 Çelebi, İlyas, "Mu`tezile", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 391-401, 392.
394 III. Yezîd bu olay üzerine tahta oturmuş beş yıl kadar geçen bu dönem Mutezile için bir rahatlama meydana getirmişti. Taberî, VII, 298; Şehristânî, I, 41. Bkz. Atvan *Emevîyyûn ve'l-Hilâfe*, s. 162-163.
395 Zeydân, IV, 55.

di çıkarlarına yakın buldukları Mürcie'nin görüşünü (itaatkâr yönünü) iktidarları için kullandıklarını görürüz. Hz. Hüseyin'e karşı Kerbelâ'da işlenen cinayet, tüm kesimlerin tepkisini çekti ve iktidara olan güven büyük yara aldı. Emevî iktidarının halka yaklaşımı zaten sorunlu idi[396] ve mevâli de bu iktidarın bir an önce gitmesini istiyordu. Böylelikle köle ve mevâlinin büyük bölümünün Emevîlere karşı olan her düşünce ve harekete potansiyel olarak destek verdiklerini söyleyebiliriz.

Emevîlerin kuruluş aşamasında mevâlinin siyasi muhalefet gurubu olarak önemli bir rolü yoktur. Ancak Emevîlerin ilk dönemlerinde hiç isyan çıkarmadılar da demiyoruz. Muâviye, baştan beri ayaklanmayı savunan Haricîlere karşı, belirli hususları kabul etmeleri halinde, hoşgörü ile zararsız hale getirileceğini düşünüyordu. Çünkü aşırı görüşlerin onlara neler yaptırabileceğinin farkındaydı. Muâviye'nin isabetli düşündüğünü, Hâris b. Ka`boğulları'nın azatlı kölesi Ebû Meryem'in isyanında görebiliriz.[397] Nitekim Mugîre b. Şu'be'nin Basra valiliği sırasında Haris Ebû Meryem, mevâliden bir grup ile isyana kalkıştı. Bu olayda mevâlinin, Müslüman Araplarla eşit olduklarını açıkça vurguladıkları görülür. Vali, Büceyle kabilesinden birinin komutasında isyancıların üzerine askeri birlik göndererek isyan, büyümeden acımasızca ve kanlı bir şekilde bastırıldı. İsyana kalkışanların tamamı kılıçtan geçirildi. Bu olay mevâlinin çıkardığı ilk isyan hareketi oldu.[398]

42/662 yılında çıkan başka bir isyan hareketinin lideri, siyahî ve azatlı bir köle olan Ebû Leylâ'nın olması dikkat çekicidir. Kûfe mescidinde Müslümanlara verdiği gözdağının karşılıksız kalmasından cesaret aldığı söylenen Ebû Leylâ, kendisi gibi azatlı otuz kadar köle ile isyan etti. Ancak isyan Mugîre'nin gönderdiği Ma`kil b. Kays (42/663) tarafından bastırıldı ve isyancıların tamamı öldürüldü.[399] İsyan çıkaran-

396 Taberî, V, 464; İbn Küteybe, *İmâme*, s. 144-146.
397 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 242, 277; Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001, s. 158.
398 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 166-167, Ya`kûbî, *Târîh*, II, 221.
399 Ma`kil b. Kays er-Reyyâhî Hz. Ali'nin polis şefliğini de yapmıştır. Belâzurî, IV, 168; Zirikli, VII, 271; Bkz. Aycan, *age.*, s. 158.

lara çok sert önlemler alan Emevî iktidarı, otoritelerini kabul ettirmek için kişi dokunulmazlığını hiçe saydığı görülür.[400] I. Yezîd'in Medine'ye gönderdiği Müslim b. Ukbe'nin, Harre Savaşı'ndan sonra "*Yezîd'in kölesi olmak üzere*" biat aldığı[401] tarzındaki ifadeler oldukça düşündürücüdür.

Emevîlerin, muhalefet gruplarına karşı genellikle sert politika izlediği bilinmektedir. İster Şia, isterse Hariciler olsun iktidara karşı duran kitlelerin üzerine, acımasız bir şekilde gitmişlerdir.[402] Aslında iktidara karşı fiili mücadeleyi tercih eden en önemli grup Hariciler'di. Nitekim Hz. Ali Dönemi'nden başlayarak devam eden çok sayıda Hâricî ayaklanması oldu. Hariciler, her ne kadar Araplar dışında birinin de halife olabileceğini söylemişlerse de mevâliden yeterli desteği aldıkları söylenemez. Haricîlere en fazla destek veren mevâli kesimi Berberiler oldu. Kuzey Afrika'da Mağrib-i Aksâ diye bilinen bölgede büyük bir ayaklanma çıkardılar ve bölgede kesintili de olsa egemenlik tesis ettiler. Endülüs'ün fethinde önemli görevler üstlenen Musa b. Nusayr'ın azatlısı Tarîf b. Mâlik bu isyanlara katılır ve ömrünün sonuna kadar bu hareketin liderliğini üstlenir.[403]

Hz. Hüseyin'in Emevî iktidarına karşı kıyam etmesi ve ardından kendisi ve yakınlarının hunharca şehit edilmeleri[404] üzerine mevâliyi oluşturan özellikle Farslar, Hariciler dâhil çıkarılan birçok ayaklanmaya destek verdikleri de oldu.[405] Ancak onların çıkardıkları pek çok ayaklanma kanlı bir şekil-

400 Akyüz, *age.*, s. 29.
401 Mes'ûdî, III, 78; Akyüz, *age.*, a.y.
402 Akyüz, *age.*, s. 28.
403 İbn Hazm, *Cemhere*, s. 138, 139, 157; Tarîf b. Mâlik'in Rabat'ta 124/742 vefat etmesinden sonra da oğlu Salih'i bu hareketin liderliğini yaptı. bkz. Atçeken, İsmail Hakkı, "Tarîf b. Mâlik", *DİA*, XL, 29.
404 Hz. Hüseyin, Muâviye'nin (60/680) vefatından sonra yerine oğlu Yezîd (60-64/680-684) hilafete getirilince önemli sayıda mevalinin yaşadığı Kûfe'ye doğru hareket etmiş ve Kûfelilerden istediği desteği almada Şam Ordusu'na karşı savaşmış ve şehit olmuştur. Taberî, V, 347-348, 375; Belâzurî, *Ensâb*, V, 129, 376-377; Ya'kûbî, II, 155; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 65.
405 İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 74-78; Mesela mevâliden Meymûn adlı birinin başlattığı Acâride adlı grup pek çok isyana kalkışmıştır. Bağdâdî, *Fark*, s. 245.

de bastırıldı. Fars, Kirman ve Bahreyn tarafında yerleşik pek çok mevâli çıkarılan isyanlarda Haricilerin yanında yer alsa da mevâlinin kitlesel bir destek verdiklerini[406] söyleyemeyiz.

Hz. Hüseyin'in amcaoğlu Müslim b. Akîl, Kûfe'de kendi adına biat alıp ayaklandı. Taraftarlarının çoğu da mevâlidendi ve sayıları 18.000'i aşmıştı. Müslim, gelişmeleri bildirmek ve kendisini Kûfe'ye çağırmak için Hz. Hüseyin'e haberci gönderdi. Küfe valisi Nu'mân b. Beşîr'in bunlara yumuşak davrandığını düşünen Yezîd b. Muâviye, valiyi azlederek yerine, Ubeydullah b. Ziyâd'ı atadı. Yeni vali, olayların üstüne çok sert gitti ve azatlı kölesi Ma`kil'i olup biteni günlük rapor etmesi için görevlendirdi. Ubeydullah, Muhammed b. Eş'as komutasındaki bir birliği, isyancıların üzerine yollayarak isyanı bastırdı. Bükeyr adlı köle eliyle Müslim b. Akîl idam edildi.[407]

Hz. Peygamber'in torunlarına esir muamelesi yapıldı. Onlarla birlikte esir düşen köle ve câriyeler dâhil herkese kötü davranıldı. Emevîlerin Ehli Beyt'e reva gördüğü bu muamele, köle ve mevâli tarafından nefretle karşılandı. Bu yüzden Muhtâr es-Sekâfî isyanı başta olmak üzere, Emevîlere karşı çıkarılan isyanlara en kolay destek mevâliden geldi.[408] Ancak Muhtâr'ın mevâliyle Arapların eşit olduğu görüşüne Küfe eşrafı tepki gösterdi, ona karşı ayaklandı: "*Bu adam rızamızın dışında bize emir oldu, mevâlilerimizi yüceltti. Onları atlara bindirdi, kendilerine atâ verip feyimizi yediriyor.*"[409] diyerek mevâliye tanınan eşitliği protesto etmişlerdir.[410]

406 Taberî, VI, 168, 169, 171, 173, 174; Mes`ûdî, *age.*, III, 106-107; İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 277.

407 İbn Sa`d, IV, 42; Halife, s. 231, 234; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 204; Belâzurî, *Ensâb*, II, 334-343; Dineverî, *Ahbâru't-Tıwâl*, s. 230-242; Ya`kûbî, *Târîh*, II, 242-243; Mes`ûdî, *Murûc*, III, 67-70.

408 "*Köle olsun, Mevâlî olsun Müslümanlar arasında bir fark yoktur.*" diyen Muhtâr geniş kitlerin desteğini almaya çalışmıştır. Mes`ûdî, *Murûc*, III, 83-84; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 51; Abdüşşafi, *Âlemü'l-İslâmî*, s. 482; Söylemez, *Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe*, s. 29. Muhtâr'ın çıkardığı ilk isyana katılan 900 kişiden 600'ü mevâlidendi. Bkz. Avûr, *Hareketü'l-Muhtâr es-Sekâfî*, s. 23.

409 Taberî, VI, 609; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 40.

410 İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 36-37, 40; Söylemez, *Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe*, s. 192.

İlk Şiî âlimlerinden biri sayılan Ebû Cafer Muhammed b. Numân (Nu'mâniyye Fırkası'nın kurucusu), Becîle kabilesinin azatlı kölesiydi. O, Kûfe çarşılarında sarraflık yapardı. O ve onun gibi pek çok mevâli kökenli bilgin halkı, Ehli Beyt'in iktidarına davet eder[411] ve bir bakıma çıkan isyanlara dini-psikolojik alt yapı hazırlarlardı.

Tevvâbûn Hareketi'ne[412] katılanlar içinde çok sayıda köle ve mevâli vardı.[413] Tevvâbûn gurubuna katılanların sayısı dört bine ulaşınca aralarında Süleyman b. Sürad'ı lider tayin ettiler[414] ve Nuhayle'de toplanarak[415] Kerbelâ'ya kadar ulaştılar. Ama Ubeydullah b. Ziyâd'ın Hasan b. Nusayr tarafından gönderilen ordusuna mağlup oldular.[416] Muğire b. Sa'îd el-'İclî (119/737)[417] vali Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin azatlısı idi[418] ve eski efendisine karşı bir ayaklanma başlatmıştı.[419] Vali ayaklanmayı bastırmış, onu yakalatmış, aşırı görüşleri olduğunu ileri sürerek onu astırmıştır.[420]

63/683 yılında meydana gelen meşhur Harre Olayı'nda Medine yağmalandı, halka görülmemiş eza ve cefa çektirildi. Hatta

411 İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, s. 218.

412 Tevvâbûn Hareketi, Kerbelâ Vak'asından sonra Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye davet eden, fakat yanı başlarında şehit edilmesine seyirci kalanların, bu davranışlarından dolayı pişman olduklarını göstermek ve Kerbelâ'nın intikamını almak gayesiyle giriştikleri bir harekettir. Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, TDV Yay. Ankara, 1993, s. 88.

413 Bu hareketleri Kûfe ve çevresinde yoğunlaşmış ve bu bölgede çok sayıda Mevâlî yaşıyordu. Mevâlî bu isyanlarda hep potansiyel kaynak olarak görüldü ve Emevîler tarafından çok ağır cezalandırıldılar. Sayıları hakkında farklı rakamlar söylenir. Sayıları hakkında yer yer 4.000, 12.000, 16.000, 17.000 en fazlada 20.000 kişi isyana kalkıştığı söylenir. Bkz. Taberî, V, 584; Belâzurî, *Ensâb*, V, 208.

414 Belâzurî, *age.*, VI, 368.

415 Belâzurî, *age.*, VI, 368; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 103-104.

416 Belâzurî, *age.*,VI, 373; Mes'ûdî, *age.*, III, 104-106.

417 Şehristânî, *Milel*, I, 207; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak ve Beyâni'l-Fırkati'n-Nâciye*, Kahire ts., s. 210; İbn Abdülber, *İsti'âb*, II, 405-406.

418 Şehristânî, *age.*, I, 176; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 208.

419 Taberî, VII, 129; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 428; Kölesinin kendisine isyan etmesine çok içerleyen ve kızan Hâlid "*bana yiyecek ve su getirin*" diyerek bağırdığı kaydedilir. Bkz. Müberred, *Kâmil*, I, 20; Taberî, VII, 129; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 428.

420 Şehristânî, *age.*, I, 177.

birçok Müslüman kadının namusu dahi çiğnendi.[421] Bu olayda çok sayıda köle ve mevâli de hayatını kaybetti.[422] Bu olayda daha ileri gidilerek Mekke'ye girildi ve Kâbe kuşatılarak mancınıkla taşa tutuldu.[423] Kâbe büyük hasar gördü ve yandı.[424]

Muhtâr es-Sekâfî önceleri Emevîlere karşı harekete geçen Abdullah b. Zübeyir'i desteklemişti.[425] Bu aslında ortak düşmana karşı güç birliğiydi.[426] Muhtâr yine Tevvâbûn Hareketinin başlattığı isyanlarda aktif olarak yer aldı. Mevâlinin yoğun olarak bulunduğu Medâin ve çevresinde çıkan isyan hareketine katıldı. Ancak yakalanıp hapse atıldı, sonra serbest bırakıldı.[427] Daha sonra Muhtâr gerekli hazırlıkları yaparak büyük bir ayaklanma hareketi başlattı ve Kûfe'ye hâkim oldu.[428] Şa'bî dâhil birçok mevâli kökenli âlimin de olurunu alan Muhtâr, mevâliden de büyük destek gördü.[429] "*Hz. Hüseyin'in intikamı*" parolasıyla hareket eden Muhtâr, bununla Ehli Beyt'i seven mevâlinin desteğini almayı hedefledi.[430] Ancak Kûfe'de

421 Taberî, V, 487-491; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VI, 14-15.
422 Akyüz, *age.*, s. 26.
423 Kuşatma Muharrem ayı boyunca ve Safer ayının sonuna kadar sürmüştü ve kuşatma sırasında daha taşlık olan Ebû Kubeys ile el-Ahmer Tepelerinde kurulan mancınık kullanılıyordu. Bkz. Ezrâkî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah (250/864), *Ahbâru Mekke ve Mâ-câe fîhâ mine'l-Âsâr* (neşr. R.S. Melhas), I-I, Mekke, 1994, I, 355; Fakîhî, II, 335; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 81; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 124; Fâsî, Takiyüddin (832/1429), *el-İkdü'l-Semîn fî Târîhi'l-Beledi'l-Emîn* (neşr. M.E. Atâ), Beyrut 1988, II, 264.
424 Taberî, V, 498-499; Ezrâkî, I, 203; Belâzurî, *Fütûh*, s. 62-65; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 124; Fakîhî, II, 355.
425 Muhtâr'ın İbn Zübeyir'in yanına gelerek biat ettiği ve Yezîd'in ölümüne kadar İbn Zübeyir'in yanında kalıp Şam ordusuna karşı kahramanca savaştığı ifade edilir. Taberî, V, 575-576; Halîfe, s. 160; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 27; Abdüşşafî, *Âlemü'l-İslâmî*, s. 483.
426 Muhtâr aslında kendisinin en azından Muhammed el-Hanefiyye'nin lider olacağı bir oluşum için hazırlık için planlar kuruyordu. Bkz. İbn Sa'd, V, 98; Taberî, V, 577-578; VI, 13-14.
427 Taberî, VI, 8; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 100 vd.; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 43; Abdüşşafî, *age.*, s. 484.
428 İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 38.
429 Mes'ûdî, *age.*, III, 83-84; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 33, 51; Abdüşşafî, *age.*, s. 482; Söylemez, *Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe*, s. 29; el-Avûr, Salâh, "Hareketü'l-Muhtâr es-Sekâfî ve Melâmihu'l-Hirâki'l-Fikrî ve'l-İctimâî li'ş-Şia ve'l-Mevâlî", *el-Mecelletü'd-Dirâseti'l-Mısrîyye*, S. 42, Kahire 2004, s. 13.
430 Muhtâr, "*Yeryüzünde Hüseyin'in katilleri temizlenmedikçe yemek yemek içmek bana helal olmaz*" diyor ve etrafından destek istiyordu. Taberî, VI,

mevâli içinde önceden yerleşenlerle sonradan gelenler arasında bir huzursuzluk vardı ve bu problemi henüz çözememişken Kûfe'nin çevresini ele geçirmek için harekete geçmesi aslında kendisi için bir zafiyet oluşturacaktı. Her ne kadar bölgedeki şehirlere valiler atasa da Kûfe'deki mevâliler arasında huzursuzluk artarak devam etmiş ve isyana kalkışanlar olmuştu. Ancak Muhtâr duruma hâkim oldu ve ardından Kerbelâ şehitlerinin intikamını almak iddiasıyla da harekete geçti ve Kerbelâ katilleri olarak gördükleri kişileri öldürdü.[431]

Bu arada Abdullah b. Zübeyir'in Ehli Beyt'e karşı izlediği politika düşmancaydı. Ehli Beyt liderlerinden Muhammed el-Hanefiyye'ye[432] karşı oldukça sert davrandı ve onu hapsettirdi.[433] Bu olay üzerine Kûfe ve çevresine bir süre hâkimiyetini kuran Muhtâr es-Sekâfî, Ebû Abdullah el-Cedelî komutasında çoğunluğunu mevâlinin oluşturduğu yaklaşık 800 kişiye ulaşan süvari birliğini[434] Mekke'ye gönderdi ve onu kurtarmayı başardı.[435] Muhtâr, aslında el-Hanefiyye'nin nüfuzundan yararlanmak istiyordu[436] ve bir ölçüde bunu başardı.[437] Muhtâr, bir taraftan Emevîlerle mücadele eder-

57; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 36, 38, 43, 45; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*. s. 106; Avûr, "Hareketü'l-Muhtâr es-Sekafî", s. 22.

431 Taberî, IV, 137-138; ilk ayaklananlar içinde 500'ü aşkın Mevâlî yer almıştır. İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 33, 37, 47; Avûr, agm., s. 22-23..

432 Hz. Ali'nin Havle bnt. Cafer adlı hanımından oğludur. Bkz. İbn Sa'd, V, 91; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 85, 86, 89, 123; İbn Hibbân, Ebû Hatim Muhammed, *Kitabü's-Sikât* (Dâiretü'l- Umûri'l-Osmanî), Haydarabat, 1979, V, 348; İbn Hazm, *el-Fasl*, s. 59, 159; Zehebî, *Târîh*, IV,110, VI, 181; İbn Hacer, *et-Tehzîbü't-Tehzîb*, Beyrut, 1968, V, 227; Mizzî, *Tehzîbü'l- Kelâm*, XXVI, 148.

433 Hz. Hüseyin şehit edildikten sonra Haşimîlerin liderliğini üslenmiştir. İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 51, 52, 53; İbn Abdürabbih, IV, 432. Abdullah b. Zübeyir onu ve yakınlarını Zemzem kuyusuna attırmıştı. İbn Sa'd, V, 101; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 85-86.

434 Yanlarında kılıç yerine sopa taşıdıkları için *Haşebiye Birliği* denilmiştir. Belâzurî, *Ensâb*, III, 476; Onat, 118. 150 kişi ile Kûfe'den hareket edilmiş yolda onlara 680 kişi katılmıştır. İbn Sa'd, V, 103 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 477; Taberî, VI, 75.

435 Taberî, V, 530; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 39.

436 Belâzurî, *Ensâb*, VI, 380; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 53, 54; Abdüşşafî, *Âlemü'l-İslâmî*, s. 482-483.

437 İbn Sa'd, V, 101; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 84; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 30-37, 40, 53-54.

ken diğer taraftan Abdullah b. Zübeyir kuvvetleri ile uğraşmak durumunda kalmıştı. Kûfe'deki mevâlinin ileri gelenlerinden Şebes b. Rib'î saf değiştirerek Basra'ya gidip Mus'ab b. Zübeyir'e sığınması,[438] gücünü zayıflattı. Basralılar ile Kûfeliler arasında çıkan savaşta Basralılar galip geldi. Diğer bir deyişle Muhtâr ve taraftarları savaşı kaybetti.[439]

Abdullah b. Zübeyir ile Emevî mücadelesinde mevâli aslında pek müdahil olmak istemese de, İbn Zübeyir kendisine biat alma bahanesi ile mevâliye sert davrandı. Mus`ab b. Zübeyir Muhtâr'a yakın gördüğü mevâliye karşı büyük bir katliam yaptı.[440] Mus`ab, Kûfe'de mevalinin Muhtar'la işbirliği yaptığını düşünüyor ve onları cezalandırmak istiyordu. Bu konuyu birçok kesimle istişare etti. İbn Kesîr, Mus`ab'ın mevâliyi cezalandırma konusunda özellikle Kûfeli Arap aşiretlerin görüşünü benimseyerek, onlardan 17.000 kişinin öldürülmesi kararını verdiğini söylemiştir.[441] Mus`ab'ın kadın çocuk demeden yaptığı bu katliam, çok geçmeden kendisi dâhil bölgedeki Zübeyrîlerin hazin sonunu getirdi. Bu durumdan Abdülmelik b. Mervân, yararlanmasını bildi ve çok geçmeden bölgeye hâkim oldu.[442]

Horasan valisi Abdullah b. Hâzim es-Sülemî, Aclâ isimli bir kölenin oğlu idi. Aslen Basralı olup, cesur bir kişiliğe sahipti.[443] 65/684 yılında Abdullah b. Zübeyir'e biat ederek

438 Taberî, IV, 55; Mes`ûdî, *age.*, III, 92; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 40, 41; Dineverî sığınanların sayısının 20.000 kadar olduğunu kaydeder. Dineverî, *Ahbâr*, s. 304. Muhtâr'ın kabile dengesi kuramaması, Araplarla mevalinin hassasiyetleri gözetememesi en büyük zafiyetleri arasındaydı. Ne mevalinin ne de Arapların tam bir desteğini alabilmiştir. Avûr, *Hareketü'l-Muhtâr*, s. 24-25.

439 Mes`ûdî, *Murûc*, III, 86-87; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 24-25, 64, 68-69; İbn Kesîr, *Tefsir*, VIII, 288-289. Abdüşşafî, *Âlemü'l-İslâmî*, s. 485.

440 Mes`ûdî, isyancıların sayısını 7000 olarak vermiştir. Mes`ûdî, *Murûc*, III, 107. İbnü'l-Esîr, öldürülenlerin sayısı hakkında farklı rakamlar vermiş ve bir rivayette bu rakamın 700'ü Arap olmak üzere 17.000 olduğunu söylemiştir. İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 69 -72.

441 İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 70, 71.

442 İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 93, 104, 121, 122.

443 İbn Küteybe, *Me`ârif*, s. 418; İbn `Asâkir, XXVIII, 9; Taberî, VI, 312, 313; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 25, 55; İbn Kesîr, VIII, 351; Askalânî, *İsâbe*, s. 764, 765; Erkoçoğlu, s. 157. Geniş bilgi için bkz. Fayda, Mustafa, "Abdullah b. Hâzim", *DİA*, İstanbul 1988, I, 106, 107.

onun adına bölgede hâkimiyet kurmaya başladı.[444] Mevâlinin yoğunlukla yaşadığı Horasan'da Abdullah b. Hâzim kendisine sunulan her türlü teklifi geri çevirerek ölünceye dek savaştı (72/691-692).[445] Ancak oğlu Uşrus, Hişâm döneminde Horasan valiliği (109-111/717-719) yaptı ve Emevîlerin mevâliden haraç alma politikasını sürdürdü.[446]

Kölelerin bizzat öncülük edip, kitlesel olarak hareket ettikleri en önemli ayaklanmanın Zenci Ayaklanması olduğunu söyleyebiliriz. Irak'ın güneyinde çok ağır şartlarda yaşam mücadelesi veren Zenci köleler, bölgedeki karışıklıklardan yararlanarak ayaklandılar (70/689). Mus`ab b. Zübeyir'in[447] Basra valiliğinin son zamanlarında mahsulleri yakıp yağmalayarak isyanlarını ortaya koydular. Emevîlerin yeni valisi Hâlid b. Abdullah b. Esîd'in karşılaştığı en önemli sorun bu ayaklanmanın bastırılması idi. Halktan yoğun şikâyetler geliyordu. Vali Hâlid b. Abdullah b. Esîd, isyancıların üzerine bir ordu sevk etti. Zenci isyancılar kısa sürede dağıtıldı ve ele geçirilenlerin çoğu da kılıçtan geçirildi. İsyanın kanlı şekilde bastırılmasının, zencilerin problemlerini daha da derinleştirdiği kanaatindeyiz. Zira köleler tarım arazilerinde zor şartlarda yaşam mücadelesi veriyorlardı.[448]

Zenciler, küçük çaplı desteklerini Abdullah b. Cârud'un isyanında gösterseler de,[449] asıl ayaklanmalarını Haccâc b. Yûsuf'un valiliği sırasında Fürâtu'l-Basra yakınında başlattılar (75/694). Şîr-i Zenc (Zencilerin Aslanı) olarak nam sa-

444 Ya`kûbî, II, 171; Taberî, VI, 186; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 25.

445 Mesela Abdülmelik 72/691 yılında Abdullah b. Hâzim'e mektup yazarak biat ettiği takdirde Horasan'ı yedi yıllığına onun idaresine bırakacağını söylemiştir. Taberî, VI, 176, 177, 187, 313; İbnü'l-Cevzî, IV, 273; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 25, 55-57, 119; Nüveyrî, XXI, 132; Zehebî, *Tarih*, V, 309. İbn Kesîr, yedi yıl yerine on yıl teklifinde bulunulduğunu söylemiştir. *Bidâye*, VIII, 351.

446 Taberî, VII, 54; bkz. İdrîsî, "Mevâridu'l-Mâliyye_", s. 148.

447 Belâzurî, *age.*, VII, 85, 93; Mes`ûdî, *age.*, III, 117; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 124; İbn Haldûn, *`İber*, III, 45.

448 Belâzurî, *age.*, VII, 299; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 127; İbn Haldûn, *age.*, III, 56; İbn Kesîr, *Tefsir*, IV, 338; bkz. Erkoçoğlu, s. 217.

449 Belâzurî, *age.*, VII, 299; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 147; İbn Haldûn, *age.*, III, 56.

lan Rebâh ez-Zencî liderliğinde meydana gelen ayaklanma ilk etapta başarılı oldu, Fürâtü'l-Basra bölgesini ele geçirdi. Haccâc, Basra Emniyet Amiri Ziyâd'ı ayaklanmayı bastırmak için üzerlerine gönderdi, çıkan ilk çatışmada Hafs ve kuvvetleri kılıçtan geçirilmekten kurtulamadı. Ziyâd büyük bir birlik daha göndererek, ayaklanmayı kanlı bir şekilde bastırdı.[450] Ayaklanma liderinin 'Şîr-i Zenc' (Zencilerin Aslanı) isminden bile bu ayaklanmaya Farsların yani mevâlinin destek verdiğini söyleyebiliriz.

Emevîlerin Ömer b. Abdülaziz (ö.101/719) gibi köle ve mevâli dâhil toplumun tüm kesimlerince sevilen halifeleri olmuşsa da[451] büyük bölümü için aynı şey söylenemez. Ömer b. Abdülaziz, mevâliye karşı uygulanan cizye vergisini kaldırdı. Arapların lehine mevâlinin aleyhine uygulanan haraç vergisi için birtakım önlemler almak istedi. Hz. Ömer'in toprağa bağlı vergilendirme (Irak'taki tarım arazilerinden alınan haraç) yöntemini hayata sokarak vergi gelirlerinin düşüşünü engellemeyi ve Müslümanlar arasındaki ayrımcılığı bir nebze olsun hafifletmek istemişti.[452] Ömer b. Abdülaziz'in politikaları geniş kitleler tarafından desteklenmesini ve ülkede bir iç barışın kurulmasını sağladı.[453] Ancak onun yaklaşımının, kendisinden sonra gelen halifeler tarafından takip edilmediğini ve kendi iktidarlarının sonunu hazırladığını[454] söyleyebiliriz.

Kişisel anlamda Emevî iktidarına muhalefet edenler içinde önemli âlimlerin varlığı bilinmektedir. Emevîlerin meşruiyetini zımnen dahi desteklemeyen Ebû Hanife,[455] İbn Cüreyc, Mücâhid gibi bilginler kendilerine tevdi edilen makamları red-

450 Câhız, *Resâil*, I, 192; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 147.
451 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 193; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 328, 330.
452 Welhausun, Julius, *Arap Devleti ve Sukûtu*, AÜİF Yay., Ankara 1963, s.132, 133.
453 Mesela, Irakta yaşamaya zorlanan Necrân Hıristiyanları üzerindeki ağır vergi yükünü kaldırdı. Welhausun, s. 142
454 Harekât, *Siyâse*, s. 131. Ömer b. Abdülaziz, ordu içindeki mevâli askerlerin de kaydının tutulup maaşa bağlanmasını sağlamıştır. ed-Dakdûkî, Vefik, *el-Cündiyye fî Ahdi'd-Devleti'l-Emevîyye*, Kahire 1406/1985, 287 shf., s. 146.
455 Ebû Hanîfe, Teymullah b. Sa'lebe'nin azatlısıdır. İbnü'n-Nedîm, s. 251; İbn Hallikân, *Vefayât*, V, 405.

dettiler. Bu durum onların zulüm ve baskılara maruz kalmalarına neden oldu. Açıktan muhalefetin yanında yer alanlar cezalandırıldılar. Mesela, Atâ b. Ebû Rebâh (114/732), Abdullah b. Zübeyir'in yanında yer aldı ve onunla birlikte Emevîlere karşı savaştı. Hatta savaşırken iki elini birden kaybetti.[456] Ebû Hanife, Atâ b. Ebî Rebâh'a gönülden destek verse de isyana kalkışmadı. Ama Zeyd b. Ali'nin Hişâm b. Abdülmelik'e (105-125/724-743) karşı başlattığı ayaklanmaya maddi destekte bulundu.[457] Âlimlerin aslında Abdullah Zübeyir'e yakın olmaları ve ona destek olmaları beklenirdi. Ama Zübeyrîlerin mevâliye karşı izlediği sert politikalar[458] bu desteğin geri çekilmesine neden olmuştur, kanaatindeyiz.

Emevîler, Arap kabileleri içinde özellikle Yemenlilerin desteğini alsa da, Mudârîler-Yemenîler rekabeti iktidarlarını aslında zayıflatıyordu. Köle ve mevâli ister istemez bu rekabette yer almak durumunda kalıyordu.[459] Emevîlere karşı gelişen muhalefete önderlik edenler mevâliden Ziyâde yine Arap asıllı kabile ve topluluklar oldu. Huzâ'a kabilesi başta olmak üzere bazı kabileler, Emevîlere her fırsatta muhalefetlerini gösterdi. Huzâ'alıların Harici ayaklanmalarına olan desteği dikkat çekicidir. Abbâsî dâilerinin (propagandistlerinin) içinde de bu kabile mensuplarından çok sayıda vardı.[460]

Emevî iktidarını derinden sarsacak ve yıkacak şüphesiz Abbâsî ihtilalidir. Bu ihtilalin oluşumunun ilk basamağı olacak olan olayda bir câriyenin adı geçmektedir. Hâşimî ailesi içinde Emevîlerle doğrudan sorunlu (kavgalı) olmayan Hz. Abbâs'ın nesliydi. Hâşimîler içinde önemli yekûn tutan bu aile ile Emevîleri karşı karşıya getirecek olay; Ali b. Abdullah'ın Abdülmelik b. Mervân'ın boşadığı câriyesi Lübâbe bnt. Abdullah b. Cafer ile evliliği olmuştur. Bu olay sonrası Ali b.

456 İbn Sa'd, VIII, 28-30; Zehebî, *Siyer*, V, 81.
457 Ebû Zehra, *Ebû Hanife*, s. 44.
458 Taberî, VI, 173-175; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 86-88.
459 Taberî, VII, 336, 337, 338, 343, 344; Şerif, Muhammed Bedîî, *es-Sırâ'u beyne'l-Mevâlî ve'l-Arab*, Kahire 1954, s. 33-34.
460 Taberî, VII, 344, 345; Harekât, agm. s. 135, 139.

Abdullah ailesi ile birlikte Şam yakınlarındaki Humeyme'ye[461] yerleşmiştir.[462]

Humeyme, ihtilal düşüncesinin oluştuğu, bu kararın verildiği ve ihtilalin hazırlıklarının yapıldığı yerdir. Buna karar veren kişi de Ali b. Abdullah'ın oğlu Muhammed'dir. Muhammed b. Ali, ihtilalin hem teorisyeni, hem de uygulayıcısı olarak tarihteki yerini almıştır. Abbâsî İhtilali'nin başarıya ulaşmasını "*Emevîlerden hoşnut olamayan her kesimin, Peygamber Ailesi'ne duyduğu sevgi ve saygı sayesinde olduğu*" değerlendirmesini yapan Nahide Bozkurt, bu ihtilalin sosyo kültürel alt yapısına dair önemli ayrıntılara yer vermiştir.[463]

Abbâsî İhtilali'nin başarılı olmasında en büyük emeği geçen Ebû Müslim el-Horasânî'dir. Ebû Müslim el-Horasânî'nin kimliği konusunda farklı rivayetler vardır. Ebû Müslim'in kendisi ve aile geçmişinde kölelikle ilgili bir bağ kurulduğunu da görürüz.[464] Bu durumun Abbâsîlere olan sadakatini ve yerli unsurlara bir yakınlığı pekiştirdiği kanaatindeyiz. Bu ise onun başarılı bir ihtilale öncülük eden lider kişiliğini gölgelemez. Başarılı liderlerin hayatı hakkında efsanelerin uydurulması, kendisi ve ailesi ile ilgili gizemli anlatımlara kalkışılması her zaman mümkündür. Ebû Müslim'in menşeini sorgulayanlara; "*Benim faydam ve iyiliğim sizin için nesebimden daha hayırlıdır.*" dediği kaydedilir.[465]

461 Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 307.

462 Siyasi anlamda bir aktivitesinin olmadığı anlaşılan Ali b. Abdullah, halife Abdülmelik ile iyi ilişkiler içerisinde idi. Ancak Ali b. Abdullah'ın, Abdülmelik'in boşadığı cariyesiyle evlenmesi üzerine ikisinin arası açıldı. Babasını ölümünden sonra hilafeti devralan Velîd b. Abdülmelik bu hareketinden dolayı Ali b. Abdullah'ı cezalandırdı. Ali b. Abdullah da söz konusu olumsuz gelişmelerden sonra ailesi ile birlikte Şam'dan ayrılarak Humeyme'ye yerleşti ve orada vefat etti. Bkz. Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali*, s. 22, 23.

463 Bozkurt, Nahide, *age.*, a.y.

464 Annesi bir cariye idi. İbn Hallikân, III, 145-147. Ma'kil el-'Iclî'nin veya Abdullah b. Abbâs'ın kölesi idi. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 461-463. Herât veya Bûşenc'li birinin kölesi idi. Belâzurî, *Ensâb*, s. 119; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 463. gibi bilgiler yanında hür olduğuna dair bilgilerinde olduğu söylenmektedir. Bağdâdî, *Tarîh*, XI, 466.

465 Taberî, VII, 364; İbnü'l-Esîr, *age.*, V, 36.

Abbâsîlerin Horasan'da başlattığı isyan başarılı olur. Dalga dalga farklı bölgelerde isyanlar patlak verir. Nasır b. Seyyâr (120-131/738-749), Ebû Müslim'i durdurmak için başında kölesi Yezîd'in olduğu bir birliği gönderirse de başarılı olamaz. Yezîd, yaralanır ve esir düşer. Ebû Müslim ona iyi davranır ve yaralarını tedavi ettirir. İyileştikten sonra da yanında kalıp kalmamak konusunda onu serbest bırakır.[466] Onun böyle davranmasının nedeni Emevîlerin, Abbâsîler hakkında söyledikleri İslam dışı oldukları, puta taptıkları, can, mal, namus dokunulmazlıklarına saygı göstermedikleri gibi düşüncelerini bertaraf etmek istemesiydi.[467] Ebû Müslim isyanının meşru olduğunu göstermek için dini motifleri kullandığı,[468] gerekli her türlü manevrayı gösterdiği görülür.

İslam tarihinin gördüğü en önemli ve başarı ile sonuçlanacak bir ihtilalin en önemli liderinin kökeninin köle, en azından azatlı olması konumuz açısından dikkat çekicidir. Köle ve azatlıların Emevîlerin yıkılışında oynadığı rol yadsınamaz bir gerçektir. Emevîlerin mevâliyi *efendi-köle* düzeyinde tutmak istemesi, toplumun tüm kesimleri arasında bir huzursuzluk doğurmuştur.[469] İslam'ın eşitlik öğretisi ile çelişen bu ayrımcı ve ırkçı yaklaşım; Emevîlere karşı kitlesel muhalefetin doğmasına yol açmış ve yıkılışına kadar uzanacak tarihi olayların yaşanmasına zemin hazırlamıştır.

466 Ebû Müslim, "İstersen yanımızda kalırsın, Allah sana doğruyu gösterir, istersen sağ salim efendine dönersin. Fakat bizimle savaşmayacağına ve hakkımızda yalan söylemeyeceğine ve burada gördüklerini dosdoğru anlatacağına dair Allah'a söz ver." dedi. O, efendisinin yanına dönmeyi tercih etti. Taberî, VII, 357-358; İbnü'l-Esîr, *age.*, V, 36-37.

467 Taberî, VII, 358; İbnü'l-Esîr, *age.*, V, 37.

468 Horasan'da isyan bayrağını açtığında emrindeki komutanlara sancak verirken Hac Suresinin 22. ayetini "*Kendilerine savaş açılan Müslümanlara, zulme uğramaları sebebiyle cihat izni verildi. Şüphe yok ki Allah'ın onlara yardım etmeye gücü yeter.*" okudu. Bkz. Kur'an, Hac 22/39.

469 Zeydân, IV, 111.

D. ASKERİ HAYATTA KÖLELER

1. Asker Kölelerin Hizmete Alınması

Hz. Peygamber döneminde silah taşıyan her yetişkin Müslüman, dininin hizmetinde askerlik görevini yerine getirmekle yükümlü idi. Bir sefer esnasında veya dışarıdan gelen bir saldırıya karşı koymak gerektiğinde devlet başkanı sıfatıyla Hz. Peygamber, gönüllüleri askere çağırırdı. Bu gibi durumlarda bir kayıt kütüğü açılır ve her asker adayı adını ve adresini buraya kaydettirirdi. Sonra tespit edilen günde gönüllüler silahları, binekleri, sefer azıkları gibi şeylerle birlikte şehrin dışında tespit edilen bir karargâhta toplanırlardı. Ardından Hz. Peygamber oraya gelir, gönüllüleri denetler çok genç olanları, işe yaramayan ve sefer için gerekli birtakım şartları taşımayan gönüllüleri geri bırakırdı. Her sefer için gerekli insan sayısını o kararlaştırırdı. Kendi bütçesinden kendini donatamayanları ise devlet bütçesinden donatırdı.[470] Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemlerinde gönüllü askerlik esası vardı ve düşmanla savaşma izni veren[471] ilahi buyrukla askeri faaliyetler başlamıştı.[472]

Taberî, Hz. Ömer'in zorunlu askerlik yükümlülüğünü getirdiğini ve Hz. Osman'ın bu uygulamayı devam ettirdiğini söylemektedir. Yine valilere, zorunlu askerlik için her türlü tedbirleri almaları ve savaşa her an hazır olmaları için emirnameler göndermiştir. Düzenli birliklere devlet hazinesinden maaş verilmeye başlanmıştır. Kûfe ve Basra gibi karargâh şehirlerde konuşlanan askerler çeşitli Arap kabilelerine mensuptular ve bu düzenli birlikler Horasan, Sicistan ve Azerbaycan'ın fethinde önemli rol oynamıştır.[473]

Hz. Ali dönemi, iç karışıklıkların arttığı ve askerlik ruhunun zayıfladığı bir dönem olmuştur. Hz. Ali zamanında

470 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1052.
471 Kur'ân, Nisâ 4/77. Daha sonra savaş hukukunu düzenleyen çok sayıda ayet nazil olmuştur. Bkz. Kur'ân-ı Kerîm, Tevbe, 9/42, 49, 122, Hac 22/39-40 vb.
472 Subhî Salih, *İslâm Mezhepler ve Müesseseler Tarihi* (çev. İbrahim Sarmış), İstanbul 1981, I, 363-365.
473 Taberî, III, 478-479, IV, 29, 42, 43, 44, 48, 49, 82, 61-63, 246-247.

ordu teşkilatını meydana getiren askeri birlikler, geniş imtiyazlara sahip Arap kökenli kabile mensupları ile Arap olmayan ikinci ve üçüncü derecedeki mevâli (azatlı köleler) ve kölelerden oluşmaktaydı.[474] Sıffin Savaşı'ndan sonra yapılan bir sayıma göre, Kûfe'de savaşa katılan Arap kökenli askerlerin sayısı 57.000, mevâli ve kölelerin sayısı ise 8.000 olarak verilmektedir.[475] Muâviye ile birlikte askerliğe yeniden çeki düzen verilmeye başlandığı görülmektedir. Emevîlerle birlikte askeri hizmetler karşılığı bol keseden ücretlerin verilmiş olması bu mesleği cazip hale getirmiştir. Askerliğin köle ve mevâli dâhil toplumun tüm kesimlerince bol gelir getiren bir meslek[476] haline dönüştüğünü söyleyebiliriz. Ama mevâli kökenli askerler/savaşçılar efendilerinin veya mevlası olduğu kabilenin adına tutulan divan defterlerine işlenerek kendilerine atâ verilebildiğini hatırlatmakta yarar görüyoruz.[477]

Savaşlarda, ordu teşkilatının aktif bir kesimi sayılan mevâli ile köleler arasında statü ve görevler bakımından bazı farklılıklar görülmektedir. Savaş esnasında azatlı köleler, Arap kökenli askerler gibi daha Ziyâde muharip sınıfta yer alırlardı.[478] Oysa köleler geri hizmetlerde ordunun ve efendilerinin su, yiyecek gibi doğal ihtiyaçlarını karşılama işiyle meşgul olurlardı.[479] Fakat onların az da olsa düşman askerlerine karşı çıktıkları ve hatta mübarezeye katıldıkları görülürdü. Ancak mübarezeye çıkan askerlerin en azından mevâli olması beklenirdi. Nitekim Sıffin Savaşı'nda Abdurrahman b. Muharriz el-Kindî adında bir Iraklı askerin karşısına tanın-

474 Dineverî, *Ahbâr*, 169; Taberî, V, 79; bkz. Bakır, Abdülhaluk, *Hz. Ali ve Dönemi*, Ankara 2004, s. 483.
475 Taberî, *Târîh*, V, 79; Halîfe, s. 116-117. Mevâlî ve köleler için geniş bilgi için bkz. Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, Kahire 1945, s. 86; Bu rakamlar gösteriyor ki iki kesime bağlı askerlerin ordu bünyesinde sekizde bir oranında olduklarını göstermektedir. Bkz. Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, s. 483-484.
476 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 306.
477 Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, XIII, 119; Dakdukî, s. 187; Söylemez, *age.*, s. 218-219.
478 Minkârî, *Vak'at-i Sıffîn*, s. 249, 267, 272-273; bkz. Bakır, s. 484.
479 Minkârî, s. 160, 183-184; İbn Küteybe, *'Uyûn*, I, 179-180; Taberî, *Târîh*, V, 30; bkz. Bakır, a.y.

mayacak şekilde zırhlarla donatılmış bir Şam askeri çıkmış ve mübareze sonucunda Şamlı asker yenik düşmüş ve öldürülmüştü. Iraklı asker, âdet gereği ölen askerin silahı ile zırhını almak isterken onun siyah bir köle olduğunu fark ettiğinde çok şaşırmış ve şöyle demiştir; "*Meğer ben kendimi bir siyah köle için tehlikeye atmışım.*"[480] Bu olay, bir kölenin cesaretini ortaya koyduğu gibi bir hür askerin bir köle ile savaşmasının onur kırıcı bir davranış olarak da telakki edildiğini kanıtlamaktadır.[481]

Azatlı köleler içinde çok cesur ve savaşmayı oldukça iyi bilen askerlerin varlığı bilinmektedir. Minkârî'nin bu konuda verdiği bir habere göre, yine Sıffîn savaşında Hz. Osman veya Ebû Süfyân'ın azatlı kölesi olduğu bildirilen Ahmer adlı Şamlı bir asker, mübareze sonucu Hz. Ali'nin Kisân adlı azatlı kölesini öldürmüş, hatta Hz. Ali'nin üzerine yürümüştür. Hz. Ali bu askeri sıkıca tutup yukarı kaldırmış ve ağır bir darbe ile onu yaralamıştır. Ağır yaralanan bu asker, daha sonra Hz. Ali'nin oğulları Hz. Hüseyin ile Muhammed el-Hanefiyye tarafından öldürülmüştür.[482]

Ordu teşkilatında bir askerin silahını taşıyan atının bakımı ile uğraşan, doğal ihtiyaçlarını yerine getirmeye çalışan ve buna benzer birçok hizmeti birden yapan kölelerin dışında "fe'ale" denilen bazı ücretli işçilerin de istihdam edildikleri görülmüştür.[483] Bu ücretli işçiler hendek veya siper kazmak, yol açmak ve orduya ait eşyaların her türlü yükleme ve indirme işlerine bakmakla yükümlüydüler.[484]

İbn Abbâs, Basra'da olduğu sırada halkı Hz. Ali'nin yanında olmaya çağırmış, askeri kuvvetler hazırlamalarını istemiş ve nüfuslarının büyük bir askeri birliği oluşturacak sayıda ol-

480 Minkârî, *Vak'ati Sıffîn*, s. 276; Taberî, *Târîh*, V, 30; bkz. Bakır, a.y.
481 Araplar savaşlarda mübareze için meydana davet eden ve davet edilen askerlerin soy, sop ve mevki bakımından aynı seviyede olmalarına önem verirlerdi. Vâkıdî, *Megâzî*, I, 68-69; San'anî, *Musannef*, s. 351; *Müsned*, I, 117; Taberî, VII, 265.
482 Taberî, V, 19; Minkârî, *Vak'at-ı Sıffîn*, s. 249;; bkz. Bakır, s. 484.
483 Minkârî, s. 163-164; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 164; bkz. Bakır, a.y.
484 Minkârî, s. 191; bkz. Bakır, s. 485-486.

duğunu, köle ve câriye dâhil edilmeden de 60.000'i aşan askeri birliğin oluşturulacağını söylemiştir.[485] Hz. Ali'nin Muâviye'ye karşı silah altına alınan askerlerinin sayısı 68.200'ü bulmuş bu askerlerin arasında 8.000 mevâli ve köle yer almıştı.[486]

Hz. Ömer zamanında Sicistân fethedildiği zaman çok sayıda esir/köle ele geçirildi. Anlaşma yapılmasına rağmen ihlal edilince şartlar daha da ağırlaştırılarak 40.000 esir alındı. Bir süre sonra bu bölgeye atanan vali Abdurrahman b. Semûre iki milyon dirhem vergi ve iki bin hizmetçi çocuk verme karşılığında onlarla yeni bir anlaşma yaptı.[487]

Kûfe'de konuşlanan asker sayısı Ziyâd b. Ebîhî'nin valiliği döneminde atâ alan 60.000 askere ulaşmış,[488] Haccâc zamanında bu sayı 200.000'i aşmış ama bu askerlerin yarısı atâ alamayan köle ve mevâliden oluşmuştur.[489] Askerlere en az yüzer dirhem maaş bağlanmıştır. Ömer b. Abdülaziz'den sonra mevâliye atâ verildiği[490] ve zaman zaman maaşlara zam yapıldığı görülmüştür. Meselâ Velîd b. Abdülmelik atâlara 10 dirhem zam yaptığı gibi[491] atâlara indirim yaptığından Yezîd b. Velîd'e 'en-Nâkıs' (azaltıcı) denilmiştir.[492]

2. Savaşlarda Köle ve Azatlılar

Hz. Peygamber savaş öncesi ve sonrası hazırlıklar için köle olsun olmasın herkesten yararlanma stratejisi gütmüştür. Nitekim Bedir Savaşı başlamadan hemen önce Bedir'e doğru hareket etmiş ve oraya müşriklerden önce ulaşmıştır. Orada birisi Kureyşli, diğeri Ukbe b. Ebî Muayt'ın kölesi olan iki kişiye rastlanmıştır. Kureyşli olan kaçıp kurtulmuş ancak Ukbe'nin kölesi yakalanmıştır. Kölenin sorgulanması sonucu

485 İbn Küteybe, *İmâme*, I, 144; Taberî, V, 78-79; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 377-381.
486 İbn Küteybe, *age.*, I, 145; Taberî, V, 79.
487 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 23.
488 Belâzurî, *Fütûh*, s. 503; İbn Abdürabbih, *'İkdü'l-Ferîd*, V, 8; Söylemez, *age.*, s. 220.
489 Belâzurî, *Fütûh*, s. 471; Söylemez, *age.*, s. 220.
490 Belâzurî, *Fütûh*, s. 671.
491 Söylemez, *age.*, s. 220.
492 Taberî, VII, 231; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 335; Söylemez, *age.*, s. 222.

müşriklerin sayısı tahmin edilmiştir.[493] Yine Kureyş ordusuna su taşıyan Eslem ve Ebû Yesâr Arîd adlı kölenin dövülerek sorgulanmasını uygun bulmamış ve onlara iyi davranılmasını istemiştir.[494]

Eski savaş yöntemlerinden biri de tarafların kahramanlarının meydana çıkması ve birbirleri ile dövüşmeleriyle (mübareze) savaşın kızıştırılmasıdır. Bazen kölelerin efendileri ile mübarezeye çıktığı görülmüştür. Nitekim Uhud'da iki taraf karşılaştığı zaman ilk atağa geçen Kureyşli Ebû Âmir ile siyahî (Habeşli) kölesi olmuştur.[495] Uhud Savaşı öncesinde Cübeyr b. Mut'im, kölesi Vahşî'den hürriyetine karşılık Hz. Hamza'yı öldürmesini talep etmiştir.[496] Uhud Savaşı'nda Kureyş kabilesi, siyah köleleriyle, kendileriyle ittifak yapan Kinâneoğulları ve Tihâme ahalisiyle birleşmiş ve harekete geçmiştir.[497]

Hz. Peygamber, özürlülerin ahirette sağlıklı ve tüm uzuvları tam bir şekilde diriltilecekleri müjdesini bu savaşta (Uhud) vermiştir. Ayağından özürlü Amr b. el-Cumûh ve iki kölesi şehit düşmüşlerdi. Ayrıca Amr b. el-Cumûh ve iki kölesinin yan yana defnedilmelerini de istemiştir.[498] Yine Uhud Savaşı'nda Müslümanların sancağını taşıyanlar arasında Habeşli bir köleden de bahsedilmiştir.[499]

493 İbn Sa'd, IV, 12; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, XIV, 362; *Müsned*, I, 17, 32; Ebû Dâvûd, "Cihâd" 2665; Taberî, II, 423; Taberânî, *Kebîr*, X, 181; Hâkim, III, 194; Beyhakî, *Delâil*, III, 63, 143, 276.

494 Taberî, II, 436.

495 Taberî, IV, 388.

496 İbn İshâk, s. 331;Vâkıdî, *Megâzî*, I, 217; İbn Sa'd, II, 36; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, XII, 394, XIV, 394; Halîfe, *Târîh*, s. 57; Taberî, II, 501, 525, 526; Zehebî, *Siyer*, I, 176.

497 Taberî, IV, 371.

498 Ayaklarından özürlü olan Amr b. el-Cumûh Hz. Peygamber'e gelerek: "*Ya Rasûlallah! Ne buyurursun, ben Allah yolunda şehit olana kadar çarpışsam, şu ayağımla sağlıklı olarak Cennette yürüyebilecek miyim?*" diye sordu. Hz. Peygamber ona "*Evet*" diye cevabını verdi. Uhud Harbi'nde bu Amr, kardeşinin oğlu ve bir köleleri şehit oldular. Hz. Peygamber; onların naaşlarının yanına geldiği zaman; "*Sanki ben seni Cennette şu sakat ayağın iyileşmiş de yürüyorken görüyor gibi oluyorum*" buyurdu, sonra onunla yeğeni ve kölelerinin birlikte defnedilmelerini emretti. Onlarda birlikte defnolundular. Beyhakî, *Delâil*, III, 265/ 246.

499 Vâkidî, *Megâzî*, I, 225, 228; *Müsned*, I, 353; İbn Sa'd, IV, 12, 111; Taberî, II, 42; Hâkim, III, 246; Beyhakî, *Delâil*, III, 142.

Hz. Peygamber'in azatlısı Şukrân Bedir (o esnada köle idi), Uhud, Müreysi' ve birçok savaşta ganimetlerin korunmasında görev almıştır.[500]

Ebû Seleme, Katan suyuna[501] yakın bir yere bir seriyye düzenledi ve üç tane çoban köle, sürüsü dâhil birçok ganimetle Medine'ye geldi. Hz. Peygamber, devlet hissesini (humus; 1/5) ayırdıktan sonra geri kalanını Ebû Seleme ve askerlerine dağıttı. Bu arada Ebû Seleme, Sâfî isimli köleyi Hz. Peygamber'e hediye etti.[502] Esirler arasında yer alan Fırât b. Hayyân, Hz. Peygamber'e *"Ben Müslüman oldum"* demesi üzerine de serbest bırakıldı.[503]

Hz. Peygamber'den dini kendilerine öğretmek üzere öğretmen verilmesini isteyen Âmir b. Mâlik ve adamları, "Bi'ri Mâûne"[504] denilen mevkide Müslüman tebliğcileri tuzağa düşürdü ve bu olayda 40 kadar Müslüman şehit edildi. Şehitler arasında Hz. Ebû Bekir'in kölesi Âmir b. Füheyre de vardı.[505] Âmir b. Füheyre, Hz. Âişe'nin anneden kardeşi olan Abdullah b. Tufeyl b. Sehberâ'nın kölesi idi. Hicret esnasında Âmir b. Füheyre, Hz. Ebû Bekir'e ait süt develerini gütmüş, geceleyin süt develerini onların yanına kadar getirip sağmış ve süt ikram etmiştir.[506]

500 İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 265, 266.
501 Katan Seriyesi sonrasında Ebû Seleme vefat etti. Ebû Seleme; adı Abdullah olup babası Abdülesed b. Hilâl'dir. Rasûlüllah'ın, Hamza İle birlikte süt kardeşi idi. Onları Ebû Leheb'in cariyesi Süveybe emzirmiştir. İlk Müslümanlardan olup Habeşîstan'a da göçtü. Bunun Ömer, Zeyneb gibi çocukları da ashâbtandır. Bu seferin ardından vefat etti. İbn Sa'd, I, 88, III, 10.
502 Vakîdî, *Megâzî*, I, 340, 343; İbn Sa'd, II, 50; Beyhâkî, *Delâil*, III, 319, 321.
503 Taberî, IV, 361.
504 İbn Hişâm, III, 204, 207; Taberî, II, 80; Beyhakî, *Delâil*, III, 338. Bi'ri Mâûne (Maûne Kuyusu)nun nerede olduğu hakkında çeşitli rivayetler vardır. Kimine göre, Medine Mekke arasındaki Ebiâ dağları arasında, kimine göre, Âmir b. Sa'sa'aoğulları yurdunda, kimine göre Âmiroğulları yurdu ile Süleymoğulları taşlığı arasında, kimine göre de Süleymoğulları ile Kilâboğulları yurdu arasında bulunan bir kuyudur. Bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 302.
505 İbn Hişâm, III, 207; İbn Küteybe, *Meârif*, s. 177; Taberî, II, 546; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 285; *Tenbîh*, s. 90; Ebû Nu'aym, *Hilye*, I, 109, 389; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, III, 211; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 590.
506 İbn Sa'd, III, 211-212; İbn Küteybe, *Meârif*, s. 177; Belâzurî, *Ensâb*, I, 195; Taberî, II, 376-377; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, III, 52; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 590.

Savaş stratejisi için son derece önemli olan hendek kazma fikrini ortaya atan azatlı kölelerden Selmân-ı Fârisî oldu. Büyük güçlük ve zorluklarla hendek kazıldı. Bu tür işler genelde köleler tarafından yapılırken Müslümanlar, hep birlikte bu işin üstesinden gelmiştir.[507] Hendek Savaşı'nda Kureyşliler köleleri ve kendileriyle ittifak yapan çevre kabilelerle birlik olmuş ve böylelikle sayıları dört bine hatta on bine ulaşmıştı. Müslümanlar toplumun her kesiminden sayıları üç bini bulan bir kuvvetle düşmana karşı koymuştu.[508]

Müstalikoğulları Gazvesi[509] sonucunda esirler arasında bulunan kabile reisi Hâris b. Dırâr'ın kızı Cüveyriye, sahabiden Sâbit b. Kays'ın hissesine düşmüştü. Cüveyriye, onunla mükâtebe yapmak istemiş ve Hz. Peygamber'den kitabet bedeli konusunda yardım istemiştir. Hz. Peygamber ona: "*Bundan daha hayırlısı için ne dersin?*" demesi üzerine Cüveyriye: "*O ne olabilir ki ya Rasûlallah?*" diye sordu. Hz. Peygamber; "*Senin kitabet bedelini öderim, sonra da seninle evlenirim*" cevabını verince, Cüveyriye bu teklifi memnuniyetle kabul etti. Hz. Peygamber'in bu yaklaşımı askerler arasında büyük bir karşılık buldu ve herkes ellerindeki esirleri "*Hz. Peygamber'in hısımlarıdır*" diyerek serbest bıraktı. Bu bakımdan "*Kavmi için Cüveyriye'den daha mübarek hiçbir kadın olmadı.*" denilmiştir.[510]

Hayber Fethi esnasında ilginç bir olay yaşandı. Hayber'de olup bitenleri merak edip gelen ve Müslüman olan Habeş asıllı siyahî bir köle, efendisine ait bir davar sürüsü ile Müslümanlara teslim olmuştu. Ancak Hz. Peygamber, o köleye "*Koyunlarını efendinin alabileceği bir yere bırak dedi*" ve o da

507 *Müsned*, III, 170, 187, 244, 278, 288, VI, 289, 315; Buhârî, "Cihad" 33, "Megâzî" 29; Müslim, "Cihad" 99 (1788); Taberî, II, 566; Beyhakî, *Delâil*, III, 410, 411, *Sünen-i Kübrâ*, VII, 43; Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I, 308.

508 Vâkıdî, s. 441, 445; Kureyşlilerin yanında sayıları 4.000'i bulan Ehâbiş adlı siyahî kölelerden söz edilir. Taberî, II, 565, İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, III, 228.

509 Vâkıdî, I, 405.

510 İbn İshâk, s. 284; Vâkıdî, I, 405; İbn Sa'd, X, 113-115; Taberî, II, 610; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 81-82; Zehebî, *Târîh*, I, 259; Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I, 314; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 227.

bunu yerine getirdi. O köle Müslüman askerlere dâhil oldu ve o esnada şehit düştü.[511] Ebü'l-Lahm'ın kölesi 'Umeyr'e de Hayber ganimetlerinden bir pay verildi.[512]

Hz. Peygamber, Hayber ile Medine arasında üç gece ikamet ederek Hz. Safiye ile düğününü yaptı. Müslümanlar, *"Safiye'nin Efendimiz'in 'câriyesi' mi, yoksa hanımı olarak 'Mü'minlerin Annesi' sıfatını mı aldığı"* hususunu konuşmuşlar ve kendi aralarında, *"Eğer onu hicaba büründürmezse o zaman câriye olarak almıştır, hicaba büründürürse o da mü'minlerin annelerinden biri olmuştur"* demişlerdi. Ordu, Medine'ye doğru harekete geçince Hz. Peygamber devesinin hörgücünde kendi oturduğu yerin ardında Safiye'ye de yer hazırlattı ve onun artık görünmemesi için insanlarla arasına örtü çektirdi.[513] Hz. Safiye'ye hizmet etmesi için bir cariye verdi.[514]

Şucâ' b. Vehb'in düzenlediği bir seriyye sonrasında ele geçirdiği ganimetler içinde bir câriye vardı ve bu câriyeye kabilesi ile kendisi arasında tercih yapması istenince hiç tereddütsüz Şucâ''nın yanında kalmayı tercih etti.[515]

Hz. Peygamber, Zeyd b. Hârise komutasında; Müslümanlara karşı sürekli düşmanca davranan Arap kabilelerinden Gatafân'ın başlıca kollarından Sa'lebeoğulları'nın üzerine (3/624 Rebiülevvel/Eylül), Züâmeroğulları üzerine (5/626 Muharrem/Haziran) iki seriyye gönderdi. Sa'lebe üzerine tekrar harekete geçildi (6/627 Rebiülahir/Ağustos ve Cemaziyülevvel/Kasım aylarında) Tarefe mevkiinde zafer kazanıldı.[516]

511 İbn Hişâm, III, 368; İbn Sa'd, II, 118; Belâzurî, *Fütûh*, I, 34; Taberî, III, 14, 15; Beyhâkî, *Delâil*, IV, 226.

512 Ebû Dâvûd, 2737; Tirmizî, "Siyer" 9 (1557); Hâkim, I, 327; II, 131; Beyhakî, *Delâil*, IV, 242.

513 İbn Sa'd, II, 102, VIII, 122, X, 116; Buhârî, "Megâzî" 37; Müslim, "Nikâh", 84 (1365); Belâzurî, *Fütûh*, s. 35, 36; Taberî, III, 14; Beyhakî, *Delâil*, IV, 229; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, III, 294; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 334-335.

514 *Müsned*, III, 187; Ebû Dâvûd, "İmâre", 20, 21 (2998); İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 105; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 289.

515 Vâkıdî, s. 754; İbn Sa'd, II, 127, III, 89; Taberî, III, 29; Zehebî, *Târîh*, IV, 152-153.

516 İbn Sa'd, III, 40; Mahmudov, Elşad, "Taref Seriyyesi", *DİA*, İstanbul, 2011, XL, 17-18.

Hz. Peygamber, Zeyd'i, 7/629 yılında Cüzâm ve Nahl bölgesine seriyye için gönderdi. Mûte savaşında ise onun Cafer b. Ebû Talib'den sonra ordu komutanı olmasını istedi. Zeyd, Mûte Savaşı'nda şehit düştü.[517] Hz. Ebû Bekir, Zeyd'in oğlu Üsâme 'nin ordu komutanı olarak sefere çıkmasında bir sakınca görmedi.[518] Hz. Peygamber döneminde köle ve mevâli içinde savaşa katılanlara da ganimetten pay verilirdi.[519] Horasan bölgesinde Araplarla birlikte savaşa iştirak eden mevâliden haraç alınmadı, onlara ganimetten pay verildi ve kendilerine maaş bağlandı.[520]

Emevî askeri teşkilatı genel yapısı itibariyle Bizans askeri teşkilatıyla benzerlik arz etmektedir. Ordu beş bölümden oluşmaktaydı; 1.Merkez kuvvetleri, 2.Sağ kanat, 3. Sol kanat, 4.Öncüler ve 5. Artçılar. Bu kuvvetlerin teşkili başlangıçtan beri saf şeklindeydi. Bu yapı son Emevî Halifesi II. Mervân (744-750) zamanına kadar devam etmiştir. Bu yapıyı II. Mervân, "Kurdûs" adını taşıyan küçük askeri bölükler şekline dönüştürmüştür.[521] Gerek silah, gerekse şekil itibariyle Müslüman bir asker ile Bizanslı bir askeri ayırmak kolay değildi. Merkezde yani Şam'da üstlenmiş kuvvetlerin esasını Suriyeli Arap ve Araplaşmış askerler oluşturuyordu. Yine Basra ve Kûfe önemli askeri karargâh şehirleriydi. Özellikle doğuya doğru gidildikçe teşekkül eden ordunun çoğunluğu ise devşirme usulüne uygun olarak mevâli ağırlıklıydı.[522]

İlk deniz savaşlarına katılanların çoğu muhacirler ve mevâli kökenlilerden oldu. Kıptî denizciler ise muharipler

517 Halîfe, s. 43; Taberî, III, 36-37; İbn Manzûr, *Muhtasar*, I, 204, II, 41; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 260.
518 İbn Sa'd, III, 43, IV, 58-61; Halîfe, s. 54; İbn Manzûr, *Muhtasar*, II, 201; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 251.
519 Hz. Peygamber, Ümmü Eymen'e ve Enes b. Mâlik'in annesine ganimetten pay vermiştir. Müslim, "Cihâd", 70 (1170); Tirmizî, "Siyer" 9 (1557); Belâzurî, *Fütûh*, s. 36, 40.
520 İbn Sa'd, III, 44.
521 Taberî, III, 291; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, V, 3; İbn Haldûn, *'İber*, III,165, 195.
522 Taberî, IV, 48, 49; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 328-239, III, 105.

arasında yer almadı.[523] Yunan asıllılar içinde geometri uzmanı olanlar gemi yapımında da usta olarak görev yaptı.[524] Nil üzerindeki Ravza adasındaki tersaneye Kıptîler kereste temin etti.[525]

Deniz kuvvetleri oluşturulurken zamanın usul ve kaidelerine uygun olarak Bizans örnek alınmıştı. Her bir savaş birimi her iki yanda da 25 kürekçisi olan bir çektirmeden oluşuyordu. Her kürek başında iki çekici bulunuyordu ki bir gemide yüzü aşkın silahlı kürekçi bulunmaktaydı. Asıl savaşçı leventler ise güvertede konuşlanmıştı.[526]

Emevîler tersanelerde, işçi, kalfa, usta ve mühendis olarak Grek, Kıptî ve Grekleşmiş Suriyelilerden istifade etmiştir. Çünkü onların denizcilikteki tecrübeleri çok eskilere dayanmaktadır.[527] Muâviye 42/662 yılında pek çok İranlıyı (Farsları) Baalbek, Humus gibi şehirlerden alarak kıyılardaki Sûr, Akka vs. sahil şehirlerine yerleştirmiştir.[528]

Emevîler döneminde kabileler arasında yarış ve koyu taassup hâkim olduğundan Arap ordularının başına azatlıların atandığı nadiren görülmüştür.[529] Sosyal ve kültürel alanda, ticaret ve sanatta Arapların önüne geçen mevâlinin başlarına bir de komutan olarak atanması Arapları ve özellikle yöneticilerini oldukça rahatsız ediyordu. Kabile esaslı bir savaş taktiği güden Arapların başlarında kendilerinden bir komutanın olmasını istemelerini de doğal karşılarsak; bu ve benzeri nedenlerle Arap komutanın altında savaşılması bize mantıklı gelebilir.[530] Emevîlerde Arap milliyetçiliği ve kabilecilik taassubunun giderek yaygınlaştığını, azatlılar ve mevâlinin komutan olarak görevlendirilmesinin önünde sosyo-psikolojik engellerin olduğunu söyleyebiliriz.

523 *İslâm'da Devlet İdaresi*, s. 353.
524 İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 341.
525 Fehmî, s. 75.
526 *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, s. 356-357.
527 İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 341.
528 Belâzurî, *Fütûh*, s. 161.
529 Mikdâd, s. 259.
530 Mikdâd, s. 259.

Azatlılardan olup önemli askeri görevlere atananlar da vardı. Horasan bölgesinde Maskala'nın bir azatlısının 7.000 kişilik mevâli birliğine komuta ettiğini[531] görüyoruz.

Abdülmelik döneminde Kuzey Afrika'da Berberi birliklerine, Veddâh isimli bir azatlı komutanlık yaptı.[532] Musa b. Nusayr'ın Endülüs'ün fethi hazırlıkları çerçevesine keşif için gönderdiği Ta'rîf b. Mâlik[533] ile sonra da fethi için gönderdiği Târık b. Ziyâd, Berberi asıllı (azatlı köle) komutanlardı.[534] Târık b. Ziyâd, Endülüs'te ilk önemli zaferini kazandı ve Vizigot kralı Rodrigo öldürüldü (92/711).[535] Önemli komutanlarından biri olan Ali b. Muhammed doğuya yönelik fetih hareketlerinde önemli bir rol aldı.[536] Velîd b. Abdülmelik'in silahtarı (harbecisi) Himyerîli Kudâî Hasin'in azatlısı Ebü's-Seken'di.[537]

Haccâc b. Yusuf, Vâsıt şehrini kendine merkez yaptıktan sonra şehre yerleşecek olanların üzerindeki hassasiyetini gösterdi ve ağırlıklı olarak Suriyeli Arapları tercih etti, yabancılar arasında ise özellikle Kesker'den Çinlilerin (belki de Türklerin) yerleşmesine izin verdi. Bunun için kazılan bu kanala "Çin Nehri" denilmektedir.[538]

531 Taberî, VI, 512; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 240, 301, IV, 33; Mikdâd, s. 259; Mısrî, s. 53.

532 Cemal Cevdet, *el-Evdâü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye li'l-Mevâlî fi Sadri'l-İslâm*, Amman, 1409/1989, s. 130.

533 İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 266; Mısrî, s. 50.

534 Târık, Tanca valisi olduğunda emrinde 27.000 Arap, 12.000 Berberi asker vardı. İbn Haldûn, *'İber*, VI, 144. Endülüs'e fethe çıkarken 12.000 kişilik ordunun içinde Arapların sayısı 300 idi. İbn Kesîr, *Bidâye*, XII, 442-443; bkz. Mısrî, s. 49.

535 İbn Küteybe, *İmâme ve's-Siyâse* (Neşr. Halil el-Mansur), Beyrut, 1997, s. 237-238.

536 Ali b. Muhammed'in annesi Kurrâ, Rey taraflarında yaşayan Benû Esed kabilesine mensuptu. Onun babaannesi ise Sind'li bir cariyedir. Taberî, IX, s. 410.

537 Halîfe, s. 197.

538 Belâzurî, *Fütûh*, s. 407.

II. BÖLÜM
EKONOMİK HAYATTA KÖLE VE CARİYELER

A. EKONOMİK HAYATTA KÖLE VE CARİYELER

İslam öncesi dönemde tüm dünyada olduğu gibi Arap yarımadasında da kölelik müessesesi oldukça yaygındı. Köleler, siyasi, sosyal ve iktisadi bakımlardan hür insanlardan aşağı bir statüde kabul edildiği için, bedensel güç ve emek gerektirici en ağır işleri görürlerdi. Yoğun emek ve çaba isteyen işlerin başında tarım, hayvancılık ve el sanatları gelmekteydi. İslam'ın gelmesiyle kölelik devam etmekle beraber, her şeyden önce onların insan oldukları, dolayısıyla onların birtakım haklara sahip oldukları, şartlar ne olursa olsun onlara insan muamelesi yapılması, haklarına riayet edilmesi ve keyfî davranılmaması emredildi.

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra Müslümanların konumları ve ekonomik durumları düzelmeye başladı. İlk İslam fetihleriyle birlikte, elde edilen ganimet ve vergi gelirlerinde artış görüldü. Gelirlerin topluma yansıması ile birlikte ekonomik hayat canlandı.[1] Bizans ve Sâsânîler'in hazinelerinden akan servet, çok alt gelir durumundaki mücahit ve yakınlarına intikal etti. Hz. Ömer'le birlikte ihdas edilen divan ile bu gelirlerin adil ve hakkaniyet ölçüsünde dağıtımı gerçekleştirildi. Yeni fetihler ve elde edilen yeni gelir kaynakları sayesinde, Müslümanların yaşam standartları yükseldi. Refahın yükselmesiyle de yeni ihtiyaçlar listesine, kölelerin de eklendiğini görüyoruz. Toprağa yatırım ve yeni iş alanları için bunları işletecek en ucuz iş gücüne sahip olmak mantıklı geliyordu. Bu duruma en elverişli sosyal sınıf hiç şüphesiz kölelerdi.[2]

1 Ebû Yusûf, s. 591; Yahyâ b. Âdem, s. 42; Belâzurî, *Fütûh*, s. 382, 383; Bağdâdî, *Tarih*, I, 8; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 336, 337; Harekât, *Siyâse*, s. 133.

2 Kallek, *Asrı Saadette Yönetim Piyasa İlişkisi*, s. 108.

Hz. Ömer, sahabi arkadaşları başta olmak üzere tüm Müslümanları servet içinde boğulma ve debdebeli bir hayat sürme konusunda uyarmıştır. Valiler dâhil pek çok yöneticinin özel hayatına dikkat etmesini istemiş ve özellikle kısa sürede elde edinilen para ve mülklerin hesabını sormuştur. Hz. Ömer, valilerinden Ebû Ubeyde'yi Şam'da ziyaret ederek; yerinde durum tespitinde bulunmuştur. Onun çok mütevazı yaşantısını görünce de "*Sen hariç dünya hepimizi değiştirdi*" demekten kendini alamamıştır.[3] Bazı kaynaklarda Ebû Ubeyde'nin; bir kölesi, atı ve hayvanı olması dahi eleştirilmiştir.[4] O devirde, neredeyse her evde bir kölenin bulunabilme ihtimali vardı. Çünkü sahabi içinde en mütevazı ve dünya malına önem vermeyen, züht sahibi biri olarak bilinen Ebû Zer el-Gifârî'nin de hizmetini sürdüren bir câriyesi vardı.[5]

İslam toplumunda yaşayanlar genelde "avam" ve "havas" şeklinde sınıflandırılırdı. Toplumun ileri gelenleri olarak; halife ve yakınları, vezirler, emirler, kadılar, âlimler düşünülürken; esnaf ve sanatkârlar, çiftçiler, askerler, köleler ve diğerleri ise yönetilen ağırlıklı olanları meydana getirirdi. Emevîler zamanında İslam toplumu Müslümanlar, Zimmîler ve köleler olmak üzere başlıca üç tabakadan meydana geliyor, çoğunluğu teşkil eden Müslümanlar da İslamiyet'in ilk unsuru olan fatih Araplarla, fetihlerden sonra İslam'a giren ve "mevâli" denilen Arap dışı unsurlara ayrılıyordu.[6] İslam ülkesi, çok geniş bir coğrafyada yaşayan Arap, Fars, Türk ve Berberi gibi farklı etnik gruplarla; Müslüman, Hıristiyan, Yahudi ve Mecusi gibi değişik dinleri bir arada tutuyordu. Farklı sosyal ve kültürel dokuların bir arada yaşayabildiği çoklu bir sistem egemendi.

3 İbn Abdülber, *İsti'âb*, IV, 121; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 206; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XI, 271; Zehebî, *Siyer*, I, 16-17; Gazzâlî, Ebû Hâmid Hüccetü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed (505/1111), *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* (çev. Mehmed A. Müftüoğlu), İstanbul ts., III, 260; Kallek, s. 252.

4 *Müsned*, I, 196; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XI, 271; Zehebî, *Siyer*, I, 13; Heysemî, X, 253; Kallek, s. 252.

5 İbn Sa'd, IV, 235; İbn Ebû Şeybe, VII, 125; Ebû Nu'aym, I, 163; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XXVIII, 307, 308; Zehebî, *Siyer*, II, 57, 76-77; Heysemî, IX, 331; Kallek, s. 253.

6 Yiğit, İsmail, "Emevîler", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 87-104, 100.

Bu sistem etkileşim ve değişimi hızlandırmıştır.[7] Fetih hareketlerinin devam etmesi, savaş esirlerinin köleleştirilmesi ve köle ticaretinin yaygınlaşması genel nüfus içindeki köle oranını artırmıştır. İranlı, Kuzey Avrupalı (Slavlar), Rum ve diğer etnik gruplar yanında Afrika kökenliler, kölelerin çoğunluğunu oluşturmuştur. Emevîler döneminde Mısır, Kuzey Afrika ve Arap Yarımadası'nda yer alan birçok kent, köle alışverişinin yapıldığı önemli merkezlere dönüştü.[8]

Emevîler, askeri yöntemlere daha sık başvurdukları ve ele geçirdikleri esirleri köleleştirdikleri görülmüştür. Fethedilen yörelerden elde edilen ganimetler sayesinde zenginleştiği görülen mücahitler/askerler ve diğer ahali, büyük servetlerle, mal ve mülke sahip oldular. Arazilerinde, ticarethanelerinde ve malikânelerinde köle istihdam ettiler. Yeni Müslüman seçkinlerin tarım, zanaat, askerlik ve birçok alanda kendi adlarına çalışan çok sayıda köleleri vardı. Başta halifeler, valiler ve yüksek rütbeli memurlar, zengin kişiler ve toprak sahipleri işlerini köleleri eliyle yürütüyorlardı. İşlerin aksamaması için de kalifiye ve zor şartlara dayanıklı ucuz işçilerin/kölelerin ayrıştırıldığı ve satıldığı pazarlara ihtiyaç duyuluyordu.[9]

Köle gurubunu oluşturan beyaz köleler, ilk dönemlerde Fars ve Rum uyruklulardandı. Sonraları bunlara Berberi, Slav ve Türkler de katıldı.[10] İlerleyen zamanda Türk, Deylemli ve Kürt asıllı beyaz kölelerin siyaset ve harp sanatında etkinliklerini artırdığını[11] görüyoruz. Siyahî kölelerin sayısında da hicri birinci asırdan itibaren artış söz konusu olmuştu. Siyahî kölelerin ucuz maliyetli ve zor şartlara dayanıklı fiziki özelliklere sahip oluşları tercih edilmelerine neden olmuştu. Güçlü

7 Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, I, 146-147.

8 Ahmed İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi'ş-Şâm*, Kahire 1984, s. 320-321; Dürrî, s. 63-64; Cahen, s. 117; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 196.

9 Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 198.

10 Adam Mez, *age*, s. 197-198.

11 Ya'kûbî, *Buldân*, s. 260. Sayılan bu toplulukların sayısı ve etkinliği Emevîlerin sonlarına doğru giderek artmıştır. Abbasiler döneminde bu topluluklar arasında nüfuz mücadeleleri başlamıştır. Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbasiler", *DİA*, İstanbul 1998, I, 31-48, 46.

ve dayanıklı oluşları neticesinde tarla ve çiftliklerde çalıştırılırlardı. Siyahî kölelerin zorluklara karşı dayanıklı olmaları ve efendilerine sadakatleri askeri birlikler içindeki oranlarını da artırdı.[12] O dönemde siyahî köleler; sözlerinde duran, efendilerine ve reislerine samimi bir şekilde bağlı insanlar olarak tanındıkları kanaatindeyiz.[13]

1. Erken Dönem İslam Tarihinde Genel Ekonomik Durum

Arap yarımadası çok geniş bir alana sahiptir. İslamiyet'in doğduğu topraklar Mekke, Medine ve Tâif gibi birkaç şehri içine alan Hicaz bölgesini oluşturur. Arap yarımadasında dağınık halde yaşayan göçebe (bedevî) topluluklar nüfusun büyük kısmını teşkil ederlerdi. Ev veya çadırın temsil ettiği aileler; aşiretleri, aşiretler; kabileleri meydana getirirlerdi. Aşireti oluşturan insanlar aynı kanın çocukları olarak kabul görürlerdi. Bunların hepsi tek bir reise, kabile şeyhine itaat ederler ve çoğunlukla aşiretlerin ismi kendisine nispet edilen en yukarıdaki dedeye bağlanırdı.[14] Kabilenin serveti kabilenin ortak malı sayılırdı. Herkes ihtiyaçları ölçüsünde o mallardan yararlanabilir ve güçleri nispetinde bu serveti artırmak için çalışırlardı. Ev ve çadır içerişindeki mütevazı eşyalar, ticari mallar ile sürüler sahibinin mülkü kabul edilirdi. Su, otlak, ekili araziler ise bütün kabilenin ortak malı sayılırdı.[15]

İslamiyet'in doğduğu Mekke'de halk ekseriyetle ticaret ile meşguldü. Hz Peygamber de ticaretle uğraştı ve bu maksatla da birçok ticari yolculuk yaptı.[16] Kureyş Suresi'nde bu konuya dikkat çekildi ve Kureyş'in ticari faaliyetlerine işaret edildi.[17] Bu yolculukların birinde Hz. Hatice'nin kölesi Meysere ken-

12 Zenci köleler Doğu Afrika ve Habeşîstan kıyılarından Kızıldeniz yoluyla Arabistan'a getiriliyordu. Yemen'deki Aduli limanı köle ticaretinin yapıldığı önemli bir merkezdi. Fakî, *Yemen*, s. 278-284.

13 Câhız, *Resâil*, I, 195; Zenci köleler ev işlerinde, efendilerine ait arazilerde ve iş yerlerinde çalıştırılıyorlardı. Arapların tüm kutlama ve eğlence törenlerinde gerek çalgıcı ve gerekse dansçı olarak tercih ediliyordu. Fakî, *age.*, s. 278.

14 Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-Ereb*, s. 16, 20-22, 39 vd.

15 *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, I, 144-145.

16 İbn Hişâm, *Sîre*, I, 224.

17 Kur'ân, Kureyş 106/1-4.

disine eşlik etti ve onunla birlikte Şam'a kadar gitti.[18] Bu dönemde kölelerin efendileri adına ticari faaliyetleri yürüttükleri bilinmektedir. Halife ve devlet erkânı başta olmak üzere çoğu kimse ticari faaliyetlerini köleleri eliyle yürütürlerdi. Mesela sahabiden Hatib b. Ebû Belta'a, erzak ticareti ile meşguldü. Ona hem işlerinde yardım eden, hem de onun adına işlerini sevk ve idare eden çok sayıda kölesi vardı.[19]

Kölelerin çeşitli işlerde çalıştırılması yanında alınıp satılması söz konusuydu. Geçmişte de köle ticaretinin yapıldığına değinen birçok ayet ve hadis bulunmaktadır. Kur'ân'da, Hz. Yûsuf'un kardeşleri tarafından ticari bir mal gibi görülüp köle tacirlerine, üstelik çok ucuz bir bedelle (parayla) satıldığı konu edilir.[20] Bu ayet bir olguya işaret etmekte, yoksa bundan insanların istediklerini köle diye satabileceğini söylemek doğru değildir.

İslamiyet'in doğuşundan önce de başta Kureyş kabilesi olmak üzere Mekkelilerin, Rum ve Fars menşeli çok sayıda beyaz esiri, kış ve yaz devam eden ticari seferlerinde satın aldıkları ve bunları Hicaz'daki Medine, Mekke ve Tâif gibi şehirlerde pazarladıkları bilinmektedir.[21] Hz. Muhammed'in tüccar amcası Ebû Tâlib ile birlikte ticaret yaptığı ve bu amaçla küçük yaşlarından itibaren ticari yolculuklara çıktığı, babası ve dedesi dâhil aile geçmişinde tacirlerin olduğu kaynaklarda geçmektedir.[22]

Yeni kölelerin yasal yollardan sağlanması için kullanılan en önemli yöntem satın almaydı. Köleler İslam dünyasına komşu olan ülkelerden satın alınabiliyor ve İslam ülkesinin büyük şehirlerine kadar getirilerek buralardaki köle pazar-

18 Taberî, II, 280; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XXVII, 51.
19 İbn Sa'd, III, 106-107; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 138; Zehebî, *Siyer*, II, 43, 45; Kettânî, II, 260; Kallek, s. 260.
20 Kur'ân, Yusuf 12/19-20. Hz. Yusuf'u kuyuda bulup Mısır'da satan ticaret kervanı develerle Gilead'dan Mısır'a baharat, pelesenk ve mür götüren İsmaililere aitti. Tevrât, Tekvîn 37/25, 28, 36.
21 Kalkaşendî, *Nihâyetu'l-Ereb*, s. 466; Sa'îd Megaverî, "Arapça Papürist Metinleri Işığında İslâmi Dönemde Cariyelerin Satışı ve Azat edilmesi", s. 447.
22 Kallek, s. 3 vd.

larında satışa çıkarılıyordu. Emevîler döneminde ise köleler lehine atılan adımların görmezden gelinmiş ve Arap olmayan Müslümanlara adeta köle muamelesi yapılmıştır. Roma İmparatorluğunda yeni toprakların fethi ya da saldırgan barbarların geri püskürtülmesi sonunda dışarıdan da köleler geliyordu, ama içeriden gelenlerin sayıları daha fazlaydı. Ancak İslam İmparatorluğu'nda bu mümkün değildi. Kölelik vardı, ama azat edilme olayının yaygınlığı ve fetihlerin bir noktadan sonra durması gibi sebeplerle, kölelerin satın alınması daha çok gündeme gelmiştir. İslam, kölelerin öldürülmesine, sakat bırakılmasına müsaade etmemiştir. Saray ve malikânelerdeki hadımların çoğunluğu yakın memleketlerde hadımlaştırılarak pazarlanabilmiştir.[23]

İslam öncesi Mekke toplumunda köleler, sanat, ticaret ve tarımda kullanılmıştır. Câriyelerden doğan bazı çocuklarda eğer üstün yetenek görülürse kendi neseplerine katma, onu evlat edinme âdeti de yaygındı. Mevâli, her ne kadar özgürleşmiş köle ve câriye olsa da azat edenlerle kan bağı kurulmaksızın da kendileriyle bir aidiyet kurulabilmiştir.[24] İslamiyet'in kölelikle ilgili aldığı radikal kararlardan biri de kendi bedelini ödeyip özgür olabilme (mükâtebe) hakkına kavuşulmasıydı.[25] Ticarete dayalı ekonomiye sahip Mekke ile nispeten ticarete dayanan Medineliler için bu önemli bir adımdı. Kölelerin mükâtebe yapabilmesi ve bunun hukuki bir temel üzerine oturtulması son derece önemli olmuştur.[26]

Hz. Peygamber'in döneminde başlayıp; Dört Halife ve Emevî dönemlerinde artarak devam eden fetihler sayesinde alt gelir katmanında bulunan pek çok mücahit zenginleşmiştir. Bu zenginlik beraberinde yeni talepleri ve ihtiyaçları doğurmuştur. Kölelere ve câriyelere sahip olma arzusu da toplumda giderek artmıştır. Maliyeti düşük ama kârı büyük olan kölelerin arazilerde çalıştırılabilmesi, ev işleri dâhil ki-

23 Lewis, *Ortadoğuda Irk ve Kölelik*, s. 22.
24 Ebû Dâvûd, "Talâk", 29, 30 (2264, 2265).
25 Kur'ân, Nûr 24/33.
26 *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (Hzr. Heyet), İstanbul 1986, I, 262-263.

şisel hizmetlerde kullanılabilmesi hatta efendi namına ticari faaliyetlerde bulunabilmesi[27] gibi etmenlerin köle edinmeyi kamçıladığını söyleyebiliriz.

Tarıma dayalı ekonomik faaliyetler yürüten Ensâr ile ticari faaliyetleri yoğun olan muhacirler arasında kurulan güç birlikteliği, Medine ticaretinde Müslümanları daha etkin kılmıştır. Hz. Peygamber'in Ensâr-Muhâcir Kardeşliği (Muâhât) Projesi ile sosyal ve siyasal alanda atmış olduğu diğer birtakım adımlar sayesinde, Medine'de hayat canlandı ve ticaret de gelişti.[28] Bu kardeşlik projesinde azatlılardan Bilâl-i Habeşî ile Medine'nin varlıklı ailelerinden Ebû Rüveyhâ Abdullah b. Abdurrahman el-Has'âmî kardeş sayılmıştır.[29] İlk Müslüman azatlılardan Ammâr b. Yâsir gibi çilekeş biriyle damadı Hz. Ali'yi kardeş ilan etmiştir.[30] Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanında İslam ülkesinin merkezi Medine idi. Devletin başkentinin Medine olması şehrin sosyal ve ekonomik yönden cazibesini artırmıştı. Fetihlerle şehre getirilen esirler/kölelerin sayısı oldukça fazlaydı. Şehrin sadece nüfusu değil yaşam şartlarında da büyük değişimler yaşandı. Şehirde kültür ve sanat etkinlikleri de denilebilecek eğlence sektörü doğdu ve toplumun önemli bir kesimini etkisi altına aldı.[31] Eğlence sektöründe köle ve câriyeler oldukça etkin olmuştur. Onların şarkı ve türkülerle halkı eğlendirmeleri fazla yadırganmamıştır. Giyim, kuşam, yeme içme dâhil birçok konuda onlara, toplum ve devlet yöneticilerinin yaklaşımı, hürlere oranla daha esnekti. Hz. Ali'nin başkenti, Medine'den Kûfe'ye

27 Kallek, *Asr-ı Saadette Yönetim Piyasa İlişkisi*, s. 106-108. Hz. Ömer zamanında Kûfe valiliği yapan Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'nin azledilme sebebinin onun adına ticaret yapan kölesi hakkında çıkan yolsuzluk iddiaları olmuştur. İbn Küteybe, *İmâme*, I, 162; Taberî, V, 157; İbn A'sem, *Fütûh*, IV, 283; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 426; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 433, 434, III, 85.
28 Kallek, s. 194.
29 Belâzurî, *Ensâb*, I, 187; Fayda, Mustafa, "Bilâl-i Habeşî", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 152-153, 152.
30 İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 256-257; Taberî, II, 409.
31 Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, II (s.) 753. Medine bir rivayette 2000 mevâli ile 3000 köle ve cariyenin yaşadığı toplam 30.000'i aşan bir nüfusa erişmiştir. Bkz. Faysal, Şükrü, *el-Mücteme'atü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'l-Evvel*, Kahire 1952, s. 32; Medine'nin nüfusu %100 ile 600 arasında artmıştır. Bkz. Kettânî, III, 206.

ve ardından Emevîlerin Şam'a taşımaları, şehrin jeopolitik önemini azaltıp gücünü zayıflatmıştır.[32]

Vergi, ganimet vs. gelirlerin temininde ve korunmasında köle/azatlılardan faydalanıldığını görüyoruz. Hz. Peygamber, toplanan zekât ve vergi gelirlerinin artması üzerine birtakım önlemler aldı ve bu iş için (azatlılardan) Bilâl-i Habeşî'nin de bulunduğu üç kişiyi görevlendirdi.[33] Yine ganimetleri korumak ve dağıtmak üzere özellikle de esirlerin başında azatlı kölesi Şukrân'ı âmil olarak vazifelendirmesi,[34] köle ve azatlıların mali konularda önemli görevler alabileceğini gösterdi. Hz. Ömer zamanından itibaren halifeler, haraç toplamak için vali ve komutanlardan ayrı olarak bağımsız memurlar tayin etmeye başladılar.[35] Azatlılardan Mücâşî, haraç memuru olarak Irak'ta (Basra ve Kûfe'de) görevlendirildi.[36]

Savaşla elde edilen topraklardan alınan haraç vergisi; kadın ve çocuklar dışında gayri müslimlerden alınan cizye, Müslümanlardan alınan zekât ve öşür vergileri İslam devletinin başlıca gelir kalemlerini oluşturmuştur. Kölelerden haraç ve cizye alınıp alınmaması tartışılsa da Hz. Ömer'i şehit eden Muğire b. Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lüe'nin kendisine yüklenen

32 Taberî, IV, 46; Hitti, s. 180; Hatipoğlu, M. Sa'id, *Hz. Peygamberin Vefatından Emevîlerin Sonuna Kadar Siyasi İctimai Hadiselerde Hadis Münasebeti* (Doçentlik Tezi), Ankara, s. 65-67.

33 İbn Hacer, Bilâl-i Habeşî Hz. Peygamber'in haznedarıdır, diyerek onun vazifesine değinmiştir. İbn Hacer; *İsâbe*, I, 165, Belâzurî, *Ensâb*, I, 191, 192; Taberî, III, 14; Mehmet Nuri Güler, tarafından tercüme edilip yayınlanan bu makale, Yermük Araştırmalar Dergisi "Beşeri ve Sosyal İlimler Dizisi" Yermük Üniversitesi İlmi Araştırma ve Lisansüstü Öğretim Dekanlığı Yayınları, c.IV, S. 1, Yıl 1988, İrbid-Ürdün, s. 7-35 arasında çıkmış ve "Hz. Peygamber Döneminde Beytü'l-Mal" (Beytü'l-Mâl fi 'Asri'r-Resûl) başlığıyla Harran Ü. İlahiyat F. Dergisinde yayınlamıştır. Bkz. Güler, Mehmet Nuri, "Hz. Peygamber Döneminde Beytü'l-Mal", *Harran Ü. İlahiyat F. Dergisi*, S.2 Şanlıurfa 1992, s. 215 vd.

34 Bedir savaşı sonrasında elde edilen ganimetleri korumak ve dağıtmak için Abdullah b. Ka'b en-Neccâr'ı görevlendirmiş ve ona yardımcı olması ve özellikle esirlerin başında durması için Şukrân adlı azatlısını âmil kılmıştır. Vâkıdî, s. 115-116; İbn Sa'd, III, 47; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 265.

35 Mesela Hz. Ömer, azatlı kölesi Eslem'i develerin zekâtını toplaması için Hama'ya göndermiştir. Taberî, IV, 202; *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, II, 275.

36 Hz. Ömer onu Basra'da haraç âmilliğine getirdi. Halife, *Târîh*, s. 88.

cizyenin yüksek olduğunu iddia etmesi üzerine Hz. Ömer, ona yaptığı işi ve mesleği sormuş ve istenilen verginin çok olmadığını söylemiştir.[37] Bu ve benzeri örnekler, kölelerden vergi alındığını akla getirmektedir.

2. Köle Ticareti

İslam toplumunda köle sayısının artmasında, köle ticaretinin önemli bir payı vardır. Afrika, Kafkasya, Rusya ve başlangıçta belirli bir dönemde Türkistan'dan yapılan köle alışverişinde önemli rolü olmuştur. İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde kurulan köle pazarları bu trafiğin düzenli işlemesinde önemli rol oynadı. Yine bu durum, ticari ve iktisadi hayatta belirli bir ağırlığı olan köle tacirlerinin ortaya çıkmasına yol açtı.[38]

a. Köle Pazarları

Akdeniz havzasında yapıla gelen köle ticaretinde Yahudiler, Venedikliler ve Cenevizliler önemli bir yer işgal etmişlerdir. Bu pazarda savaşlarda esir alınanlar, yabancı ülkelere yapılan akınlarda ele geçirilenler ve de korsanların baskınlarında yakalananlar söz konusudur. Afrika kıyılarında kolonileşen köle tacirleri, kıyılardan iç kısımlara doğru düzenledikleri baskınlarla kaçırdıkları siyahî köleleri pazarlamışlardır.[39] Çok eski devirlerden itibaren zenci köleler özellikle de Habeşîstanlı köleler Batı Afrika kıyılarından gemilerle taşınarak Arabistan'a getiriliyordu. Yemen'de bulunan Aduli Limanı Habeşîstanlı kölelerin satıldığı önemli pazardı.[40]

İslam öncesi dönemde Arap Yarımadası'nın kuzeyinde, Suriye, Filistin ve Mısır şehirlerinde kurulan pazarlarda köle alışverişi yapılmaktaydı. Buralardan Mekke'ye kadar getirilip satılanlar vardı.[41] Rum menşeli Ezrâk b. Ukbe es-Sekâfî

37 İbn Sa'd, III, 324-326; Belâzurî, *Ensâb*, X, 423; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 329; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 446; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-Ereb*, s. 152.
38 Hamidullah-Aydın, "Köle", *DİA*, XXVI, 244-245.
39 Ancak bu insanların köleleştirilme süreçleri tartışılsa da bir şekilde pazara getirildiklerinde alıcı buluyordu. Bkz. Hamidullah-Aydın, "Köle", *DİA*, XXVI, 245.
40 Fakî, s. 279.
41 İbn Sa'd, III, 213; Belâzurî, *Ensâb*, I, 357, 367.

ve Süheyb b. Sinan bunlardan idi.[42] Yine Irak ve Yemen taraflarında İranlıların (Sâsânîler'in) egemen olduğu şehirlerde kurulan pazarlarda ve Arap yarımadasının iç kesimlerinde bir şekilde ele geçirilip köle olarak satılan kimselere rastlıyoruz. Selmân-ı Fârisî[43] ve Ebû Kebşe bunlardan idi ve her ikisi de Fars asıllıydı. Arap kökenli olanlar da vardı. Mesela, Hz. Peygamber'in azatlısı Zeyd b. Hârise Suriye taraflarında bir baskın sonucu kaçırıldı ve köle tüccarlarının eline düştü. Suriye'den Mekke'ye kadar getirildi ve Hz. Hatice'nin ailesi tarafından satın alındı.[44]

Emevîler köle pazarlarından köle satın alma yöntemi yanında askeri yöntemlerle çok sayıda esiri ele geçirerek köleleştiriyor ve onları pazarlıyordu. Mağluplar/köleler çeşitli alanlarda çalıştırılıyordu. Tarım dâhil pek çok sektörde köleler önemli bir iş gücünü oluşturuyordu. Başta halifeler, valiler ve yüksek rütbeli memurlar, zengin kişiler ve toprak sahipleri, işlerini gördürebilmek için çok sayıda köle ediniyorlardı. İleriki devirlerde köle pazarlarına yönelik düzenlemelere gidildi.[45] Aslında köle ticareti yapanlara iyi gözle bakılmadığını düşünüyoruz. Muâviye köle ticareti yapanları eleştirmekteydi.[46] Ama o dönemde Ebû Süfyân b. Alâ gibi tacirler çok sayıda köleye sahipti ve onları yüksek fiyatlarda pazarlıyordu.[47]

Kûfe'deki Künâse pazarının Irak'ın en önemli pazarı olduğuna değinen Söylemez bu pazar yerinde farklı din, dil ve et-

42 Birçok kaynakta Süheyb'in Arap kökenli olduğu üzerinde durulur. İbn Sa'd, III, 206-207; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 264, 265; Belâzurî, *Ensâb*, I, 180; Zehebî, *Siyer*, I, 23-25.

43 İbn İshâk, s. 138 vd.; Buhârî, *Târîh*, I, 165; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 270, 271; İbn Ebû Şeybe, *Megâzî*, s.139-141; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 263, 264. Mes'ûdî, Selmân'ın zahidane yaşantısına dikkat çekmiştir. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 314-315. Buhârî ise Aşere-i Mübeşşere'den olduğuna vurgu yapmıştır. Buhârî, *Târîh*, I, 174.

44 Zeyd önce Hz. Hatice'nin amcası oğlu Hâkim b. Hizam b. Huveylid tarafından satın alınarak kendisine hediye edilmiştir. İbn Hişâm, I, 284; İbn Sa'd, III, 37- 41, 47; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 148; İbn Ebû Şeybe, *Megâzî*, s.139; Taberî, III, 171; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 280-282.

45 Adam Mez, *age*, s. 198.

46 İbn Küteybe, *'Uyûn*, I, 250.

47 İbn Küteybe, *'Uyûn*, I, 251.

nik kökenin harmanlandığı bir mekan olarak dinler arası diyalogun veya mücadelenin yegane arenası olduğunu ve buraya çeşitli ülke ve illerden gelen kervanların uğradığına dikkat çekmiştir.[48] Ayrıca Kûfe'nin doğusunda bulunan '*Dâru'r-Rızk*' adlı bu mekânın, zamanla ticaret merkezine dönüştüğü ve burada köle ve cariye alışverişinin yapıldığı kaydedilmiştir.[49]

b. Köle Tacirleri

Köle tacirlerine "nehhâs" deniyordu. Köle tacirlerinin çarşılarda evleri olurdu. Bu evler yüksek binalar şeklindeydi. Câriyeler için de odalar vardı. Tacirlerin kendilerinin oturmaları için özel yerler de bulunuyordu. Köle tacirleri, satış sırasında kölelerin hastalık, illet ve niteliklerini söylüyorlardı.[50] Alıcının, kölenin avret mahalli hariç her yerine bakması uygun görülürdü. Satıcının, kölelerin varsa hastalıkları, yoksa olumlu ve olumsuz özelliklerini söylemesi gerekirdi.[51] Kölenin önce yüzüne bakılır. Yüzün renginin sarı veya esmer olmasına dikkat edilerek, hastalıklı olup olmadığı tespit edilirdi. Satıcının, köle veya câriyenin Müslüman olup olmadığını söylemesi gerekirdi.[52]

Köle tacirlerinin güvenilir ve adil olmaları beklenirdi. Çünkü köle ve câriyeler insanın en yakınında bulunuyorlardı. Ama köle tacirlerinin dürüst oldukları söylenemez. Zira kölelerin ele geçirilmesi ve tacirlere satılma hikâyesi, yaptıkları işin meşruiyetini sorgulamamızı gerektirmektedir. Mesela; câriye güzelce giydirilir, güzel kokular sürülürdü. Tellal çarşıda bağırarak müşteri toplardı. Müşteri eliyle câriyenin baldırlarını eller, iyice gözden geçirirdi.[53]

48 Belâzurî, *Fütûh*, s. 406; Taberî, IV, 44, 45, 46 vd.; İbn Abdürabbih, IV, 483; bkz. Söylemez, *Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe*, s. 44, 45.
49 Taberî, VIII, 56; bkz. Söylemez, *Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe*, s. 74.
50 İsfehânî, XIX, 115; Bağdâdî, *Târîh*, VI, 267; İbşihî, Şihâbüddin Muhammed b. Ebi'l-Feth (850/1446), *el-Müstadraf fî Külli Fennin Mustazraf*, Beyrut 1986, I, 322.
51 Şirâzî, Abdurrahman b. Nasr, *Nihâyetü'r-Rutbe fî Talebi Habeşeti*, Kahire 1946, s. 84
52 Şirâzî, *Nihâyetü'r-Rutbe fî Talebi Habeşeti*, s. 84; Özdemir, s. 135.
53 Şirâzî, s. 84; Özdemir, a.y.

Mekke'de, en bilinen köle tüccarlarının başında Abdullah b. Cüd'ân'ın geldiğini görüyoruz.[54] Sahabiden Urve b. Ca'd el-Bâriki, Kûfe'de câriye ticareti yapmış hatta bir satışta, 40.000 dirhemden fazla kazandığı anlatılmıştır.[55]

Emevîler döneminde Abdullah b. Ca'fer gibi evinde çok sayıda köle bulunduran (istihdam eden) kimseler vardı. Köle satıcısından câriye satın almak isteyen Abdullah'a, satıcı câriyelerinin musiki eğitimini aldığından hareketle oldukça yüksek fiyatla satış yapmak istemiştir.[56] Abdullah, çeşitli maharetlere özellikle musikiye yatkın genç ve yetenekli köle ve câriyeleri tercih ediyordu. Bunları da bazen satıyordu. Onun bir tüccar gibi hareket ettiği söylenemez. Mesela, I. Yezîd, ondan Ammâre isimli câriyesini satın almak istemiş, o ise onu satmaya yanaşmamıştır.[57]

Toplumda Zimmî kesimde, kendi dindaşlarının pazarlanmasına göz yumanlar olduğu gibi bu işi meslek olarak yapanları da vardı. İskenderiye patriği Agatho'nun (Agâtûn) Bizanslı harp esirlerini satın alıp azat etmeyi adet haline getirdiği söylenmiştir.[58]

3. Köle Ticaretinin Yapıldığı Yollar

Çok eski zamanlardan beri Arabistan'a komşu ülke ve bölgelerden köle ve câriyeler hem ithal, hem de ihraç edilirdi. Kölelerin alınması ve satılması işlemleri, Bizans (Doğu Roma) ve Sâsânî (İran) sınırları içerisindeki köle pazarlarına uğrayan Arap tüccarlar eliyle gerçekleştirilirdi. Doğu Afrika kıyılarından deniz yoluyla getirilen siyahî köleler (zenciler) Yemendeki Aduli limanında toplanmış ve buradan pazarlanmıştır. Aduli limanı köle ticaretinin yapıldığı önemli merkezlen biri olmuştur. Aduli limanından toplanan köleler gemilerle Arabistan'ın diğer limanlarına taşındığı gibi kara yoluyla çeşitli köle sa-

54 İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 576.
55 *Müsned*, IV, 376; Hubeyşi, s. 304; Kallek, s. 278.
56 Mesela, Azzetü'l-Meylâ için 40.000 dirhem söylenmiştir. İsfehânî, XVII, 113.
57 İbn Asâkir, *Tarîhu Dımaşk*, IV, 58-61.
58 Akyüz, s. 32.

tış merkezlerine götürülmüştür.[59] Hz. Peygamber'in azatlıları Sevbân ve Fudâle, Ümmü 'Ayyâş Yemen'den getirilen kölelerdendi. Yemen'den getirilen kölelerin sayısı oldukça fazla olduğu kaydedilmiştir.[60] Arabistan'ın kuzeyindeki Sûr ve Sîdon başta olmak üzere (Filistin) liman kentlerinde, köle ticaretinin yaygın şekilde yapıldığı ve buralarda Yahudi tüccarların oldukça etkin olduğu söylenmiştir.[61]

İslamiyet'in doğduğu sıralarda Mekke'de yabancı memleketlerden getirilmiş çok sayıda köle bulunmaktaydı. Bu köleler, Mekkeli tüccarlar tarafından iç ve uzak bölgelerden satın alınarak getirilmiş ve kurulan pazarlarda alınıp satılmıştır. Köleler çoğu zaman satın alındığı görülse de kabilelerin (bu arada Kureyş'in) giriştiği savaşlar sonucu ele geçirilen esirler de az sayılmazdı. Mekkelilerin köle alış verişlerini genelde köle pazarlarında yaptıkları görülmüştür.[62] Mekke'de, Abdullah b. Cüd'ân köle ticaretiyle meşgul kişilerin başındaydı.[63] Esir olarak getirilen bazı kölelerin devlet payına düşmekte ve o kölelerin çoğu azat edildiği gibi satılanları da olmaktaydı.[64]

59 Güney Arabistan'da bulunan yazıtlarda köle ve cariyelerin satışlarını konu alan çok sayıda metine rastlanmaktadır. Bkz. el-Haddâd, Fethi Abdülaziz, "İslâm Öncesi Arabistan'da Köle ve Cariyeler" (el-Abîdu ve'l-İmâ fî Şübhi'l-Cezirati'l-Arabiyyeti Kable'l-İslâm), *el-Mecelletu'd-Dirâseti'l-Mısriyye*, S. 43, Kahire 2005, s. 24; Ghada, "Foreign Slaves in Mecca and Medina in The Formative Islamic Period", s. 350.

60 İbn Sa'd, IV, 307; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 147, 148, 149; Taberî, III, 171; Safedî, XXIV, 12; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 257, 258, 299, 300. Haddâd siyahî kölelerin sayını 4-12 bin arasında vermiştir. Haddâd, "*İslâm Öncesi Arabistan'da Köle ve Cariyeler*", s. 30.

61 Tubba Yahudilerinde bir babaya kendi kızını köle olarak satma hakkı tanınmıştı. Yahudiler köle ticaretinde oldukça etkindi. Bkz. Haddâd, s. 22-25.

62 Haddâd, s. 24. İbrani esirlerinin köle olarak Araplara satıldığı bilgisine de rastlanmaktadır. Muhammed, Sa'îd Megaverî, *Cariyelerin Satışı ve Azat Edilişi*, s. 446; Ghada, Osman, "Foreign Slaves in Mecca and Medina in The Formative Islamic Period", *Islam and Christian-Muslim Relations*, Vol.16, No.4, p.345-359, Birmingham October 2005, s. 348, 349.

63 İbn Küteybe, *Meârif*, s. 576; İbn Habîb, *Münemmak*, s. 149; Zeydân, IV, 36. Abdullah b. Cüd'ân itibarlı biriydi. İslâm tarihinde meşhur 'Hılfu'l-Fudûl' anlaşması onun evinde yapılmıştı. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 277; *Tenbîh*, s. 78.

64 Hz. Ebû Bekir Rebîa kabilesine karşı yapılan savaşta çok sayıda esir ele geçirilmiş, kabile reisinin hanımını Hz. Ali satın almıştır. Kızı Rukiye ve Ömer adlı oğlu o cariyeden doğmuştur. Taberî, III, 382, 383.

Bir de ileride yeniçeri ocağının öncüsü sayılabilecek asker köleler dönemi diyebileceğimiz bir süreç başlamıştır.

Taberî, Hz. Ömer'in halife olunca Hâlid adında bir tüccarla ortaklık yaptığını ve bu tüccarın çok sayıda köleye sahip olduğunu nakletmiştir.[65]

Emevîler döneminde çok geniş sınırlara ulaşan İslam dünyasına çevre ülkelerden köleler getirilmekteydi. İthal köleler, Mısır, İran, Kuzey Afrika, Orta Asya ülkeleri, Hindistan ve İspanya gibi sınır bölgelerinde yoğunlaşmaktaydı. Bu ülkelerden getirilen kölelerin çoğu Arap efendileri kadar kültürlü sayılabilirdi. En azından bir sanat ve zanaat sahibi kimselerdi. Bu köleler içinde İslam'ı kabul etmiş ve bir şekilde azat edilmiş olup İslam toplumuna entegre olanların sayısı hiç de az değildi. Sanat ve zanaat sahibi olan kölelere daha çok rağbet vardı. Özellikle Hindistan, Çin, Güneydoğu Asya ve Bizans İmparatorluğu'ndan getirilen kölelerin çoğu bir konuda uzman ya da teknisyen olduğu kaydedilmiştir. Herhangi bir mesleği olmayan kölelerin birçoğu da ülkenin sınır eyaletlerinden getirilmiştir.[66]

Emevîler döneminde köle ve mevâlinin sayısı Arap Müslümanlardan daha fazlaydı. Fetihlerle birlikte esir alınan ve zamanla Müslümanlığı kabul eden Arap olmayanların sayısı her geçen gün artmaktaydı. Halifeler başta olmak üzere devlet erkânına sayıları yüzlerle hatta binlerle ifade edilen köleler, komşu devletler tarafından hediye edilirlerdi.[67] Getirilen bu kölelerin önemli bir kısmı işçi statüsünde çalıştırılmak üzere satışa çıkarılırdı. Çeşitli kesimler, bu köleleri alıp çalıştırırlar ya da azat edip mevlâları arasına katabilirlerdi. Toplumda Araplar, daha çok siyaset, yönetim ve askerlikle meşgul olurlarken, köle ve mevâli ise sanatsal faaliyetler, tarımsal işler yanında ilmi sahalarda ve dinî ilimlerde ilerlemiştir.[68]

65 Taberî, III, 437.
66 Lewis, *Ortadoğuda Irk ve Kölelik*, s. 22.
67 Emevîlerin son devirlerinin önemli valilerinden Nasr b. Seyyâr çok sayıda ele geçirdiği esiri (köle statüsü ile) hediye etmiştir. Taberî, VII, 338.
68 Ahmed İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi'ş-Şâm*, s. 321

a. Deniz Yoluyla Köle Ticareti

Arabistan üç tarafı denizlerle çevrili büyük bir yarımadadır. Bu yarımadanın batısını çevreleyen Kızıldeniz kıyıları, köle ticaretinin yapıldığı önemli limanlara sahipti. Güneydoğusunda yer alan Yemen toprakları, köle ticaretinin güzergâhıydı. Yemen'in Aduli liman kenti köle ticaretinin yoğun şekilde yapıldığı bir merkez oldu. Buraya Doğu Afrika kıyılarından (genelde Habeşîstanlı diye anılır) deniz aşırı getirilerek pazarlanan çok sayıda siyahî köleden bahsedilmiştir.[69] Siyahîlere, zenciler de denilmiştir. Zenci köleler, Kızıldeniz yanında Nil nehri üzerinden de Mısır'a taşınmış ve köle pazarlarında satışa çıkarılmıştır. Yemen sahillerinden başka Arabistan'ın Kızıldeniz kıyılarına da Orta ve Doğu Afrikalı köleler getirilmiştir.[70] Nitekim köle tüccarları Hz. Peygamber'in meşhur müezzini Bilâl-i Habeşî (20/642) ve ailesini deniz yoluyla Habeşîstan'dan Arabistan'a getirdikleri,[71] sonra da Mekkeli müşriklerin ileri gelenlerinden biri olan Ümeyye b. Halef'e sattıkları kaydedilmiştir.[72]

İskenderiye limanı o dönemde doğunun ihraç kapısı olarak görülmüştür. Buradan Akdeniz ülkelerine çok değişik mallar ihraç edilmesi söz konusudur. İskenderiye Avrupa asıllı kölelerin getirildiği en önemli liman kenti olarak karşımıza çıkmıştır.[73] Daha çok Slavlar diye anılan[74] Orta ve Doğu Avrupalı kölelerin, İtalya, İspanya, Fransa'ya kara yoluyla getirilmişler ve bunların bir bölümü Avrupa limanlarından Akdeniz kıyılarına ticaret gemileriyle de taşınmışlardır.[75] Bunlardan bir kısmının Kırım yarımadası başta olmak üzere

69 Fakî, s. 278-279; Ghada, "Foreign Slaves_", s. 350-351.
70 Lewis, *Ortadoğuda Irk ve Kölelik*, s. 22.
71 İbn Sa'd, III, 213; Belâzurî, *Ensâb*, I, 184, 185; İbnü'l-Esîr, *age.*, I, 588.
72 İbn Hişâm, I, 354, 355; İbn Sa'd, VII, 385; İbn Hallikân, *Vefâyâtu'l-Ayân*, III, 70; İbnü'l-'İmâd, *Şezarâtü'z-Zeheb*, I, 171.
73 Belâzurî, *Fütûh*, s. 307; Hitti, I, 243 vd.
74 David Ayalon, *On the Eunuchs in İslâm*, "Jerusalem Studies in Arabic and İslâm I (1979), s. 92-124. Sahabiden Talha b Ubeydullah, Sa'îd b. Zeyd el-Kureşî gibi birçoğu Akdeniz'de ticaret yapmıştır. İbn Sa'd, VI, 216; Kettânî, II, 315, 381; Kallek, s. 272-273.
75 Lewis, *age.*, s. 23.

Karadeniz'in değişik sahillerinden alınarak gemilerle liman kentlerine getirilenleri de hatırlamakta yarar vardır. Yine Dalmaçya kıyıları ve adalara Müslümanların birtakım akınlar düzenleyip, ele geçirdikleri esirleri köleleştirdikleri ve bunları kıyı şehirlerinde kurulan pazarlarda sattıkları da olmuştur. Akdeniz'in en önemli ticari amilleri olan Venedikliler, beyaz kölelerin satışından büyük paralar kazanmışlardır.[76]

b. Kara Yoluyla Köle Ticareti

İslamiyet'in doğduğu Mekke şehrinde ticaret çok yaygın ve canlıydı. Hz Peygamber'in ticari faaliyetlerde bulunduğu ve bu amaçla Şam taraflarına (Suriye'ye) ve Yemen'e kadar ticari yolculuklara çıktığı bilinmektedir.[77] Kureyş Suresi'nde bu konuya dikkat çekildi ve Kureyş'in ticari faaliyetlerini kolaylıkla yürüttüğüne işaret edildi.[78] Kur'ân'da, Yûsuf Peygamber'in kardeşleri tarafından kuyuya atıldığı ve ardından ticari bir mal gibi Kenân (şimdiki Filistin) bölgesinden Mısır'a (kara yoluyla) götürülüp satıldığına işaret edilir.[79] İslamiyet'in doğuşundan önce de Kureyş kabilesi, Rum ve Fars menşeli çok sayıda beyaz esiri/köleyi Arabistan'ın kuzeyinde yer alan sınır bölgelerinden satın alırlar ve Hicaz bölgesindeki Medine, Mekke ve Tâif gibi şehirlerde pazarlarlardı.[80] Güney liman kentlerinden de satın aldıkları köleleri kervanlarla kara yoluyla taşırlar ve bunları belli zamanda kurulan panayırlarda ve şehir pazarlarında satışa çıkarırlardı. Mekkeli tüccarlar, Bizans ve Sasânî yöneticileriyle de birtakım ticari anlaşmalar yaparlardı. Bu ticari anlaşmalar sayesinde, köle alışverişini de rahatlıkla yaparlardı.[81]

Selmân-ı Fârisî, Şam'a kadar gelmiş ve ardından Vâdi'l-Kurâ'ya ulaştığında köle tüccarlarının eline düşmüş ve sonra da köle diye satılmıştır. Şam'da Kureyzaoğulları'ndan bir Yahudi tarafından satın alınan Selmân'ın, Medine'ye getiri-

76 Lewis, *age.*, a.y.
77 İbn Hişâm, I, 224.
78 Kur'an, Kureyş 106 /1-4.
79 Kur'an, Yusuf 12/19-20.
80 Sa'îd Megaverî, "Arapça Papürist Metinleri_", s. 447.
81 İbn Sa'd, III, 206-207; Sa'îd Megaverî, agm., s. 447.

liş hikâyesi meşhurdur. Yine Süheyb-i Rûmî de Suriye taraflarından Medine'ye kara yoluyla getirilmiştir.[82] Tâif'te Hz. Peygamber'in karşılaştığı Addâs adlı köle Irak'ın kuzeyindeki Ninova (Musul) kentinden idi.[83] Ammâr b. Yâsir'in ailesinin getirildikleri yer konusunda farklı bilgiler söz konusu edilse de (İran veya Türkistan), çok uzak memleketlerden Tâif'e kadar getirildiği ve bir müddet sonra Mekke'ye satıldığı bilgisi verilmiştir.[84] Ele aldığımız bu ve buna benzer örneklerden anlaşılacağı üzere bu kölelerin sınır bölgelerinden iç bölgelere kara yoluyla taşındığı görülmektedir.

Arabistan'ın iç bölgeleri dâhil birçok yerinde bir şekilde ele geçirilen insanların köle olarak komşu ülkelere götürülüp pazarlandıklarını da unutmamak lazımdır. Nitekim Gassânî saraylarında Mekke'den getirilen câriyeler 'barbat' denilen müzik aletiyle şarkılar söylemişlerdi. Hîre'den getirilmiş olan Arap asıllı şarkıcıların varlığını birçok kaynakta bulabiliriz.[85]

Dört halife ve ardından gelen Emevîler döneminde ülkenin sınırları daha da genişlemiş ve kölelerin ırkları ve nitelikleri değişmeye başlamıştır. Ülkenin en doğusundan en batısına kuzeyinden güneyine yeni büyük şehirler ve bu şehirlerde kurulan köle pazarları söz konusu olmuştur. Sözgelimi Orta Asya'dan özellikle Türk kökenli köleler Semerkant ve diğer Müslüman Orta Asya şehirlerinde alınıp, İran'da kurulan köle pazarlarına getirilip satılmıştır. Kuzeyde Karadeniz ve Hazar Denizi kıyılarından getirilen köleler Halep ve Musul'da kurulan köle pazarlarında satışa çıkarılmıştır.[86]

82 İbn İshâk, s.137; İbn Sa'd, IV, 169-170; Belâzurî, *Ensâb*, I, 180; İbn Ebû Şeybe, *Megâzî*, s.141; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 263, 264.

83 İbn Hişâm, II, 44, 45; Taberî, II, 346.

84 İbn Sa'd, III, 227-228; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 256-257; Belâzurî, *Ensâb*, I, 160; Sa'îd Megaverî, "*Ammâr'ın annesi Türk asıllıdır ve Türk-İran savaşlarında esir düşmüş ve köle olarak satılmış ve Tâif'e ve ardından Mekke'ye getirilmiştir.*" demektedir. Sa'îd Megaverî, s. 449.

85 Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, Mekke, 1352, I, 101; İsfehânî, XVI, 62; Safvân b. Umeyye'nin Nestâs adlı kölesi ile Süheyb-i Rûmî'nin azatlısı Yuhanna Rum asıllı beyaz kölelere örnek verilebilir. İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 264; Zehebî, *Siyer*, II, 10-12; bkz. Sa'îd Megaverî, agm., s. 248-249.

86 Lewis, *Ortadoğuda Irk ve Kölelik*, s. 23.

B. KÖLELİĞİ BESLEYEN KAYNAKLAR

İslamiyet köleliğin kaynağını sınırladı ve tek bir kaynağa indirdi.[87] bu kaynaklar; *savaşlar, köle ana babadan doğma ve köle ticaretidir*.

İslam hukukunda esas itibariyle köleliğin tek kaynağı '*savaş*' kabul edilmiştir.[88] Savaş; farklı toplulukların ya da devletlerin karşılıklı iradelerini kabul ettirmek veya irade dayatmasına karşı durmak amacıyla şiddete başvurmalarıdır. Savaş neticesinde üstün gelen taraf ele geçirdikleri esirleri ölüm dâhil en şiddetli şekilde cezalandırabilirdi.[89] Ancak İslam dini savaş esirleri hakkında nihai kararı devlet başkanı veya onun adına hareket eden komutanın vermesini daha uygun bulmuştur.[90] Diğer bir ifadeyle, İslam devletinin alacağı karara göre; bunlar karşılıksız olarak veya fidye mukabilinde

87 İsfehânî, İslâm'ın doğduğu sıralarda müşriklerden el-Haris b. Hâlid el-Mahzûmî'nin kumarda her şeyini kaybedip kendisini köle olarak sattığını nakletmiştir. İsfehânî, III, 307.

88 *"(Savaşta)inkâr edenlerle karşılaştığınız zaman boyunlarını vurun. Nihayet onlara iyice vurup sindirince bağı sıkıca bağlayın (esir alın). Savaş sona erince de artık ya karşılıksız veya fidye karşılığı salıverin. Durum şu ki; Allah dileseydi onlardan intikam alırdı. Fakat sizi birbirinizle denemek ister. Allah yolunda öldürülenlere gelince onların yaptıkları boşa çıkmaz."* Kur'ân, Muhammed 47/4. Ayette yer alan "*Nihayet onlara iyice vurup sindirince bağı sıkıca bağlayın (esir alın).*" ifadesiyle köle edinmenin cevazına yönelik içtihatların yapılmasına kaynaklık etmiştir. Diyanet'in son çıkan tefsir çalışmasında; "*Esirleri sağlam bağlamak*"tan maksat kaçmamaları için gerekli tedbirleri almaktır. Bundan sonra yetkililere iki seçenek gösterilmektedir; ya bedelsiz, bir lütuf olarak salıvermek ya da bir Müslüman esir ile değişmek, salmaya karşılık maddi menfaat sağlamak, bu manada maddi bir bedel karşılığında serbest bırakmak. Fıkıhçılarca bu ayetin köleleştirin şeklinde anlaması zayıf temellere dayandırılmasından kaynaklanmaktadır denilmektedir. Bkz. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (hzr. Heyet), Ankara 2008, I-V, V, 47-48.

89 Müslümanların savaşmalarına izin veren Hac Suresi'nin 39. ve 40. ayetlerinin nüzul sebepleri için de "*Haksızlığa uğratılarak kendilerine savaş açılan kimselerin karşı koyup savaşmalarına izin verilmiştir...*" denilmiştir. Bkz. İbn Hişâm, II, 81; Vâkıdî, *Megâzî*, s. 208. Yahudi Kureyza kabilesinin savaşçı erkeklerin öldürüldüğü görüldü. Belâzurî, *Fütûh*, s. 32; Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I, 315; Suyûtî, s. 150. Emevîler döneminde H 93 yılında Küteybe b. Müslim, ele geçirdiği 4.000 esirden 1.000'inin boynunu vurdurtmuştur. İbn Kesîr, *Bidâye*, XII, 439.

90 Esirlerin öldürülmeleri, köleleştirilmeleri, karşılıklı veya karşılıksız salıverilmeleri mümkündür. Mâverdî, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 50.

salıverilirler,[91] düşman elinde bulunan Müslüman esirlerle değiştirilir yahut köle statüsüne geçirilirler. Bu durumda kölelerin beşte biri devlet hazinesinin payı olarak ayrılır, beşte dördü de muharipler arasında taksim edilirdi. Köle statüsüne geçirilen esirlerin gayri müslim olmaları şarttır; savaş esirleri arasında bulunan Müslümanların köle yapılması doğru bulunmamıştır. Bu hüküm İslam devletine karşı isyan eden ve ele geçirilen asiler için de geçerlidir; bu guruba giren esirlerin er veya geç serbest bırakılmaları gerekir. Esir olduktan veya köle statüsüne geçirildikten sonra İslamiyet'i kabul etmek köleliğe engel sayılmamıştır.[92]

Savaş esiri Arapların köleliğe geçirilip geçirilmeyeceği konusu tartışılmıştır. Hz. Peygamber'in Hüneyn Gazvesi esnasında vermiş olduğu "*Araplar üzerinde kölelik yoktur*" hükmüne[93] rağmen köleleştirilen bazı Arapların olması İslam hukukçularını epey zorlayacaktır.[94] Yine Hz. Ebû Bekir Fezâre kabilesine karşı düzenlediği seferde ele geçirilen (Arap) esirleri köle statüsüne geçirip bunları askerleri arasında pay etmiştir.[95] Sahibinden kaçan bir köle savaş sonucunda ganimet ve esirler arasında da olsa, ele geçirildiğinde eski sahibine iade edilir.[96]

İslam'ın fetih anlayışının temeli İslam'ın hâkim kılınmasıdır. İlk önce savaşılacak tarafın Müslümanlığı benimsemesi beklenir. İslam'ı kabul etmeleri durumunda Müslümanlarla eşit

91 "*Onun için inkar edenlerle savaşa tutuştunuz mu, onları iyice alt edinceye değin ... ondan sonra ya karşılıksız ya da fidye karşılığı serbest bırakın...*" Kur'ân, Muhammed 47/4.

92 Kureyza esirlerinin kadın ve erkeğiyle paylaştırıldığı rivayet edilmiştir. Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, s. 133-134; Serahsî, *Mebsût*, X, 40; Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I, 309.

93 Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, Kahire 1401/1981, s. 133-134; Serahsî, *Mebsût*, X, 40.

94 Sözgelimi Hz. Peygamber tarafından Benî Müstalik Gazvesi'nde ele geçirilen kadın ve çocuklar Müslüman askerler arasında köle olarak dağıtılmıştır. İbn Hişâm, II, 322-324.

95 Bkz. Hamidullah,- Aydın, "*Köle*", *DİA*, XXIV, 239.

96 Buhârî, "Cihâd", 18. Hz. Ali Haricilere galip geldiğinde (37/658), onlar tarafından gasp edilen köleleri sahiplerine iade etmiştir. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 223.

statüye sahip olurlar ve artık esir edilmeleri/köleleştirilmeleri mümkün değildir.[97] Müslümanlara karşı savaşarak esir düşenlerin köleleştirildiği örnekler az değildir.[98] Dört Halife Devri'nde fetihler hızla devam etmiş ve zaferlerin sonucunda ele geçirilen esirlerin bir kısmı köleleştirilmiştir. Savaş ganimetlerinin beşte biri (humus) devlet payı olarak ayrılırdı. Bu durum esirler için de geçerliydi. Esirlerin özellikle devlet payına düşenlerin bir kısmının ordu malı asker olarak istihdam edildikleri, çoğunlukla yardımcı (geri) hizmetlerde bununla beraber yerine göre muharip sınıfta da görevlendirildikleri olmuştur.[99] Hz. Ömer, devlet payına ayrılan esirleri sözgelimi; Neysân, Menâzir[100] ve Tüster[101] esirlerini serbest bırakmıştır.[102]

Zaferle sonuçlanan savaşlarda elde edilen ganimetlerin beşte birlik (humus) kısmı dışında kalanların dağıtım yetkisi komutana verilmiş ise de nihai kararın devlet başkanına ait olduğu görülmektedir.[103] Kur'ân, Bedir Savaşı sonucunda elde edilen ganimetlerin dağıtımında Peygamber'e (başkomutana) geniş yetkiler verdi.[104] Bazen savaşçılara öldürdüğü kimsenin malına öncelikle sahip olabilme hakkı tanınsa da özellikle bazı askeri araç gereç ve mühimmat hakkında son sözü yine Hz. Peygamber (Başkomutan) söylemekteydi.[105]

Hz. Peygamber döneminde az da olsa bazı esirlerin öldürüldüğü örnekler de vardır. İslam'a ve Müslümanlara düş-

97 Bir hadiste; "*İnsanlar, La ilahe illallah deyinceye kadar onlarla savaşmakla emrolundum. Onlar bunu dedikleri zaman kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar. Yalnız Allah'ın hakkı bundan müstesnadır ve hesapları Allah'a aittir.*" denmiş ve asıl amacın İslâm'ı yaymak olduğu vurgulanmıştır. Bkz. Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, I, 147.

98 Başlangıçta Sâsânî ve Bizans İmparatorluklarından ele geçirilen esirlerin bir bölümü köleleştirilmiştir. Samir, s. 19.

99 İbn Sellâm, *Emvâl*, s. 187.

100 İbn Sellâm, *age.*, s. 139.

101 Taberî, IV, 86; Belâzurî, *Fütûh*, s. 538.

102 Taberî, IV, 87, 88; Mâverdî, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 171.

103 Mâverdî, *age.*, s. 139.

104 Ganimeti paylaştırma devlet başkanı veya onun yetkilendirdiği kişiye aittir. Kur'ân, Enfâl 8/41.

105 Öldürdüğünün sahibi olma "من قتل قتيلا فله سلبه" hakkını tanınsa da (Müslim, "Cihâd", 41(1751)) Hz. Peygamber, Münebbih b. el-Haccâc'a ait kılıca el koymuştur. Mâverdî, s. 139; Dakdûkî, *Cündiyye*, s. 188-189.

manlıkta ileri giden onlara fiziksel şiddet uygulamaktan geri durmayan ve (Bedir Savaşı sonucunda) ele geçirildiklerinde de Hz. Peygamber ve Müslümanlara dil uzatmaya devam eden en-Nadr b. el-Hâris ile 'Ukbe b. Ebî Mu'ayt'ın öldürüldüğü kaydedilmiştir.[106] Kureyza esirlerinin öldürüldüğüne ve Hz. Peygamber'in, Mekke'nin fethinde bazı kişilerin öldürülmesini emrettiğine dair rivayetlere rastlanmıştır.[107]

Ne var ki Müslümanlardan herhangi birinin aman vermesiyle, bırakın o esirleri öldürmeyi yahut köleleştirmeyi, onların serbest bırakılmaları istenmiştir. Nitekim Hz. Ömer'in komutanlarından Ebû Ubeyd es-Sekâfî kendisine bir Müslümanın aman verdiğini beyan eden Mecusilerin ileri gelenlerinden Elleys kralı Caban'ı serbest bırakmıştır.[108] Hz. Ömer esirlerin öldürülmesini doğru bulmamış ve köle olarak Müslümanlar arasında pay etmiştir.[109] Yanındaki Ebû Ümeyye adlı kölesini azat ederek onların azat edilmelerini arzulamıştır.[110]

Hz. Ömer'le birlikte belli oranlarda tüm halka (savaşçı yakınlarına) maaş ('atâ) verilmesi ve bunların divanlarda kayıt altına alınması kararlaştırıldı.[111] Emevîler döneminde askerlerin sayısına göre genel bir maliyet çıkarıldığı ve her asker için 1000 dirhem tahsis edildiği görülmüştür.[112]

106 Taberî, II, 459; Dakdûkî, *age.*, s. 180-181.

107 İslam'a düşmanlıkta ileri giden ve fetihte direniş gösteren birkaç kişi ve onların kölelerinin olduğu söylenmiştir. İbn İshâk, s. 425; Taberî, III, 591-593, III, 44; Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I, 315; Dakdûkî, *age.*, s. 181.

108 Onun bir kral olduğunu ve öldürülmesi gerektiğini söyleyenlere Ebû Ubeyde; "*Ben onu öldürmeye Allah'tan korkarım. Ona bir Müslüman can güvencesi vermiş. Müslümanlar yardımlaşmada bir tek vücut gibidir. Birine gereken diğerlerine de gerekir*" demiştir. "*Ama bu kraldır*" diye diretenlere de "*Kral olsa da biz aldatma yapmayız!*" deyip onu serbest bırakmıştır. Halife, s. 124; Taberî, III, 460.

109 Hz. Ömer çok sayıda müslümanı katleden bir Türk dışında getirilen esirleri sahabe arasında pay etmiştir. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 316-317; Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, I, 149.

110 İbn Sa'd, IX, 116; Taberî, III, 476; Belâzurî, Ancak Tüster esirlerinden 4.000 kadarı öldürüldüğünü kaydeder. *Fütûh*, s. 536.

111 Belâzurî, *Fütûh*, s. 449-450; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 236.

112 Muâviye 60.000 asker için 60 milyon dirhem tahsisat yaptırmıştır. Zeydân, II, 352.

Müslüman fatihler kendilerine mukavemet eden ya da teslim olduktan sonra ayaklananlar dışındaki esirleri genellikle salıvermişlerdir. Savaşta esirler ganimet hükümlerine tabidirler. Beşte biri (humus) devlet payı olarak ayrılan kölelere "rakîku'l-humus" veya "rakîku'l-imâre" denilmiştir.[113] er-Rebî' b. Ziyâd, Sicistan Seferi'nde 40.000 esiri köleleştirmiştir.[114] Ubeydullah b. Ziyâd'ın Orta Asya seferlerinde çok sayıda esirin köleleştirdiği bilinmektedir. Hatta Basra'da Buhârâlıların yaşadığı bir mahalle kurduğunu[115] görüyoruz. Narşâhî, Sa'îd b. Osman'ın Mâverâünnehir'de 30.000 esiri köleleştirdiği bilgisini vermektedir.[116]

Kur'ân'da tam anlamıyla, İslam'ı özümsemediğine işaret edilen bedevi Araplardan[117] ganimet ve esir elde etme konusunda, kuşku duyulmuştur. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, bedevi Araplara fetihlerde pek görev vermek istememişler ve bunların gelişigüzel hareket etmelerinden endişe duymuşlardı. Oysa Hz. Osman bedevi Arapların fetih hareketlerine katılmalarına müsaade etmiş hatta onların katılımını teşvik etmiştir. Aslında Hz. Osman, onların meşgul edilmesiyle dedikodu yapmalarının önüne geçileceğini düşünmüştür. Ama iyi Müslüman olma ve Allah'ın rızasını kazanma hedefiyle hareket eden sahabilerin aksine, bedevi Araplar dünyalık elde etme hırsı ile fetihlere etkin olarak katılmışlardır. Çünkü fetihlerde bedevilerin beklentisi daha çok ganimet elde etme, köle edinme şeklinde olmuştur.[118]

113 Akyüz, s. 32.
114 Akyüz, a.y.
115 Sayıları 4.000'i bulan bu kölelerin okçulardan oluştuğu söylenir. Taberî, V, 298; Narşâhî, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer (348/959), *Târîhu Buhârâ* (thk. Emin Abdülmecid Bedevî, Nasrullah Mübeşşir et-Tırazî), Mısır ts, s. 64.
116 Narşâhî, *Târîhi Buhârâ*, s. 69.
117 Sözgelimi bedevi Araplar için "*Bedevîler inandık dediler, de ki siz iman etmediniz ama boyun eğdik deyin. Henüz iman kalbinize yerleşmedi...*" denilmektedir. Kur'ân, Hucûrât 49/14.
118 Musa b. Nusayr, Kuzey Afrika fethinde 60.000 esir/köle ele geçirmiştir. Taberî, III, 477-478; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 252; Ma'rûf, Münir Mahmud-es-Seyyid, Abdülaziz Sâlim, *Târîhü't-Devleti'l-Arabiyye*, Beyrut 1971, s. 40-41; Şerif, Muhammed Bedîî, *es-Sırâ' Beyne'l-Mevâli ve'l-'Arab*, Kahire 1954, s. 23-32; el-'Iyş, Yusuf, *ed-Devletü'l-Emevîyye*, Dımaşk 1385/1965, s. 58. Bkz. Hizmetli, Sabri, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *AÜİFD.*, s. 173.

Emevîler döneminde fetihlerin hızlanmasına bağlı olarak çok sayıda esirin köleleştirildiğini biliyoruz. Mesela Endülüs'ün fethinde yüz bini aşkın esir/köle Şam'a getirilmiştir. Hatta esir/köle fiyatlarının bir dirheme kadar düştüğü zamanlar olmuştur.[119] Süleyman b. Abdülmelik savaşlarda ele geçirilen binlerce esirden 70.000'ini bir günde azat etmiş, Sicistan valisi Ubeydullah es-Sekafî de her bayram günü yüz kölesini azat etmiştir.[120]

Köleliğin ikinci kaynağı kendileri de köle olan *anne ve babadan doğmuş olmak*tır. Bu ise birinci kaynağın doğal bir sonucudur. İslam hukukunda köle esas itibariyle annenin statüsüne tabidir. Hür bir baba ile köle bir anneden doğan çocuk köledir ve kölenin mülkiyeti annenin efendisine aittir. Bunun istisnası efendi ile onun câriyesinden doğan çocuk olup bu çocuk hürdür. Köle baba ile hür anneden doğan çocuk genel kurala göre hürdür. İslam hukukunda köleliğin bu iki kaynak dışında başkaca bir kaynağı söz konusu değildir.[121]

İslamiyet köle anne ve baba ile çocuklarının birbirinden ayrılmasını özellikle de anne ile çocuğun birbirinden ayrılmasını yasaklamıştır.[122] Baba ile oğulun ayrılması da doğru görülmemiştir. Hz. Peygamber, azatlısı Ebû Dumeyre ile oğlu Dumeyre'nin birbirlerinden ayrılmamasını isteyerek: "*Baba ile evladı ayrılmaz*" buyurmuştur.[123] Hz. Peygamber'in bizzat satın alarak azat ettiği Enese, Seralıların,[124] Ruveyki' Müzeyneliler'in bir câriyesinin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Hz. Ebû Bekir'in satın alarak azat ettiği Bilâl-i Habeşî'nin anne babası da köle olduğu rivayet edilmiştir.[125]

119 İbn Kesîr, *Bidâye*, XII, 629; Samir, s. 19.
120 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 105; Makdisî, *Bed'u ve't-Târîh*, VI, 36; İbn Abdürabbih, V, 162; İbn Kuteybe, *İmâme*, s. 162; bkz. Harekât, *age.*, s. 219.
121 Bkz. Hamidullah,- Aydın, "Köle", *DİA*, XXIV, 239.
122 Dârimî, "Siyer", 39 (2482). İslâm'dan önce Medine, Hayber ve Teymâ Yahudilerinin ve Arapların, esir anne ile küçük çocuğunu birbirinden ayırdıkları ve ayrı ayrı sattıkları söylenmiştir. Bkz. Vâkıdî, *Meğâzî*, II, 524.
123 İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 148; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 266, 267, 276.
124 İbn Sa'd, III, 46; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 148; Taberî, III, 171; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 255.
125 İbn Hişâm, I, 354, 355; İbn Sa'd, III, 213-219; İbn Küteybe, *Meârif*, s. 176; Belâzurî, *Ensâb*, I, 185; Ebû Nu'aym, *Ma'rifetü's-Sahâbe* (thk. Âdil b. Yûsuf el-'Azâzî), Riyad 1419/1997, s. 373. İbnü'l-Esîr, *age.*, I, 589.

Köle kaynakları *'fetihler sonucu elde edilen esirlerle, köle ana babadan doğma'* ile sınırlandırılmıştır. İslam toplumunda köle sayısının artmasında, *köle ticaretinin* payı yadsınamaz. Köle ticareti ve yolları üzerinde bir değerlendirme yapmıştık. Köle sayısının ve çeşidinin artmasında köle ticaretinin önemi büyüktür. Satışa çıkarılan özellikle gayrimüslim olanlar kendi dindaşları ve soydaşlarını para uğruna pazarlamaktan geri durmadıkları görülmüştür. Köle ticareti bir sektör haline gelmiş bazı şehirler köle ticaretinin yapıldığı merkezlere dönüşmüştür. Köle ithalatının yoğunlaştığı yerler limanlar ve sınır boylarına yakın şehirler olmuştur.[126]

Köle elde etmenin bir başka yolu efendisinin kölesini başkasına hediye etmesidir.[127] *'Hediyeleşme'* yoluyla köleler el değiştiriyordu. Hz. Peygamber, Hz. Safiye'yi azat ettikten sonra ona dünürlük yapıp evlenmiş ve câriyesi Rüzeyne'yi de ona mihir olarak vermiştir.[128] Talha b. Ubeydullah, Medine'deki bir çiftliğini içindeki köleler, hayvanlar ve alet edevat ile birlikte Hz. Ali'ye hediye etmiştir.[129]

Devlete ödenmesi gereken vergiyi ödeyememe durumunda gayri müslim ailelerin bazen kendi çocuklarını cizye mukabili esir/köle olarak devlete verdikleri olmuştur.[130] Bu durum[131] yapılan bazı antlaşmalara da yansımıştır. İlk Müslüman fatihler Nûbe bölgesinde yıllık 100 köle vermeleri karşılığında bölgenin yerel yöneticileri ile anlaştıkları ve bu anlaşmanın dört asırdan fazla yürürlükte kaldığı rivayet edilmiştir.[132]

126 Hamidullah-Aydın, "Köle", *DİA*, XXVI, 244-245.
127 İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 527; Taberî, VII, 338.
128 Müslim, "Nikâh", 85 (1365); Ebû Dâvûd, "İmâre", 20, 21 (2998); İbn Sa'd, X, 116; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, III, 297; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 283. Azat edilmesi mihri sayıldığı da söylenmiştir. *Müsned*, III, 203; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 5 (2054); İbn Kesîr, *Tefsîr*, XI, 190.
129 Mes'ûdî, *Murûc*, II, 342; İbn Şebbe, III, 1042-1043; İbn Rüşd, *Beyân*, IX, 168-169; Kettânî, II, 279; Kallek, s. 275.
130 Taberî, V, 94-96; bkz. Samir, s. 19-20.
131 Cizye İslam devletinin Müslüman olmayan tebaasından (Zimmîlerden) kişi başı aldığı bir vergidir. Bu vergi bir yandan Müslümanların üstünlüklerini ve gayri Müslimlerin tabi oluşlarını sembolize eden, İslam devleti tarafından can güvenliklerinin sağlanmasının karşılığı olarak görülmüştür. Tabakoğlu, Ahmet, *İktisat ve Din* (Hzr. Mustafa Özel), İz Yay., İstanbul 1994, s. 40.
132 Meselâ Abbasi Halifesi el-Mehdî döneminde Nûbelilerle yapılan antlaşmada doğrudan 300 köle ifadesi yer almıştır. Belâzurî, *Fütûh*, s. 333.

Çok eski tarihlerden beri Afrikalılar yabancı istilacıların saldırısına uğramışlar esir alınıp köle olarak satılmışlardır. Hatta kendi krallarını bile köle diye sattıkları rivayet edilmiştir. Mesela Hz. Peygamber zamanında yaşayan meşhur Habeş Necâşî'sinin başına gelenler buna örnek olarak verilebilir. Habeşîstan ileri gelenleri Necâşî'nin babasını tek çocuklu olmasını gerekçe göstererek öldürüp yerine çok çocuklu amcasını getirmek istemişler[133] hatta Necâşî'yi bir tüccara altı yüz dinara satmışlar. Ancak yaptıklarından hemen pişman olmuşlar ve onu geri satın almak zorunda kalmışlardı.[134]

Arap yarımadasında tarım yapılan yerlerde kölelerin iş gücünden ciddi anlamda yararlanıldığını görüyoruz. Toprağa bağlı köleler (parya) denilebilecek bu insanlar sahipleri tarafından arazilerle birlikte satılabilmektedir. İslam öncesi dönemden itibaren başlayan bu uygulama İslami dönemde de bir şekilde devam ettirilmiştir.[135]

C. KÖLELERİN EKONOMİK AÇIDAN GENEL NİTELİKLERİ

1. Kölelerin Irkları ve Niteliklerinin Ekonomik Değeri

İslamiyet'in ortaya çıktığı sıralarda Arap Yarımadasında özelde ise Mekke'de kölelik yaygındı; köleler, hürlerle arası kesin çizgilerle ayrılmış alt bir sosyal sınıftı. Taberî, Doğu Arabistan'da Rebia Kabilesi dışındaki kabilelerin ele geçirdik-

133 İbnü'l-Esîr, Neçâşî'nin hiç kardeşinin olmadığı, buna karşılık amcasının on iki oğlunun olduğundan hareketle, Habeşliler'in:"*Necâşî'nin babasını öldürüp onun kardeşini yerine hükümdar geçirsek daha iyi olur. Çünkü onun bundan başka hiçbir çocuğu yoktur.*" dediklerini kaydetmiştir. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 599, 600

134 İbnü'l-Esîr bu olaya geniş yer verir; "*... Akşam olunca büyük bir bulut geldi ve amcasının üzerine bir yıldırım düştü. Habeşîstanlılar amcasının çocuklarının yanına gittiler bir de ne görsünler onlarda da bir hayır kalmamış. Böylelikle hayrete düştüler. Aralarından biri dedi ki: "Allah'a yemin ederim ki işinizi Necâşî'den başkası düzeltemez. Eğer Habeşliler hakkında iyi bir şey düşünüyorsanız onu yetişip bulunuz." diye söyledi. Bunun üzerine gemiye yetişerek onu tekrar satın aldılar...*" İbnü'l-Esîr,*age.*, I, 600.

135 el-Haddâd, Fethi Abdülaziz, 'İslâm Öncesi Arabistan'da Köle ve Cariyeler" (el-Abîdu ve'l-İmâ fi Şübhi'l-Ceziratü'l-Arabiyyeti Kable'l-İslâm), *el-Mecelletu'd-Dirâseti'l-Mısriyye*, S. 43, Kahire 2005, s. 30.

leri esirleri köleleştirdiklerini nakletmektedir.[136] Bu kölelerin büyük çoğunluğunu Afrikalı siyahîler teşkil etmiştir.[137] Bilâl-i Habeşî, Sevbân ve Fudâle gibi ilk Müslümanlar Yemen'den getirilen siyahîlerdi.[138] Menşeleri kesin olarak bilinmeyen pek çok kölenin kendilerini ele geçirenler (korsanlar) tarafından satılmak suretiyle el değiştirerek Mekke'ye kadar getirildikleri söylenmiştir.[139] Bazıları da kuraklık ve kıtlık gibi sebeplerle aileleri tarafından satılmış çocuklar ile yurtlarından kaçırılmış ve köle olarak satılmış kimselerden meydana gelmiştir. Arap yarımadasında siyahî kölelerin dışında diğer ülkelerden getirilmiş kölelere de rastlanmaktadır. Belâzûrî'nin kaydettiğine göre İkrime b. Ebû Cehil'in karısı Ümmü Hakîm'in ve Hâris b. Kelede es-Sekâfî'nin köleleri Rum menşeli idi.[140] İlk Müslümanlardan biri olan Zinnîre Rum asıllı idi.[141] Aynı şekilde Ezrâk b. Ukbe es-Sekâfî ve Süheyb b. Sinan da Rum menşeli idi. Selmân-ı Farisî İranlı yani Fars kökenli idi.[142] Bu devirde Arap kölelere de rastlanmaktadır.[143]

136 Taberî, *Târîh* (Kahire 1939), I, 227; bkz. Hamidullah, M.-Aydın M.Akif, "Köle", *DİA*, Ankara 2002, XXIV, 238.

137 Sa`îd Megaverî, *Cariyelerin Azat Edilmesi ve Satışı*, s. 447.

138 Rebâh el-Esved, Yesâr en-Nûbî de siyahî kölelerdendi. İbn Sa`d, I, 429, III, 213, IV, 307, 311; İbn Küteybe, *Me`ârif*, s. 145, 146, 147, 176; Halîfe, *Târîh*, s. 89; Belâzurî, *Ensâb*, I, 185; Taberî, III, 171; Ebû Nu`aym, *Ma'rifetü's-Sahâbe*, I, 373; İbnü'l-Esîr, *age.*, I, 589; Safedî, XXIV, 12; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 268; el-Haddâd, Fethi Abdülaziz, "İslâm Öncesi Arabistan'da Köle ve Cariyeler" (el-Abidu ve'l-İma fi Şübhi'l-Ceziratü'l-Arabiyyeti Kable'l-İslâm), *el-Mecelletü'd-Dirâseti'l-Mısriyye*, S. 43, Kahire 2005, s. 30.

139 Vâkıdî rivayetinde Zeyd b. Harise; kısa boylu, siyah derili ve yassı burunlu idi. Bkz. İbn Sa`d, III, 444.

140 Belâzurî, Ensâb, I, 357, 367. Mahzumoğulları'nın Yunan asıllı (Rum) çok sayıda kölesi olmuş ve bunlardan bazılarını Hz. Peygamber'in amcası Abbâs satın almıştır. Haddâd, agm., s. 25.

141 Kehhâle, *A`lâmü'n-Nisâ*, II, 39.

142 İbn İshâk, s.137; İbn Hişâm, I, 251, 299, 357; İbn Küteybe, *Me`ârif*, s. 270; Belâzurî, *Ensâb*, I, 180, 181; İbn Ebû Şeybe, *Megâzî*, s.139; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 264.

143 Hakan'ın validen Arap cariyelerden iki tanesini kendisine vermesini istemesi Emevîlerin son dönemlerinde (H 110) Arapların da köle olabileceğini göstermektedir. Taberî, VII, 63. Hz. Peygamber: "*Arap yarımadasında iki din olamaz*" diyerek müşrik Arapları kastetse de diğer bölgelerde pekala Araplar da köleleştirilmiştir. Belâzurî, *Fütûh*, s. 91; Hamidullah,- Aydın, "Köle", *DİA*, XXIV, 238.

Kölelerin fiziki özelliklerini yansıtması bakımından ırkları dikkate değerdir. Câhız, Kûfe câriyelerinin, Mısır, Horasan ve Hindli câriyelerden daha güzel ve alımlı olmalarından hareketle, altın rengi tenleriyle Horasanlı câriyelerin güzelliğini ve Hintli câriyelerin tatlılığını kendilerinde topladıklarını kaydetmiştir.[144] Odalık (es-Serarâ) câriyelerin genellikle Hint, Rum ve Habeşlilerden olduğu söylenmiştir.[145]

Kölelerin çoğunluğunu Slav, Rum ve Afrika kökenli olanlar teşkil etmiştir.[146] Beyaz köleler Rum, Slav ve Türk bölgelerinden temin edilmiştir.[147] Türk, Deylemli ve Kürt asıllı beyaz kölelerin siyaset ve harp sanatında etkinlikleri gittikçe artmıştır.[148] Orta Asya steplerinden getirilen savaşçı/asker köleler yanında, Afrika'dan özellikle Sahra'nın güneyinden siyahî yani zenci köleler getirilmiştir.[149]

Câhız, beyaz köleler/azatlılar içinde Türklerin yerini ele alırken: "*Mevlâ bağı kan bağı gibidir.*"[150] hadisini dile getirerek, Türklerin güçlü '*velâ*' bağından övgüyle bahsetmiştir. Arapların diğer kölelere/azatlılara oranla Türkleri biraz daha kendilerine yakın gördüklerine, Türklerin aslında savaşta, sevk ve idarede kendilerine pek ortak görmek istemediklerine işaret etmiştir.[151] Türklerin ata binmede, silah kullanmadaki yeteneklerine, çobanlık, seyislik, baytarlık gibi mesleklerde ustalıklarından bahsetmiştir. Bölgedeki mesleklerin içinde en kötüsü olarak vurguladığı köle ticaretine ve köle tacirlerine

144 Câhız, "Menâkibü't-Türk", *Resâil*, I, 42, "Kitâbu'l-Bigâl", *Resâil*, I, 288-289; İbşihî, II, 360.
145 Câhız, "Fahru's-Sudân ale'l-Beydân", *Resâil*, I, 215.
146 Dürrî, s. 63-64; Cahen, s. 117; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, trc. Salih Saban, İstanbul, 2000, 196; Yıldız, *age*, ay; Sagır, s. 21
147 Lewis, Bernard, *Ortadoğuda Irk ve Kölelik*, 22; Mez, Adam, *age*, s. 197-198. Azzetü'l-Meylâ'nın yanında beş adet Rum ve beş adet Arap (beyaz) şarkıcı cariye vardı. İsfehânî, XVII, 105.
148 Ya'kûbî, *Buldân*, s. 260; Narşâhî, s. 68-69; H. Dursun Yıldız, *age*, s. 82; Sagır, s. 19-20
149 Lewis, *Ortadoğuda Irk ve Kölelik*, s. 22.
150 Taberânî, *Câmi'u's-Sagîr*, s. 9687; bkz. Câhız, "Menâkibü't-Türk", *Resâil*, s. 12.
151 Câhız, Türklerin velâ bağı Kureyş'in içindeki Hâşimî-Abdimenâf arasındaki asalet bağına benzer...Hz. Ömer: *"(Türklerin) istemeleri halinde düşmanlıkları şiddetlidir, ama ileri götürmezler"* diyerek genelde olumlu değerlendirmelerde bulunmuştur. Câhız, *age.*, s. 13.

değinmiştir.[152] Bölgeye yakın Sind, Hind, Tibet gibi ülkelerin insanlarının sanat ve zanaatta ileri olduklarına, yeme içme, giyim kuşam gibi bazı özelliklerine temas etmiştir.[153]

Beyaz cariyelere bakış açısını yansıtması açısından Abdülmelik b. Mervân'a atfedilen şu rivayet dikkat çekicidir:

Kim hoş bir cariye edinmek isterse, Berberi kızı alsın. Kim bir çocuk edinmek isterse bir İranlı alsın. Kim de bir hizmetçi edinmek isterse bir Rum alsın.[154]

Farsların belki de imparatorluklarını kaybetmelerinin acısını her zaman hissettiklerini, bilinçaltlarında Arapları aşağı gördüklerini ve bu yüzden fırsat buldukça Arapları ayıpladıklarını, bu yüzden aralarında bir güvensizlik olduğunu söyleyen Câhız, Araplarla Farsların rekabet halinde olduklarından bahsetmiştir.[155] Farsların bedenen sağlam, yüzleri kırmızıya çalan beyaz renkli, insan ilişkilerinde gayet iyi, birçok sanat dalında usta olduklarına değinen Ayntâbî Farslar'ın yaşadığı coğrafi ve kültürel özelliklerine işaret etmiştir.[156]

İran'ın kuzey taraflarında Hazar Denizi kıyılarında yaşayan Deylemliler'in harp, siyaset ve sanat alanında mahir ve cesur kişiliğe sahip oldukları, biraz zorlama da olsa cariye olarak satın alınanlarının hem güzel yüzlü, hem itaatli davrandıkları kaydedilmiş, yine İran'ın batısında Kirman ve Musul yakınlarında yaşayan Kürt kölelerin haşin ve vefasız davrananların yanında, onlardan çoğunun yoksulluğa dayanıklı ve sabırlı oluşlarına değinilmiştir.[157]

152 Câhız, köle taciri yaratılmışlara revâ görülen en şerli işi yapmaktadır, diyerek insanlık onurunu ayaklar altına alan köleliği aslında onaylamadığını göstermiştir. Câhız, *age.*, s. 47-49, 52.

153 Mesela Tibetlilerin savaşçı olmadıklarını, hilm sahibi, kanaatkâr insanlar olduklarını söylemiştir. Câhız, *age.*, s. 19.

154 İbn Abdürabbih, *'İkd*, VII, 96; Dineverî, *Ahbâru't-Tıwâl*, s. 182; bkz. Erkoçoğlu, s. 84.

155 Câhız, *age.*, s. 55.

156 el-Ayntâbî, Mahmûd Ahmed el-Ayntâbî el-Emşâtî (903/1492), *el-Kavlü's-Sedîd İhtiyâru'l-İmâ ve'l-'Abîd* (thk. Muhammed İsa Salahiyye), Beyrut 1417/1996, 147 shf., s. 49-50.

157 Ayntâbî, köle Kürtlerin sahiplerin durumuna göre ilim ve kültürde, sanat ve askerlikte maharetlerine işaret etmiş, özellikle Arapça ve dini ilimlerde ileri gittiklerine değinmiştir. Bkz. Ayntâbî, *Kavlü's-Sedîd*, s. 51, 52.

Kafkas halklarından olan Çerkezlerden çok sayıda ele geçirilen köle ve cariyeler vardı. Çerkez cariyeleri güzel, eve bağlı ve itaatli idiler. Erkekleri haşin, savaşçı ve cesur idi. Ama içlerinde vefası az olanları az değildi. Müslüman olduklarında topluma çabuk uyum sağlarlardı. İçlerinden âlimler ve zahitler çıkardı. Çerkezler kendi içinde farklı unsurlara sahipti.[158]

Avrupa'dan getirilen esirlere (kölelere) genelde Slav (Sakâlibe) ve Frenk (Efrince) tabirleri tercih edilirdi. Frenkler sanat ve zanaat alanında usta idiler. Beyaz tenli ve kumral renkli olan Frenklerin sadakatleri azdı. Kendileri para kazanacak ticaret ve sanat sektöründe yaşamayı yeğlerlerdi. Cariyelerinin namus zafiyetleri söz konusu olurdu. Benzer hususlar Slav kadınları içinde geçerli idi. Bunlar düşünceli davranmaktan, sorumluluk almaktan çok da hoşlanmazlardı.[159]

Hindli ve Sindli kölelerin çoğunun ellerinde bir sanatı vardı. Onlar sözlerinde durdukları ve işlerini güzel yaptıkları söylenmektedir. Genel anlamda uyum sağlayan yumuşak tabiatlı idiler. Musiki aletlerini çalmakta, şarkı söyleyip eğlenmekte mahirdiler. Sindli cariyeler, güzel yüzlü, iyi giyinmesini bilen olmalarına karşın zinaya meyyal idi.[160]

Kuzey Afrika halklarından Berberilerin çoğu esmer idi. Sarışın ve kumral olanları da vardı. Uyumlu ve itaatli olduklarından İslam'a çabuk adapte oldular. Her türlü hizmeti yerine getirmekten çekinmezlerdi. Kadınları (cariyeleri) doğurgan ve çocuklarına iyi bakarlardı.[161]

Yukarıda adı geçen ırklara ilişkin verilen ayrıntılar aslında genel bir bakış açısını yansıtmaktadır. Erken dönem İslam tarihinde kökenleri zikredilen kölelerin genel özelliklerini vermesi açısından bunlara temas ettik. Verilen bu tür ayrıntıların sübjektif olabileceğini de akıldan çıkarmamak gerekir. Aşağıda Câhız'ın zenci köleler ile verdiği ayrıntılar da bu kabildendir.

158 Ayntâbî, *Kavlü's-Sedîd*, s. 53, 54.
159 Ayntâbî, *age.*, 55, 56.
160 Ayntâbî, *age.*, 56, 57.
161 Ayntâbî, *age.*, 57, 58.

Zenci kölelerin hicri birinci asırdan itibaren yoğun bir şekilde getirildiklerini görüyoruz. Burada onların ucuz maliyetli, zor şartlara dayanıklı fiziki özelliklere haiz olmaları tercih edilmelerinde etkili olmuştur. Tarla ve çiftliklerde çalıştırılmaları yanında askeri birlikler içinde de tercih edilmiştir.[162] Zencilerin; sözlerinde duran, efendilerine ve reislerine samimi bir şekilde bağlı insanlar olduğunu söyleyen Câhız, yetenekleri ile ilgili olarak da şu bilgileri vermektedir:

"*Yeryüzünde zencilerden daha güçlü ve enerjik olan başka bir topluluk yoktur. Araplardan ve diğer milletlerden bir topluluğun kaldıramadığı bir taşı bir zenci tek başına kaldırabilir. Onlar yiğit, cesur, güçlü beden sahibi ve cömerttirler. İşte bu meziyetler şeref hasletleridir.*"[163]

Aslında Arapların belki de diğer milletlerin de zencileri potansiyel köleler olarak gördüklerini düşünüyoruz. Zencilerin Müslüman olmaları bile toplumsal açıdan en azından yadırgandıklarından olsa gerek, '*başınıza simsiyah bir köle gelse de ona itaat ediniz*' vâri rivayetler[164] böyle düşünmemize yol açmaktadır. Amr b. el-Âs'ın Mukavkıs'a elçi olarak tayin edilmesinde, "*Ben seni, ikinci sınıf (köle) kabul ettiğin bir insanla eşit görüyorum, bu nedenle senin dengin bir kişiyi gönderiyorum*" mesajının gizli olduğuna işaret eden Apak'ın,[165] zencilere o dönem insanların genel bakışını anlatması bakımından da önemlidir.

Abdullah b. Zübeyir'in Mekke'de bulunan üç evinde barınan kölelere Dârü'z-Zenc denildiği[166] düşünüldüğünde siyahî kölelerin sayısı hakkında bize bir ipuçu verebilir. Zencîlerin Haccâc'a karşı ayaklanmalarını cesur ve yiğit karakterlerine bağlayan Câhız, Irak bölgesinde (özelde Basra'da) çıkan karışıklıklardaki rollerine değinmiştir.[167]

162 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 147; Samir, s. 25-26.
163 Câhız, *Resâil*, I, 195.
164 Buhârî, "Ahkâm", 1; Zehebî, *Siyer*, II, 63, V, 202-214.
165 Apak, Adem, *İslam Siyaset Geleneğinde Amr b. el-'Âs*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001, s. 252.
166 Ezrâkî, II, 254; Kallek, s. 242.
167 Câhız, *Resâil*, I, 192; konu ile ilgili bkz.Taberî, II, 413.

2. Köle Fiyatları

Köle fiyatları, Hz. Peygamber ve Hz. Ömer döneminde ortalama 400 dirhem,[168] Hz. Ali döneminde ise 600-800 dirheme kadar yükselmiştir.[169] Bazı kölelerin fiyatının 1000 dirhemi aştığı olmuştur.[170] Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemlerinde köle fiyatlarını değerlendiren Kallek, Hz. Peygamber zamanında 1 kölenin 10 genç deveye eşit olduğunu bunun da 200 ile 800 dirhem arasında değiştiğini ayrıca 1 altın gerdanlıkla 1 köle alınacağını söylemektedir.[171] Yine Kallek, Hz. Ömer döneminde 1 câriyenin 4000 dirhem, 2 çocuk kölenin 1000 dirhem, 1 kölenin ise 700 dirhem olduğu bilgisini aktarır ve Hz. Osman döneminde köle fiyatının 700 ile 1500 dirheme kadar yükseldiğini kaydeder.[172] Hz. Osman döneminde Ubeydullah b. Ma`mer, bir câriyeyi 20.000 dinara satın almış ve satın aldığı kişiye tekrar hediye etmiştir.[173] Sükeyne bnt. Hüseyin'in

168 İbnü'l-Esîr ortalama bir köle için 600 dirhem rakamını verirken (İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 40, 41), pek çok tarihçi 700 dirhem demişlerdir. Bkz. İbn Küteybe, *İmame*, I, 162; Taberî, *Târîh*, V, 157; İbn A`sem, *Fütûh*, IV, 283; Mes`ûdî, *Murûc*, II, 426; Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 147; bkz. Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, s. 580. Abdullah b. Abbâs'ın Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye ait 40.000 dirhem başka deyişle 100 köle kıymetindeki borcu ödediği ifade edilmiştir. Belâzurî, *Ensâb*, III, 53; Zehebî, *Siyer*, III, 352.

169 Hz. Ali şehit edildiğinde ailesinin kendilerine bir köle alması için ayırdığı 600, 700 veya 800 dirhem dışında bir miras bırakmadığı söylenmiştir. İbn Ebû Şeybe, VI, 371; İbn Sa`d, III, 38; Mes`ûdî, *Murûc*, II, 426; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, IV, 24 (102). Başka rivayetlerde ölüm döşeğinde mal, mülk ve cariyeleri için vasiyette bulunduğu söylenmiştir. Gazâlî'nin bir rivayetinde 20 cariyesi olduğu söylenmiştir. Gazâlî, İhyâ, IV, 296; Kallek, s. 247.

170 Taberî, V, 157; İbn Abdülber, *İsti`âb*, III, 48; Mes`ûdî, *Murûc*, II, 419; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 309. Fars bölgesinde yer alan Erdeşirhurre Valisi Maskale b. Hubeyre, Ma'kil b. Kays tarafından esir edilen 500 kadar Naciyeoğulları mensubunu kişi başına 1000 dirhem ödemek suretiyle serbest bırakmıştır. Taberî, *Târîh*, V, 157

171 EbûYusûf, *Âsâr*, s. 191; Müslim, "Eymân", 58; İbn Mâce, "Edeb", 24 (3719); Nesâî, *"Zekât"* 60 (2544); İbn Hazm, *el-Muhallâ* (thk. Muhammed Münir Dımaşkî), neşr. İdâretü't-Tıbaâti'l-Münîriyye, Kahire H 1347-1352, X, 99; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 987; bkz. Kallek, s. 220, 223. Zeydân Bilâl-i Habeşî'yi Hz. Ebû Bekir beş ukiyyeye satın aldığını kaydeder. *Tarîhü't-Temeddüni'l-İslâmî*, IV, 59, 60.

172 Muvatta', IV, 885 (2271); İbn Ebû Şeybe, IV, 338, 365, 430; Cehşiyârî, s. 19; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, IX, 42; Beyhâkî, *Sünenü'l-Kübrâ*, V, 328, X, 334; bkz. Kallek, s. 225.

173 İsfehânî, VII, 53-54; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XI, 202; XV, 368; Kallek, s. 277.

bir câriyesi 400 dinara alıcı bulmuştur.[174] Köle fiyatları belirlenirken satışa sunulan kölenin eğitimi, cinsiyeti, yaşı ve yeteneklerine göre büyük farklılıklar söz konusu olmaktadır. Mekke şehrinde satışa sunulan Hicaz doğumlu Saden, Havrâ ve Fetûn adlı câriyelerin fiyatı 3.000 dinarı (30.000 dirhem) aşmıştır.[175] Bu rakam oldukça yüksek bir fiyattır. Bu para ile 100 deve veya 2000 koyun almak mümkündür.[176]

Beyaz köleler, siyahlara oranla oldukça pahalıydı. Niteliksiz sıradan bir cariye 150[177] veya 200 dirhem değerinde iken,[178] şarkı söyleyebilen, ud çalabilen bir câriyenin fiyatı oldukça yüksekti. Halife ve diğer devlet ricali beyaz özellikle Arap olmayan câriyelere zaman zaman 10.000 dirhemi aşan paralar harcadıkları görülmüştür.[179] Kendisi de zamanın önemli şarkıcılardan biri olan Dahmân, bir câriyeyi 10.000 dinara satın alıp, halifeye (Velîd b. Yezîd'e) 13.000 dinara satmak istemiştir.[180]

Bu tür fiyatlandırmalarda özellikle cariyenin hem fiziki hem de diğer kabiliyetlerinin fiyatı çok değişmekteydi. İçlerinde günümüzün ünlü sanatçıları diyebileceğimiz yetenekli şarkıcı câriyeler doğal olarak fiyatlarını yükseltirdi.[181] Nitekim Ca'fer b. Süleyman b. Abdülmelik ünlü şarkıcı Rubeyha'yı 100.000 dirheme satın almıştır.[182] Kûfe'de beytü'l-kıyânlardan (eğlence merkezlerinden) birini işleten İbn Ramîn, Sellâme ez-Zerkâ'yı 100.000 dirheme satmıştır.[183]

174 İsfehânî, VI, 109; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 214.
175 İbn Abdürabbih, IV, 357; Şerîfu'r-Radiyy, *Nehcü'l-Belâga*, s. 413; bkz. Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, s. 580-581.
176 Bakır, s. 581.
177 Veki', II, 394.
178 Veki', II, 342.
179 Siyah kölelere bazen 25-30 dirhem verildiğini düşünürsek bu rakam oldukça yüksektir. Bkz. s. 157; Adam Mez, *age*, s. 196-197. Ya'kûbî, *Buldân*, s. 260; H. Dursun Yıldız, *age*, s. 82; Sagır, s. 19-20
180 İsfehânî, VI, 32 vd.; bkz. Ali Muhennâ, Abdüssettar, *Ahbâru'n-Nisâ fi Kitâbi'l-Egânî*, Beyrut, 1988, s. 62-63.
181 Yezîd b. Abdülmelik, ünlü şarkıcı cariye Âtike'yi 30.000 dirheme satın almıştır. Kehhâle, *'Alâmü'n-Nisâ*, III, 207; Sagır, s. 22.
182 Kehhâle, *'Alâmü'n-Nisâ*, I, 442.
183 İsfehânî, XI, 370; bkz. Söylemez, *age*., s. 264.

Samir, bazı önemli fetihlerin (mesela Endülüs) köle fiyatlarını oldukça düşürdüğünü ve savaşlarda ele geçirilen esirlerin satış fiyatının bir dirheme kadar indiğini kaydetmiştir.[184] En ucuz köle olarak satışa çıkarılan zencilerin ortalama 200 dirheme alınıp satılmasını[185] göz önüne aldığımızda verilen bu rakam gerçeği yansıtmamaktadır.

Abdülmelik b. Mervân'nın, 600 dinara bir cariye satın aldığı rivayeti,[186] cariye fiyatlarındaki ortalama üst limit göstergesi sayılabilir. Halifenin satın aldığı köle ve cariyenin elbette en seçkin olanları arasında olma ihtimali vardır. Ama Emevî döneminin köle fiyatlarını göstermesi bakımından önemli olduğunu düşünüyoruz. Zeydân, herhangi bir sanata sahip olmayan kölelerin 100 Dinara, ok yay, kılıç vs. ustalarının en az 200 dinardan başlayan fiyatlarla pazarlandığına işaret ederek, ortalama köle fiyatının 600 Dinara tekabül ettiğini söylemektedir.[187]

İsfehânî, Yezîd'in Sellâme'yi 20.000 dinara, diğer gözde câriyesi Habâbe'yi 4.000 dinara,[188] başka bir rivayetinde Sellâme'yi 3.000 dinara satın aldığını nakletmiştir.[189] Döneminin valilerinden Muhammed b. Süleyman ünlü şarkıcı câriye Sellâme ez-Zerkâ'yı 100.000 dirheme satın almıştır.[190]

3. Köle Sayıları

Nübüvvetin ilk yıllarında Mekke'de köle sayısının 4.000'i bulduğu ifade edilmiştir.[191] Fetihlerle paralel köle sayıların-

184 Samir, s. 19.
185 Taberî, IV, 413.
186 Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 182; Bekrî, *Mesâlik*, II, 686.
187 Zeydân, Corcî, *Tarîhü't-Temeddüni'l-İslâmî*, IV, 57; konu ile ilgili bkz. İsfehânî, I, 133.
188 Taberî, VII, 23; İsfehânî, VIII, 345; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 229-230; Ali Muhennâ, s. 88.
189 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 207; Taberî, VII, 222-224; Safedî, XV, 207; İsfehânî, II. Yezîd'in ünlü şarkıcı Sellâme'yi Rummâne Ailesi'nden 20.000 dinara satın aldığı kaydeder. İsfehânî, *Egânî*, XV, 119-142, VIII, 347-365; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 232; Ali el-Mühennâ, s. 175. bkz. Aycan, "İslâm Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı", *AÜİFD* (Ayrı Basım), Ankara 1998, XXXVII, s. 180 vd.
190 Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 226.
191 Bu sayının 10-12.000'i bulduğu da söylenmiştir. Haddâd, 'İslâm Öncesi Arabistan'da Köle ve Cariyeler", s. 30.

da da artış olmuş, buna bağlı olarak çok sayıda köle İslam toplumuna katılmıştır. Kölelerin azat edilmeleri çok hızlıydı. Belki abartılı da olsa, sahabinin zenginlerinden Abdurrahman b. Avf hayatı boyunca 30.000 köleyi azat ettiği rivayet edilmiştir.[192] Sahabiden Amr b. As'ın bir defasında 30 kölesini birden azat ettiği,[193] Mugîre b. Şu'be'nin evinde 60-70 câriyesi olduğu,[194] Hâkim b. Hizam'ın 30 kölesini birden azat ettiği[195] düşünüldüğünde kölelerin sayısı hakkında önemli ipuçlarına sahip oluruz.

İlk halife Hz. Ebû Bekir, aynı zamanda varlıklı bir kimseydi. Hayatında çok sayıda kölesi oldu. Vefat ettiğinde 'bir köle, bir bahçe, bir süt veya dolap devesi, bir süt kabı ve beş dirhem değerindeki kadife örtüden' başka miras bırakmamıştı.[196] Yine Dört halifenin en zengini sayılan Hz. Osman'ın 1.000 kölesi olduğu nakledilir.[197] O, Müslüman olduktan sonra her Cuma günü bir köle azat etmeyi adet haline getirmişti.[198] Şehit edildiği günse 20 köle azat etmişti.[199] Sahabinin büyüklerinden Talha b. Ubeydullah'ın hayatı boyunca 1.000 tane köle azat ettiği rivayet edilmiştir.[200]

Emevîler döneminde kölelerin azaldığı söylenemez. Aksine yabancı kültürlerden etkilenen Emevîlerin saraylarında ve yöneticilerin konutlarında çok sayıda kölenin istihdam edil-

192 Hâkim, III, 308; Ebû Nu'aym, *Hilye*, I, 99; İbn Sa'd, III, 146; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 342; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XIV, 359; Zehebî, *Siyer*, I, 92; İbn Hacer, *İsâbe*, II, 412; Kettânî, III, 200; bkz. Kallek, s. 245.

193 İbn Küteybe, *Meârif*, s. 236; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 32; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XIX, 251; İbn Tagriberdî, I, 64; bkz. Kallek, s. 249.

194 İsfehânî, VI, 51.

195 Buhârî, "Itk", 12; Taberânî, III, 188; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, II, 45; Câhız, *Beyân*, III, 196-197.

196 Ebû Ubeyd, s. 248; İbn Sa'd, III, 175; İbn Ebû Şeybe, VII, 12, 337; Belâzurî, *Ensâb*, I, 261, İbn Manzûr, *Muhtasar*, VII, 238; Zehebî, *Siyer*, III, 50; İbn Tagriberdî, I, 46;bkz. Kallek, s. 257.

197 Mes'ûdî, *Murûc*, II, 342, 352-353; Demirî, I, 62; Diyârbekrî, II, 257; Kallek, s. 264.

198 İbn Asâkir, III, 23, 24, 429; Muhibbuddin, *Riyad*, III, 33; Kallek, s. 265.

199 *Müsned*, I, 72; İbn Asâkir, III, 393, 405; Muhibbuddin, *Riyad*, III, 67; Diyârbekrî, II, 264; bkz. Kallek, s. 265.

200 Benzer şekilde Zübeyir b. Avvâm'ın terekesinde 1000 köle vardı. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 342; Kallek, s. 275.

diğini biliyoruz. Zevk ve eğlenceye düşkün olduğu vurgulanan Emevî yöneticilerinin özel ve tüzel yaşamlarında köle ve câriyelerin ayrı bir yeri vardı. Fetihler sonrasında askerlerin yanlarındaki esirleri/köleleri bir dirheme kadar sattıkları[201] hesap edilirse, İslam toplumuna katılan kölelerin sayısının az olamayacağı kanaatine varırız. Bir de buna 'Sevâd' yani 'verimli' Irak topraklarında tarım arazilerinde çalıştırılan köleleri eklediğimizde, köleliğin ucuz istihdam aracı olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Basra bölgesine gruplar halinde getirilen Zenci köleler toprak ağalarının (dihkânların) elinde, çok ağır şartlarda çalıştırılmışlardır. Her bir toprak ağasının elinde 50, 100, 500 bazen de 5000; hatta 10-15 bin kölenin olduğu söylenmektedir.[202]

4. Kölelerin Yoğunlaştığı Ekonomik Faaliyetler

Kölelerin yoğunlaştığı ekonomik faaliyetler, efendilerinin hâlihazırda sahip olduğu işe veya kölenin vasfına göre şekillenirdi. Köleler ve azatlılar toplumun neredeyse tüm katmanlarında ve farklı iş kollarında hem aktif hem de pasif halde yer alırlardı. Ancak kölelerin hür insanlar gibi kendiişlerini kurma hakları yoktu. Ama bu insanların içinde köle olmadan önce işçi olanları, sanat ve zanaat erbabı ile çok zengin olanları vardı. Köle olmaları bu kişilerin sanatkârlıklarını ve maharetlerini yitirmeleri anlamına gelmezdi. Tam aksine onların bu yönleri kendilerine artı bir değer katardı. Kölelerini satışa çıkaran tüccarlar, kölelerin bu özelliklerini dile getirirler ve onları yeteneklerine göre pazarlardı. Köleler sahip olduğu bu niteliklere göre bir nevi istihdam (!) edilirlerdi.

İş hayatı; insanın, kendisinin ve başkalarının tüketimi için mal ve hizmet üretmeye yönelik her türlü fiziksel, zihinsel ve duygusal bir emek harcaması[203] olarak tanımlamıştır. İslam'da sınırları katı bir şekilde belirlenmiş sosyal ve toplumsal sınıflardan bahsedilemeyeceği gibi, meslekler hiyerar-

201 Samir, s. 19.
202 Taberî, IV, 413.
203 Azizova, Elnura, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, İstanbul, 2001, s. 32.

şisinde de katı ve zorunlu bir sıralama söz konusu değildir. Şüphesiz toplum ve kültürler arasındaki oranı değişmekle birlikte, Eski ve Ortaçağ boyunca iktisadi hayat ve toplumsal iş bölümündeki rolü göz ardı edilemeyecek boyutlarda olan kölelik, İslam vahyinin indiği toplumda da çalışma sisteminin bir unsuruydu. Gerek yerleşik ve gerekse göçebe olsun köleliğin kabul gördüğü bütün iktisadi sistemlerde olduğu gibi, İslam'ın zuhuruna tanık olan Arap toplumunda da köleliğin ortaya çıkardığı bir aristokrasi sınıfı da bulunmuştur.[204]

İslam öncesi Arap toplumunun belli bir kesimince (özellikle Adnânî kabilesine mensup Kuzey Araplarınca) demircilik sanatlarıyla uğraşanlar genel olarak köle anlamını içeren kayn (القين)[205] kelimesi ile ifade olunmuş ve toplumda köle ve aşağı sınıftan insanların uğraştığı bir meslek olarak addedilmiştir.[206] Köle ile eş anlamda kullanıldığı görülen "kayn" (ç. Kıyân) kelimesi bize gösteriyor ki; bir meslek gurubu ile (demircilik) kölelik özdeşleştirilmiştir. İlk Müslüman azatlılardan Habbâb b. Eret demircidir.[207]

Hz. Peygamber'in 'câriyeler üzerinden kazanç elde etmeyi (kesbi) yasakladığı'[208] şeklindeki rivayetler, onları zinaya zorlama, fuhuşta kullanma olarak anlaşılmıştır. Yoksa meşru işlerin gördürülmesi yasaklanmamış, kölelerin hem efendisi adına ticari faaliyetlerde bulunması, hem de mükâtebe yaparak kendi adına ticaret yapabilmesi meşru görülmüştür.[209]

204 Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 55.

205 Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, I, 1582; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XIII, 351; Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 55.

206 Demirciliğin hor görülen köle mesleklerinden sayıldığına dair çarpıcı örnekler vardır. Söz gelimi Kureyşli Hâkim b. Hizâm (bkz. Zübeyir b. Bekkâr, *Cemhere*, s. 82; İbn Asâkir, XV, 127) ve Esedoğulları kabilesinden Semmâk b. Mahreme (bkz. Kelbî, *Cemhere*, s. 186-187; Belâzurî, *Fütûh*, s. 499; İsfehânî, VIII, 313) bkz. Azizova, *age.*, s. 55.

207 İbn Sa'd, III, 151-152; Belâzurî, *Ensâb*, I, 176; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 138.

208 Dârimî, 5186; Ebû Hüreyre: "*Resulullah (a.s.) cariyenin kesbini nehyetti.*" Buhârî, "İcâre", 20, "Talak", 51; Ebû Davûd, "Büyû", 40 (3425).

209 Cariyenin elle yapacağı ip eğirme, yün ditme gibi yapabileceği birçok işin olabileceğini söylemiştir. Her şeye rağmen bazı âlimlerin şöyle dediğini de kaydetmek isteriz: "*Yasaktan murat, cariyenin her çeşit amelidir. Bu yasak sedd-i zerayi (kötülük kapısını kapama) nevindendir. Çünkü cariye*

Kölelerin zamanla azat edilmeleri sonucunda toplum içindeki konumları ve sahip oldukları durum sürekli değişmiş ve etkinlikleri giderek artmıştır. Hz. Peygamber'in her zaman yanı başında ve yakınında yer alan müezzini Bilâl-i Habeşî bunlardandı.[210]

İslam dünyasında, köle nüfusunun genelde şehirlerde ağırlık kazandığını ve istihdam alanlarının kadın veya erkek olmalarına göre farklılık arz ettiğini görüyoruz. Kadın köleler daha Ziyâde ait olduğu evin hanımına hizmetçi, halayık olarak yardım etmek, dokumacılık gibi kadınların çalışmasına elverişli olan alanlarda, dokuma işçisi olarak çalışmak, saraylarda ve zenginlerin konaklarında câriye olarak çalıştırılma tarzındaydı.[211]

Hz. Peygamber'in eşi Hz. Hatice'nin kölesi Meysere'nin ticari faaliyetlerdeki etkinliği bilinmektedir.[212] Hz. Abbâs'ın çok sayıda (hatta en fazla) köleye sahip olduğu ve bunların farklı alanlarda istihdam edildikleri;[213] bunlardan onun adına ticaret yapan 20 kadar kölesi olduğu ve bu kölelerin her birinin elinde 10.000 dirhemi aşan sermayenin bulunduğu zikredilmektedir.[214]

Hz. Peygamber'in azatlıları içinde bulunan Ebû Bekre künyesiyle meşhur Nüfey` es-Sekâfî, Arapların Tabibi (Tabîbü'l-Arab) lakabıyla da anılan bir doktor olmuştur.[215] Zübeyir b.

çalışmaya mecbur edildiği takdirde ferci ile kazanmayacağından emin olunamaz. Öyleyse nehyin manası, cariyeye, her gün ödeyeceği muayyen bir haraç koymayı yasaklamaktadır." denilmiştir. Ebû Dâvûd, "Talâk", 48, 50 (2310, 2311); konu ile ilgili bkz. *Kütüb-i Sitte*, XIV, 521.

210 Bilâl-i Habeşî, Hz. Peygamber'in vefatından sonra çok üzülmüş, ilerleyen zamanlarda bile ezan okurken 'Eşhedü enne Muhammede'r-Resûlullâh' derken gözyaşlarına hâkim olamazmış. İbn Sa`d, III, 215; Müslim, "Fedâilu's-Sahâbe", 106 (2457); İbn Küteybe, *Meârif*, s. 176; Belâzurî, *Ensâb*, I, 192; Taberî, IV, 66; Ebû Nu`aym, *Ma'rifetü's-Sahâbe*, I, 373-378; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 186.

211 Hamidullah,- Aydın, "Köle", *DİA*, XXIV, 244.

212 Taberî, II, 279; İbnü'l-Esîr, *age.*, I, 569; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XVII, 51.

213 Buhârî, "Fezâilü's-Ashâb", 8.

214 Serahsî, *el-Mebsût*, XXV, 3; İbn Asâkir, II, 119; Zehebî, *Siyer*, II, 82-83; İbn Kesîr, *Bidâye*, III, 299; Heysemî, VII, 28; bkz. Kallek, s. 231.

215 İbn Sa`d, IX, 15; İbn Küteybe, *Me`ârif*, s. 288, 289; Safedî, XXVII, 101; Diyârbekrî, II, 178.

Avvâm'ın kendisine haraç ödeyen 1000 kölesi vardı.[216] Kölelerinin ödediği haracı hemen tasadduk ettiği de rivayet edilmiştir.[217]

a. Eğlence Sektörü

İslam öncesi Araplar, şiirler okuyarak çeşitli şekil ve tarzlarda şarkılar söyleyerek eğlenirler ve eğlenceye büyük önem verirlerdi. Şiirlerin yayılmasında ve ezberlenerek korunmasında şarkıların önemi büyüktür. Özel olarak bayram, düğün ve sünnet törenlerinin düzenlendiği evlerde, genellikle cömertliklerini sergilemekle övünen kabile zenginlerinin konaklarında düzenlenen ziyafetlerde ve eğlence hayatında önemli yeri olan meyhanelerde müzik aletleri eşliğinde şarkıcıların icra ettiği şarkılar dinlenir ve rakkaseler seyredilirdi.[218]

Eğlence denilince genel olarak akla önce musiki gelir. Arapların davul, def, dümbelek vb. aletlerle yaptıkları eğlence için *lehv* kelimesini kullanmaları da bu sebepten olmalıdır. Cahiliye devri Arapları çeşitli vesilelerle kapalı ve açık alanlarda değişik şekilde eğlenirlerdi. Konumuzla alakalı olarak eğlence sektöründe kendilerine *kayne* veya *muganniye* denilen câriyeler, zengin evlerinde ve kabile reislerinin büyük çadırlarında şarkı söyleyip raks ederek ev sahibini ve misafirlerini eğlendirirlerdi.[219] Mesela, Abdullah b. Cüd'ân'ın misafirlerine şarkı söyleyen ve onları eğlendiren iki şarkıcı kölesi vardı.[220] Evi Mekke'nin gençleriyle dolup taşan, içki içilen ve müzik dinlenen bir mekân olan Kureyşli Mikyas b. Kays b. 'Adî'nin Esmâ ve 'Aseme diye isimlendirilen iki şarkıcı câriyesi olduğundan bahsedilmiştir.[221]

216 İbn Abdülber, *İsti'âb*, I, 583; İbn Hacer, *İsâbe*, I, 546; Kettânî, II, 258; Kallek, s. 279-280.

217 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 342; İbn Abdülber, *İsti'âb*, I, 583; İbn Hacer, *İsâbe*, I, 546; Kettânî, II, 258; Kallek, s. 281.

218 Azizova, *age.*, s. 435.

219 Raks; oyunda veya devenin yürüyüşündeki ritimdir. Halîl b. Ahmed, V, 62.

220 Câhız, "Kıyân" *Resâil*, II, 153; İsfehânî, VIII, 2-5; İbn Habîb, *Münemmak*, s. 67; bkz. Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 440. Bu şarkıcı cariyelerden Cerâde, ilk Arapça şarkı söyleyenlerdendi. Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 190.

221 İbn Habîb, *Münemmâk*, s. 59-60; İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, s. 101; Azizova, a.y.

Hz. Peygamber döneminde özellikle şarkılar söyleyen, sesleriyle etrafındakileri eğlendiren ve şarkıcılığı adeta bir meslek ve sanat haline getirmiş bulunan câriyelerden bahsedilir. *Kayne* adı verilen bu câriyelerin bazı sahabilerin evlerinde ve farklı ortamlarda şarkılarını icra ettikleri olurdu. Hz. Peygamber'in bu kaynelerle ilgili birtakım uyarılarda bulunduğu kaydedilir. Bu uyarı daha çok Müslümanların zevk ve eğlenceye dalıp asli görevlerini ihmal edecekleri endişesini taşıdığı içindir.[222] Diğer taraftan toplum hayatında önemli bir yeri olan bayramlarda, düğün vb. kutlamalarda sevincin paylaşılması ve eğlenilmesi olağan karşılanmıştır. Hz. Peygamber'in belli ölçülerde halkın eğlenmesine yaklaşımı olumlu, hatta destekleyici olduğu söylenebilir.[223]

Halkın örf ve adetlerinde yer etmiş birtakım eğlence ve etkinliklerin olduğu, şarkıcı câriyelerin düğünlerde şarkı söylemeleri ve halkı eğlendirmeleri ile ilgili müspet rivayetlere rastlanır.[224] Hz. Peygamber'in katıldığı bir düğün evinde, bir grup câriye tarafından def çalınıp Bedir şehitleri için mersiyeler söylenmiştir.[225] Şarkıcı bir câriyenin Hz. Peygamber'i övücü ifadeleri şarkı sözleri içine katması dışında bu eğlence ortamının yapılmasına müsaade edilmiştir.[226] Ancak Hz.

222 Kılıç, Mustafa, "İslâm Kültür Tarihinde Musiki", *AÜİFD*, XXXI, s. 399-400..

223 "*Nikâhı ilan edin. Onu mescitlerde kıyın ve onun üzerine def çalınız.*" Bkz. Tirmizî, "Nikâh", 6 (1089, 1090). Hz. Peygamber'in bayram günü def çalıp mersiyeler söyleyen cariyelere izin verdiği ve Habeşî'lerin mızraklarla yaptıkları gösteriyi Hz. Âişe ile birlikte seyrettiği rivayeti kaynaklarda yer almaktadır. *Müsned*, VI, 33; Buhârî, "İdeyn", 2, "Cihâd", 81; Müslim, "İdeyn", 16-20.

224 "Hz. Aişe, Es`ad b. Zürâre'nin yetim kalan kızı Fâriga'yı evlendirme işini üstüne almıştı. Onu Ensâr'dan Nebit İbn Câbir ile evlendirdi. Gelini koca evine götürenler arasında bulunan Hz. Aişe şöyle der; "*döndüğümüzde, Allah'ın Resulü bize; erkek tarafının bizi nasıl karşıladığı ve neler konuşulduğunu sordu. Ben de selam verdik, hayır ve bereket diledik*" dedim. Allah elçisi; "Ey Aişe sizin eğlenceniz yok mu? Ensâr eğlenceden (şarkı dinlemekten) hoşlanır. Gelinle birlikte def çalıp şarkı söyleyecek bir câriye gönderseydiniz." İbn Mâce, *Nikâh*, 21 (1900); *Müsned*, VI, 33. Gönderilen cariyenin adı Zeyneb el-Ensâriyye idi. Kehhâle, *A`lâmü'n-Nisâ*, II, 52.

225 Neccâroğulları'ndan Rübeyyi` bnt. Mu'avviz'in düğününe Hz. Peygamber'in katıldığı, bu esnada iki şarkıcı cariyenin "Yanımızda yarın ne olacağını bilen bir Peygamber var." demeleri üzerine uyarıldığı ancak eğlenceye devam edilmesinin uygun görüldüğü söylenir. İbn Sa`d, VIII, 447; Buhârî, "Nikâh", 49; İbn Mâce, "Nikah", 21 (1897).

226 *Müsned*, II,52; İbn Mâce, "Nikâh", 21 (1897).

Peygamber'in şarkıcı câriyeler edinmeyi yasakladığına ve onların söyledikleri şarkıların da boş sözler (lehve'l-hadîs) olduğuna dair rivayetler de vardır.[227]

İster cahiliye devrinde ister İslâmi dönemde olsun velîme (ziyafet) verme adetlerinde câriyelerle def çalıp eğlenilmiştir. Fakihî'nin bir rivayetinde İbn Abbâs'ın sünnet ettirdiği oğlu için eğlence düzenlediği ve bu sebeple erkek oyuncular kiraladığı belirtilmiştir.[228] Düğünlerde def çalıp eğlenme geleneği Dört Halife döneminde de devam etmiştir. Hz. Ömer'in toplumsal eğlencelere belli ölçüde olumlu baktığı söylenmiştir.[229]

Hz. Peygamber'e Mısır Mukavkıs'ı tarafından hediye edilen Mâriye ve kız kardeşi Sîrîn adlarında iki câriye vardı. Hz. Peygamber, Sîrîn'i şair sahabilerden Hassân b. Sâbit'e hediye etti.[230] Sîrîn güzel sesiyle ev halkını ve konukları eğlendirirdi.[231]

Hz. Peygamber'in evine şarkıcı kadınlardan (kaynelerden) biri uğramış ve yanlarında şarkı söylemesine izin verilmiştir.[232] Başka bir rivayette Ensâr'a ait iki câriye İslam öncesi döneminde Medine'de iki kardeş kabile arasında çıkan savaşlardan biri olan Buas Günleri'ni yâd edici şarkıları söylemiştir.[233]

227 Ebû Ümâme'den rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber'in; "*Şarkıcı cariyeleri satmayın, satın da almayın. Onlara (musikî) de öğretmeyin. Onları alıp satmak şartıyla yaptığınız ticarette hayır yoktur, onlar için ödenen para haramdır.*" Tirmizî, "Büyû" 51 (1282); İbn Mâce, "Ticârât" 11 (2168); İbn'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 26 (6731).

228 Fakihî, *Ahbâru Mekke*, III, 22-23.

229 Hz. Ömer, merasimin sünnet düğünü olduğunu anlaması üzerine men etmediği kaydedilmiştir. San'ânî, XI, 5.

230 İbn Sa'd, I, 112; Taberî, III, 21-22, 167; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 105, *Üsdü'l-Gâbe*, I, 433; II, 7 VI, 261 (7268); İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 293, 294, 296; Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I, 316; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 287, V, 10.

231 İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 160 (7032), 261 (7268).

232 Sâib b. Yezîd (91/710)'den nakledildiğine göre, bir kadın, Hz. Peygamber'e geldi. Hz. Peygamber, Hz. Âişe (58/678)'ye bu kadını tanıyıp tanımadığını sordu, Hz. Âişe'nin de bilmiyorum demesi üzerine, bu falanların kaynesidir, onun sana şarkı söylemesini arzu eder misin? demiş, sonra kadına bir tabak vermiş, kadın onu çalmaya başlayınca güzel okuyuşu karşısında "*Şeytan burnuna üflemiştir.*" *Müsned*, III, 449; Kettânî, II, 449; bkz. Kılıç, agm., XXXI, s. 409.

233 *Müsned*, VI, 33; İbn Mâce, "Nikâh", 1 (612), 21 (1897)

İslam tarihinde şarkıcılık alanında ilk şöhret olan kişi Tuveys'tir (632-710).[234] Hz. Osman'ın hilafetinin son yıllarında Farisî makamlarıyla icra ettiği musiki ile ün salan Tuveys; İbn Süreyc, Dellâl, Nâfiz, Nevmetü'd-Duhâ ve Fend gibi şarkıcıların yetişmesinde büyük emeği geçmiştir.[235] Yine Medine'de yaşayan İranlı azatlı kölelerden biri olan Sâib Hâsir (H 683), ünlü bir müzisyendi. Muâviye'nin de takdirini kazanmış ve ondan atiyyeler almıştır. Azzetü'l-Meylâ, İbn Süreyc, Cemîle ve Ma'bed gibi müzisyen sanatçı talebeler yetiştirmiştir.[236]

Azzetü'l-Meylâ, Medine'nin ünlü şarkıcılarından biri idi. Telli ve üflemeli çalgıların hepsini ustaca çalardı. Hocaları olan Sîrîn, Havle, Zeyneb ve eski kaynelerden öğrendiği şarkıları seslendirirdi.[237] Neşid ve Sâib Hâsir'den Farisi makamlarını da öğrenmiş ve bu yönde de meşhur olmuştur.[238]

Dört Halife Döneminde yeni kültürlerle kurulan ilişkiler sonucu şarkı formlarında yenilikler ortaya çıkmıştır. Hicazda bulunan İranlı savaş esirleri yani kölelerin söyledikleri şarkılar etkisini gösteriyordu. Musikinin saraya girmesi yani devlet erkânınca benimsenmesi ve yaygınlaşması Emevîler dönemine rastlar. I. Muâviye (661-680) ve Ömer b. Abdülaziz (717-720) devirleri hariç hilafet sarayları musikişinaslarla dolup taşmıştır.[239]

Emevîler döneminde özellikle saray ve devlet erkânı nezdinde eğlence etkinlikleri giderek artmış, zenginlerin evlerinde ve başka mekânlarda eğlence meclislerinde câriyeler şarkılar söylemiş ve halk da eğlencelere zaman zaman katılmıştır.[240] Bazı halifeler nedimlerinin kontrolünde eğlence tertip edip, devlet işleriyle eğlenceyi en azından bir arada icra etmezlerken, bazı halifeler eğlence ortamında devleti idare etmeye çalışmıştır. II. Velîd zamanında (M 743-744) halk, musikiye ve

234 İbn Hallikân, I, 438; İsfehânî, III, 27.
235 İsfehânî, III, 27 vd., bkz. Turabî, agm., s. 232.
236 Taberî, V, 337; İsfehânî, I, 50, VI, 188-190; VIII, 188; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 211-213.
237 İsfehânî, X, 55.
238 Turabî, agm., s. 233.
239 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 193-194; Turabî, agm., s. 235.
240 Bozkurt, Nebi, "Eğlence", *DİA*, X, 484.

şarkıcılara çok fazla rağbet etmiş, bu sebeple meşhur şarkıcı ve müzisyenlere bol para harcanmıştır. Yezîd b. Abdülmelik'in eşi, Sa'de, zamanın ünlü şarkıcı câriyesi Habâbe'yi 4.000 dinara satın alıp kocasına hediye etmiştir.[241]

Kölelerin içinde eğlence sektöründe istihdam edilenlerin musiki ve sanat eğitimlerinden geçirilerek pazarlandıklarını görüyoruz. Altınay; siyah, beyaz farklı renk ve ırklardaki bu şarkıcı câriyelerin[242] cinslerine göre çeşitli isimler altında sınıflandırılıp satıldıkları hakkında geniş bilgi vermiştir.[243]

Eğlence sektörünün gelişmesinde yabancı kültürler ve bu kültürlerin taşıyıcısı köle ve câriyelerin etkilerini hatırlatmakta yarar vardır. Hicaz bölgesinde söylenen ilk şarkıların Farsça ve Rumca olduğu anlaşılmaktadır.[244] İbn Miscâh, Cumahoğulları'nın azatlısı siyahî bir köleydi. Müziğe olan ilgisi çok fazlaydı. Farsça şarkıları Arapçaya çevirmekle işe başladı. Şam'a kadar giderek bölgedeki şarkıları yerinde öğrendi. Medine'ye geldi ve Arap dilinde şarkılar okumaya başladı. Yanında Rum ve Fars kökenli şarkıcı câriyeleri vardı.[245]

Mekke ve Medine gibi şehirlerde 'büyûtü'l-kıyân'/şarkı evleri söz konusuydu.[246] Bu evleri genelde kadınlar işletirdi.[247]

241 Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 232-234.
242 Mesela; Azzetü'l-Meylâ'nın yanında beş Bizanslı (Rûmî), beş Hîreli (Kuzey Arablarından) şarkıcı eşlik ediyordu. İsfehânî, XVII, 105.
243 Sınıflandırmaların bazısı binek hayvanlarına uyarlanmıştı. Mesela '*mütahhamât*', asıl itibariyle asil, mükemmel, güzel ve alımlı atlara verilen sıfattı. Bu sıfatı taşıyan cariyelerin fiyatı yüksekti. (Câhız, "Menâkibü't-Türk", *Resâil*, II, 176; Taberî, *Târîh*, IV, 31.) Etine dolgun cariyelere '*bagalât*', denirdi. *Bagl* ç. *bigâl*, katır için kullanılırdı. Kûfe'de yaşayan mavi gözlü alımlı cariyeler vardı. (Câhız, "Menâkibü't-Türk", *Resâil*, I, 42; Câhız, "Kitâbu'l-Bigâl", *Resâil*, I, 228.) Ayrıca giyim kuşamına ve fiziki yapısına göre isimlendirilip satışa sunulanlar vardı. 'Serarâ' denilen odalık cariyeler vardı. O dönemde odalık cariyelere sadece Müslümanlar sahip olabilirdi. (Câhız, "Mufâharatü'l-Cevâri ve'l-Gılmân", *Resâil*, II, 97.) çocuk doğurması için alınan ve 'ıllât' denilen cariyeler vardı. (Câhız, "Kitâbü'l-Bigâl", *Resâil*, II, 281, 289.) güzelliklerinden dolayı kalpleri meftun eden 'es-Sebeât' denilen cariyeler vardı. Konu ile ilgili bkz. Altınay, s. 43.
244 Kâbe'yi onarmak için gelen ustaların Farsça şarkıları dikkatini çekmiş ve söyledikleri bu şarkıları Arapçaya çevirmiştir. İsfehânî, III, 273.
245 Geniş bilgi için bkz. İsfehânî, III, 271-273.
246 İbn Küteybe, *'Uyûn*, I, 322.
247 Söylemez, s. 315-316.

Bu tür yerlerde şarkı söyleyen cariyelerin yüksek paralarla transfer edildiklerini[248] görüyoruz.

Aslına bakılırsa musiki ile profesyonel uğraşanların çoğu mevâlidendi. Bunlar içinde Yunus el-Kâtib gibi idari görevler alanlar da vardı.[249] Mesela Kûfe şehri bina ve çarşılarının güzelliği, içme suyunun bol olmasıyla da bir cazibe merkezi haline geldiği gibi[250] eğlence sektöründe de geri sayılmazdı. İsfehânî, Kûfeli gençlerin sallarına şarkıcı cariyeleri alıp, şarkılar söylettirdiklerini ve Fırat nehri üzerinde gezinti yaptıklarını rivayet etmiştir.[251]

Kûfe'de devlet eşrafının konutlarından özel evlere varıncaya kadar şenlik ve eğlenceler tertip edilmeye başlanmış ayrıca halkın uğrayıp şarkı dinlediği mekânlar yaygınlaşmıştı.[252] Bu şarkı evlerinde (büyûtü'l-kıyân) ve eşrafın köşklerinde şarkı ve gazel dinlemekle vakit geçirilmesi, o dönemde musikinin sanat dalı olarak gelişmesi gibi amillerin de eğlence hayatının yaygınlaşmasında etkisi olduğu söylenebilir.[253]

Kûfe'de müziğin gelişmesinde Hîreli Hıristiyanlardan Hüneyn'in[254] önemli katkısı oldu. Hüneyn, mesire yerlerinde ve beytü'l-kıyânlarda şarkıcı cariyeler eşliğinde müzik yaptı ve bir defasında Hişâm b. Abdülmelik'ten 200 dinar bahşiş aldığı oldu.[255]

Zamanla câriyelerle, musikiden anlayan kadınların çoğalmasının da etkisiyle, içerisinde içki ve gına meclislerinin

248 Ömer b. Abdülaziz döneminin kadılarından biri bu şarkıcılardan birini satın almış ve bu onun azline neden olmuştur. Mes'ûdî, *Murûc*, III, 189.
249 Turabî, agm., s. 236.
250 Taberî, IV, 41, 42, 43 vd.; Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş* (çev. Sabri Orman), İstanbul 1971, s. 73. Emevîler Döneminde Kûfe'de meşhur aileler ganimetler ve yıllık atiyelerle büyük servet sahibi oldular. Savaşa giderken ailesi ve eşyaları için yanında biri deve götürenlerden bahsedilir. Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 263. Bkz. Benli Yusuf, *Hicri II. Asırda Kûfe Merkezli Şiî Nitelikli Gulat Hareketler*, s. 108.
251 İsfehânî, IV, 298, 299.
252 Huleyf, Yusuf, *Hayâtü'ş-Şi'r fi'l-Kûfe ilâ Nihâyeti'l-Karni's-Sâni lil-Hicre*, Kahire 1968, s. 218-219.
253 Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 21; Huleyf, s. 218-219. Bkz. Benli, s. 110-111.
254 İsfehânî, II, 336.
255 İsfehânî, II, 338-339; IV, 43-45.

de bulunduğu bir zevk ve eğlence hayatı oluşmuştur. Pek çok şairin uğrak yeri olan bu eğlence yerlerinde bulunan câriyeler ve çalgıcı kadınların, ahlaksızlığın yayılmasına araç omlarının dışında şairlerle buradaki bazı câriyeler arasında bir aşk ilişkisinin doğmasına neden olmuşlardır. Şair, edip, eşraf ve ayandan pek çok kimsenin evinde câriyelerle, içki ve müzik eşliğinde adeta düğün gibi eğlenceli geceler yaşanmıştır.[256]

Eğlence mekânlarının başında dârü'l-imâralar/saraylar gelmektedir. Asıl fonksiyonunun yanında bu mekânlar, şarkıcıların, şairlerin, sihirbazların, şaklabanların, soytarıların ve mizah ustalarının sanatlarını icra ettikleri yerler olmuştur. Çarşılar, pazarlar, mesire ve piknik yerleri ile eşrafın ve zenginlerin evleri eğlence ortamına uygun mekânlardı.[257]

b. Ev İşleri

Köle ve câriyelerin çoğu kez efendileri ile birlikte yaşadıkları görülmüştür. Efendilerinin her türlü hizmetini görmekle yükümlü tutulduklarından ev işleri gibi gündelik işler onların asli görevleri arasındaydı. Ev işleri dediğimiz işler bir evin temizlenmesinden bakım ve onarımına, yemek yapmaktan yemeklerin servisine, eve ait hayvanların beslenmesinden muhafaza edilmesine, evin güvenliğine kadar yapılması gereken işlerdir. Köle, karın tokluğuna çalışan ve emeğinin maddi karşılığını beklemeyen aciz ama sorumlu bir insan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gündelik hayatın vazgeçilmezleri arasında neredeyse her mütevazı evin bile bir hizmetçisinin/kölesinin olması normal karşılanmıştır. Efendisinin nikâhlanmadan beraber olabildiği câriye tabiri zaman içinde ev işlerini de yerine getiren kadın

256 Muti` b. İyâs'ın ve Beşşâr'ın cariyeleri vardı ve Ebû NüvâsÐCinân, Ebü'l-Atâhiyye ÐUtbe, el-Abbâs b. el-AhnefÐFevz, İbrahim b. el-AbbâsÐBüserra adındaki cariyelere âşıktı. Bu cariyeler şairlerin şiirlerinin yaygınlaşmasını da sağlamıştır. İsfehânî, X, 45, 46; Bkz. Benli, s. 111.

257 İbn Küteybe, *`Uyûn*, I, 322. Altınay, buralarda çalıştırılanların çoğunun köle ve mevâliden oluştuğunu ve sahiplerinin genellikle Zimmîler olduğunu söylemektedir. Bkz. Altınay, s. 220 vd.

köle (eme) için de kullanılır olmuştur.[258] Hz. Peygamber'in Hz. Safiye'yi azat ettikten sonra ona dünürlük yapıp evlendiği ve Rüzeyne adında bir câriyeyi ona mihir olarak verdiğine değinmiştik.[259] Hz. Safiye'ye gündelik işlerde câriyesi Rüzeyne'nin yardımcı olacağını düşünürsek bu durumun toplumda çok normal karşılandığını görüyoruz. Yoksa Hz. Peygamber'in eşlerinin mihir isteme talebinde bulunması düşünülemez. Çünkü ona mahsus olarak evlilikte mihir talebini Kur'ân, uygun bulmamıştır.[260]

Ev işlerinde yardımcı olacak, çocuğun bakımını üstlenecek kölelere çok eski zamanlardan beri ihtiyaç duyulmuştur. Hz. Peygamber'e annesinden yadigâr köle Ümmü Eymen, annesinin ölümünden sonra annelik/dadılık vazifesini yaptı.[261] Abdullah b. Abbâs, yeni doğan oğluna Abdullah ismini veren bir kişiye çocuğun dadılığını yapması için bir câriye ile birtakım masrafları karşılamak için de 200 dinar bağışladı ve bu adama daha sonra da yardım edeceğini vaat etti.[262]

Evliliklerde verilen mihirler içinde köle ve câriyeler gözden kaçmamaktadır. Yeni bir yuva kurarken onlara yardımcı unsur hiç şüphesiz köle veya câriye olmuştur. Hz. Hasan'ın hanımlarından birine mihir olarak 100 câriye ve 100.000 dirhem verdiği rivayet edilmiştir.[263] Kanaatimizce verilen bu rakamlar abartılıdır. Belki de onun çok evlilik yapması ile kadınlara ilgisinin fazla oluşu arasında bir bağ kurarsak bu tür rakamların verilmiş olması muhtemeldir.

258 Muhammed, Sa`îd Megaverî, 'Arapça Papürist Metinleri Işığında İslâmi Dönemde Cariyelerin Satışı ve Azat Edilmesi" (Bey`u ve `Itku Rikâbi'l-Câriyeti fi'l-`Asri'l-İslâmî fi Dav'i Nususi'l-Bürdiyyeti'l-`Arabiyye), *el-Mecelletü'd-Dirâseti'l-Mısriyye*, S. 43, Kahire 2005, s. 445.

259 Ebû Dâvûd, "İmâre", 20, 21 (2998); Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, VII, 128; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 283; Kehhâle, *`Alâmü'n-Nisâ*, I, 447.

260 "*Bir de kendisini (mehirsiz olarak) Peygambere hibe eden ve Peygamberin de kendisini almak istediği inanmış kadını diğer müminlere değil, sırf sana mahsus olmak üzere (helâl kıldık).*" Kur'an, Ahzâb 33/50; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XX, 82; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 1 (2046).

261 İbn Sa`d, X, 212; İbn Küteybe, *Me`ârif*, s. 144; Zehebî, *Siyer*, II, 223.

262 İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, IV, 340; İbşîhî, I, 350; Kallek, s. 233.

263 İbn Ebû Şeybe, III, 494; Taberânî, III, 28, İbn Manzûr, *Muhtasar*, VII, 28; Zehebî, *Siyer*, III, 253, 260, 267; İbn Kesîr, VIII, 36; bkz. Kallek, s. 231.

c. Tarımsal İşler

Tarım dünyanın en eski mesleğidir. İslam'ın doğduğu topraklarda, tarıma elverişli yerlerin oldukça sınırlıdır. Arapların yerleşik hayata geçerken ekilebilir sulak vadileri ve ovaları tercih ettiklerini görürüz.[264]

Tarım işi zordur, büyük emeğe ihtiyaç vardır. Mesela Mekke'ye en yakın yerleşim yeri Tâif'te tarım yapılmaktaydı. Hz. Peygamber'in Tâif yolculuğu sırasında Kureyşli Utbe ve Şeybe'nin üzüm bahçesinde karşılaştığı Ninovalı/Musullu Hıristiyan köle Addâs bağ bekçisi idi.[265] Mekke'nin tarıma elverişli olmadığı, Medine'nin tarıma müsait olduğu bilinmektedir. Medine'de meskûn Araplar yanında Yahudiler de tarımla uğraşırlardı.[266] Selmân-ı Fârisî'nin Kureyzaoğulları'ndan efendisine 40 ukiyye ödemesinin yanında, 300 hurma fidanı dikmesini şart koştuğu rivayet edilmiştir.[267] Sevîk Gazvesi öncesi Ebû Süfyân'ın Medine'nin üç mil uzağındaki Urayd'da[268] ziraatla uğraşan bir sahabiyi kölesiyle birlikte katlettiğine dair rivayet de[269] dikkate alındığında tarım işlerinde köle emeğinden yararlanıldığı[270] görüşü ispat edilmektedir.

Sahabe ve sonrasında tarımsal işlerde köle istihdam edildiğini görüyoruz. Hz. Abbâs'ın Gâbe'deki[271] arazilerinde çalı-

264 Ziraatın diğer temel meslekler gibi ilk insan Hz. Âdem ile başladığına dair rivayetler vardır. Bkz. Ya'kûbî, *Târîh*, I, 6; Taberî, I, 129; İbn Asâkir, VII, 403; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, I, 212. Hz. Âdem'in oğullarından Kabil'in ziraat, Habil'in hayvancılık yaptığına dair kısas-ı enbiya literatüründeki haberleri dikkate aldığımızda da tarımın dünyanın en eski mesleği olduğunu söyleyebiliriz. Taberî, *Târîh*, I, 137; İbn Asâkir, XLIX, 37; İbnü'l-Cevzî, *age.*, I, 222.

265 Taberî, II, 346; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 607; İbn Kesîr, *Bidâye*, III, 135.

266 Taberî, II, 408; İbn Asâkir, XLII, 549; İbn Kesîr, *age.*, III, 247.

267 İbn İshâk, s. 138; İbn Hişâm, I, 257; İbn Sa'd, IV, 73-74; İbn Ebû Şeybe, *Megâzî*, s.140-141; İbn Asâkir, XXI, 389; İbnü'l-Cezvî, *Muntazam*, V, 25; İbn Kesîr, *Bidâye*, III, 247.

268 Medine'ye ait bir mera idi. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 182.

269 Vâkıdî, s. 181; İbn Sa'd, II, 37; Taberî, II, 485.

270 Azizova, Elnura, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 157.

271 Medine yakınında Şam yolu üzerinde sık ormanlık bir mevki. Yâkût, *age.*, IV, 182.

şan çok sayıda kölesi vardı.[272] Abdullah b. Ömer'in Vâdi'l-Kurâ ve Hayber'deki arazilerini işleyen köleleri vardı.[273] Sahabenin tarımsal faaliyetlerde çalışan kölelere tavrı oldukça müşfikti. Abdullah b. Cafer, bostan bekçiliği yapan bir kölenin yevmiyesi olan üç çöreği aç bir köpeğe verdiğini görünce bedelini ödeyerek azat etti, bostanı da satın alarak kendisine bağışladı.[274]

Fetihler sonrasında ele geçirilen topraklar içinde tarıma elverişli geniş araziler söz konusu oldu. Irak'ın verimli topraklarını işletecek kölelere ihtiyaç duyuldu.[275] Mesela Müslümanlarca kurulan şehirlerden Kûfe'de ekonomik hayatın esası tarım üzerineydi.[276] Kûfe sulama kanalları ile sulanan her çeşit tarım ürününün yetiştirilmesine uygun bir araziye sahipti. Tarım ürünlerini eken ve pazarlayanların çoğu mevâlidendi ve Fars kökenliydi.[277] Genel olarak esnaf ve sanatkârlar mevâli ve Zimmîlerden oluşmakla birlikte[278] idare ve savaş işleri de Arapların elinde idi.[279] Bu durum halkın kendi arasında statülerine göre meslek sahibi olmalarını da akla getirmektedir.

Haccâc zamanında sulama kanallarının yapılması ve mevcutların onarılması için harekete geçilmiş, Mesleme b. Abdülmelik setlerin yapılması ve bataklıkların kurutulması çalışmalarına hız vermiştir.[280] Bu sayede bölgede tarım arazileri genişletilmiş ve gelirler artmıştır. Bu tür zor işlerde kölelerin çalıştırıldığını söylemek zor değildir.

Emevîlerin giderek büyüyen aristokrasisi arazi mülkiyetine yönelmiş bir kabile aristokrasisi halini almıştı. Köleler toprağı ekiyor, mevâli pazarlıyor, kendileri de şarkı türkü ve çe-

272 İbn Asâkir, II, 199; Zehebî, Siyer, II, 95; bkz. Kallek, 231.
273 *Muvatta'*, III, 653 (1969); *Müsned*, I, 15; İbn Zenceveyh, III, 1257, 1258; Beyhâkî, *Sünen*, IV, 161; Kallek, s. 240.
274 Gazâlî, III, 320; İbn Asâkir, I, 48-49; İbşihî, I, 349; Kallek; s. 239.
275 Belâzurî, *Fütûh*, s. 382, 383; Bağdâdî, *Tarih*, I, 8; Yahyâ b. Âdem, s. 42; Ebû Yusûf, s. 591; İbnü'l-Esîr, *age.*, II, 433.
276 Taberî, IV, 43, 44; Mantran, Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi* (VII-XII. Yüz Yıllar), çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981, s. 117.
277 Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, s. 255. Benli, s. 101
278 Bartold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 10; Dûrî, *İslâm İktisadına Giriş*, s. 61.
279 Mantran, s. 116-117; Benli, s. 101.
280 Belâzurî, *Fütûh*, s. 422.

şitli meclislerde câriyelerle gönül eğlendiriyordu.[281] Siyahî kölelerin ucuz maliyetli ve zor şartlara dayanıklı fiziki özelliklere sahip oluşları tercih edilmelerine neden oldu. Güçlü ve dayanıklı oluşları neticesinde tarla ve çiftliklerde çalıştırılırlardı.[282] Tarlalarda çalıştırılan kölelerin sayısı oldukça arttı. Toprak ağalarının/dihkânların eline düşen siyahî köleler, Haccâc b. Yûsuf'un valiliği sırasında Furâtü'l-Basra yakınında, kendilerine yapılan muameleyi protesto etmek için ayaklandılar (75/694). Şîr-i Zenc (Zencilerin Aslanı) olarak nam salan Rebâh ez-Zencî liderliğinde meydana gelen ayaklanma ilk etapta başarılı olduysa da kanlı şekilde bastırıldı.[283] Küçük çaplı cereyan eden bu olaylar ve sonrasında meydana gelen olaylar sırasında zencilerin durumları hiç de iyi değildi.[284]

d. Ticari Faaliyetler

Mekke'de ticari hayat oldukça canlıydı ve en yaygın geçim kaynağıydı. Ticari faaliyetlerini yürüten birçok tüccar bu iş için kendilerine kölelerden yardımcı edinmişlerdi. Hz. Peygamber'in eşi Hz. Hatice'nin kölesi Meysere'nin ticari faaliyetlerdeki etkinliğinden bahsedilmiştir.[285] Abdullah b. Cüd'ân ilk Müslümanlardan Süheyb b. Sinan'ı satın alarak Mekke'ye getirmiş ve kısa süre sonra onu azat etmiştir. Abdullah, onunla sıkı bir dost olmuş ve ticari faaliyetlerinde ona yardımcı olmuştur.[286] Hz.

281 Benli, s. 100-104. Zenci köleler ev işlerinde, efendilerine ait arazilerde ve iş yerlerinde çalıştırılıyorlardı. Arapların tüm kutlama ve eğlence törenlerinde gerek çalgıcı ve gerekse dansçı olarak tercih ediliyordu. İsâmeddin, Abdurraûf Fakî, *el-Yemen fi Zılli'l-İslâm*, neşr. Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1981, 387 shf., s. 278.

282 Zenci köleler Doğu Afrika ve Habeşîstan kıyılarından Kızıldeniz yoluyla Arabistan'a getiriliyordu. Yemen'deki Aduli limanı köle ticaretinin yapıldığı önemli bir merkezdi. İsâmeddin, Abdurraûf Fakî, *el-Yemen fi Zılli'l-İslâm*, neşr. Dâru'l-Fikri'l-Arabî,1981, 387 shf., s. 278-284.

283 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 147; Câhız, *Resâil*, I, 192; Harekât, *Siyâse*, s. 219.

284 Basra bölgesine gruplar halinde getirilen Zenci köleler toprak ağalarının (dihkânların) eline düşüyor ve ağır şartlarda çalıştırılıyorlardı. Her bir toprak ağasının elinde 50, 100, 500 bazen de 5000; hatta 10-15.000 olabiliyordu. Taberî, II, 413.

285 Taberî, II, 279; İbn Küteybe, *Meârif*, s. 189; İbnü'l-Esîr, *age.*, I, 569; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XVII, 51; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 327.

286 Abdullah b. Cüd'ân cömertliğiyle ün yapmış birisidir. Belâzurî, *Ensâb*, I, 180; İsfehânî, VIII, 342; İbn Kesîr, *Bidâye*, II, 212; Azizova, s. 353.

Ömer'in kendi adına ticaret yapan köleleri vardı.[287] Abdullah b. Ömer'in biri mali işlerinden sorumlu[288] olmak üzere ticaretle uğraşan köleleri vardı.[289] Hz. Ali döneminde pamuktan yüksek haraç alınmasından vaz geçilmesi üzerine üretim artmıştır.[290] Tekstil ürünlerinin üretilmesi ve pazarlanmasında köle ve azatlılar görev almışlardır. Zâdân b. Ebû `Amr mevâli kökenli tacirlerden olup, tekstil ürünlerini üretip pazarlamışlardır.[291]

Efendileri adına ticaret yapan kölelerin adları zaman zaman yolsuzluk olaylarında geçmiştir. Ebû Musa el-Eş'ârî'nin adına ticaret yapan kölelerinden biri hakkında şikâyet söz konusu olmuş ve onun valilik görevinden alınmasında etkili olmuştur.[292] Yine Hz. Ömer döneminde Ebû Hüreyre'nin onun adına ticaret yapan kölesinin yolsuzluk yaptığına dair rivayetler vardır.[293] İslam hukukunda efendinin birtakım yetkileri köleye vermesiyle "ehliyeti genişletilmiş kimse" anlamında '*me'zûn*' olurdu. Osman b. Ebû'l-As'ın ticaretle uğraşan köleleri vardı.[294] Ölüm döşeğinde ise tüm kölelerini azat etmişti.[295]

Ticari faaliyetlerde bulunan birçok kölenin daha kolay mükâtebe yaparak azat olduklarını düşünüyoruz. Amr b. el-`Âs'ın kölesi Verdân bunlardandır. Verdân'ın İskenderiye'de büyük bir (ticari) hanı vardı.[296] Hatta azatlılardan Semra b. Cündeb el-Fezârî Ahvâz Panayırı'nın sorumlusu olmuştu.[297]

287 İbn Küteybe, *Meârif*, s. 190; Zehebî, *Siyer*, II, 275; bkz. Kallek, s. 267.
288 İbn Hazm, *Muhellâ*, VIII, 504; Kallek, s. 240.
289 Ali, Salih Ahmed, *et-Tanzimatu'l-İctimaiyye ve'l-İktisadiyye fi'l-Basra*, Bağdat 1953, s. 243; bkz. Kallek, s. 240.
290 Belâzurî, *Fütûh*, s. 388; Söylemez, *Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe*, s. 235.
291 İbn Sa'd, VI, 179.
292 Ebû Mûsâ burada bir yıla yakın görev yapmış bulunuyordu. Bir ara kölesi bir miktar yem satınca, Velîd b. Abdişems ile birlikte bir cemaat onu şikâyet ederek; "*Ebû Musa'nın kölesi bizim bölgemizde ticaret yapıyor,*" diye söylemişlerdi. Bunun üzerine Hz. Ömer onu görevinden azledip Basra'ya göndermiş ve ayrıca, İbn Sürâka'yı da el-Cezîre'ye tayin etmiştir. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 433.
293 Abdurrezzak, XI, 323. Kallek, s. 285.
294 İbn Ebû Şeybe, IV, 484; İbn Ebü'd-Dünya, s. 273; Kallek, s. 267.
295 İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 217; Kallek, s. 269.
296 Belâzurî, *Fütûh*, s. 304.
297 İbn Abdülhakem, s. 148; Belâzurî, *Fütûh*, s. 532.

Genel anlamda kazançlar efendinin olsa da ticari faaliyetlerde bulunan kölenin itibarı oldukça yüksekti. Efendisinin statüsüne bağlı olarak da bazen yolsuzluklarda sorgulanmışlardır.

e. Çeşitli İşler

Çobanlık; Köle emeğinin birçok üretim alanında istihdam edildiği Ortaçağ'ın hemen bütün toplumlarda olduğu gibi, Hz. Peygamber dönemi Arap yarımadasında da diğer zanaatların yanı sıra çobanlıkta da kölelerden istifade edilirdi.[298] Hz. Peygamber'in Medine'ye hicreti sırasında süt ve yiyecekle birlikte mağaraya gelen Abdullah b. Ebû Bekir'in ayak izlerini kaybettirmek için Hz. Ebû Bekir'e ait sürüyü akşamları Sevr Mağarası'na getiren Âmir b. Füheyre, Hz. Ebû Bekir'in kölesiydi[299] ve onun tarafından da azat edilmişti.[300] Hayber kuşatmasında kalelerin dışında Hayberli Yahudi Âmir ismini taşıyan efendisinin[301] koyun sürülerini otlatırken Müslüman olup şehrin kuşatmasına iştirak eden Yesâr el-Habeşî,[302] Eslem el-Habeşî[303] veya Esved er-Râî[304] diye farklı şekillerde adı geçen bir çobandan söz edilmektedir.

Yine rivayetlere göre Hz. Peygamber'in sağmal keçilerini otlatan iki çobanı vardı. Çobanları, Habeş asıllı siyahî köle

298 Hz. Peygamber'in Ebû Sülmâ adlı çobanı/kölesi vardı. İbn Manzûr, *Muhtasar*, XXVIII, 341; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 275.

299 İbn İshâk, s. 379; İbn Hişâm, I, 295; İbn Sa'd, III, 159, 211, 213; İbn Küteybe, *Meârif*, s. 177; Belâzurî, *Ensâb*, I, 195; Taberî, II, 376-378; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 285; İbnü'l-Cevzî, *age.*, III, 51; İbn Asâkir, LXVI, 275-278; bkz. Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 69.

300 İbn İshâk, s. 171; İbn Hişâm, I, 296; İbn Sa'd, III, 230; İbn Küteybe, *el-Me'arif*, s. 179; Taberî, *Târîh*, II, 376; Ebû Nu'aym, *Hilye*, I, 389; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 590.

301 İbnü'l-Cevzî, *age.*, III, 294; Safedî, *Vâfî*, IX, 31.

302 Hayber'in fethinde çobanlık yapan Yesâr, Müslüman olup saf değiştirince emanet koyunları sahibine bırakmıştır. İbn Sa'd, V, 104; Taberî, III, 171-172, 176; İbn Abdülber, *İsti'âb*, IV, 1583; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 261.

303 İbn Abdülber, *İsti'âb*, I, 85; Safedî, *Vâfî*, IX, 31; İbn Hacer, *İsâbe*, I, 63.

304 İbn Hişâm, III, 374, 375; İbnü'l-Cevzî, *age.*, III, 310; İbn Kesîr, *Bidâye*, IV, 215, Safedî, *Vâfî*, IX, 31; bkz. Azizova, s. 70.

Ümmü Eymen (Bereke),[305] ile oğlu Ubeyd b. Zeyd idi.[306]Mesela; Hz. Peygamber'in dadısı Ümmü Eymen'in kendisine ait sekiz sağmal koyun ve keçiyi otlattığı rivayet edilmektedir.[307] Sahabiden Ka'b b. Mâlik'in câriyesinin Medine yakınlarında koyun sürüsüne çobanlık yaptığı sırada ansızın rahatsızlanan koyunu sert ve keskin bir taş parçasıyla kesip etinin yenip yenmeyeceği konusunda Hz. Peygamber'e danıştığı kaynaklarda geçmektedir.[308] Sahabiden Ebû Zer el-Gifârî'nin koyunlarını güden bir kölesi vardı.[309] Hz. Hasan kendisine hediye olarak bir koyun veren köleyi güttüğü sürü ile birlikte satın alıp hürriyetine kavuşturmuş ve ayrıca koyunları da kendisine hibe etmişti.[310]

Amelelik-Bahçıvanlık; Özellikle bağ, bahçe ve tarla işlerinde köleler çalıştırılırdı. Hz. Peygamber'in azatlısı Zeyd ile birlikte gittiği Tâif'ten dönüş yolunda Kureyş eşrafından Rebîa b Abdüşşems'in oğullarına ait bağ bekçisi köleleri Addâs[311] en bilinenlerindendir. Sahabiden Sa'îd b. As'ın Medine'nin Arsa mevkiinde bir köşkü, tarlaları, hurmalıkları[312] bazı köle ve

305 İbn Sa'd, I, 426, VIII, 223; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 144, 145; İbn Abdülber, *İsti'âb*, IV, 1925; İbnü'l-Cevzî, *age.*, IV, 340; Zehebî, *Siyer*, II, 224; İbn Kesîr, *age.*, VIII, 284-285; Safedî, *Vâfî*, I, 88; İbn Hacer, *İsâbe*, VII, 169 vd.; bkz. Azizova, s. 70.

306 Ümmü Eymen'in Zeyd b. Hârise'den önce kocası olan Habeşli Eymen b. Ubeyd'den oğludur. İbn Sa'd, III, 37-42, VIII, 223; İbn Kesîr, *Bidâye*, V, 325. Konu ile ilgili bkz. Taberî, III, 176; İbnü'l-Esîr, *age.*, II, 180; Zehebî, *age.*, II, 224-226.

307 İbn Sa'd, I, 426. Bazı kaynaklarda Hz. Peygamber'in dişi develerini Ümmü Eymen'in oğlu Eymen b. Ubeyd b. Zeyd'in otlattığı rivayet edilmektedir. Taberî, II, 176; İbn Abdülber, *İsti'âb*, IV, 1925; İbn Asâkir, IV, 250; İbnü'l-Cevzî, *age.*, IV, 340; İbnü'l-Esîr, *age.*, II, 180; Zehebî, *age.*, II, 223-226; İbn Kesîr, *age.*, V, 325-326; Safedî, *Vâfî*, I, 88; İbn Hacer, *age.*, VII, 169; bkz. Azizova, s. 70.

308 Buhârî, "ez-Zebâih ve's-Sayd" 18; İbn Hibbân, XIII, 212; Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebir*, VIII, 211; Beyhâkî, IX, 281; bkz. Azizova, a.y.

309 İbn Asâkir, LXVI, 208.

310 İbn Ebû Şeybe, V, 5; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 38; İbn Hazm, Hz. Hasan yerine Hz. Hüseyin'in adını zikretmektedir. İbn Hazm, *Muhallâ*, VIII, 515; Kallek, s. 260.

311 Addâs, Utbe b. Ebî Rebîa'nın kölesidir. Taberî, II, 346; İbn Kesîr, *age.*, III, 135; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 607; Azizova, s. 148.

312 Zübeyrî, s. 176; İsfehânî, I, 11; İbn Manzûr, *Muhtasar*, IX, 316, 317; Yâkût, *Mu'cem*, IV, 101; Zehebî, *Siyer*, III, 448.

câriyeleri vardı.[313] Verimli Irak toprakları eski sahiplerine bırakıldığı gibi, bazı yerli dihkânların ve zengin Müslümanların arazilerinde çok sayıda zenci köle istihdam edilmekteydi.[314] Hz. Hasan Bir kölenin yemeğinin yarısını bir köpekle paylaştığını görünce bekçiliğini yaptığı bostanla birlikte satın alarak azat etmiş, bostanı da kendisine bağışlamıştı.[315]

Marangozluk; Hz. Peygamber'in, Mescid-i Nebevî'de minberini yeniden yapıp yükseltme kararını sahabisiyle istişare etmiş ve Ensâr'dan bir kadının marangoz bir kölesine üç basamaklı minberi yaptırttığı rivayet edilmiştir.[316] Hz. Peygamber'in azatlı kölesi Ebû Râfi', Mekke'de bulunduğu yıllarda Zemzem kuyusunun yanında ağaçtan su tasları oyardı. Medine'de de Hz. Peygamber'in hanımlarına bazı ev eşyaları yapardı.[317] Kâbe Hz. Peygamber'in gençlik yıllarında onarıldı. Kâbe'nin keresteleri Cidde limanından getirildi. Rum ustalarca restore edilirken, marangozluktan anlayan köleler çalıştırıldı.[318] Abbâs b. Abdülmuttalib'in kölesi Kilâb,[319] Sa'îd b. As'ın Rum kölesi Bakum[320] Sa'd b. Ubâde'nin kölesi[321] ma-

313 İbn Manzûr, *Muhtasar*, IX, 316, 317; Kallek, s. 270. Mesela, Bedir ve Uhud savaşlarına katılan Sabîh adlı bir kölesi vardı. İbn Sa'd, IV, 111; Fahreddin Râzî, XIII, 218.

314 Câhız, *Resâil*, I, 192; Taberî, III, 352; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 317-318; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 147.

Söylemez, Hz. Ömer'in Sevâdlı toprak ağaları yani dihkanlarla istişaresini değerlendirerek, dihkânlar'ın: "*Biz Sevâdlıyız. İranlılar bize Hâkim oldular ve bize büyük zarar verdiler, yapacakları her zulmü yaptılar. Sizin bu bölgeye Hâkim olmanıza memnun kaldık. Sâsânîleri bu bölgeden uzaklaştırdığınız için, elinizi hiçbir şeyden çekmeyeceğiz. Ancak bizi köleleştirmek istediğinizi duydu...*" demeleri üzerine Hz. Ömer'in: "*Şimdi isterseniz İslam'ı seçin, isterseniz cizye ödeyiniz*" dediğini kaydetmiştir. Yahyâ b. Âdem, s. 49; Söylemez, s. 274.

315 İbn Manzûr, *age.*, VII, 25; Kallek, s. 260.

316 Dârimî, "Büyû'", 59 (2602).

317 İbn Sa'd, IV, 311; Taberî, II, 462; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, III, 122; Zehebî, *Siyer*, II, 16; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 254.

318 İbn Sa'd, I, 145. Taberî bu şahsın Kıbtî asıllı bir marangoz olduğunu söylemiştir. Taberî, II, 287.

319 İbn Sa'd, I, 250; İbn Hacer, *İsâbe*, V, 616.

320 İbn Hacer, *age.*, I, 265; Ghada, Osman, "Foreign Slaves in Mecca and Medina in The Formative Islamic Period", s. 348.

321 'Aynî, *'Umde*, IV, 103; Azizova, s. 248.

rangozdu. Medine'nin usta marangozu Meymûn[322] da bir köleydi. Yine Muğire'nin kölesi Ebû Lü`lüe'nin iyi bir marangoz olduğu rivayet edilmiştir.[323]

İnşaat İşleri; Hz. Peygamber, Mescid-i Nebevî'nin inşasında köle, azatlı ve hür olsun tüm Müslümanlarla birlikte çalıştığı bir vakıadır. Sonraki devirlerde mescidi genişletme çalışmaları yapılmıştır. Ömer b. Abdülaziz'in 88/708 yılında Mescid-i Nebevî'yi yeniden inşa ederken Şamlı, Mısırlı (Rum ve Kıptî), 80 usta ile çok sayıda işçi/köleden yararlandığı nakledilmiştir.[324]

Demircilik; demirci anlamında kullanılan kayn kelimesinin aynı zamanda köle anlamında kullanılmasından hareketle, bu mesleğin toplumun alt kesimleri ve köleler tarafından yapıldığı kaydedilmiştir.[325] İlk Müslüman azatlılardan Habbâb b. Eret demircilik yapmıştır.[326] Sahabiden demircilikle meşgul olan Ezrâk b. Ukbe es-Sekâfî, Tâifli meşhur tabiplerden Haris b. Kelede es-Sekâfî'nin bir kölesi idi.[327]

Hasta Bakıcılığı-Ebelik; Tâifli meşhur tabiplerden Haris b. Kelede es-Sekâfî'nin bir kölesi olan Fars asıllı Sümeyye'nin tıp bilgisinin oldukça ileri olduğu kaydedilmiştir. Haris b. Kelede es-Sekâfî "Tabîbü'l-Arab" olarak adlandırılmış "el-Muhtevâ fi't-Tıb" adlı bir eserinden söz edilmiştir.[328] Tâif kuşatması esnasında Müslümanların safına geçerek Hz. Peygamber tarafından azat edilen Ebû Bekre Nüfey` b. Mesrûh'un[329] da an-

322 İbn Sa`d, I, 251; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut 1989, I, 486; Aynî, *`Umde*, IV, 103; bkz. Azizova, s. 248.
323 İbn Sa`d, III, 345; İbn Şebbe, II, 64; Taberî, *Târîh*, IV, 191; Mes`ûdî, *Murûc*, II, 329; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 446; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 137.
324 Belâzurî, *Fütûh*, s. 13-14; *Ensâb*, VIII, 71; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 246, 247.
325 Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, I, 1582; İbn Manzûr, *Kâmûs*, XIII, 351.
326 İbn Sa`d, III, 152; Belâzurî, *Ensâb*, I, 175.
327 Vâkıdî, s. 932; Belâzurî, *Fütûh*, s. 75; İbn Hacer, *İsâbe*, I, 46. Nüfey` meşhur tabiplerden Hâris b. Kelede'nin Sümeyye adlı cariyesinden oğlu olup, Ziyâd b. Ebîhî'nin kardeşidir. Taberî, V, 214; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 271.
328 Taberî, V, 270, 319; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 300; Azizova, s. 372-373.
329 Belâzurî, *Ensâb*, II, 132-133; Taberî, III, 84-85; İbn Küteybe, *Me`ârif*, s. 288; Safedî, XXVII, 101; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 271; İbn Hacer, *İsâbe*, V, 655.

nesi olduğu söylenmiştir.[330] Ümmü Eymen'in Uhud Savaşına katılarak yaralıları tedavi edip hastalara baktığı ve su taşıdığı rivayet edilmiştir.[331] Selmâ adlı câriyesinin İbrahim'in ebeliğini yaptığı ve müjdeyi veren kocası Ebû Râfi'ye bir köle hediye edildiği[332] ve Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in akikalarının bir budunu da ebe Selmâ'ya gönderdiği rivayeti vardır.[333]

Hacamatçılık; İslam'ın zuhurunda bu meslek genellikle köle ve mevâli gibi toplumun hür tabakası dışından kişilerin yaptığı bir uğraşı olarak yaygındı. Mesela, Hz. Peygamber'e hacamat yapan Ebû Taybe (Nâfi) adında bir azatlıydı.[334] Yine kaynaklarda hacamatçı olarak bahsi geçen Ebû Hind de (Abdullah), Ensâr'dan Ferve b. Amr el-Beyâdî'nin kölesiydi.[335] Abdullah b. Abbâs'ın üç hacamatçı kölesi olduğu rivayet edilmektedir.[336]

Sütanneliği; câriyelerin beraber yaşadığı veya yakın çevredeki kişilerin bebeklerine bakması yanında, uygun olduklarında da onları emzirdikleri görülmektedir. Nitekim Hz. Muhammed'i ilk emziren kadının amcası Ebû Leheb'in câriyesi Süveybe (7/627) olduğu rivayet edilmiştir. Emevîler döneminde sütanneliği /dadılık için köle satın alma âdeti yaygındı.[337]

330 Vâkıdî, *Megâzî*, s. 932; Belâzurî, *Fütûh*, s. 63-64; Taberî, VI, 154; İbn Hacer, *İsâbe*, I, 46.
331 İbn Sa'd, X, 214; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, IV, 341; İbn Hacer, *İsâbe*, VIII, 172; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 127.
332 İbn Sa'd, I, 112, IV, 67; VIII, 227;Ya'kûbî, II, 87; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 145; Taberî, III, 95; İbnü'l-Cevzî, *age.*, III, 300; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 147-148 (7000); İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 254; Kehhâle, *age.*, II, 254.
333 İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, V, 115; Hâkim, III, 197; Beyhâkî, IX, 304.
334 Buhârî, "Tıb", 13. İbn Sa'd, Beyâdaoğulları'nın bir kölesi ile Mugîse adlarında köle ve azatlıların Hz. Peygamber'e hacamat yaptığını nakletmiştir. İbn Sa'd, I, 382; İbn Abdülber, *age.*, IV, 1464; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, V, 183 (6032); İbn Hacer, *İsâbe*, VII, 233.
335 Vâkıdî, *Megâzî*, s. 738; İbn Sa'd, I, 382, II, 98, V, 389; Taberî, II, 459-460; İbn Abdülber, *İstî'âb*, IV, 1772; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, V, 322 (6322); İbn Hacer, *İsâbe*, VII, 445-446; bkz. Azizova, s. 401.
336 Tirmîzî, "Tıb", 12; İbn Sa'd, V, 271.
337 Beyhâkî, *Delâil*, I, 148; Ebû Nu'aym, I, 157; İbnü'l-Esîr, I, 356. Süveybe ile olan sütkardeşliği aile hukukunun gerekçeleri arasında anılmıştır. Nitekim Hz. Peygamber'den Ebû Seleme'nin kızı Dürre'yi nikâhlaması istenince "*Beni ve Ebû Seleme'yi Süveybe emzirmiştir. Sakın bana kızlarınızı ve kardeşlerinizi teklif etmeyin*" uyarısında bulunmuştur. Buhârî, "Nikâh", 20, 25, 26, 32, "Nefakât", 16, "Şehâdât", 7; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 5 (2056). Konu ile ilgili bakılabilir: Ya'kûbî, *Târîh*, II, 9; Taberî, II, 158; İbn Sa'd, I, 88; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, II, 260.

Terzilik; Peygamberimizin elbiselerini diken azatlı bir kölesi vardı.[338] Sahabiden Osman b. Talha hem kendisi terziydi hem de terzi olan kölesi bulunmaktaydı.[339] Hz. Ali'nin azatlılarından Ebû Nîzer'in terzi olduğu rivayet olunur. Emevîler döneminde Küfe, Basra ve Vâsıt gibi yeni kurulan ve gün geçtikçe büyüyen şehirlerde meslek dalları oldukça gelişmiştir. Bu mesleklerden terzilik köle ve mevâli eliyle yapılmıştır.[340]

Kuaförlük; Efendisinin her türlü hizmetini yürüten kölelerin saç bakımı yapmalarının yanında bu işi profesyonel yapanları da vardı. Mekke'de Ümmü Gaylân isimli azatlı bir kadının saç bakım işleri ile uğraştığı rivayet edilmektedir.[341] Hz. Peygamber'in eşi Ümmü Seleme'nin saçlarına bakım yapan bir câriyesi vardı.[342] İsfehânî, şarkıcı câriyeleri evinde ağırlamakla meşhur Abdullah b. Cafer'in meclislerinde câriyelerin saçlarının günümüz kuaförlerinin yaptığına benzer saç modelleri ile şarkılar okuduğunu nakletmiştir.[343]

Köle ve câriyelerin ev hizmetlerini gördükleri malumdur. Sözgelimi içlerinde iyi aşçılar olduğu kaydedilir.[344] Köleler

338 Dârimî, "Salât", 202 (1573).

339 İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, II, 216; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 557; İbn Kesîr, *Bidâye*, II, 209-210; bkz. Azizova, s. 211.

340 Abdürrezzak, *Musannef*, X, 375; İbn Ebû Şebbe, I, 139; İbn Hacer *İsâbe*, VII, 418; bkz. Azizova, s. 211-212; Altınay, s. 41, 42.

341 İbn Hacer, *İsâbe*, VIII, 273; İbn Kesîr, *Bidâye*, III, 106.

342 Müslim, "Fedâil", 29; *Müsned*, VI, 297.

343 Anlatıldığına göre Cemile, döneminin hem en güzel yüzlü, hem en güzel huylu ve hem de en güzel söyleyen şarkıcısıydı. Yanında kendine eşlik eden ve onunla birlikte şarkı söyleyen kadınlarda onun gibiydi. Bir gün yanına gelenler için bir müzik programı düzenlemiş ve yanındaki cariyelerin saçlarını tıpkı bir üzüm salkımı gibi bellerinin aşağısına kadar sarkacak şekilde yaptırmıştı. İsfehânî, VIII, 227-229. Emevîler dönemi gündelik yaşamla ilgili çalışma yapan Ramazan Altınay, "Rivayetten, cariyelerin kendi saçlarına şekil mi verildiği, yoksa bu şekle sokulmuş peruk mu kullandığı tam olarak anlaşılmamakla beraber, cariyelerin kendi saçlarının yukarıda betimlenen şekilde sanki özel bir kuaförün elinden çıkmışçasına yapılmış olması daha muhtemel gözükmektedir." yorumunu yapmaktadır. Bkz. Altınay, s. 251-252.

344 Ensâr'ın iyi aşçılık yapan bir kölesi olduğu rivayet edilmektedir. Dârimî, "Et'ime", 28 (2071, 2073, 2074), 32 (2078). Hz. Peygamber'in azatlısı Ebû Ubeyd ve Ebû Asîm, iyi aşçı idi. İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 277, 278.

içinde tercümanlık yapanlar olmuştur.[345] Abdullah b. Ebî Rebîa adlı zengin bir sahabinin her türlü sanatı icra eden pek çok Habeşli kölesi vardı.[346] Emevîler döneminde efendilerinin onayıyla kunduracılık, terzilik, marangozluk, dokumacılık, mücevher yapımcılığı, demircilik, dericilik, kap kacak yapımcılığı ve şarap üreticiliği gibi meslekleri icra edenlerin çoğu kölelerdi.[347]

345 Mesela Abdullah b. Zübeyir'in farklı dilleri bilen ve tercümanlık yapan 100 kölesi vardı. Hâkim, III, 549; Ebû Nu'aym, *Hilye*, I, 334; İbn Asâkir, I, 457; Zehebî, *Siyer*, III, 216; Suyûtî, *Târîh*, s. 213; Kettânî, I, 281; bkz. Kallek, s. 242.
346 İsfehânî, I, 65.
347 Altınay, s. 41.

III. BÖLÜM
SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATTA KÖLE VE CARİYELER

A. SOSYAL HAYATTA KÖLE VE CARİYELER

1. İslam Toplumunda Kölelerin Genel Durumu

Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettikten sonra[1] ilk nüfus sayımı yapıldı ve Müslümanların sayısı 1500 olarak tespit edildi. Yahudiler ve henüz Müslüman olmayan Araplar sayıma dâhil edilmemişti.[2] Emevîler Dönemi Medine'sini inceleyen Küçükbaşçı, Hz. Peygamber'in son zamanlarına doğru şehrin nüfusunun tahminen 30.000 kişiye kadar ulaştığını[3] ve bunlardan; 18.000 Ensâr, 7.000 Muhâcir, 3.000 mevâli ile 2.000'i de köle ve câriyelerden oluştuğunu söylemektedir.[4] Hz. Peygamber'den sonra Medine'nin nüfus hareketlerinde Ridde Savaşları ve fetih hareketleri etkili oldu.[5] Fetih hareketleriyle birlikte başta Medine olmak üzere İslam şehirlerinin demografik yapısı da değişti.[6] İhtida ile Müslümanlığı

1 Medine'ye hicret esnasında insanlar çeşitli tarzlarda sevinçlerini gösterirken muhtemelen kölelerden oluşan siyahî/Habeşli bir gurubun folklorik oyunlar sergilediklerinden birçok kaynakta ifade edilmiştir. İbn Sa'd, I, 201; Kettânî, II, 249; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 166. Buhârî, Sâib b. Yezîd'in köleleriyle Vedâ Tepesi'ne çıkarak, Hz. Peygamber'i karşıladığını rivayet etmiştir. Buhârî, *Târîh*, I, 354.

2 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 183.

3 Kettânî, Hz. Peygamber vefat ettiğinde Medine'de 30.000 sahabenin bulunduğunu haber verilmiştir. Kettânî, III, 206. Hadrâvî, cahiliye döneminde Medine'nin nüfusunun 20.000 kişiyi olduğu tahmin edilmektedir, bilgisini vermektedir. el-Hadravî, Muhammed 'İyd, *el-Medîne fî Sadri'l-İslâm*, Dımaşk 1984, s. 16. Ancak hicret öncesinde 6.000 müşrik 4.000 Yahudi olmak üzere yaklaşık 10.000 kişi olduğu bilgisi de verilmektedir. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, Beyrut, 1989, IV, 219; Hamidullah, *age.*, I, 181.

4 Hadravî, *Medîne fî Sadri'l-İslâm*, s. 16.

5 Faysal, Şükrü, *el-Mücteme'atü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'l-Evvel*, Kahire 1952, s. 32; Yahya b. İbrahim el-Yahya, *Hilâfetü'r-Râşide*, s. 193.

6 İbn Abdürabbih, Asmaî'den rivayetle; "*Medineliler cariyelerden çocuk edinmeyi kerih görürlerdi, ne zaman ki Ali b. Hüseyin, Kasım b. Abdullah ve Sâlim b. Abdullah Medine ehline dini ilimlerde ve takvaca galebe çaldılar, işte o zaman cariyelere rağbet ettiler.*"bilgisini vermiştir. İbn Abdürabbih

benimseyen gayri Arap kitleler ve şehre getirilen köleler, nüfusun kayda değer bir kısmını oluşturdu.[7] Sözgelimi Muâviye, Kayseriyye'yi fethettikten sonra 4.000 esiri Halife Hz. Ömer'e göndermiş, o da onları Curf Mahallesi'nde Ensâr'ın yetimleri arasında pay etmişti.[8]

Esirlerin köleleştirilip bir mal gibi satıldığı ve efendileri tarafından dilediği gibi kullanıldığı bir çağda Müslümanlar, yaygın şekilde kölelerini azat ettiler.[9] Kölelerin kısa bir sürede azat edilmeleri gerçeği onların İslam toplumuna ne denli uyum sağlayıp katıldıkları anlamına da gelir. Çünkü onlara yapılan iyi muamele onları yeni dine ısındırıyor ve onların ihtida etmelerini de kolaylaştırıyordu.[10] Çünkü ilk Müslümanların öncelikli hedefi mağlupları hakir görmek, kendilerine boyun eğdirmek ve onları köleleştirmek değil, İslam'ı tebliğ etmekti. Sahabe ve sonrasının öncelikli hedefi, toplumun barış ve huzur içerisinde yaşamasıdır. Bu ortamın oluşması, İslamiyet'in kabul görüp benimsenmesi veya en azından İslam'ın egemenliğinin tanınması ile gerçekleşecektir. İnsanların kökeninden çok nasıl davrandığı önemlidir.[11] Sahabiden Abdurrahman b. Avf'ın 30.000 kölesi olduğu, ayrıca en fazla köle azat eden sahabi olduğu bazı kaynaklarda geçmektedir.[12]

(Beyrut, 1987), VII, 140; İbn Küteybe, *Uyûn*, IV, 12. Yeni kurulan Kûfe farklı din ve kültürlerin bir arada yaşadığı etnik yapı ve inanç guruplarına göre yerleşilen bir şehirdi. Söylemez, *Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe*, s. 62.

7 Nûra b. Abdülmelik b. İbrahim, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Medine fî Sadri'l-İslâm*, Cidde 1983, s. 62.

8 Belâzurî, *Fütûh*, s. 193.

9 Büyük fatihlerden komutanlardan biri olarak tarihe geçen Hâlid b. Velîd'in mutavazı terekesi sayılırken iki at bir köle ve bir silahtan ibaret olduğu ifade edilmiştir. İbn Manzûr, *Muhtasar*, VIII, 27; Zehebî, *Siyer*, I, 383; Kallek, s. 257. Humrâ b. Eyfa el-Hemedanî'nin 4.000 kölesi olduğu ve Hz. Ömer devrinde hepsini azat ettiği kaydedilir. İbn Manzûr, *Muhtasar*, VII, 256; İbn Hacer, *İsâbe*, II, 180; bkz. Kallek, s. 261.

10 Hz. Osman binin üzerinde köleye sahip olduğu ve onları her Cuma günü azat etmeyi adet edindiği kaydedilmiştir. İbn Asâkir, III, 23, 24, 429; Zehebî, *Târîh*, 469; bkz. Kallek, s. 265.

11 İbn İshâk, s. 134, 138, 140; Taberî, III, 171; Ebû Nu'aym, *Ma'rifetü's-Sahâbe*, s. 373-4; İbn Manzûr, *Muhtasar*, I, 20; Zehebî, *Siyer*, II, 17;

12 Hâkim, III, 308; Ebû Nu'aym, *Hilye*, I, 99; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XIV, 359; Zehebî, *Siyer*, I, 92; İbn Hacer, *İsâbe*, II, 412; Kettânî, III, 200; bkz. Kallek, s. 245.

Verilen bu rakamı abartılı bulsak da sahabinin belki de en zengini sayılabilecek Abdurrahman'ın çok sayıda kölesi olma ihtimali yüksektir.

Arapların neseplerine düşkün oldukları söylenir. Hayatlarının bir evresinde veya aile geçmişlerinde kölelik izi taşıyanların, Arap olsalar da küçümsendiklerini görürüz.[13] Bu dönemde Kureyş'e mensup sülâlelerin arasında bile üstünlük yarışının olduğunu düşündüğümüzde köle ve cariyelere bakışı tahmin etmek aslında güç değildir. Hatta kendi anne ve babalarının geçmişlerindeki kölelikten utananlardan bahsedilir. Meselâ, Amr b. el-`Âs'ın annesi Selmâ bnt. Hermele, Araplardan Esed b. Rebîa'ya mensup Aneze kabilesinden olmasına karşın,[14] kabileler arası bir savaşta esir düşerek cariye olarak satıldığından söz edilir. Selmâ'yı en son Âs b. Vâil satın alır ve ondan Amr b. el-`As doğar.[15] Amr b. el-`As hakkında akademik bir çalışma yapan Apak, onun hayatı boyunca annesinden dolayı her zaman utanç hissettiğini, bu yüzden kadınlara soğuk davrandığını ve Amr'ın kardeşi Hişâm'ın annesinin Kureyşli olmasından ötürü kendisinden üstün olduğunu söylediğine işaret etmektedir.[16] Yine Amr b. el-`As gibileri tabiri caizse bu durumu, alınlarındaki kara bir leke olarak gördükleri, değerlendirmesini yapmaktadır.[17] Bu bakış açısı, cahiliye döneminin izlerini taşımaktadır. Kur'ân, bu tür yaklaşımları sağlıklı bulmaz, onların mazlum pozisyonlarına vurgu yaparak, tüm insanların hukukuna ve din kardeşliğine dayalı bir toplum düzenine işaret eder.

13 Taberî, VII, 63; Belâzurî, *Ensâb*, I, 51, 52; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 13, 186; İbn Kesîr, *Bidâye*; bkz. Apak, Âdem, *İslam Siyaset Geleneğinde Amr b. el-`Âs*, s. 200.

14 Esed kabilesi ana yurdu Kuzey Arabistan olan ve Medine'den Fırat'a kadar uzanan geniş topraklarda yaşayan ve soyu Hz. İbrahim'e dayanan Mudarî bir kabiledir. Kallek, Cengiz, "Esed", *DİA*, XI, 363-365.

15 İbn Abdürabbih, I, 54; İbn Abdülber, *İsti`âb*, III, 1185; İbn Hacer, *İsâbe*, III, 2; bkz. Apak, *age.*, s. 200.

16 İbn Küteybe, *Me`ârif*, s. 124; İbn Abdürabbih, *`İkd*, II, 289; Apak, *age.*, s. 36.

17 Cahiliye devrinde cariyelerin doğurdukları çocuklar ancak üstün yetenekli olurlarsa neseplerine dâhil ederlerdi. Şevki Dayf, *el-Asru'l-Câhili*, Kahire 1960, s. 183-184; bkz. Apak, *age*, s. 34, 35, 36, 200.

Müslümanlar arasındaki ayırımı bizzat valilerin körüklediğini görürüz. Bir azatlının Arap kadınla yaptığı evliliğe sıcak bakılmadığı gibi şikayet konusu olduğunda ağır cezalar verilmekteydi. Rûha (Şanlıurfa) âmili/valisi Ebü'l-Velîd, (Arap) Selîmoğulları'ndan bir kadınla evlenen bir azatlıyı eşinden ayrılmasını, 200 kırbaç vurulmasını, başı ve sakalının tıraş edilmesini emretmiştir. Hatta Abdullah b. 'Avn gibi takvası ile tanınan âlimlerin dahi Arap kadınla evliliğine ceza verilmiştir.[18]

Köle ve câriyeleri azat etmek için türlü sebepler bulunuyordu.[19] Mesela, onların ister kendi adlarına, isterse efendileri hesabına, iyilikte bulunmaları bile, azat olmaları için bir fırsata dönüşüyordu. Bu durum onların İslam toplumuna entegrasyonunu da beraberinde getiriyordu. Kays b. Sa'd b. Ubâde el-Ensârî'nin çok sayıda kölesi olduğuna vurgu yapıldıktan sonra,[20] Kays, kendisinden habersiz birtakım yol hazırlıklarını yapan câriyesine memnuniyetini ifade etmek için onu hemen azat etmişti.[21]

Hz. Peygamber ve Dört Halife döneminde kölelerin yaşam koşullarında reform sayılabilecek iyileştirme politikaları söz konusuyken, Emevîlerin köleliliği kaldırmaya dönük hamle yaptığına dair bir bilgiye rastlamıyoruz.[22] Günümüzdeki sosyal devlet anlayışından beklenen birçok politikanın benzerlerinin Hz. Ömer döneminde de uygulandığını görüyoruz. Sözgelimi devlet gelirlerinden tüm vatandaşlara pay ayrıldığı bilgisi verilirken;[23] İslam'a ilk giriş, Hz. Peygamber'e yakınlık

18 İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 168; İbn Abdürabbih, *'İkd*, III, 132; Zeydân, IV, 101.

19 Hz. Peygamber Yesâr adlı kölesinin güzelce namaz kıldığını görünce azat etmiştir. Taberî, III, 171; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 273.

20 İbn Manzûr, *Muhtasar*, XXI, 109; Kallek, s. 262.

21 İbn Manzûr, *age.*, XXI, 109; Kallek, s. 263.

22 Erkal, Mehmet, "Asrı Saadette Vergi", *BYASİ*, İstanbul 1994, III, 179-239, s. 197.

23 Tirmizî, "Siyer" 9 (1557). Hz. Ömer, azat edilmiş köle (mevâli) Müslümanların da Divan defterine kendilerini azat edenlerle birlikte yazılmalarını emretmiştir. Ayrıca bunu kabul etmeyip müstakil bir şekilde yazılmak isteyenlerin istekleri doğrultusunda kaydedilmelerini kararlaştırmıştır. Sarıçam, *Hz. Ömer*, s. 134.

derecesi,[24] onunla birlikte savaşlara katılma gibi birtakım öncelik ve kriterler[25] ortaya koyulmuş ve bu paylardan azatlı kölelerin de yararlandığı kaydedilmiştir.[26] Hz. Ömer kendi oğlu Abdullah'a 3.000 dirhem, azatlı kölelerden Üsâme b. Zeyd'e 4.000 dirhem pay ayırmıştır.[27]

Fetihlerle birlikte ele geçirilen şehirlerin pek çoğunda, köle ve câriyelerle evlilikten doğan '*muvelledûn*' denilen yeni bir sınıf ortaya çıkmıştır. Daha çok galip durumdaki Arap erkeklerle mağlupların kadınları yani câriyeleri ile olan evlilikten doğan bu yeni neslin sayısı her geçen gün artmıştır. Mesela Yemenli Araplarla Habeşli câriyelerin ilişkisinden doğan bu yeni kuşak hem melez bir ırk, hem kendine has yeni bir sosyal sınıfın oluşmasını sağlamıştır. Bu yeni sosyal tabaka kendi aralarında evlenmeye başlamış ve kendilerine özgün bir kültür/sentez oluşturabilmiştir. Bunlar İslam'ı kanıksamış ve Arapçayı konuşmuştur.[28]

Müslümanlar tarafından kurulan şehirlere baktığımızda, mesela Kûfe'ye ilk iskân olanların Yemen asıllı Arapların ve ardından mevâli dediğimiz mühtedilerin olduğunu görürüz. Sınır bölgesine fazla uzak sayılmayacak Kûfe bir ordugâh şehir olarak tasarlanmıştır.[29] Irak'ın fethiyle birlikte yürürlüğe konulan iskân siyaseti sayesinde, çok sayıda Fars kökenli mevâlinin (el-Hamrâ)[30] bu şehre yerleşmesine izin verilmiştir.

24 Hz. Ömer, Hz. Peygamberin manevi oğul kabul ettiği azatlı Usame'yi kendi ailesinden ve çocuklarından daha öncelikli kabul ederek ona daha fazla maaş vermiştir. Hz. Abbâs ve Hz. Aişe'ye 1200 dirhem tahsis edilirken, sıradan bir Müslüman 300 dirhem pay alabilmiştir. Muhammed Yusufiddin, "İslâmiyet ve İctimâi Muâvenet", *İstanbul Ü. İslâmî Tetkikler Dergisi*, c.I, sayı; 1-4; İstanbul 1953, s. 70.
25 İbn Sa'd, III, 295; Ya'kûbî, II, 153; Kettânî, I, 125.
26 Ya'kûbî, II, 153.
27 İbn Sa'd, IV, 65; Belâzurî, *Fütûh*, s. 656-662; Kettânî, I, 295-297.
28 Taberî, III, 358; Fakî, *age.*, s. 282.
29 Belâzurî, *Fütûh*, s. 407; Taberî, IV, 45, 46; Kehhâle, *Mu'cemu Kabâilu'l-'Arab*, Dımaşk 1949, s. 52, 664, 726, 802, 844, 946, 957, 996; Bkz. Can, Yılmaz, "H I-III/M VII-IX Y.Y. İslâm Şehri", *OMÜİFD*, VI, 1992, s. 111.
30 Farslar, Rumlar vb. Beyaz tenli birçok millet için de "el-Hamrâ" ifadesi kullanılmıştır... Vâkıdî, *Ridde*, s. 127; Taberî, III, 348; Kadisiye Savaşı'ndan sonra aman verip Müslümanlarla anlaşan Farslara el-Hamrâ denildiği gibi, Yemen'dekilere el-Ebnâ, Basra'dakilere Esâvire,

Zamanla kentteki Fars asıllı Müslümanların nüfuslarıyla beraber, nüfuzları da artmıştır. Bu durum mütegallibe Arapların elbette hoşuna gitmemiştir.[31] Kûfe'nin gelir kaynaklarının artması ve yaşam standartlarının iyileşmesi[32] gibi etkenlerin şehre göçü tetiklediği söylenir. İş ve servet arayışı ile şehre akın akın gelip yerleşenler her tür insandan oluşmuştur.[33] Kûfe, bina ve çarşılarının güzelliği, içme sularının bolluğuyla bir cazibe merkezi haline gelmiştir.[34] Farklı kültür ve toplumların karışmasıyla ortak bir şehir kültürü oluşmaya başlamış, insanlar birbirlerine artık "*Ehl-i Kûfe*", "*Ehl-i Basra*" diye hitap etmeye başlamış ve böylelikle insanlar şehir kimliği ile anılır olmuştur.[35]

Kûfe'de devlet eşrafı yanında zengin ailelerin konutlarında şenlik ve eğlenceler düzenlenebilmesi şehrin hayat standartlarının yükseldiği anlamına da gelmektedir. Düşük gelir gruplarının da bu tür eğlence ortamlarına bir şekilde uzak kalmadıkları bilinmektedir.[36] Şarkı evleri (büyûtü'l-kıyân) diyebileceğimiz türden mekânlar ile eşrafın özel malikânelerinde

Şam'dakilere Cerâcime ismi verilirdi. Belâzurî, *Fütûh*, s. 114, 279, 368; İbn Hazm, *Cemhere*, s. 215-217; Bkz. Kılıçlı, Mustafa, *Arap Edebiyatında Şu'ûbiye*, İstanbul 1992, s. 27. Taberî, valilerden Hâlid b. Abdullah'ın Fars asıllı azatlısına 'Eyyühel-Abde'l-Ahmer!'/ 'Ey kızıl köle' diye seslendiğine değinmiştir. Taberî, VI, 198.

31 Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar* (çev. H. Dursun Yıldız), İstanbul 1979, s. 82-85.

32 Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 60-61; Ebû Yûsuf, *Harâc*, s. 134,171; Taberî, IV, 46.

33 Belâzurî, Muhtâr'ın Kûfe'ye hâkim olduğu sıralarda sayıları 20.000'i aşan mevâlinin belli bir dönemden sonra daha da arttığını ve Arapların azınlık durumuna düştüğünü belirtir ve cizye ödeyenlerin içinde mevâli de vardı ve bu oran 550.000'i aşmaktadır, demektedir. Belâzurî, *Fütûh*, s. 179, 368. Dineverî, bu rakama Müslüman olan Farslar dâhil edilmediği söylemiştir. Dineverî (282/895), *Ahbâru't-Tıvâl* (thk. Ömer Faruk et-Tabbâî), Beyrut 1995, s. 264; bkz. Benli, *Hicri II. Asırda Kûfe Merkezli Şiî Nitelikli Gulat Hareketler*, s. 107-108.

34 Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, s. 73; Emevîler Döneminde Kûfe'de meşhur aileler ganimetler ve yıllık atiyelerle büyük servet sahibi oldukları ve savaşa giderlerken ailesi ve eşyaları için yanlarında bin deve götürenlerden bahsedilmiştir. Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 263. Bkz. Benli Yusuf, *Hicri II. Asırda Kûfe_*, s. 108.

35 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 340-342; İbn Küteybe, *'Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 216, 217 vd.; Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 180-181; Dûrî; s. 31.

36 Huleyf, Yusuf, *Hayâtü'ş-Şi'r fi'l-Kûfe ilâ Nihâyeti'l-Karni's-Sâni lil-Hicre*, Kahire 1968, s. 218-219.

şarkı ve gazel dinlenilerek vakit geçirilmesi artık olağan hale gelmiştir. Eğlence sektörünün yaygınlaşmasıyla birlikte musikinin bir sanat dalı haline geldiği ifade edilmiştir.[37]

Emevîler döneminde eski kültürden izler taşıyan yeni bir medeniyet şekillendi. Bununla birlikte farklı inanış, kültür ve dillerin Arap dili ve aklına etkilerini de göz önünde bulundurmalıyız. Çok geniş bir coğrafyada yaşayan halkın birbirlerini etkilemesi çok normaldi. Ayrıca komşu devletlerin de bu etkileşim ve değişimde oynadığı rolü de yadsıyamayız. Bütün bunların İslam düşüncesi ve aklına taşınmasında en fazla görev alanlar da şüphesiz mevâli denilen mühtedilerdi.[38] Evlerde ve farklı alanda istihdam edilen köle ve azatlılar, toplumu yakından etkilemişti. Çünkü bu insanlar efendilerinin ailelerinin bir parçası olarak kabul gördüler ve mahremlerini paylaştılar. Bu etkileşim hızının onlar sayesinde arttığını söyleyebiliriz.[39] Nitekim komşu Hint inanış ve kültürlerinin topluma taşınmasında Fars kökenli köle ve azatlıların öncülük ettiği bir gerçektir. Çünkü Farslar İslamiyet'i ilk kabul eden ve Arapçayı ilk öğrenen halktı.[40]

Emevîler döneminde soysal yapıyı ele alan pek çok bilim adamının toplumu; "*Araplar, mevâli, Zimmîler ve köleler*"[41] olmak üzere dört sınıf olarak düşündüklerini görüyoruz. Zimmîler din farklılığından kaynaklanan bir sınıftı. Diğerleri sosyal ve etnik statülerinden kaynaklanan bir ayrışmaydı. Köleler, içlerinde en ağır şartlarda yaşamaya zorlanan, aciz durumdaki insanlardı. Kendi adlarına hareket edebilme ve mülk edinebilme haklarından yoksundular.[42] Mevâli, Müslüman olmalarına rağmen uygulamada Araplarla eşit görülmeme sorunu vardı.

37 İbn Küteybe, *'Uyûn*, I, 322; Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 21; Huleyf, *Hayâtü'ş-Şi'r*, s. 218-219; bkz. Benli, s. 110-111.

38 Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 132-133; Onat, *Emevîler Dönemi Şiî Hareketleri*, s. 10.

39 Köle ve cariyeler ailenin bir parçası, iş sahasının ücretsiz işçileri ve adeta kişiye özel olmaları söz konusuydu. Barthold, *age.*, s. 23.

40 İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, I, 337.

41 Onat, *age.*, s. 9.

42 Üst tabakadan Arapların köleleri pek muhatap aldıkları yoktu. Onlarla oturmaktan, aynı ortamda bulunmaktan hoşlanmazlardı. Altınay, s. 41.

Mevâliye karşı ayrımcılığın en bariz örneği Müslüman Araplardan alınmayan cizye vergisi olduğu hep dile getirilir. Bu ve benzeri problemlerin, Ömer b. Abdülaziz istisna edilse de genel bir devlet politikası haline geldiğini[43] ve devletin yıkılış nedenleri olarak da hep sayıldığını[44] görüyoruz.

a. İslamiyet'in Doğuşu Sırasında Köle ve Câriyeler

Köleler hayatın tüm alanlarında vardı. O günün şartlarında ağır bedensel güç gerektiren işlerde ve birçok zanaat alanında çalıştırılırlardı. Çobanlık başta olmak üzere hayvancılıkta, işçilik (amelelik) gibi ağır beden gücü isteyen tarımda, gündelik işler için evlerde, onların ucuz işgücünden yararlanılırdı. Köleler neredeyse zaruri ihtiyaçlar arasında sayıldı. Ancak İslamiyet, kölelerin insan olduklarını hatırlattı. Onlara iyi davranılmasını ve çok beklemeden azat edilmelerini öngörmesi sayesinde İslam toplumuna katılmalarının kolaylaştığını söyleyebiliriz.[45] Bu bölümde biraz da kronolojiye uyarak köle ve azatlıların genel durumları hakkında bilgi vermeye çalıştık.

a.1. İlk Müslümanlar Arasında Köleler ve Çektikleri Çileler

Hz. Muhammed'in içinde bulunduğu toplumda köle ve azatlılar zaten önemli bir yekûn teşkil etmekteydi. Doğal olarak çocukluğundan itibaren köle ve câriyelerle bir şekilde ilişkisi olacaktı. Doğumu ile bu ilişki başladı ve onu ilk emziren (süt) anne Süveybe oldu.[46]Annesi Âmine tarafından kısa bir

43 Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 132. bkz. Onat, *Emevîler Dönemi Şîî Hareketleri*, s. 10.

44 Taberî, VII, 338-339; Harekât, *Siyâse*, s. 130-131.

45 İmam, Yahya Oyewole, "Emanicipation of Slaves in The First Century of Islam", *Islamic Quarterly*, London, 1416/1996, c.XL, S.2, s.118-126, s.120,121.

46 İbn Sa'd, I, 88; Beyhâkî, *Delâil*, I, 148; Ebû Nu'aym, I, 157; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 356. Süveybe ile olan sütkardeşliği aile hukukunun gerekçeleri arasında anılmıştır. Nitekim Hz. Peygamber'den Ebû Seleme'nin kızı Dürre'yi nikâhlaması istenince *"Beni ve Ebû Seleme'yi Süveybe emzirmiştir. Sakın bana kızlarınızı ve kardeşlerinizi teklif etmeyin"* uyarısında bulunmuştur. İbn Sa'd, I, 88, III, 110; İbn Ebû Şeybe, IV, 289; Buhârî, "Nikâh", 20, 25, 26, 32, "Nefakât", 16; Müslim, "Radâ'", 15 (1449); Ebû Dâvûd, "Nikâh", 5 (2056); Nesâî, "Nikâh", 45 (3283).

süre emzirilen Hz. Muhammed sütannesi Halîme'ye verilinceye kadar Süveybe'den süt emdi.[47] Hz. Peygamber hayatı boyunca sütannesi Süveybe'ye ikram ve ihsanda bulundu ve azat edilmesi için de özel bir çaba harcadı. Hicretin birinci yılında Süveybe'nin hürriyetine kavuşmasından[48] sonra da ona olan ilgisini ve desteğini sürdürdü. Hz. Peygamber,[49] Hayber Seferi dönüşünde onun vefat haberini aldığında oldukça üzüldü. Süveybe'nin oğlu aynı zamanda sütkardeşi Mesrûh'un da durumunu sordu. Ancak onun annesinden önce vefat ettiğinin söylenmesi üzerine başka akrabası olup olmadığını sorduğunu ve hiçbir yakınının kalmadığını öğrendiği nakledilmektedir.[50]

Hz. Muhammed, annesi Âmine ile birlikte Medine'de yaşayan babasının dayıları Adiy b. Neccâroğulları'na yaptıkları ziyaret sırasında kendilerine annesinin câriyesi Ümmü Eymen eşlik etmiştir. Âmine, Ebvâ'ya[51] defnedildikten sonra, Ümmü Eymen onu Mekke'ye dedesinin yanına kadar götürmüş ve artık dedesi ölene kadar onun bakımını da üstlenmiştir.[52] Hz. Peygamber'in dadısı Ümmü Eymen (12/632) gerçek ismiyle Bereke bnt. Sa'lebe, aslen Habeşîstanlı bir köleydi.[53] Hz. Peygamber; "*Ümmü Eymen, kendi annemden sonra bana annelik yaptı.*" diyerek onu onura etmişti.[54] Hz. Hatice, kölesi Zeyd

47 İbn Sa'd, I, 88-91, III, 11-12.
48 Ebû Leheb, daha sonra Süveybe'yi azat etmiştir. Buhârî, "Nikâh", 25, 26; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 5 (2056); Beyhâkî, *Delâil*, I, 149; İbn Sa'd, Ebû Leheb'in Süveybe'yi azat ettiğinin ahirette hayrını göreceğini nakletmiştir. Bkz. İbn Sa'd, I, 88.
49 İbn Sa'd, III, 614, VIII, 338; İbn Abdülber, *el-İstîâb*, IV, 362; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, V, 587, Zehebî, *Târîh*, III, 353-359.
50 İbn Sa'd, I, 88-89; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 356.
51 Ebvâ, Mekke ve Medine yolu üzerinde Medine'ye daha yakın bir yer olup Bedir'den sonra Sukyâ ve Cuhfe arasında, Medine'ye 190 km. uzaklıktadır. Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 79-80.
52 İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 145; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 361; Zehebî, *Târîh*, I, 118.
53 İbn Sa'd, VIII, 225; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 144, 145; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, IV, 340; Zehebî, *Siyer*, II, 226; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 284.
54 Hz. Peygamber'e babasından miras kalmış bir cariye idi. Asıl adı Bereke idi. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekr ile Hz. Ömer onu ziyaret ettiklerinde Ümmü Eymen ağlamış, Ebû Bekir de ona; "*Allah katında olan şeyle Efendimiz için daha hayırlı iken sen ağlıyor musun?*" demiştir. Bunun üzerine Ümmü Eymen de; "*Ben senin söylediğin şeye ağlamıyorum, ağlı-*

b. Hârise'yi Hz. Muhammed'e hediye etti. Hz. Muhammed'in Zeyd'i azat ettiği ve onu yanına evlatlık aldığı bilinmektedir.[55] Zeyd ile oğlu Üsâme'nin Hz. Peygamber yanındaki değeri; 'el-Hibbu ibn el-Hibb' yani 'Sevgili oğlu Sevgili' ifadesinde yerini almıştır.[56] Hz. Muhammed'in peygamberlik öncesinde ve sonrasında çok sayıda kölesi olmuşsa da hepsi de kısa sürede azat edilmiştir.[57]

İslam'ın ilk yıllarında toplumun en alt tabakasını oluşturan köle ve azatlıların İslam'a ilgisi daha fazla olmuş ama onlar inanılmaz işkencelere maruz kalmıştır. Mekke'nin yakıcı sıcaklarında, kavurucu güneşinin altında elleri bağlı bekletilen, vücutları ateşle dağlanan ve türlü türlü işkencelere maruz kalan bu insanların (köle ve azatlıların) dramatik halleri çok bilinen hikâyelerdir.[58] Hz. Ebû Bekir bu kölelerin birçoğunu satın alıp azat etmiştir. Böylece O, Müslümanların gönlünde ayrı bir yer tutmuştur. O'nun bu şekilde dört köle ve üç câriyeyi azat ettiği kaydedilmiştir.[59]

yorum zira bize gökten bir daha vahiy gelmeyecek." deyince onları da heyecanlandırıp ağlatmıştır. Hz. Peygamber'den beş ay sonra vefat etmiştir. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 36 (6762); İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 284-287.

55 İbn Hişâm, I, 284, 285.

56 Câhız, "Menâkıbü't-Türk", *Resâil*, s. 24.

57 Hz. Peygamber'in Zeyd b. Hârise ve oğlu Usâme, Hişâm, Ebû 'Asîm, Ebû Kebşe, Ebü'l-Hamrâ, Ebû Safiye, Ebû Sülmâ er-Râ'î, Enese, Bâzâm (Tahmân), Huneyn, Şukrân, Sefîne (Mehrân), Sevbân, Rebâh Esved, Yesâr en-Nûbî, Ebû Râfi', Fudâle, Ebû Müveyhibe, Nâfi', Nüfey', Râfi (Eslem), Rüfey', Dumeyre, Ubeyd, Kirkire, Kafîz, Keysân, Mid'am, Ma'bûr (el-Kıbtî el-Hasiy), Sâniye, Ebû Yesâr (Zeyd), Vâkıd, Zekvân, isimli köleleri ve Ümeyme, Ümmü Eymen (Bereke), Hudrâ, Radvâ, Meymûne bnt. Sa'd, Meymûne bnt. Ebû Anbese, Havle, Reyhâne, Sâibe, Selmâ, Mâriye, cariyelerinden söz edilmiştir. İbn Sa'd, I, 428-429; Halîfe, s. 49; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 144-149;Taberî, III, 169-172; Ebû Nu'aym, *Hilye*, I, 180-183; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, III, 122, 300, V, 140; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II,, 105, 177-178; Zehebî, *Siyer*, II, 16, 223-226; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 251-300; Diyârbekrî, II, 178; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 145.

58 Bütün bu yapılanların yegâne gerekçesi onların Müslüman olmalarıydı. İşlenen bu zulüm ve işkencelerle dinlerinden vaz geçmeleri bekleniyordu. Aralarından azda olsa dininden dönenler taviz vermeden sebat edenler çoğunluktadır. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 588.

59 İbn Küteybe, *Meârif*, s. 177; Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî (360/971), *el-Mu'cemu's-Sagîr*, Medine 1968, I, 337; Ebû Nu'aym, *Hilye*, II, 148; İbn Asâkir, Ebü'l-Kasım Sikâtüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah (571/1176), *Tarîhu Medîneti Dımaşk* (neşr. Muhibuddin Ebû

İslam'ı ilk kabul eden azatlı Zeyd b. Hârise oldu. İbn Hişâm, onun Müslümanlığı benimseyen ikinci kişi olduğunu söylemiştir.[60] Hayatı boyunca Hz. Peygamber ile birlikte İslamî bir mücadele yapan Zeyd onunla birlikte tüm savaşlara katıldı ve birçok seriyye ve savaşta komutanlık yaptı. Özellikle Hz. Peygamber'le birlikte gittikleri Tâif yolculuğunda, şehirdeki çocuklar ve köleler tarafından taşlanmışlar ve yaralanmışlardır.[61]

Müşriklerin inanılmaz işkenceleri denilince ilk akla gelen Bilâl b. Rebâh el-Habeşî'dir. Bilâl-i Habeşî (20/642), Mekke yakınlarında yaşayan Cumahoğulları[62] kabilesi içinde dünyaya geldi.[63] Annesi Hammâme, Habeşîstan'dan[64] Arabistan'a câriye olarak getirildi. Mekkeli müşriklerin ileri gelenlerinden Ümeyye b. Halef tarafından satın alındı.[65] Pek çok kaynakta[66] ona yapılan işkencelere geniş yer verildi. Hz. Ebû Bekir, Bilâl'i ve annesi Hammâme'yi satın alarak azat etti. Bedir Savaşı'nda Bilâl, kendisine ve ailesine işkenceler yapan ve İslamiyet'e düşmanlıkta son derece aşırı giden Ümeyye b. Halef'i öldürdü.[67]

Sa'îd el-Hamravî), Beyrut 1415/1995; III, 189; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XIII, 49; Heysemî, IX, 50; Kallek, s. 251. Hz. Ömer'in Müslüman olmadan önce işkence yaptığı cariyelerden Câriye bnt. Ömer b. el-Müemmil'i satın alarak Hz. Ebû Bekir azat etmiştir. Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 187.

60 İbn Hişâm, I, 284; Taberî, *II*, 316; Mes'ûdî, *Murûc*, *II*, 284.

61 İbn Hişâm, a.y.; İbn Sa'd, *III*, 37-42; Taberî, II, 207-209, 492.

62 Cumâh; Ebû Kemâl kelimesinin değişime uğramış şeklidir. Zamanla kelime değişime uğrayarak önce Ebû Cemâl sonra da el-Cumâh şekline dönüşmüştür. Ebû Kemâl kabilesi, Suriye'de manastırdan bozulmuş korunan, dağlık bir bölgede, ikamet ediyordu. Sonra bu kabile Mekke'ye yerleşmiştir. Bkz. Kehhâle, *Mu'cemu Kabâili'l-Arab*, Beyrut 1985, I, 201.

63 Arabistan'ın batısındaki Serat'ta dünyaya geldiği de söylenmiştir. Serât: Mekke'nin güney-batısındaki Sakîfoğulları'nın bölgesi sayılan Tâif'ten başlayarak Yemen'in başkenti San'a' ya kadar uzanan dağlık bölgeye verilen bir isimdir. Yâkût, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, 204-205.

64 *Arapça'da "Habeş" kelimesi "Etiyopyalı"; "Habeşe" ise "Habeşîstan" anlamındadır.* Yâkût, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, 211; Taberî, II, 452, 453; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 588-589; Hamîdullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi* (çev: Salih Tuğ), Ankara 2003, I, 284.

65 İbn Sa'd, III, 213-219; Ebû Nu'aym, *Ma'rifetü's-Sahâbe*, s. 373-378.

66 İbn Hişâm, I, 394; İbn Sa'd, VII, 385; Taberî, II, 452, 453; İbn Hallikân, *Vefâyâtu'l-Ayân*, *III*, *70*; İbnü'l-'İmâd, *Şezarâtü'z-Zeheb*, I, 171.

67 İbn Küteybe, *Meârif*, s. 177; Belâzurî, *Ensâb*, I, 190, 191; İsfehânî, III, 115; İbnü'l-Esîr, *age.*, I, 589, 591.

Mekke'de İslam'a ve Müslümanlara karşı en fazla düşmanlık besleyen Ebû Cehil olmuştur. Ebû Cehil, köleleri Ammâr'a ve ailesine (babası Yâsir ve annesi Sümeyye) çok farklı işkenceler yapmıştır. Onları, güneşin en hararetli olduğu vakitlerde kızgın kumlar üzerine yatırmış ve yeni dinlerini terk etmelerini istemiştir. Bu işkence günlerinden birinde, Hz. Peygamber, onların yanından geçmiş; "*Ey Yâsir ailesi, sabırlı olun, size va'd olunan yer Cennet'tir*" diye onları teselli edip müjdelemiştir. Yâsir, işkence altında şehit düşmüş, buna dayanamayan hanımı Sümeyye ise Ebû Cehil'e ağır sözler söylemiştir. Ebû Cehil, elindeki harbeyi Sümeyye'nin karnına saplamış ve onu da şehit etmiştir. Böylelikle onlar, İslam tarihinin ilk şehitleri olmuşlardır. Ebû Cehil, Ammâr'a yönelik her geçen gün uyguladığı işkencenin dozunu artırmıştır. Ammâr'ın işkence altında onların istediğini söylemek zorunda kalması vahye konu olmuştur.[68]

İşkence gören zayıf Müslümanlardan biri de Habbâb b. Eret'tir.[69] Habbâb, aslen Temîm kabilesinden olmakla beraber Cahiliye Dönemi'nde Irak taraflarında esir alınarak Mekke'de Ümmü Ammâr bnt. Sibâ el-Hüzâiye adlı bir kadının kölesi olduğu için Hüzâî diye de anılır. Habbâb bazı kaynaklarda altıncı, bazılarında ise yirminci Müslüman olarak zikredilir.[70] Müslümanlığı duyulunca, müşrikler onu yakaladılar ve ona çok ağır işkenceler yaptılar; elbiselerini çıkarttılar, çıplak sırtını kızgın kuma ve taşlara yatırdılar, başını kızgın kuma gömdüler.[71] Buna rağmen Habbâb, onların istedikleri hiç-

68 "*Ancak ikrah edilip kalbi iman ile mutmain ve dopdolu olan kimseler müstesnadır*" Kur'an, Nahl 16/106. Bkz. İbn Sa'd, III, 229-231; İbn Mâce, "Mukaddime", 11 (147); İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 257, 258; Belâzurî, *Ensâb*, I, 159, 160; İbn Hazm, *Cemhere*, s. 405, 406; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 589, *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 152 (7013); Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 261-262.

69 Menât b. Temîm kabilesine mensup Arap olan Habbâb b. Eret Irak civarından esir alınıp satıldığı sırada Mekke'li sünnetçi kadın Ümmü Emmâr tarafından alınarak azat edildiği kaydedilmiştir. İbn Sa'd, III, 151-157; Belâzurî, *Ensâb*, I, 175; İbn Abdülber, *İsti'âb*, II, 438; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 138-139; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 590; İbn Hacer, *İsâbe*, II, 258.

70 İbn Sa'd, III, 152-153; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 138-139.

71 Habbâb'a yapılan işkenceler için bkz. İbn Sa'd, III, 153-154; Buhârî, "İkrâh", 1, "Menâkibu'l-Ensâr", 29; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 139.

bir şeyi söylemedi. Medine'ye hicret etti,[72] Hz. Peygamber'le birlikte bütün savaşlara katıldı. Sonraki zamanlarda Kûfe'ye yerleşti ve orada H 36 yılında vefat etti.[73]

Habbâb b. Eret, okuma yazma bildiği için bazı Müslümanlara yeni nazil olan ayetleri öğretirdi. Bir defasında Tâhâ Sûresi'nin ilk ayetlerini bir sayfaya yazıp Hz. Ömer'in kız kardeşi Fâtıma ile kocası Sa'îd b. Zeyd'e öğretirken, henüz Müslümanlığı kabul etmemiş olan Ömer içeri girdi, ancak dinlediği ayetlerin tesiriyle Müslüman olma isteğini bildirdi. Habbâb ona Resulü Ekrem'in bulunduğu yeri haber verdi. O da Müslümanlığını Hz. Peygamber'in huzurunda ilan etti.[74]

Süheyb b. Sinan er-Rûmî (38/458); Musul yakınlarında doğdu, Kelb kabilesince kaçırılarak Mekke'ye köle olarak satıldı. Abdullah b. Cüd'ân onu satın aldı ve azat etti. Abdullah b. Cüd'ân'ın müttefiki olarak Mekke'ye yerleşti.[75] İslam'ı kabul edince çok işkence gördü. Aşırı derecede dövüldü ve çıplak vücuduna demirden zırh giydirilerek güneşin altında bırakıldı. İnançları uğruna eziyete uğrayan, bundan dolayı sabredenleri Allah'ın bağışlayacağını müjdeleyen ayetin[76] Süheyb-i Rûmî, Bilâl-i Habeşî ve Ammâr b. Yâsir hakkında indiği nakledilir.[77] Hz. Peygamber ona "*Ebû Yahya*" künyesiyle hitap ettiğinde o henüz evlenmemişti.[78] Hicret etmek isteyince, Kureyş ona engel olmak istedi, o da bu gaye için tüm malını feda etti.[79] Tüm zorluklara rağmen en son hicret eden o oldu. Hz. Peygamber onu Ensâr'dan Hâris b. Sımme ile kardeş ilan etti. Bir müddet Suffe'de kalan Süheyb'e, Hz. Peygamber ev verdi. Hz. Peygamberle tüm savaşlara katıldı.

72 İbn Sa'd, III, 164; İbn Mâce, "Mukaddime", 11 (153, 154, 155); Belâzurî, *Ensâb*, I, 177; İbn Abdülber, *İsti'âb*, II, 438; İbn Hacer, *İsâbe*, II, 258.
73 İbn Sa'd; III, 164, 165; Belâzurî, *Ensâb*, I, 179; Hâkim, III, 381; Taberânî, IV, 55 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 589.
74 İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 138-139.
75 İbn Sa'd, III, 207-208; İbn Abdülber, *İsti'âb*, II, 728.
76 Kur'ân, en-Nahl 16/110.
77 İbn Sa'd, III, 209, 234; Belâzurî, *Ensâb*, I, 159, 160; Zehebî, *Siyer*, II, 22-23; İbn Kesîr, *Tefsir*, I, 360-361.
78 İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 264-265; Zehebî, *Siyer*, I, 17-26.
79 Hz. Peygamber; üç kere "Süheyb kârlı bir iş yaptı" demiştir. İbn Sa'd; III, 228; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 264; Zehebî, *Siyer*, I, 23.

Dört Halife döneminde de büyük itibar gördü.[80] Hz. Ömer vefat etmeden hemen önce kendi yerine halife seçilene kadar onu namaz kıldırmak için görevlendirdi. Süheyb, H 38 yılının Şevval ayında yetmiş beş yaşında Medine'de vefat etti.[81]

Ebû Râfi'(40/460), asıl adı Eslem veya İbrahim diye bilinir.[82] Rüveyfi' ve Büreyh lakaplarıyla da anılır. Aslen Mısır'ın yerlilerinden (Kıptî) olup Abbâs b. Muttalib'in kölesiydi. Mekke'de Hz. Abbâs'ın hanımı Ümmü'l-Fazl Lübâbe ile birlikte Müslüman olmakla beraber köle olması sebebiyle hicret edememişti. Zemzem kuyusunun yanında Bedir'de uğradıkları yenilgiyi anlatan Ebû Süfyân, gökle yer arasında duran yağız atlara binmiş ve beyazlar giyinmiş adamlar tarafından bozguna uğratıldıklarını söyledi. Ebû Râfi' onların melek olduğunu belirtince Ebû Leheb tarafından dövüldü ve onun elinden Ümmü'l-Faz'lın müdahalesi ile kurtulabildi. Bedir'de esir alınan efendisi Abbâs'ın kurtuluş fidyesini Medine'ye götürdü. Daha sonra Abbâs onu Hz. Peygamber'e bağışladı. Ebû Râfi' Bedir'den sonra yapılan gazvelerin hepsinde Resulü Ekrem'in yanında bulundu. Hz. Peygamber, amcası Abbâs'ın Müslüman olduğu müjdesini alınca Ebû Râfi''i azat etti ve câriyesi Selmâ ile evlendirdi.[83]

Ebû Füheyre, Cumâh kabilesinden Safvân b. Ümeyye b. Halef'in kölesi iken Bilâl ile beraber Müslüman olmuştur. Ümeyye b. Halef, onu yakalayıp ayağına bir urgan bağlamış,

80 İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 264, 265; Belâzurî, *Ensâb*, I, 180-184; Zehebî, *Siyer*, I, 26.

81 İbn Sa'd, III, 226; *Târîhu Dımaşk*, XXIV, 213-215; Taberâni, *Kebîr*, VIII, 33; Hâkim; III, 397. Rûmî, Bizanslı, Doğu Romalı, Yunan asıllı gibi anlamlarda kullanılmıştır. Sonraki zamanlarda Anadolu ve Balkanlarda yaşayanlar için de kullanılmış bir kavramdır. Süheyb b. Sinan er-Rûmî'nin Bizanslı olmadığı da söylenmiştir. Rûmî denilmesinin sebebi, Bizanslıların onu esir alıp satmaları yüzündendir. Yine onun ten rengi kırmızıya yakın olduğu için de ona "*Rûmî*" denilmiştir diyenler olduğu, onun en-Nemr b. Kâsib kabilesinden olduğu da söylenmiştir. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 590; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 264; Zehebî, *Siyer*, II, 17-18.

82 İbn Sa'd, IV, 67-68, V, 271; İbn Küteybe, *Meârif*, s. 145; Taberî, II, 462; III, 170; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 254; İbn Hacer, *İsâbe*, IV, 67.

83 Taberî, II, 461-462, III, 170; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, III, 300; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 147 (7000); İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 254-255; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 245.

daha sonra kızgın kumlar üzerine sürüklemiştir. Bir defasında Ümeyye putu işaret ederek ona şöyle demiştir: "*Bu senin Rabbin değil midir?*" Ebû Füheyre de; "*Benim de, bunun da, senin de Rabbimiz Allah'tır*" diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Ümeyye, çok şiddetli bir şekilde onun boğazını sıkmıştır. O esnada Ümeyye'nin yanında kardeşi Übey b. Halef de bulunmaktadır. Übey de: "*Onun azabını artırabildiğin kadar artır, Muhammed gelsin, büyüsüyle onu kurtarsın bakalım*" deyip durmuştur. Bir defasında onu öldü sanıp bırakmışlardı. Ancak O, bir süre sonra kendisine gelmiştir. Bu ağır vaziyette Ebû Bekir ona rast gelmiş ve onu satın alarak azat etmiştir.[84]

İşkence gören zayıf Müslümanlar içerisinde câriye olanları da saymak gerekirse; Lebîbe,[85] Zinnîre,[86] en-Nehdiyye[87] ve Ümmü Übeys[88] bunlardan bazılarıdır. Adı anılan bu câriyeler

84 İbn Sa'd, III, 158; Belâzurî, *Ensâb*, I, 187, 188, 195, 196; Taberî, II, 452, 453; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 590.

85 İşkence gören zayıf Müslümanlardan biri de Müemmil b. Hubeyb b. Adiy b. Ka'b oğullarının cariyesi Lebîbe oldu. Hz. Ömer onun Müslüman olmasından dolayı, ona işkence eder, sonra da bırakır ve: "*Seni ancak usandığım için bırakıyorum*" derdi, buna karşılık Lebîbe ona: "*İslâm'a girmeyecek olursan Allah da sana bana yaptığının aynısını yapacaktır*" diye cevap verirdi. Hz. Ebû Bekir Lebîbe'yi satın alarak azat etmiştir. Belâzurî, *Ensâb*, I, 195; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 591; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, IV, 288; Sarıçam, *Hz. Ömer*, s. 22.

86 Zinnîre hakkında; Adiyoğulları'nın cariyesi olduğunu söyleyenler, İslâm öncesinde Hz. Ömer ona işkence yaptığını söylerler. Mahzûmoğulları'nın cariyesidir diyenler de, gözlerini kaybedinceye kadar Ebû Cehil'in işkencesine maruz kalmıştır, derler. Gözlerini kaybettikten sonra Ebû Cehil ona: "*Bunu sana Lât ve Uzzâ yaptı*" dedi, Zinnîre: "*Lât ve Uzzâ kendilerine kimin ibadet ettiğinin farkında mıdırlar ki?*" O da; "*Hayır. Bu iş semadan, Allah'tan gelen bir şeydir ve benim Rabbim gözlerimi bana geri vermeye kadirdir*" diye cevap verdi. Ertesi gün Yüce Allah Zinnîre'ye tekrar gözlerini geri verdi; bunun üzerine Kureyş "*İşte bu da Muhammed'in bir büyüsüdür*" diye söylendi. Belâzurî, *age.*, I, 196; İbnü'l-Esîr, *age.*, I, 591; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 39; Sarıçam, *Hz. Ömer*, s. 22.

87 İşkence gören zayıf Müslümanlardan biri de Nehdoğulları'nın cariyesi en-Nehdiyye idi. Abdüddâroğulları'ndan bir kadının onu satın aldığı ve Müslüman olması üzerine: "*Allah'a yemin olsun ki sana işkence etmekten vazgeçmeyeceğim. Ama Muhammed'in arkadaşları gelir de seni satın alırsa kurtulabilirsin*" dediği, Hz. Ebû Bekir'in onu satın alarak azat ettiği kaydedilmiştir. Belâzurî, *age.*, I, 196; İbnü'l-Esîr, *age.*, I, 591.

88 İşkence görenlerden bir başkası da Ümmü Übeys'tir. Ümmü Üneys diyenler de vardır. Zühre oğullarının cariyesiydi. Esved b. Abd Yeğûs ona işkence yapardı. Hz. Ebû Bekir onu da satın alarak azat etti. Ebû Cehil

ağır işkencelere maruz kalmalarına rağmen sebat ettikleri ve dinlerinden dönmedikleri vurgulanmıştır. Saydığımız bu câriyelerin hepsini Hz. Ebû Bekir satın alarak azat etmiştir.[89]

a.2. Köle ve Azatlıların Topluma Katılmaları

İslam toplumunda köle ve câriyelerin aileden biri olarak kabul edildiğini görürüz. Bu durum onlara aile içi mahrem sayılabilecek birçok bilgi ve birikimi paylaşma imkânı vermiştir.[90] Köleler, kişiye özel bir mülk olarak görülmüş ve efendinin belli şartlarda câriyesi ile ilişki kurabilmesine izin verilmiştir. Bununla birlikte köle ve câriyelere iyi davranılması emredilmiş ve onları rencide edecek her türlü söz ve davranışlardan kaçınılması ve onlara aileden biri olduğunu hissettirecek hitaplarda bulunulması istenilmiştir.[91]

Aileden biri gibi en mahrem hususları bilmeleri suiistimallere açık olsa da, efendilerinin evlilikleri dâhil birçok konuda onlara yardımcı oldukları da görülmüştür. Hz. Peygamber'in Hz. Hatice ile evliliğinde kölesi Meysere'nin,[92] Hz. Meymûne ile evliliğinde kölesi Ebû Râfi'nin etkin rolü oldu.[93] Hz. Ali ile Hz. Fâtıma'nın evliliğinde adı verilmeyen bir câriyenin konuşulan-

soylu olan kimselerin yanına gittiğinde onlara şöyle derdi: "*Sen kendinin ve senden daha hayırlı olan babanın dinini mi terk ediyorsun?*" Arkasından onun görüşünün çirkin olduğunu davranışının güzel olmadığını, akılsızca bir iş yaptığını söyler ve şerefini küçük düşürmeye çalışırdı. Müslüman olan kimse eğer bir tüccar ise ona da: "*Senin ticaretin kesada uğrayarak, malın telef olacak*" derdi. Müslüman olan kişi zayıf bir kimse ise, işkence görmesi için ne gerekirse yapardı. İbnü'l-Esîr, *age.*, I, 591.

89 İbn Sa'd, III, 188; İbn Küteybe, *Meârif*, s. 177; Belâzurî, *age.*, I, 196, 197; İbnü'l-Esîr, *age.*, I, 591.

90 Köleye dört şey öğretilmesi istenmiştir. 'Edep, doğruluk, iffet ve emanet' zira onlar aileden biri gibiydiler. İbn Küteybe, *'Uyûn*, I, 224.

91 Müslim, "Elfâz" 15 (2249).

92 Taberî, II, 279-280; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 569; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 327.

93 Hz. Peygamber, hicretin yedinci senesi Hayber'in fethinden sonra, Zilkade ayında, umre niyeti ile yola çıkmıştı. Cuhfe'de bulunduğu sırada Hz. Abbâs ile buluşunca, Hz. Abbâs, "*Ya Resulallah! Meymûne bnt. Hâris dul kaldı. Onu kendine hanımlığa alsan olmaz mı*" diye teklifte bulunmuştur. Bunun üzerine Hz. Peygamber azatlısı Ebû Rafi ile Ensar'dan bir zatı Mekke'ye dünürlüğe göndermiştir. İbn Hişâm, IV, 19; İbn Sa'd, IV, 341, X, 128; Taberî, II, 143; Beyhakî, *Delâil*, IV, 230.

ları zamanında Hz. Ali'ye iletmesi etkili olmuştur.[94] Hz. Ömer[95] ve Hz. Hamza[96] yolda rast geldikleri cariyelerin verdikleri haberlerle yollarını değiştirmişler ve Müslüman olma hikâyelerindeki yerlerini almışlardır. Bu tür rivayetlerde, onların sık sık çarşıya pazara yollandıkları, doğal olarak olup bitenlere tanık olmaları ve efendilerine aktarmaları söz konusudur.[97]

İslam öncesinden beri Araplar arasında bazı köle çocukları evlat edinme âdeti vardı. Hz. Hatice, kölesi Zeyd b. Hârise'yi (8/629), Hz. Peygamber'e hediye ettiğinde çok geçmeden azat edildi ve evlatlık sayıldı.[98] Zeyd'e olan yakınlığı sayesinde, Zeyd ailesi yerine onu tercih etti.[99] Zeyd, Kur'ân'da adı anılarak bahsedilen nadir kimselerden biri oldu, evliliği ve Hz. Peygambere olan yakınlığı vahye konu oldu.[100]

Hz. Peygamber ile en yakın arkadaşı Hz. Ebû Bekir birlikte hicret etti. Bazı köle ve câriyelerin onlara lojistik destek sağladıkları görüldü.[101] Yol boyunca da onlara eşlik eden bir câriye ile onlara kılavuzluk eden başka bir köleden söz edildi.[102] Kardeşlik Projesi ile muhacirlerin sıkıntıları hafifletilip güçlü bir dayanışmaya ulaşılmak istendiğinde köle ve azatlılar unu-

94 İbn Sa'd, X, 20-25; Beyhakî, *Delâil*, III, 160; *Sünen*, VII, 235. Başka ayrıntılar için bkz. Vâkıdî, *Megâzî*, I, 285, 287; *Müsned*; III, 501; Buhârî (4072); Beyhakî, *Delâil*, III, 243.
95 İbn İshâk, s. 331.
96 Abdullah b. Cüd'ân'ın bir cariyesi, Ebû Cehil'in Hz. Peygambere yaptıklarını anlattığı ve bunun üzerine Hz. Hamza'nın hiddetlenerek Ebû Cehil'in üzerine yürüdüğü, yayı ile onu yaraladığı ve ardından yeğeninin yanına gelerek Müslüman olduğu anlatılmıştır. İbn İshâk, 211-212; İbn Hişâm, II, 34, İbn Sa'd, III, 9; Taberî, II, 334; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-İreb*, XIV, 208-209; Zehebî, *Târîh*, I, 258-259
97 Zeyd b. Ali gizlenirken mesela bir Cuma günü çarşıda olup biteni kölesiyle haber almıştır. Taberî, VII, 187; Mes'ûdî, Mus'ab'ın ölüm haberinin Mekke ve Medine'nin sokaklarında dolaşan köle ve cariyeler tarafından yayıldığını kaydetmiştir. Mes'ûdî, *Murûc*, III, 119.
98 Taberî, II, 318; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 284.
99 İbn Sa'd, III, 40; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 81, 82.
100 Kur'an, Ahzâb 33/37; Taberî, II, 562, 563.
101 Onlara Hz. Ebû Bekir'in azatlı kölesi Amir b. Füheyre'de eşlik etmiştir. Amir, bir yandan koyunlarını otlatırken diğer yandan olup biten hakkında onları bilgilendirmiş ve onlara erzak taşımıştır. İbn Sa'd, I, 196, III, 159; *Müsned*, IV, 175; Buhârî, 63/45; İbn Küteybe, *Meârif*, s. 177; Ebû Nu'aym, *Hilye*, I, 109, Beyhakî, *Delâil*, II, 114, 486; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, III, 211.
102 Taberî, I, 568-569.

tulmadı. Ammâr b. Yâsir'le Hz. Ali arasında bunu uyguladığı gibi,[103] Bilâl-i Habeşî ile Ebû Ruveyhâ Abdullah b. Abdurrahman el-Has'âmî ve Ebû Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim ile sahabenin ileri gelenlerinden Ebû Übeyde b. Cerrâh arasında kardeşlik akdi yaptı.[104] Hz. Peygamber, bu yaklaşımı ile insanların kökenlerinin çok da önemli olmadığını açıkça gösterdi.

Kölelerin yaşadıkları dönemde Müslümanlarla yakın dostluklar kurabildikleri ve ilişkilerin genelde olumlu bir seyir takip ettiği söylenebilir. Şucâ' b. Vehb'in düzenlediği bir seriyede ele geçirilen bir kadın, kendi kabilesini değil, Şucâ''nın yanında câriye olarak kalmayı tercih etmiştir.[105] Hz. Peygamber ile Ebû Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim arasında sıkı bir samimiyet vardı. Kur'ân'ı dört kişiden öğrenebilirsiniz dediği kişiler arasında Sâlim de vardır.[106] Hz. Peygamber'in câriye kökenli eşleri Hz. Safiye ve Hz. Cüveyriye'ye sevgi ve muhabbetini ifade ettiği ve onların geçmişleri hatırlatılınca onları en güzel şekilde teselli etmiştir.[107]

Hz. Peygamber'in en bilinen câriyesi şüphesiz, oğlu İbrahim'in annesi Mâriye'dir.[108] İbrahim'in doğumu, Hz. Peygamber'i çok mutlu etti. Müjdeyi veren azatlıya bir köle hediye etti.[109] Mâriye'yi de hemen azat etti[110] ve yanındakilere, "*Bu*

103 Belâzurî, *Ensâb*, I, 166; Taberî, II, 409.
104 İbn Sa'd, III, 83, 214; Belâzurî, *Ensâb*, I, 190; Zehebî, *Siyer*, I, 169.
105 Vâkıdî, s. 755; İbn Sa'd, II,127; Taberî, II, 145, IV, 152-153.
106 Buhârî, "Fezâilü'l-Ashâb", 8, 26, 27.
107 Hz. Peygamber'in Âişe başta olmak üzere diğer eşlerinin Hz. Safiye'yi ayıplaması üzerine: "Sen Peygamber kızısın, amcan da bir peygamber" diyerek teselli ettiği görülmüştür. Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 335. Hz. Peygamber'in Hz. Safiye ve Hz. Cüveyriye'ye olan sevgisi için bkz. İbn İshâk, s. 284, 285; İbn Sa'd, X, 114; Taberî, II, 604, 610, III, 15, 21; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 105.
108 Tam adı, Mâriye bnt. Şem'ûn el-Kıbtiyye'dir. İbn Sa'd, X, 201; Taberî, III, 21-22, 169; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 105; *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 261 (7268); İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 296; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, V, 10.
109 Ebû Râfi'nin eşi Selmâ, Hz. Peygamber'in oğlu İbrahim'in doğumunda ebelik yaptı. (Zilhicce 8/ Nisan 630). Ebû Râfi' Resûlü Ekrem'e bir oğlu dünyaya geldiğini müjdelemesi üzerine ona bir köle hediye etti. İbn Sa'd, I, 112; Taberî, III, 95; Zehebî, *Siyer*, II, 16. İbrahim'e bakıcı olarak da Dadı Sellâme adlı bir bakıcı/cariye görevlendirildi. Kehhâle, *age.*, II, 225.
110 Kehhâle, *age.*, V, 10.

gece bir oğlum oldu, ona atam İbrahim'in adını verdim." dedi.[111] Hz. Peygamber'in câriye eşinden çocuk sahibi olmasının diğer hanımları arasında kıskançlığa yol açtığı da söylenir.[112]

Reyhâne, Kureyzaoğulları'na karşı düzenlenen muhasara sonrasında esir edildiğinde, Hz. Peygamber'in payına (safî) düşmüştü. Reyhâne, Müslüman olunca da, bizzat Hz. Peygamber ona evlenme teklifinde bulundu.[113] Hayati Yılmaz, Hz. Peygamber'in Reyhâne'yi azat edip, hicretin altıncı yılında evlenmiştir diyerek, cariyesi olarak kalma ihtimalinin zayıf olduğunu söylemiştir.[114] Reyhâne, Vedâ Haccı dönüşünde vefat etti (10/632).[115]

Şukrân, Habeş asıllı olup Hz. Peygamber'e babası Abdullah'tan yadigâr kölesiydi.[116] Bedir Savaşı'na katılmakla birlikte fiilen savaşmadı, müşriklerden alınan esirlerin başında muhafızlık yaptı. Henüz köle olduğundan kendisine pay verilmediyse de Müslümanların ona yaptıkları yardımlarla herkesten çok paya sahip oldu. Bedir Savaşı'nın ardından azat edildi, Suffe ehli içerisine girdi; hayatını Hz. Peygamber'e hizmet ederek geçirdi. 5/627 yılında gerçekleşen Müreysî Gazvesi'nde elde edilen ganimetlere gözcülük etti. Hz. Peygamber'in naaşı yıkanırken su döktü, kabre konulurken dört kişiyle birlikte o da kabre indi, Rasulullah'ın elbise şeklinde giydiği kadife bir kumaş parçasını onun naaşının altına serdi.[117]

111 İbn Sa'd, I, 135; Müslim, "Fedâil", 62 (1315); İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 296.
112 Belâzurî, *Ensâb*, II, 87.
113 Köle, cariye, koyun, at için kullanılan bir terimdir. İbn Sa'd, X, 125; Taberî, II, 592.
114 Taberî, III, 167; İbn Hacer, *İsâbe*, IV, 309; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 290; Kehhâle, *age.*, I, 474; bkz. Yılmaz, Hayati, "Reyhâne bnt. Şem'ûn", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 41-42.
115 İbn İshâk; s. 288; İbn Sa'd, III, 47, VIII, 154, 155, X, 125; Nüveyrî, *Nihâyetül İreb*, XVIII, 201.
116 Abdurrahman b. Avf'ın hediye ettiği de söylenir. Büyük ihtimalle Abdurrahman b. Avf 'tan satın aldığı ve bir süre sonra da azat ettiği anlaşılmaktadır. Taberî, III, 169, 170; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 264; Ancak Taberî, Şukrân'ın Fars asıllı olduğunu soyunun İranlı dihkânlardan Havl b. Mehrebûz olduğunu rivayet etmiştir. Taberî, III, 170.
117 İbn İshâk, s. 719, 721, 722; İbn Sa'd, II, 254-265; Belâzurî, *Ensâb*, I, 294, 478-479, 569-570, 576, 577; Taberî, III, 212; Ebû Nu'aym, *Hilye*, I, 372; İbn Abdülber, *İsti'âb*, II, 709-710, 735; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 264, 265.

Sevbân b. Bücdüd, Yemen asıllı Himyer kabilesindendi. Kabilesine yapılan bir baskınla ele geçirilip, Medine'ye köle olarak getirilmişti. Hz. Peygamber onu satın aldı ve çok geçmeden azat etti. İsterse ailesinin yanında kalabileceğini söyledi. Tüm gazve ve savaşlara katıldı ve yanından ayrılmadı. İlerleyen zamanlarda Humus'a geldi ve oraya yerleşti. Zâhidâne bir yaşam sürmesine rağmen, idarecileri eleştirmekten de geri durmadı. İlimle meşgul oldu ve hadis rivayet etti. Humus'ta vefat etti.[118]

Sağlık alanında da tedavi yöntemlerini iyi bilen kölelerden yararlanılmıştır. Hayber Yahudilerinden bir kadının Hz. Peygamber'e zehirli et ikram ederek suikast teşebbüsünde bulunması üzerine, kendisi Ensâr'dan Beyzaoğulları'ndan Ebû Hind adında bir köleye, bıçak ve boynuzla hacamat yaptırmıştır.[119] Hz. Peygamber'in oğlu İbrahim'in doğumunda, kölesi Ebû Râfi'nin eşi Selmâ ebelik yapmıştır. (Zilhicce 8/Nisan 630).[120] Bakıcılığını da Dadı Selâme adında bir cariye üstlenmiştir.[121]

Hz. Âişe'nin bakımını üstlendiği Ensârlı bir kızın düğünsüz (törensiz) evlendirilmesine Hz. Peygamber, pek sıcak bakmamış, Ensâr'ın eğlenmekten hoşlandığını söyleyerek[122] şarkıcı bir câriye gönderilmesini emretmiştir.[123]

118 İbn Sa'd, VII, 400; *Müsned*, V, 275-284; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 147; Belâzurî, *Ensâb*, I, 480-482; Ebû Nu'aym, *Hilye*, I, 180-183; İbn Abdülber, *İsti'âb*, I, 218; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 257, 258; Zehebî, *Siyer*, III, 15-18; İbn Hacer, *İsâbe*, I, 413.

119 İbn Sa'd, I, 382, V, 389; Taberî, II, 459, 460; Ebû Dâvud, "Diyet" 4510; Dârimî, I, 33; Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, VIII, 46; *Delâil*, IV, 262.

120 İbn Sa'd, IV, 67-68; Taberî, III, 95; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 147 (7000); İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 254, 255; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 254.

121 İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 291.

122 İbn Sa'd, VIII, 447; Buhârî, "Megâzî" 12, "Nikâh" 48, 63; *Müsned*, VI, 269, 359; Kettânî, II, 129. Bir düğün esnasında, elindeki defle şarkı söyleyen Ümmü Nebît'i gören Hz. Peygamber, bunun sebebini sorar, kadın, düğün yaptıklarını ifade edince Hz. Peygamber, onun şarkısına bir ilavede bulunur. İbn Hacer, *İsâbe*, IV, 478.

123 Medine'de şarkı söyleyen Zeyneb adlı bir şarkıcı cariyeyi şarkı söylemesi ve onları eğlendirmesi için göndermiştir. İbn Hacer, *İsâbe*, IV, 221, 313; Kettânî, s. 11,124,125,127.

Eşi Ümmü Seleme'nin kölesi Sefîne'nin, Hz. Peygamber'e hayatı boyunca hizmet etmesi şartıyla azat edildiği ve onun da bu şartı seve seve kabul ettiği nakledilir.[124] Yine mağdur durumdaki (buruk/hadım edilen) Ma'bûr'un derhal azat edilmesini de emretmiştir.[125]

Esved'in azatlı kölesi Rebâh, Hz. Peygamber'in bir nevi hacipliğini yaptı ve onunla görüşmek isteyenlere izin verme işini üstlendi.[126] Hz. Peygamber, elinin altındaki çok sayıda köle ve câriyesini vefatından önce azat ederek[127] Müslümanlara örnek oldu.

a.3. İlk İslam Savaşları'nda Köle ve Câriyeler

Medine'de İslam Devleti'ne yönelen saldırıları önlemek için bir dizi savunma tedbirleri alınmıştır. Bu bölümde savaşlara köle ve azatlıların katılması ve savaş sonrasında onların durumları incelenecektir.

124 İbn Mâce, "'Itk" 6 (2526); İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 146; Ebû Nu'aym, *Hilye*, I, 368-369; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 140; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 261.

125 Mukavkıs, Mâbur'u, Mârîye ve Şîrîn ile birlikte Hz. Peygamber'e hediye etmiştir. Denildiğine göre, Mârîye'ye yapılan bir iftirada Mâbur'un adı geçmiştir. Hz. Peygamber, onu öldürmek üzere Hz. Ali'yi görevlendirdiği ancak onun burulmuş olduğunu anlaşılınca da serbest bıraktığı rivayet edilmiştir. İbn Sa'd, I, 112; Halîfe, *Târîh*, s. 74; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 105; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 270; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, V, 10.

126 Şam'da vefat etmiştir. İbn Sa'd, I, 429; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, II, 49; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 259.

127 Mesela bunlardan Enese, Ebû Kebşe ve Ruveyki vb. köleleri bizzat satın alarak azat etmiş; Fudâle, Mid'am, Dumeyre, Yesâr, gibi kölelerin azat edilmelerine de katkı sağlamıştır. İbn Sa'd, V, 103-104; Halîfe, s. 49, 89; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 148; Taberî, III, 170-172; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 591; Safedî, XXIV, 12; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 258, 266, 270. "*Hz. Peygamber'in beyaz katırı, silahı ve sadaka olarak vakfettiği toprağı dışında vefat ederken ne dinar, ne dirhem, ne köle, ne cariye, ne de herhangi bir mal bırakmıştır.*" İbn Sa'd, I, 428, II, 273; Buhârî, "Vesâyâ" 35/1, "Cihad" 55/61, 86; Nesâî, "Ahbâs", 1 (3592-3594); *Müsned*, IV, 176; Beyhakî, *Delâil*, VII, 273; Hâkim, *Müstedrek* I, 419; Darekutnî, IV, 185. Başka bir rivayette; "*Bana siz Allah Rasûlü'nün mirasını mı soruyorsunuz? Rasûlüllah (s.a.v) Dinar da, dirhem de, köle de, cariye de bırakmadı.*" denilmiştir. İbn Sa'd, III, 316; İbn Ebû Şeybe, XI, 207, *Müsned*, I, 200, 201, VI, 44; Müslim, "Vasiyye", 18 (1635); İbn Mâce, "Vesâyâ", 1 (2695); Ebû Dâvûd (2863); Nesâî, "Vesâyâ", 2 (3619-3622); Darekutnî, IV, 185; Beyhakî, *Delâil* VII, 273-274; *Temhîd*, s. 215.

Abdullah b. Cahş komutasında düzenlenen bir seriyede Osman b. Abdullah ile Hakem b. Keysân esir alındı ama köleleştirilmeyip, o sırada Mekkelilerin elinde esir bulunan Sa'd b. el-Vakkâs ve Utbe b. Gazvân ile değiş tokuş yapıldı.[128]

Bedir Savaşında Müslümanların sadece 70 devesi olduğundan; Hz. Hamza, Zeyd b. Hârise ve Ebû Kebşe ile Hz. Peygamber'in Habeş asıllı azatlı kölesi Enese (Üneyse) aynı deveye nöbetleşe bindikleri kaydedilir.[129]

Hz. Peygamber, zaferle sonuçlanan Bedir savaşında esir düşenlerin; fidye karşılığında serbest bırakılmasını, fidye veremeyecek durumda olanların için de; okuma yazma bilenlerden, 10 Müslüman'a okuma yazma öğretmesini, buna da güç yetiremeyenlerin ise karşılıksız serbest bırakılmasını istemiştir.[130] Bedirde ele geçirilen esirler 44 kişi idi. Bu esirler içinde Müslümanlara sürekli dil uzatan Ukbe b. Mu'ayt ve Nadr b. Hâris el-Kelede öldürülmüştür.[131] Bu yaklaşım, köleleştirmenin tercihe şayan olmadığını göstermesi bakımından önemli olmuştur. Bedir'de şehit düşen Müslümanlar arasında dört köle/azatlı da vardı.[132] Bedir esirlerinden fakir ve çok sayıda evlâd-ı iyâle sahip Ebû Azze Amr b. Abdullah el-Cumâhî fidye ödemeksizin serbest bırakıldı.[133]

Bedir Savaşı'nda Kureyşli müşrikleri eğlendiren ve onlara moral veren Berze ve Sâre adlarında iki şarkıcı câriyeden söz edilmiştir.[134] Yine Bedir Savaşı'nda müzik aletleri eşliğinde

128 Taberî, II, 411-413.
129 İbn Hişâm, II, 225; İbn Kuteybe, *Me'ârif*, s. 148; Taberî, III, 171; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 279, 280-282.
130 İbn Sa'd, IV, 12; *Müsned*, I, 353; Taberî, II, 45-48, 57; Hâkim, III, 246; Beyhakî, *Delâil*, III, 142.
131 Taberî, II, 459.
132 Bunlar; Ganem b. es-Selemoğulları'ndan Hıraş b. Summe'nin kölesi Temîm, Utbe b. Gazvân'ın kölesi Habbâb, Hz. Peygamber'in azatlı kölesi Şukrân/Şakrân ve Hz. Ömer'in kölesi Mihcâ'dır. İbn Küteybe, *Meârif*, s.189. Ancak Bedir'de Şukrân'ın şehit olmadığı pek çok kaynakta net olarak anlaşılmaktadır Taberî, II, 448; III, 211; Zehebî, *Târîh*, III, 151; Rib'î adlı bir köleden söz edilir. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 138-139; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, II, 53.
133 Taberî, II, 500; Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I, 303.
134 Vâkıdî, s. 39; Belâzurî, *Ensâb*, I, 290; Taberî, II, 438; Beyhâkî, *Delâil*, IX, 120; İbn Hacer, *İsâbe*, VII, 690; Azizova; s. 440.

şarkılar söyleyerek Kureyş ordusunu eğlendiren şarkıcılardan Esved b. Muttalib'in câriyesi Azze ile Ümeyye b. Halef'in ismi zikredilemeyen başka bir şarkıcı câriyesi vardı.[135]

O dönemde gerek Müslümanların ve gerekse müşriklerin saflarında köleler efendilerinin yanında savaşa katılmışlardır. Bunlardan bir kısmı savaşa bizzat katıldığı gibi bir kısmı geri hizmetlerde istihdam edilmiştir. İçlerinde Hz. Hamza'yı özel olarak öldürmesi için seçilenler vardı. Cübeyr b. Mut'im, kölesi Vahşî'ye Hamza'yı öldürmesine karşılık olarak azat olacağı vaat etti. Vahşî, Hz. Hamza'yı şehit ederek özgürlüğüne kavuştu.[136] Taberî, Kureyş kabilesinin Habeşli/siyah köleleriyle, kendileriyle ittifak yapan Kinâneoğulları ve Tihâme ahalisiyle birleştiğini ve Müslümanlar üzerine harekete geçtiklerine değinir.[137] Bu arada siyahî köle Vahşî'nin Müslüman olduğu ve yalancı peygamber (Müseylimetü'l Kezzâb) ortaya çıkınca da; "*Müseylime'ye karşı savaşa gideyim; belki onu öldürürüm de böylece Hamza'ya -karşı işlediğim cinayete- karşı bir hakkım olsun*" ümidiyle savaşa katıldığı anlatılır. Vahşî, Müseylime'yi bir duvar yıkığının karaltısında kül renkli deve gibi, saçları dağınık bir haldeyken tanımış ve derhal mızrağını göğüslerinin ortasına fırlatmıştır. Mızrak Müseylime'nin kürek kemiklerini delip çıkmış, Ensâr'dan biri de üzerine sıçrayıp başını kılıçla kesmiştir.[138]

Uhud Savaşı'nda Amr b. el-Cumûh'un, kölesiyle birlikte savaştıkları, şehit düştükleri ve aynı kabre defnedildikleri nakledilir.[139] Taberî, Uhud'a Evs kabilesinin elli kölesiyle iştirak ettiğini haber verir.[140] Uhud'da savaş tüm şiddetiyle sürerken, sancağı bir ara Abdüddâroğulları'ndan Habeşli bir

135 Vâkıdî, s. 43; Belâzurî, *Ensâb*, I, 290; Taberî, II, 438; Azizova, a.y.
136 Vâkıdî, *Megâzî*, s. 217; İbn Sa'd, II, 36; Taberî, II, 501, 525; Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I, 289; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, XII, 394.
137 Taberî, II, 501vd.
138 *Müsned*, III, 501; Buhârî, "Megâzî" 64/23. H. no: 4072; Belâzurî, *Fütûh*, s. 121-122; Taberî, III, 290, 291; Beyhakî, *Delâil*, III, 242.
139 İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, V, 703 (3775).
140 Taberî, II, 64.

köle taşır.[141] Uhud Savaşı'nda şehit düşenler arasında üç kölenin adı zikredilir.[142]

Ebû Seleme, Katan suyuna yakın bir yerde düzenlemiş olduğu bir seriyede üç çoban/köle, sürüsü ve çok sayıda ganimetle birlikte Medine'ye döndü. Hz. Peygamber ganimetlerden devlet hissesini (humus; 1/5) ayırdıktan sonra geri kalanını, Ebû Seleme ve askerleri arasında dağıttı. Bu arada Ebû Seleme, Şafi isimli bir köleyi, Hz. Peygamber'e hediye etti.[143] Katan Suyu Seriyesi'nde esir düşen Fırât b. Hayyân, Hz. Peygamber'in yanına gelerek *"Ben Müslüman oldum"* demesi üzerine azat edildi.[144] Kölenin Müslüman olmasının azat edilmesi için en güzel bahane olduğu bu olayla ispatlanmıştır.

Âmir b. Mâlik'in Hz. Peygamber'den dini öğrenmek için öğretmen talebinde bulunması üzerine, acı bir olay gerçekleşti. Âmir, "Bi'ri Mâûne" denilen mevkide[145] Müslüman tebliğcileri tuzağa düşürdü ve bu olayda kırka yakın Müslüman şehit düştü. Bunlar içinde Hz. Peygamber'in hicretinde kendilerine refakat eden azatlılardan Ebû Füheyre de vardı.[146]

Hz. Peygamber, savaş gibi hayati bir konuda, köle veya azatlının görüşüne başvurulmasında bir sakınca görmemiştir. Selmân-ı Fârisî örneğinde olduğu gibi.[147]

141 Vâkıdî; *Megâzî*, s. 226, 229; *Müsned*, I, 353; İbn Sa'd, IV, 12; Taberî, II, 72-74; Hâkim, III, 246; Beyhakî, *Delâil*, III, 142.

142 Mazin b. Neccâroğulları'nın kölesi Kisân, Selîmeoğulları'ndan Amr b. el-Cumûh'un kölesi Ebû Eymen ve Esedoğulları'ndan Hatîb'in azatlısı Sa'd sayılmıştır. Vâkıdî, s. 114. İbn Sa'd, şehit düşenler arasında Ebü'l-Heysem'in kölesi Yesâr'ın adını da zikreder. İbn Sa'd, IV, 259. İbnü'l-Esîr ise Ebû Râfi isimli bir köleden söz eder. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 177; *Üsdü'l-Gâbe*, II, 45

143 Vâkıdî, I, 340, 343; İbn Sa'd, II, 50; Beyhakî, *Delâil*, III, 319, 321; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 275.

144 Taberî, II, 105-106.

145 İbn Hişâm, III, 204, 207; Taberî, II, 545; Beyhakî, *Delâil*, III, 338.

146 İbn İshâk, s. 379; İbn Hişâm, III, 207; İbn Sa'd, I, 196, III, 212; İbn Kütey-be, *Meârif*, s. 177; Belâzurî, *Ensâb*, I, 194, 195; Taberî, II, 546; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 285; Ebû Nu'aym, *Hilye*, I, 109; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, III, 211; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 590.

147 *Müsned*, III, 170, 187, 244, 278, 288, VI, 289, 315; Buhârî, "Cihad", 56/33 "Megâzî", 64/29 (4099). "Cihâd" 36/99 (1788); Taberî, II, 566; Beyhakî, *Delâil*, III, 410, 411, *Sünenü'l-Kübrâ*, VII, 43. Selmân-ı Fârisî,

Cüveyriye'nin Müstalikoğulları Gazvesi[148] sonucunda esir düşmesi ve mükâtebe isteğinde bulunmasına,[149] olumlu bakıldı ve Hz. Peygamber onunla evlenerek kabilesinin Müslüman olmasını sağladı. İleriki zamanlarda bu olay referans kabul edilerek fatihlerin benzer yaklaşımlar sergiledikleri görülmüştür.

Savaşa bilfiil katılmayan kişilerin can ve mallarına dokunulmadığı gibi[150] elde edilen ganimet pay edilirken de köle ve azatlılar unutulmamıştır.[151] Ayrıca savaşın acılarını hafifletici önlemler alınmıştır.[152] Bu yaklaşım tarzının toplumların kin ve nefretini azaltıcı stratejik öneme haiz olduğunu da göz ardı etmemek gerekir. Amr b. el-Âs, Mısır'ın fethinde esirler arasında Mukavkıs'ın kızını azat ederek (bağışlayarak) ailesine teslim etmiştir. Bu jest, kısa vadede Mukavkıs'la, uzun vadede Kıptilerle iyi ilişkilerin kurulmasına zemin hazırlamıştır.[153]

Tâif Kuşatması'nda Hz. Peygamber'e, *"Ben bunların kölelerine taş atmak için mancınık aleti dikilmesi görüşündeyim!. Biz İran topraklarındayken kalelere karşı mancınık dikerdik. Eğer mancınık olmazsa kuşatma ve harp çok uzar."* demesi üzerine Hz. Peygamberde ona bunu yapmasını emretmiştir. Selmân, bizzat kendi elleriyle mancınığı yapıp onu Tâif kalesinin karşısına yerleştirmiştir. İbn İshâk, s. 571; Vâkıdî, *Megâzî*, s. 930; Taberî, III, 84.

148 İbn İshâk, s. 284; Vâkıdî, *Megâzî*, s. 404; Taberî, II, 604; İbnü'l-Esîr, *age.*, II, 176; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 227.

149 Bu bakımdan kavmi için Cüveyriye'den daha mübarek hiçbir kadın olmamıştır, denmiştir. İbn İshâk, s. 284; Vâkıdî, *Megâzî*, I, 403; İbn Sa'd, X, 113-115; Taberî, II, 610, III, 165; Mes'ûdî, *Tenbîh*, s. 92; Fahreddin Râzî, XIII, 218-220; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 81, 82; Zehebî, *Târîh*, III, 360-361; Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I, 314.

150 Hayber'in fethinde savaşa katılmayan kişilerin mallarına dokunulmamıştır. İbn Hişâm, III, 358, 359; Halife, s. 63; Belâzurî, *Fütûh*, I, 34; Taberî, III, 19-20; Beyhakî, *Delâil*, IV, 226.

151 Ebü'l-Lahm'ın kölesi Umeyr'e de bir pay verilmiştir. Ebû Dâvûd (2737); Tirmizî, "Siyer", 9 (1557); Hâkim, *Müstedrek* I, 327; II, 131; Beyhakî, *Delâil*, IV, 242. Azatlı kölesi Mid'am'ın taksimden önce payını almasını doğru bulmamışsa da ona da Hayber ganimetinden pay verilmiştir. İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 148; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 270.

152 Hz. Peygamber'in savaşta esir düşen ileri gelenlerinden Safiye'yi azat etmiş ve onunla evlenmiştir. İbn Sa'd, VIII, 122; Buhârî, "Megâzî" 64/37 (4213); Müslim, "Nikâh", 87 (1365); Ebû Dâvûd, "İmâre", 20, 21 (2995-2998); Taberî, III, 14; Beyhakî, *Delâil*, IV, 229; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 333.

153 Belâzurî, *Fütûh*, s. 310; Makrizî, *Hıtat*, I, 183-184; bkz. Apak, *İslam Siyaset Geleneğinde Amr b. el-'Âs*, s. 96.

Aslında Hz. Peygamber'in eşi/cariyesi Mâriye ile hatta Hz. İbrahim'le eşi/cariyesi Hâcer'le olan ilişkiden hareketle "Kıptilerin köleleştirilemeyeceği"[154] öngörüsünü hatırlamakta yarar vardır.

Tâif Kuşatması'nda (8/630) Müslümanlara katılan 23 köle azat edilmiştir. Onlardan biri de Ebû Bekre'dir.[155] Bu olaylar Hz. Peygamber'in savaşlarda asıl amacının insanları yok etmek yahut esir alıp köleleştirmek olmadığını çok açık göstermektedir.

Hevâzin kabilesi üzerine harekete geçen Müslüman ordusu çok sayıda esir/köle ve bol miktarda ganimet elde etmesine rağmen esirleri bir süre sonra serbest bırakmıştır.[156] Hz. Peygamber'in vefatına yakın Filistin'in fethi için Bizans'a karşı savaşmak üzere hazırlanan orduya azatlılardan Üsâme b. Zeyd komuta etmiştir.[157]

b. Dört Halife Döneminde Köle ve Câriyeler

Bu bölümde Hz. Peygamber dönemi ile benzerlikler arz ettiğini düşündüğümüz Dört Halife döneminde köleler ağırlıklı

154 Belâzurî, *Fütûh*, s. 306, 307.

155 Tâif, Mekke'nin seksen km. doğusunda iki bin metre yükseklikte bağlık, hurmalık ve narlıkları ile meşhur bir şehir olup, Arabistan'ın yaylalarındandır. Tâif Seferi için bkz. Vâkıdî, s. 923; İbn Sa'd II, 158; *Müsned*, I, 362; Buhârî "Meğazi" 64/56; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 288; Taberî, III, 84-85; VI, 154; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 271. Tâif Kuşatması esnasında esirler olduğu anlaşılan süt kardeşi Şeyma ve kabilesinden 6.000 esiri azat etmiştir. Bkz. Urve, *Megâzî*, s. 216; İbn Hişâm, IV, 109; Taberî, II, 171; Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 11, 12; Beyhakî, *Delâil*, V, 156; Ya'kûbî, II, 64; Ebû Bekre (ö.51/671); Nüfey' es-Sekâfî (asıl adı Nüfey'). Kaleden aşağıya Bekere (veya Bekre) denen bir kuyu çıkrığı ile indiği için Hz. Peygamber kendisine "Ebû Bekre" diye iltifat ettiği ve o günden sonra hep bu künye ile anıldığı söylenir. Tâif Kuşatması sonrası Hz. Peygamber tarafından azat edildiği için kendisine Rasulullah'ın mevlası denmiştir. Hz. Peygamber'den 132 adet hadis rivayetinde bulunmuştur. Arapların Tabibi (Tabîbu'l-Arab) namıyla da anılmış bir doktordur. İbn Sa'd, VII, 10-12, IX, 15-16; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, I, 352.

156 İbn İshâk esirlerin sayısını 5.000, Taberî ise 6.000 olarak vermiştir. Bu esirlerin azat edildikleri görülmüştür. İbn İshâk, s. 580; Taberî, III, 81, 86. Vefatına yakın bir seriyyede Hatem-i Tâî'nin esir düşen iki kız kardeşi azat edilerek geri verilmiştir. Taberî, III, 111, 112.

157 İbn İshâk, s. 673; Taberî, III, 184; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 251.

olarak da azatlılara uygulanan insani yaklaşımları dile getirdik. Fetihlerde kölelik ve köleleştirmeye ilişkin izlenen politikaları, kölelerin azat edilmelerine dair girişimleri ana hatları ile vermeye çalıştık.

b.1. Fetihlerde Köle ve Câriyeler

İlk İslam fetihleri sırasında savaşla alınan şehir ve kalelerdeki halk ile muharip esirlerden hayatta bırakılanların bir kısmı köleleştirilirken, çoğunluğu cizye ve haraç vergilerini ödeyen hür tebaa statüsünde sayılmışlardır.[158] Hz. Ömer, fethedilen yerlerdeki insanlar eğer savaşsız antlaşma yapmayı kabul etmişlerse sözlerine sadık kaldıkları sürece esir ve köle muamelesine tabi tutulmayacaklarına, İslam'ı kabul ettiklerinde Müslümanlarla aynı haklara sahip olacaklarına, eski dinlerinde kalmak istediklerinde cizye ödemek şartıyla Zimmî statüsüne girerek can ve mal güvenliğine kavuşacaklarına, kendilerine din ve vicdan hürriyeti tanınıp mabetlerine dokunulmayacağına ve ibadetlerine karışılmayacağına dair güvence vermiştir.[159]

Hz. Ömer, beytülmal hissesi (1/5) olarak Medine'ye getirilen esirleri/köleleri bağışlamış ve azat etmiştir.[160] Râşit Halifeler'in, fethettikleri yerlerde yaşayan halkı öldürme veya köleleştirmeyi amaçlamadıklarını, onların potansiyel Müslüman olabilecekleri ihtimaline dayanarak, onlarla dini ve hukuki temele dayalı, kültürel kimliklerini koruyucu antlaşmalar yaptıklarını görüyoruz.

Söylemez, Hz.Ömer'in Irak halkı ile anlaşmaya varıp, köleleştirmeye sıcak bakmayıp, arazilerin askerler arasında dağıtmamasının Müslümanların bölgede tutunmasına ve halkın İslamlaşmasına katkı sağladığını belirtmiş ve önemli işlev gördüğünün üzerinde durarak, Iraklıların kendi topraklarında köle olmayıp toprakların işletmecisi ve kiracısı kabul edildiklerine işaret etmiştir.[161]

158 Belâzurî, *Fütûh*, s. 627.
159 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 414.
160 Ebû Yûsuf, *age.*, s. 414 vd.
161 Taberî, III, 352; Bağdâdî, *Tarih*, I, 7; bkz. Söylemez, s. 274.

Hz. Ömer döneminde gerçekleşen büyük fetihlerde ele geçirilen esirler arasında çok sayıda câriye olduğu rivayet edilmiştir.[162] Bu câriyelerin evlere alınması ve Müslümanların onlardan çocuk sahibi olması arzulanmıştır.[163] Böylelikle Müslüman nüfusunun artırılmasının hedeflendiği kanaatindeyiz. Tabi bütün bunlar yapılırken anne ile çocuğun ayrılmamasına dikkat çekilmiştir. Tüster'in fethinde ele geçirilen köleler için öncelikle "*onları iyi himaye edin ve esirlerden kadınla çocuğunu sakın ayırmayın*" denildiğini[164] görüyoruz. Bu yaklaşım kölelerin hukukunu koruma bakımından önemli olmuştur.

Fetihlerde yapılan anlaşmalara sadakat gösterilmemesi durumunda şartların ağırlaştırıldığını görüyoruz. Yapılan bu anlaşmalarda dikkatimizi çeken ve konumuz açısından önemli gördüğümüz husus, çok sayıda hizmetçi çocuk, şu kadar câriye vs. denilerek vasıfları belli köle taleplerinin bulunmasıdır.[165] Mukavkıs'ın Müslümanlarla antlaşma yaptığını, ancak daha sonra antlaşmanın bozulduğu ve şartların ağırlaştırıldığını[166] görüyoruz.

Mukavkıs Amr b. el-'Âs'a: "*Şayet Rumlar, bu günden sonra senden barış isterlerse, onları köle ve mallarını fey yapmadan sulh yapma. Çünkü ben onlara nasihat ettim, dinlemediler, ben onları korudum, onlarsa beni acizlikle suçladılar.*" dediğini

162 Halîfe, *Târih*, s. 75.
163 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 365, 366.
164 Hz. Peygamber: "Anne ile çocuğu birbirinden ayıranı, Allah kıyamet günü sevdiklerinden ayırsın" buyurmuştur. Dârimî, "Siyer", 39 (2482). Mesela Celûla Savaşı sonunda, bol miktarda mal, silah, hayvan ve cariye ganimet olarak ele geçirilmiştir. Taberî, IV, 86, 87; Halife, s. 181
165 Sicistân fethinden hemen sonra da Hz. Ömer vefat etti. Sicistân halkı yapmış oldukları anlaşmayı bozmaları ve isyan etmeleri üzerine savaş tekrar başladı. Daha ağır şartlarda bir antlaşma yapıldığı görüldü. Bin köle ve her bir köleyle birlikte altından bir kâse ödemeleri şartıyla bir anlaşma yapıldı. Çok geçmeden anlaşma yine bozuldu. Bunun üzerine çıkan savaş sonucunda şartlar daha ağırlaştırıldı ve 40 bin kişi esir (köle) alındı. Bir süre sonra bu bölgeye atanan vali Abdurrahman b. Semûre, iki milyon dirhem vergi ve iki bin hizmetçi çocuk verme karşılığında onlarla yeni bir anlaşma yaptı. Bu anlaşmayı azatlılardan Hasan-ı Basrî kaleme aldı. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 23.
166 Belâzurî, *Fütûh*, s. 302.

düşündüğümüzde,[167] Kıptilerin kendi dindaşlarının köleleştirilmelerinde bir beis görmedikleri anlaşılır.

O dönemdeki komşu devletlere esir düşen Müslümanların köleleştirildikleri görülmüştür. Mesela Bizanslılar, komutanlardan Abdullah b. Hüzâfe es-Sehmî'yi esir aldıklarında köle olarak satmışlardır.[168]

b.2. Köle ve Mevâliye Yönelik Olumlu Yaklaşımlar

Hz. Peygamber, vefatından kısa bir süre önce Ürdün üzerine gönderilmek üzere hazırladığı ordunun başına azatlısı Zeyd b. Hârise'nin oğlu Üsâme'yi komutan tayin etmişti. Hz. Ebû Bekir, Üsâme'nin yaşının genç olması, aile geçmişinde köleliğin oluşu gibi, hakkında yapılan eleştirilere hiç aldırmadı ve onun komutasında sefere çıkılmasını uygun buldu. 1 Rebiülevvel 11 (26 Haziran 632) tarihinde Üsâme ordusuna hareket emrini verdi.[169]

Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde Süleymoğulları'nın madeni açılmıştı. Bu madenin gelirini ilk Müslümanlarla sonradan Müslüman olanlar arasında, kölelerle hürler, erkeklerle kadınlar arasında ayırım gözetilmeksizin eşit bir şekilde pay edilmesi istendi. Kendisine; "*Önce İslam'a girmiş olanları diğerlerine göre öne geçirsen olmaz mı?*" denilince de; "*Onlar yalnız Allah için İslam'a girdiler. Onların ecirlerini vermek de Allah'a aittir. Bunun karşılığını kendilerine ahirette ödeyecektir. Bu dünya ise, sadece bir yeterliliktir.*"[170] dedi. Burada Hz. Ebû Bekir'in tüm insanların eşitliğini vurgulaması, konumuz açısından önemlidir.

Ridde savaşları, Cemel Vak'as'ı ve Sıffîn olaylarında isyancılardan ele geçirilen esirlerin; köleleştirilmediği, mallarının

167 İbn Abdülhakem, *Fütûh*, s. 72; Belâzurî, *Fütûh*, s. 302; Nüveyrî, *Nihâye*, XIX, 293-301; Makrizî, *Hıtat*, I, 293; bkz. Apak, *İslam Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, s. 108.
168 Halife, s. 176.
169 Taberî, III, 184; Hz. Ebû Bekir, "*Usâme'nin ordusunda kalmak benim için beni bir kuşun alıp götürmesinden daha sevimlidir.*" İbn Sa'd, IV, 57-58; Halife, s. 54; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 251-252.
170 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 270.

ganimet sayılmadığı, yaralı ve esirlerin öldürülmediği, kadın ve çocuklara dokunulmadığı görüldüğü gibi, bu konuda birtakım uyarıların da yapıldığı görülmüştür.[171] Hatta isyana kalkışan Zimmî esirler de Müslüman esirler gibi aynı muameleye tabi tutulmuşlardır.[172] Yemâme Savaşı'nda, Ebû Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim muhacirlerin bayraktarlığını yapması[173] ve şehit düştüğünde vasiyetinin yerine getirilmesi[174] toplumsal açıdan en azından mevâliye eşit yaklaşıldığını göstermektedir.

Hz. Ebû Bekir'in humus yani devlet payından hürlerle köle ve azatlılara eşit pay verildiğini anlatan bir rivayeti[175] kölelere yaklaşımın gayet olumlu seyrettiğini akla getirir. Yine Hz. Ömer elde edilen gelirleri İslamiyet'i erken ve geç kabul etme, dine ve devlete hizmetteki gayret gibi kriterleri ölçü alarak, herkese (atiyye) dağıtmayı uygun bulmasını ve mülkiyet hakları bulunmadığı için kölelere, feyden pay vermediyse de onları ödüllendirmekten ve haklarını korumaktan geri durmamasını[176] kölelere yönelik ayrımcılığın azaltılması yönünde önemli adımlar olarak görebiliriz.

b.2. Karışıklık Ortamlarında Köle ve Mevâli

Hz. Ömer'in dönemin en büyük devletlerinden biri olan Sâsânî İmparatorluğuna son verdiğine ve çok sayıda esirin

171 *Müsned*, II, 100, 153, III, 175; Hâkim, *Müstedrek*, II, 155; Muhammed Hamidullah, *İslâm Savaşları*, İstanbul 1972, s. 92-93, 158.

172 Ebû Yûsuf, s. 212.

173 İbn Sa`d, III, 81-87.

174 Salim, malının üçe bölünmesini, birinin Allah yolunda harcanmasını, ikincisinin köle azadına sarf edilmesini, kalan üçte birinin de kendisini hürriyetine kavuşturan efendilerine verilmesini vasiyet etti. Şahadetinden sonra kalan mirastan 200 dirhemlik payı; önce Hz. Ebû Bekir, ardından Hz. Ömer, Sübeyte'ye gönderdiler. Ancak Sübeyte, Sâlim'i azat ettiklerini, dolayısıyla onda bir haklarının olmadığını belirterek mirası geri çevirdi. Bunun üzerine para, beytülmale bırakıldı. İbn Sa`d, III, 85; Ebû Nu`aym, *Hilye*, I, 232-233.

175 Hz. Aişe'den gelen bir rivayette; "*Babam yıllık feyden Hüre 10, memlûke 10, kadına 10, cariyeye 10 taksim etti. İkinci yıl herkese 20'ye 20 ayırdı.*"İbn Sa`d, III, 177-178.

176 Köle savaşıyorsa aman vermesi geçerlidir. Hz. Ömer yazdığı bir emirnamede; "*Müslümanların kölesi, Müslümanlardan sayılır. Bu kölelerin zimmeti de Müslümanların zimmeti demek olduğundan, bunların aman vermeleri caizdir.*" Ebû Yûsuf, s. 418.

İslam toplumuna katıldığına değinmiştik. Hz. Ömer'e gelerek bizzat sorununu arz eden Mugîre b. Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lüe, üzerindeki vergi yükünün çokluğundan yakındığı[177] ve onu camide namaz kıldırırken yaraladığı ve şehit ettiği bilinmektedir. Hz. Ömer, bu suikastın failinin gayri müslim olmasına sevindiği ve kendi yerine namaz kıldırması için de bir azatlı olan Süheyb'i görevlendirdiği rivayet edilmektedir.[178] Süheyb, Hz. Ömer'in cenaze namazını da kıldırdığını[179] düşündüğümüzde azatlıların sahip olduğu mevki ve itibar hürlerden farksızdı.

Hz. Ömer'in şehit edilmesinden sonra birtakım huzursuzluklar meydana gelmiş, Hz. Ömer'in oğlu Ubeydullah mevâliden Hürmüzan'ı intikam almak için öldürmüştür.[180] Bu sorunu tazminat ödeyerek çözmeye çalışan Hz. Osman'ın önünde, toplumda alttan alta büyüyen potansiyel sorunlar duruyordu.[181] Hz. Osman'ın ikinci altı yılında halk arasında huzursuzluklar baş göstermiştir. Çıkan kargaşa ortamında, maalesef aciz ve savunmasız olan köleler zaman zaman gü-

177 İbnü'l-Esîr, bu olayı şöyle özetlemiştir; Hz. Ömer'i öldürmek için plan ve hazırlıklar yapan Ebû Lü'lüe, pazarda Hz. Ömer ile karşılaştı ve "*Ey mü'minlerin emiri! Mugîre b. Şu'be'ye karşı beni koru ve bana yardım et. Mugîre yüklenemeyeceğim bir vergiyi bana yükledi.*" diyerek şikâyetini arz etti. Hz. Ömer ona: "*Ödediğin vergi ne kadardır?*" diye sordu. Ebû Lü'lüe de: "*Günde iki dirhem.*" cevabını verdi. Hz. Ömer ona: "*Ne işle meşgulsün?*" diye sordu, "*Ben marangoz, demirci ve nakışçıyım,*" deyince, Hz. Ömer: "*Ben, senin bu haracını fazla görmüyorum. Senin bu yaptığın işlere karşılık fazla değil, ayrıca senin, rüzgârla çalışabilecek bir değirmen yapabilirim, dediğini işittim*" dedi. Ebû Lü'lüe: "*Evet yapabilirim*" deyince, Ömer; "*O halde bana böyle bir yel değirmeni yapmanı isterim*" dedi. Ebû Lü'lüe bunun üzerine; "*Eğer sen hayatta kalırsan sana ta doğudan batıya kadar halkın söz konusu edeceği bir değirmen yaparım! demedim fakat senin özelliklerini taşıyan birisinin hikayesini okudum ve senin ecelinin yaklaştığını gördüm.*" dedi. Anlaşılan Ebû Lü'lüe Hz. Ömer'in moralini de bozmak istemişti. Hz. Ömer bunun üzerine ona "*Hâlbuki hiç bir ağrı ve sızı duymuyorum gayet iyiyim*" dedi. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 446, 447. Ayrıca bkz. İbn Sa'd, III, 324-326; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 328-329.

178 İbn Sa'd, III, 211, 336-341; İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 448.

179 İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 448.

180 Mes'ûdî, *age.*, II, 395.

181 Taberî, IV, 243; Mes'ûdî, *age.*, II, 390-391; Zehebî, *Tarih*, II, 296-297; İbn Kesîr, *Bidâye*, VII, 147-148.

nah keçisi olarak görülmüştür. Birçok olayda köle ve azatlılar, kolay hedef olmaları yüzünden doğrudan suçlanmıştır.[182]

Bu dönemin belki de en önemli olayı 'Köle Vakıası' diye anılmıştır. Bu olay Hz. Osman'ın şehit edilmesine kadar uzanmıştır. Toplumda Hz. Osman'a yönelik güven ve itibarı azaltan bu olay, gerçekte Hz. Osman'ın kâtibi Mervân b. Hakem'in başı altından çıkmıştır. Mervân b. Hakem, azledilmiş olan Mısır valisi Abdurrahman b. Ebû Bekir'in idam edileceği, kargaşa çıkaranların hapsedileceği gibi emirleri içeren bir mektubu hilafet mührüyle mühürlemiş ve Hz. Osman'ın kölesi eliyle de yeni vali Abdullah b. Ebû Serh'e göndermiştir. Ancak bu mektup valiye ulaşmadan eski vali Abdurrahman'ın eline geçecek ve bu olay "*Köle Vakıası*" diye anılacaktı.[183]

Bu dönemde valiler hakkında şikâyetlerin ardı arkası kesilmemiş ve sık sık vali değişikliğine gidilmiştir. Mesela Kûfe valisi Sa`îd b. el-Âs'a karşı memnuniyetsizlikler artınca halk başkaldırıp isyana kalkışmış, yerine Ebû Musa el-Eş`ârî'nin atanması da çıkan olayları yatıştırmamıştır. Bu kargaşa ortamında, Sa`îd b. el-Âs'ın bir kölesi de yaşamını yitirmiştir.[184] Sa`îd b. el-Âs'tan sonra valiliğe gelen Velîd b. `Ukbe şarkıcı cariyelerle düşüp kalkması gibi suçlamalarla görevden alınmıştır.[185]

Mısır'da çok büyük huzursuzluk ve kargaşa yaşanmıştır. İskenderiye halkı ayaklanmış ve bu ayaklanma güçlükle bastırılmıştır. Ayaklanmaya katılanlar gayri müslim olmasına rağmen köleleştirilmemiştir.[186]

Hz. Ali döneminde toplumsal çözülmeler hız kazandı, devlet otoritesi de sarsıldı.[187] Hz. Âişe'nin şiddetli muhalefeti ile

182 Belâzurî, *Ensâb*, VI, 134, 183-187; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXIX; 415; Zehebî, *Târîh*, VI, 154-165.
183 Belâzurî, *age.*, VI, 134, 183-187; Mes`ûdî, *Murûc*,II, 352-353; İbn Asâkir, *age.*,XXXIX, 415; Zehebî, *age.*, VI, 154-165.
184 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 55, 56.
185 Mes`ûdî, *age.*,II, 344-345.
186 Halife, s. 197.
187 Hz. Ali suçluların hemen cezalandırmasını isteyenlere şöyle seslenmiştir; "*Ey kardeşlerim! Sizin bildiklerinizi ben bilmiyor değilim, ancak onlar şu anda bütün güçleriyle bize hâkim olan bir kitle durumundadırlar. Biz ise*

karşılaştı ve Müslümanlar arasında kan döküldü. Hz. Âişe, Medine'de yaşanan huzursuzluk ortamında, Hz. Ali'nin gereken ihtimamı göstermediğini düşünüyordu. Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmadığından yakınırken de, değişik şehirlerden gelen çapulcuların çoğunun ayak takımı kölemsi insanlar olduğunu söylemesi[188] de konumuz açısından dikkat çekicidir.

Bu sırada kendi hakkında çıkan birtakım dedikodulara tutumundan dolayı da Hz. Safiye'ye sert çıkmış; "*Safiye olup bitenleri yüzümüze vurdu. Ben onu câriye olduğu zamandan şimdiye kadar hiç görmemiştim.*" demek suretiyle geçmişinin "*câriye*" olduğunu hatırlatarak, adeta onu aşağılamak istemiştir. Hz. Ali evden çıkıp giderken de Safiye aynı sözleri tekrar söyleyince; Hz. Ali yolunu değiştirdi ve kızgınlıkla; "*Bu kapıyı açmak isterdim,*" sonra kapıya başparmağıyla işaret ederek "*Bu evde bulunanları öldürmeye çalışırdım.*" demekten de kendini alamamıştır.[189]

Hz. Âişe ile olan Cemel Vakıası'nda kılıçlar iyice çekildi ve çıkan olaylarda birçok Müslüman yaşamını yitirdi. Ölenler içinde Abdülkusayoğulları'ndan el-Hâris el-Nüfeyz'in azatlısı Abdullah[190] ve Amroğulları'ndan Ebû Süfyân b. Huveytıb ve azatlıları Ebü'l-Ahnes de vardı.[191]

onlara henüz hâkim değiliz. İşte bunları görüyorsunuz. Sizin köleleriniz ve bedevi Araplar bunlara katılmış, şu anda istedikleri gibi sizi evirip çeviriyorlar. Bu durumda benden istediğiniz hususun infazı konusunda herhangi bir şeyi gerçekleştirmek mümkün müdür, soranım size?" İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 86.

188 *Hz. Âişe; "Ey insanlar! Biliniz ki muhtelif şehirlerden gelen bir sürü ayak takımı ile Medine'den bir sürü kölemsi kimseler bu zulmen öldürülen adamın etrafını çevirmiş, yaşının gereği yapmış olduğu bazı uygulamaları reddetmişlerdi. Hâlbuki o kendinden önceki arkadaşlarının yaptıklarını tekrarlamıştı. O koruması gereken şeyleri korumuş ve uzaklaşması gereken şeylerden de uzak durmuştu. Bu adamlar herhangi bir delil ve özür bulamayınca ona düşmanlık etmeğe başlamış ve nihayet haram bir kanı haksız yere dökmüş, haram bir beldede, haram bir ayda, kendilerine haram olan mallara el koymuşlardır"* konu ile ilgili ayete de atıfta bulunmuştur (Kur'ân, Mâide 5/2) bkz. İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 114.

189 İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 143.

190 Halife, s. 234.

191 Halife, s. 235.

Muâviye, Hz. Osman'ın şehit edilmesini istismar ederek durumu kendi lehine çevirme planları kurdu ve bunda da büyük ölçüde başarılı oldu. Hatta Ammâr'ın öldürülmesini bile "*Ne var ki bunda Osman'ın kölesine karşılık Sümeyye'nin oğlu öldürüldü!*" diyerek onu küçümsedi. Çıkan olaylarda, Ebû Süfyân'ın veya Hz. Osman'ın kölesi Ahmer ile Hz. Ali'nin azatlısı Keysân birbirlerinin üzerlerine çullandılar ve Keysân hayatını kaybetti. O sırada Hz. Ali, Ahmer'in zırhının bir kenarından yakaladı, omuzlarından tutup havaya kaldırarak birden yere çaldı ve iki omzuyla birkaç kaburga kemiğini kırıverdi.[192]

Hz. Ali'nin ordusunda çok sayıda köle ve mevâlinin olduğunu görüyoruz. Olayların üzerine gitmek ve isyanları bastırmak için köle ve mevâliye ihtiyaç duyan Hz. Ali[193] ve yakın müttefiki Abdullah b. Abbâs,[194] Basra ve Kûfelileri savaşa teşvik ettiklerinde kölelerin de savaşa katılmalarını öngörmüşlerdi.[195] Hz. Ali, topladığı ordu ile Haricîler üzerine yürümüş ve onları mağlup etmeyi başarmıştı.[196]

Muâviye de boş durmayarak diplomatik ilişkilerine hız vermiş, Mesleme b. Muhalled ile Muâviye b. Hüdeyc es-Sekâfî'ye birer mektup yazdırmış ve bu mektupları kölesi Sübey' aracı-

192 İbn Sa'd, VII, 87; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 257; Belâzurî, *Ensâb*, I, 170, III, 95; Taberî, V, 524; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 173, 179; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XVII, 108-109.

193 Hz. Ali Kûfe'nin reislerini ve Müslümanların ileri gelenlerini toplayarak Allah'a hamd ve sena ettikten sonra onlara şöyle seslenmişti: "*Ey Kûfeliler! Sizler benim kardeşlerim, benim yardımcılarımsınız... Her biriniz kendi aşireti içerisinde bulunan savaşçıları, savaşa gücü yeten çocukları, köleleri ve diğer adamları tek tek sayın ve bize sayılarını bildirin.*" diyerek onlardan da destek istemiştir. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 362-363; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 217.

194 Abdullah b. Abbâs onlara hitap ederek şöyle demişti; "*Ey Basra halkı! Size müminlerin emirinden bir mektup geldiği ve savaş için sizi davet ettiği halde aranızdan yalnız bin beş yüz kişi toplanıp geldi. Hâlbuki sizler çocuklarınız ve köleleriniz dışında tam altmış bin savaşçı adamsınız.*" Böylelikle Abdullah b. Abbâs, Basra halkının ilgisizliğine dikkat çekmiştir. O bu sözüyle savaş için toplananların sayısını yeterli bulmamıştı. Bkz. İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 216.

195 Kûfeliler kırk bin savaşçının yanı sıra on yedi bin de kendi çocuklarından savaşa girecek kimseler çıkardıkları gibi kölelerinden de sekiz bin kişi toplamışlardı. Böylece Kûfelilerden savaşa katılacakların sayısı altmış beş bini aşmış ve bu rakama Basra askerleri dâhil edilmemiştir. İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 217.

196 Mes'ûdî, *Murûc*, II, 415; İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 218-223.

lığıyla göndermişti.[197] Bu olup bitenler sürerken Hz. Ali eski taraftarı Maskala'nın Muâviye safına geçişini "*Ona ne oldu ki kendisini bir hüzne ve kedere soktu. O bir efendinin davranışı gibi davrandı, fakat aynen bir kölenin kaçışı gibi kaçtı ve bir tacirin hıyaneti gibi ihanet etti!*"[198] sözleriyle ifade ettiğini görüyoruz. Bu söz bir kölenin kaçışının aslında toplum tarafından çok da garipsenmediğini göstermektedir.

b.3. Dört Halifenin Son Zamanlarında ve Vasiyetlerinde Köleler

Hz. Ebû Bekir, vefatına yakın kızı Hz. Âişe ile istişare etmiştir. Hz. Peygamber'in son sözlerinin "*Namaza ve eliniz altındaki kölelere dikkat edin*"[199]diyerek uyarması ve geride pek bir şey bırakmaması gibi konular onu oldukça etkilemiş olmalı ki, kızı Hz. Âişe'ye şöyle dediği rivayet edilmiştir:

Müslümanların idaresi bize verilmesinden beri onların ne dinar ne de dirhemlerini yedik. Sadece yemeklerinin en sert (iyi dövülüp inceltilmemiş) olanlarından yedik, sırtımıza en kaba en sert kumaşlarından geçirdik. Müslümanlara ait olan ganimet malından da, şu Habeşli köle, şu su devesi ve şu tüyleri dökük kadife dışında az ya da çok, yanımızda bir şey yok. Ben öldüğümde onları da Ömer'e gönderip beni bunlardan da kurtar[200]

Hz. Ebû Bekir, bu vasiyetini söylemesinden kısa bir süre sonra da, 22 Cemaziyülahir 13 (Ağustos 634) tarihinde vefat etmiştir.[201]

Hz. Ömer yaralandığında ona şöyle denilmiştir:

197 Kur'an, Kamer 54/5; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 43
198 Mes'ûdî, *Murûc*, II, 419; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 240.
199 İbn Sa'd, II, 223.
200 İbn Sa'd, III, 49; Taberî, III, 419-420. Hz. Aişe'den başka bir anlatımda; "Ebû Bekr (r.a.) ölüm gelip çatınca; "*Ebû Bekr ailesinde şu sağmal deve ile Müslümanların kılıçlarını yapıp bize de hizmet eden şu demir parlatıcısı (cilacı) köleden başka devlete ait bir şey olduğunu sanmıyorum. Ben ölünce bunları Ömer'e teslim edin.*" demiştir. Babam ölünce ben bunları Ömer'e verdiğimde Ömer (r.a.); '*Allah Ebû Bekir'e rahmet etsin, kendinden sonrakini zora soktu.' demiştir.* Bkz. İbn Sa'd, III, 179-180; Taberî, III, 432; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXX, 430, 437.
201 İbn Sa'd, III, 181.

Ey Mü'minlerin Emîri! Kendi yerine birisini veliaht tayin etsen." O da; *"Eğer Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh hayatta olsaydı, onu halife adayı gösterirdim. Şayet Rabbim 'Bunu neden böyle yaptın?' diye soracak olursa: 'Ey Rabbim, senin Peygamberinin: Ebû Ubeyde bu ümmetin eminidir' dediğini işittim, derdim. Ve eğer Ebû Huzeyfe'nin kölesi Sâlim*[202] *hayatta olsaydı aynı şekilde onu da halife adayı gösterirdim. Rabbim bana bunu da sorsa: 'Ey Rabbim! Senin Peygamberinin; 'Sâlim Allahu Teâlâ'ya şiddetle muhabbet besleyen bir kişidir' dediğini işittim, derim.*[203]

Hz. Ömer, halife adayları arasında Ebû Huzeyfe'nin kölesi Sâlim'i de sayarak kökeni ne olursa olsun ehil insanların yönetime gelmesini arzuladığını açıkça dile getirmiştir. Hatta kendi oğlu Abdullah olsun diyenlere karşı sert çıkmış ve *"Ömer'in ailesinden bu iş için birisinin kurban olması yeterlidir."*[204] demiştir. Hz. Ömer alışılagelmiş bir hükümdar gibi değil mütevazı bir kul gibi davranmıştır. Onun veba salgınından sonra Suriye'ye kölesi ile birlikte yaptığı çok enteresan bir yolculuktan bahsedilirken; Eyle'ye uğradıklarında halkın kimin halife olduğunu anlayamadığı[205] ifade edilirken sıra ile deveye bindikleri pek meşhurdur.

202 Sâlim'in babası Ma'kil'dir. Aslen Istahr'dan olup sahabiden Ebû Huzeyfe'ye çocuk yaşta köle olmuştur. Ebû Huzeyfe'nin eşi Sübeyte bnt. Yesâr onu azat etmiş ve Ebû Huzeyfe de onu kendine evlatlık edinmiştir. İbn Habîb, *Muhabber*, s. 7, 72; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 273; Belâzurî, *Ensâb*, I, 224, 239, 258, 264, 270, 297,469; Ebû Nu'aym, *Hilye*, I, 176; İbn Hazm, *Cemhere*, s. 77; Fesevî, *Târîh*, III, 85. Ebû Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim Medine'ye göç edene kadar Mekke'de Müslümanlara imamlık etmiştir. Muhacirler içinde en iyi Kur'an okuyanı idi. İbn Sa'd, III, 87; Hz. Aişe'den gelen bir rivayette ise; "Bir gece Rasulullah (s.a.v.) benim hücreme gecikmemi sorarak '*Seni ne alıkoydu?*' diye sordu. Ben; "*Ben mescitte şimdiye kadar duyduğum en güzel sesle Kur'an okunduğuna şahit oldum.*" dedim. Rasulullah (s.a.v.) de hemen ridasını alıp onu dinlemeye çıktı. Meğer o, Ebû Huzeyfe'nin mevlası Sâlim idi. Nebî (s.a.v.) ona; "Benim ümmetim arasında senin gibi birini yaratan Allah 'a hamd olsun" buyurdu. *Müsned* VI, 165; Hâkim, *Müstedrek*, III, 226; Ebû Nu'aym, *Hilye* I, 371

203 İbn Sa'd, III, 343; *Müsned*, I, 20; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 273.

204 Kur'an, Yûsuf 12/18.

205 Hz. Ömer veba salgınından sonra Suriye'ye giderken Eyle'ye uğramıştı. Eyle'ye yaklaştığında devesine bindi. Devenin sırtında ters çevrilmiş bir post vardı. Kendi bineğini de kölesine vermişti. Halk kendisini karşılamaya çıktı. "Mü'minlerin emiri nerede?" diye sorduklarında Hz. Ömer kendini kastederek "işte önünüzde" dedi... Sarıçam, *Hz. Ömer*, s. 168.

Hz. Ömer'in vefat etmeden önce; *"Arapların kadın ve çocuk olan esirlerinden benim vefatıma yetişen (sağ olan) herkes Allah'ın malından bedeli ödenerek azat edilsin."* dediği anlatılır. Bunu duyan Sa'îd b. Zeyd; *"Peki sen Müslümanlardan birini yerine tavsiye etsen olmaz mıydı? Böylece insanlar sana daha çok güvenirdi. Hz. Ebû Bekir böyle yapıp insanların güvenini kazandı."* deyince, Hz. Ömer; *"Ben arkadaşlarımdan bir kısmını pek kötü ve hırslı gördüm. Ben halifelik işini şu (ehli şûra olan) altı kişiye havale ediyorum."* dedikten sonra: *"Ah keşke şu iki kişiden biri yaşayıp sağ olsaydı da bu işi ona havale edebilseydim, onlara güvenirdim. Bunlar Ebû Huzeyfe'nin mevlâsı Sâlim ile Ebû Ubeyde b. Cerrah'tır."* dediği rivayet edilmiştir.[206]

Hz. Osman zengin biriydi. Çok sayıda kölesi oldu ve onları özellikle Cuma günleri azat etmeyi adet edinmişti ve şehit edilmesinden bir gün önce de yirmi kölesini azat etmişti.[207] Buna rağmen Hz. Osman, kendi azatlısı Kinâne b. Büşr tarafından şehit edildi.[208]

Hâriciler, Nehrevân gününün intikamını almak amacıyla, Hz. Ali'ye suikast düzenlediler. Abdurrahman b. Mülcem, Nehrevân gününde babası ve kardeşi öldürülen, Katâmî adında bir kadına rastladı, son derece güzel olduğu söylenen bu kadına da âşık oldu. Kadın onun evlilik teklifine karşın; *"Üç bin dirhem, bir köle, bir câriye ve Hz. Ali'nin öldürülmesi"* şartını koştu. İntikam ve ödül hırsıyla gözü dönen İbn Mülcem camide Hz. Ali'yi *"Ey Ali, hüküm Allah'ındır; senin ve adamlarının değildir."* diyerek şehit etti.[209] Hz. Ali'nin terekesinde bir câriyesinin olduğu ve o câriyenin nafakası için de 7-8 yüz dirhem ayırdığı ve bunu çocuklarına vasiyet ettiği rivayet edilmiştir.[210] Hz. Ali'nin vasiyetinden de anlaşılacağı üzere,

206 *Müsned*, I, 20; Taberî, IV, 211; Zehebî, *Siyer*, I, 170.
207 İbn Sa'd, III, 29; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, XI, 76; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXIX, 400; Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, VII, 232, IX, 96.
208 Mes'ûdî, *Murûc*, II, 352-353, 355.
209 Mes'ûdî, *Murûc*, II, 415-416, 423-424; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 256.
210 Hz. Ali aslında İbn Mülcem'den şüphelendiği ve kölesi Kanber'le de istişare etmiştir. Hz. Ali, şehit olduğunda geride, Hz. Hasan'ın deyimiyle; "...*bir cariye için ayırdığı sekiz yüz ya da yedi yüz dirhem dışında altın olsun, gümüş olsun geriye bir şey bırakmamıştı.*" İbn Sa'd, III, 38; *Müsned*, I, 257 (1724,

geride bıraktığı câriyenin nafakasının karşılanmasını istemesi çok önemlidir.

c. Köleliğin Olağan Hale Gelmesi ve Emevîler

İslam toplumunda, diğer bütün dünya toplumlarında olduğu gibi kölelik kurumu yürürlükteydi. Ama farklı olarak kölelerin azat edilmeleri dini bir içtenlik olarak görülmüş ve nispeten diğer toplumlara göre onlara iyi davranılmasına rağmen çoğu Emevî yöneticisi, çok sayıda köle sahibi olmayı varlık ve gurur sebebi olarak görmüş, toplum da buna ayak uydurmuştur. Böyle olmasında fetihlerde ele geçirilen esirlerin payı yadsınamaz. Burada asıl sorun Müslümanların dünyevileşmesi ve köle edinmenin rahatlığına alışılması meselesidir.[211]

Arapların hepsinin İslam'ın hâkimiyetine boyun eğmeleri beklenmiş, onların müşrik olarak kalmalarına kesinlikle müsaade edilmemiştir.[212] Onların köleleştirilmesine ise sıcak bakılmadığı yönünde bir kanaat hâkimdi. Araplar dışındaki milletlerin köle ve câriye yapılmasında bir beis görülmedi.[213] Savaşlarda esir düşen gayri müslim savaşçılar köleleştirildi. Köle ticaretine müsaade edildi ve toplumda kölelerin sayısı yüz binleri buldu.[214]

1725); Belâzurî, *Fütûh*, IV, 146, *Ensâb*, III, 209; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 426; Ebû Nu'aym, *Hilye*, I, 65. İbn Asâkir, Hz. Ali'nin 19 cariyesi olduğu söylemiş ve "*Hz. Ali'nin cariyelerinin çok olması -şehveti için değil- neslinin çoğalması arzusundan idi*, diyerek yorumlamıştır. *Târîhu Dımaşk*, XLII, 578, 580. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 426; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 265; Babtî, Azize Fevvâl, *el-Asru'l-Emevî Edebûhû ve Hadâratuhû* (neşr. Daru'l-İnşâ), I. Baskı, Trablus 1984, 639 shf., s. 68.

211 Zeydân, IV, 37.

212 Hz. Peygamber'in uygulamaları göz önüne alınarak, Hicaz, Mekke, Medine, Yemen ve diğer Arap topraklarına da harac, Araplara da cizye konmamıştır. Araplara ait arazilerden öşür alınması kararlaştırılmıştır. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 171-172.

213 Hz. Peygamber döneminde esirler ya fidye karşılığında ya karşılıksız serbest bırakılmış, ya da az da olsa öldürülmüşlerdir. Mesela; Mekke fethinde esirler serbest bırakılırken sadece dört kişinin öldürülmesi istenmiştir. Bedir başta olmak üzere ilk İslâm savaşlarında esirlere köleleştirme yöntemine pek başvurulmamıştır. Akyüz, Vecdi, *Emevîlerin Kuruluş Devrinde İslâm Amme Hukukunun Gelişmesi*, Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Dan. Doç.Dr. Hayrettin Karaman, İstanbul 1989, s. 24 vd.

214 Zeydân, IV, 85; Hitti, II, 370; Altınay, s. 40.

Bu dönemde de, kölelerin çok hızlı bir şekilde azat edildiği gerçeği göz ardı edilmemelidir. Yine anlaşma ile (sulh ile) ele geçirilen topraklarda köleleştirme uygun görülmemiştir. Direniş gösteren ve savaşa katılanlara yönelik köleleştirme politikalarıyla, Müslümanların egemenliği pekiştirilmek istenmiştir.[215]

Emevîlerin (savaşçı) esirleri yaygın şekilde köleleştirdiği gibi, yaptıkları antlaşma maddelerinde *'kendilerine köle verilmesi'* talebinde bulundukları görülmüştür.[216] Tabi ki o dönemde vergi olarak para yerine köleler de verilirdi.[217] Özellikle serhatta görev alan valilerin vergi veya hediye olarak aldıkları köleleri halifelerine gönderdikleri, onları konaklarında ve ordugâhta istihdam ettikleri olurdu. Halifeler de bu köleleri kendilerinin yanında istihdam ederler, hanedan mensuplarına, komutanlara ve yakın gördükleri adamlarına hediye ederler veya satarlardı.[218]

Muâviye'nin, geçmişte yaşayan milletlerin tarihlerini kölelerine okuttuğu ve kendisinin bu hikâye ve tarihleri dinlemekten hoşlandığı,[219] içkiden, kumardan ve eğlence ortamlarından uzak durmaya çalıştığı, ancak bazen de müzikli ortamlara katıldığı ve dinlediği şarkıdan etkilenip ayakları ile tempo tuttuğu kaydedilmiştir.[220]

215 Belâzurî, Ahvâz bölgesinde çetin direniş gösteren savaşçıların askerler arasında pay edildiğini, beşte birinin de Halife Hz. Ömer'e gönderildiğini kaydeder ve bu esirlerin bizzat Hz. Ömer tarafından azat edildiklerini söyler. Belâzurî, *Fütûh*, s. 546.

216 Emevîlerin son halifesi Mervân b. Muhammed Serîr emiri ile; "*beş yüz tanesi erkek köle, diğer beş yüzü saçları, kaşları ve kirpikleri siyah cariye olmak üzere her yıl bin adet köle vermesi...*" şartıyla anlaştı. Tûmân halkı da ellisi cariye, ellisi de saçları, kaşları ve kirpikleri siyah kölelerden olmak üzere anlaştı. Bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 298, 339.

217 Zeydân, IV, 87; Altınay, s. 41.

218 Mesela Sicistan şehri yıllık cizye vergisi olarak bin köle verirdi. Taberî, VII, 338; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 129; Belâzurî, *Fütûh*, s. 340-341, 574; Zeydân, IV, 168; Altınay, s. 41.

219 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 39-40. Corci Zeydân, bu eserlerin Arapça olmayıp, Yunanca ve Latince olduğunu ve tercüme edilerek okunduğunu söylemektedir. Zeydân, III, 166.

220 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 39; İbn Abdürabbih, II, 325. Abdullah b. Ca'fer'in yanında bulunan şarkıcı Büdeyh'in şarkılarına ayaklarını yere vererek

İlk Halife Muâviye dahil birkaç halifenin köle ve câriyelerin içinde yer aldığı eğlence hayatına mesafeli oldukları ama I.Yezîd'den itibaren çoğu halifenin bu şatafata kendini kaptırdığı söylenmiş, buna sebep olarak da dinî içtenliğin azalması, keyfiliğin revaçta olması gösterilmiştir.[221]

c.1. Emevîlerin Kuruluş Aşamasında Köleler

Emevîler iktidarı elde ederken, her olayı kendi lehlerine çevirmek adına köleler dâhil farklı kesimlerden faydalanmışlardır.[222] İktidar yolunda kölelerine de görev vererek ilerlemişlerdir.

Sıffîn Olayı'ndan sonra Ebû Musa el- Eş'ârî'ye kölesi aracılığı ile haber ulaştırılmış ve Hakem Olayı'nın kâtipliğini her iki tarafın köleleri yapmıştır.[223]

Amr b. el-Âs, bir ara Hz. Ali'nin mi yoksa Muâviye'nin yanında mı olma konusunda kölesi Verdân'ın görüşüne başvurmuştur. Muâviye tarafını tercih etmiştir.[224] Muâviye'nin çok yakınında yer alan Mugîre b. Şu'be, 49/670 yılında taun hastalığından vefat etti. Vefatından önce kendisini ziyarete gelenleri câriyesi karşıladı.[225] Câriyesinin efendisinin bulaşıcı hastalığına rağmen yanından ayrılmadığı görülmektedir. Bir bakıma bu durum, köle ve câriyelerin efendilerinin yanında kalma zorunluluğu veya onların hayatlarının değersizliği şeklinde yorumlanabilir.

Muâviye, doğudaki hâkimiyetini pekiştirmek için Irak Valisi Ziyâd b. Ebîhi'yi yanına çekmenin yolunu buldu; Ziyâd ile gayri meşru da olsa bir akrabalık bağı kurmayı başardı. Ebû

tempo tutmuş, Abdullah'ın Muâviye'ye "haydi sen de" demesi üzerine "hoş çalıyor" demekten kendini alamamıştır. Taberî, V, 336, 337.

221 Hilafeti saltanata dönüştüren Muâviye sayesinde, hanedandan 14 halife, 91 sene hüküm sürmüştür. Çoğu halifenin adı keyfî uygulamalarla anılmıştır. Kalkaşendî, *Meâsiru'l-İnâfe*, I, 109 vd.

222 Taberî, V, 214-15; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 411-412.

223 İbn Sa'd, III, 30-33; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 403, 406, 407; Zehebî, *Târih*, VI, 293-295. Mes'ûdî, iki Hakem'in Dûmetü'l-Cendel'de buluşmasının hicri otuz sekizinci yılın Ramazan ayında gerçekleştiğini söyleyerek ve Amr ile Ebû Musa arasında geçen diyaloga geniş yer vermiştir. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 406-408.

224 Belâzurî, *Ensâb*, III, 72-76; Mes'ûdî, *age.*, III, 31.

225 Mes'ûdî, *age.*, III, 33.

Meryem adlı bir azatlının Ziyâd'ın babasının soruşturulduğu davada şahitlik yaptığı rivayet edilmiştir.[226]

Yöneticiler başta olmak üzere ileri gelenler yediklerinden içtiklerinden emin olmak için yediklerini içtiklerini, önce kölelerine tattırmışlardır. Mesela; Horasan'dan doğuya doğru ilerleyen İslam orduları Ceyhun nehrine kadar ulaşmış ve komutan Hakem b. Amr, bu nehrin suyunu içmesi için kölesine emretmiştir. Bu azatlı veya köle, nehirden kalkanıyla su alıp ondan biraz içtikten sonra el-Hakem'e vermiş, el-Hakem de biraz içip abdest alarak iki rekât namaz kılmıştır.[227] Kölelerin bu şekilde kullanılmasının daha sonraki zamanlarda da devam ettiği kanaatindeyiz.

c.2. Câriyelerle Evliliğin Artması ve Yansımaları

Halife Yezîd b. Muâviye cariyelere karşı zaafı olduğu, başkasına ait güzel bir câriyeyi görüp ona zorla sahip olmak istediği rivayet edilir.[228] Bu dönemde hilafet sarayında şarkıcı câriyelerle eğlence ve içki âlemleri düzenleyen de odur.[229] Kendisine sadık görülen valisi (İbn Ziyâd) bile Yezîd'in ölümü üzerine, içki meclislerinde cariyeleriyle düşüp kalktığını söyleyerek, kötülediği kaydedilir.[230]

226 Ayrıntılar için bkz. Mes`ûdî, *age.*, III, 14-15; İbn Küteybe, *Me`ârif*, s. 288, 346; İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 242, 299-302; *A History of the Islamic Peoples* (ed. by Bukhsh, S. Khuda, M.A., B.C.L.), Idarah-i Adabiyat-i Delli, Delhi 2009, s. 92-170, s. 92-93. Mervân b. Hakem'e (64-65/685-686) muhaliflerince '*İbnü'Zerkâ*' denilmiştir. Annesi Zerkâ Cahiliye Dönemi'nde kapısına bayrak asan (fahişe) kadınlardan (cariyelerden) biri olduğu söylenmiştir. Onun döneminde yaşanan ilklerden '*mahkemede kölelerin şahitliğini geçerli*' sayması gösterilmiştir. Benzer şekilde Ziyâd b. Ebîhî'ye "*İbn Sümeyye*" denilmiştir. Sümeyye Tâif'te evinde bayrak asılan kadınlardan olduğu, efendisi Hâris b. Kelede namına fuhuş yaptığı rivayet edilmiştir. Taberî, V, 270; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 15; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 9. Konu ile ilgili bkz. Fuâd Salih es-Seyyid, *Mu`cemu'llezîne Nüsibû ilâ Ümmehâtihim*, Beyrut 1996, s. 147, 163.

227 İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 311.

228 İbn Kesîr, *age.*, IX, 58-60.

229 Emevîler'de saraya ilk defa çalgı aletlerini ve şarkıcıları sokan ve müzikli eğlenceyi hem düzenleyen hem de teşvik eden Yezîd oldu. Onun zamanında Hicaz ve Şam müzikli eğlencenin merkezi haline geldi. Mes`ûdî, *age.*, III, 77-79; İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 450.

230 Mes`ûdî, *age.*, III, 92-93; İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 468-469.

Aslında hanedan içinden de bu tür keyfî uygulamalara tepki gelmiştir. I. Yezîd'in yerine oğlu II. Muâviye gelmişse de, Emevî hanedanının iktidara layık olmadığını ifade ederek görevinden çekilmiştir.[231]

Bu dönemde İslam toplumunda câriyelerle evlilik artmıştır. Câriyenin efendisi, isterse onunla evlenir, isterse satar, isterse bir başka şey karşılığında değiştirebilirdi. Ya da onu azat eder, mevlâsı olabilirdi. Câriye, çocuk doğurduğu zaman hürriyetine kavuşur ve "ümmüveled" olarak isimlendirilirdi. O kadın artık efendisi tarafından ne köle olarak satılabilir, ne de hediye edilebilirdi. Eski efendisinin ölümü üzerine ümmüveled, doğrudan hür statüsüne geçerdi.[232]

Câriyelerle yapılan bu evlilik sonucunda erkeklerin bazen, bir taraftan meşru eşlerinin, diğer taraftan da câriyelerinin elinde oyuncak durumuna geldikleri görülmüştür. Bunun en güzel ve canlı örneği Yezîd b. Abdülmelik idi. II. Yezîd, bazen câriyesi Habâbe'nin, bazen de diğer câriyesi Sellâme'nin nüfuzu altına girerdi. Yönetimde etkinlik kurmak isteyen çıkar çevreleri de bunu fırsat bilerek adı geçen câriyeler kanalıyla işlerini yürütürlerdi.[233]

Eski Sâsânî/İran hükümdarlarının soyundan geldiği anlaşılan Şahferîd bnt. Fîrûz, ünlü komutan Küteybe b. Müslim tarafından esir alındı. Şahferîd, önce Irak Genel Valisi Haccâc'a gönderildi. O da Halife Velîd b. Abdülmelik'e hediye etti. Yezîd b. Velîd işte o câriyeden doğdu.[234] III. Yezîd, annesi câriye olan ilk Emevî halifesidir. III. Yezîd, annesinin bir câriye olmasına hiç aldırış etmediği gibi, annesinin atalarını da kendisi için övünç vesilesi kılmıştır. III. Yezîd: "*Ben Kisrâ'nın oğluyum, babam Mervân ve dedem Kayser, atam Hakan'dır.*"[235] sözleriyle de bunu ifade etmiştir.

231 Mes'ûdî, *Murûc.*, III, 82; Taberî, III, 376-377; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 468, İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 237-238.
232 Taberî, III, 358, 359; Hitti, I, 371.
233 Safedî, XV, 207; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 233;Yusuf el-'Iyş, *Devletü'l-Ümeviyye*, s. 281 bkz. Aksu, "Emevîler Döneminde Kadının Durumu", s. 276.
234 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 239; İbn Kesîr, *Bidâye*, X, 17-18.
235 Mes'ûdî, *age.*, III, 239; İbn Kesîr, *age.*, X, 18.

Yezîd b. Velîd'in diğer kardeşi İbrahim b. Velîd'in de annesi bir câriyeydi. İbrahim'in annesini isminin, Bedîre veya Büdeyre olduğu söylenir.[236] İsfehânî; Yine bir başka kardeşi, Abbâs b. Velîd'in annesinin de Rum asıllı bir câriye olduğunu belirtmektedir.[237] Câriyelerin emirleri/prensleri dünyaya getirmeleri, onların konumlarını az da olsa yükseltmiştir.[238] Mervân'ın annesi de bir câriye olup, aslen Kürt kökenliydi.[239] Babası Muhammed'in bu cariye ile (Lübâbe) evlendiği de rivayet edilmiştir.[240] Cariye Lübâbe'nin memleketi olduğu rivayet edilen Siirt'te ve yakın çevresinde Mervân isminin sık kullanılmasını ve tarihteki Mervânîler Beyliği'nin adının verilmesinin tesadüf olamayacağı kanaatindeyiz.

Toplumda câriyelerle evlenme, en azından onlardan çocuk sahibi olma eğiliminin arttığını söyleyebiliriz. Nitekim Harici lider Necde'nin ele geçirdiği esirler arasında İbn Ümeyr'in[241] çok sayıda ümmüveled câriyesinden bahsedilmiştir. Necde'nin, dindarlık gerekçesi ile isyan eden bir grubun lide-

236 Karamani, annesinin adının nimet olduğunu belirtirken (Karamani, II, 56), Ya'kûbî, Suâr olarak verir. (Ya'kûbî, II, 267). bkz. Aksu, agm., s. 275.
237 İsfehânî, V, 151.
238 Aksu, s. 275.
239 Taberî, VII, 311-312; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, V, 76; İbn Kesîr, X, 46; Zehebî, *Siyer*, VI, 77; Muhammed Abdüllatif Abdüşşafî, *el-Alemu'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Ümevî*, Kahire 1984, s. 208; M. Seyyid el-Vekil, *el-Ümeviyyûn Beyne'ş-Şark ve'l-Garb*, Beyrut 1995, s. 598; Faruk Ömer, el-*Hilâfetü'l-Mükâtil Mervân b. Muhammed*, Beyrut t.s., s. 17; Bazı kaynaklar, onun Kürt olduğunu belirtmekle birlikte Rum asıllı Mâriye el-Bernâ olduğunu da ayrıca kaydetmektedirler. Belâzurî, *Ensâb*, IX, 217; İbnü'l-Cevzî, VII, 260. Mervân'ın annesi ne Arap'tır, ne de Rum'dur, O, Kürt asıllı bir cariyedir. Her ne kadar Faruk Ömer, Mervân'ın annesinin hür bir kadın olduğunu, eğer bunun aksi olsaydı Emevîlerin bu konuda onu hilafetten uzaklaştırabileceklerini belirtse de bu görüşe katılmadığımızı belirtelim. Artık bu dönemde devletin başına geçecek insanların kimliğine bakmak yerine, güçlü olanın geçtiğine görmekteyiz. Kaldı ki Mervân'dan önceki Halifelik yapan İbrahim ile Yezîd b. Velîd'in cariyeden doğduğu konusunda ittifak vardır. Bkz. Aksu, s. 275.
240 İbn Sa'd, VIII, 233; Taberî, VII, 311-312; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, V, 76; Zehebî, *Siyer*, VI, 77; İbn Kesîr, *Bidâye*, XIII, 92; Mervân'ın aile kökenleri ile ilgili ayrıntılara girer. Bkz. Aksu, s. 276.
241 İbnü'l-Esîr, IV, 22; İbn Umeyr'in asıl adı Abdullah b. Umeyr el-Leysî idi. Hz. Peygamber zamanına yetişmiş görme engelli (Âmâ) biri idi. Hz. Peygamber'le birlikte gazvelere katıldığı rivayet edilmiştir. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, III, 252.

ri olmasına karşın cariyelere olan zaafından bahsedilmiştir. Necde, Medine'yi kuşattığında onun bu zaafını bilenler, onu bu konuda sınamışlar ve güzel bir câriyeyi hediye etmişlerdi. Böylece Necde'nin Medine'yi talan etmesinin önüne geçmeyi planlamışlardı. Gerçekten de beklenen olmuştu. Bir adam, Necde'ye gelerek bu câriye ile beni evlendir dediği, Necde'nin de: "*Bu kız ergenlik yaşına gelmiş bulunuyor. Bu bakımdan, o bu konuda karar vermekte benden daha yetkilidir. Onun görüşünü soracağım.*" demesi üzerine câriyenin de görüşünü almıştır. Cariye o adamla evlenmek istemediğini söyleyince de onunla evlendirmemiştir.[242] Câriyelerin evlilik gibi ciddi bir konuda görüşünün alınması son derece önem arz etmektedir.

Yukarıda devlet erkânı ve ileri gelenlerin cariyelerle evliliğin doğurduğu olumsuzluklara değindik. Cariyelerle evliliğin mağluplarla galiplerin kaynaşması anlamına da gelebileceği düşünüldüğünde olumlu hikmetleri çoktur. Hz. Peygamber'in Cüveyriye ile evliliğinde kabilesi Müslüman olmuş, Mariye ile evliliği Mısırla ilişkilerin yumuşamasına kapı aralamıştır.[243] Önde gelen şahsiyetlerden Zeynelabidin b. Hüseyin, Salim b. Abdullah ve Kasım b. Muhammed b. Ebû Bekir'in eşleri Fars asıllı esirlerden idi. Üstelik üçü de Sâsânî prensesiydi. Bu evliliklerin siyasi sebepleri de vardı. Mesela, Yezdicerd'in kızı Sîrîn ile Hz. Hüseyin'in oğlu Zeynelabidin'in evliliği İranlıların kendilerini (Farsları) Ehli Beyt'e yakın hissetmelerine neden olabileceği göz ardı edilemez.[244]

Basra valisi Mugîre b. Şu'be'nin Numan b. Münzir'in kızı Hind'le, Endülüs valilerinden Abdülaziz b. Musa b. Nusayr'ın Ermele ile vs. yaptığı evliliklerin mağlup toplumlarla ilişkilerin geliştirmesini amaçladığını düşünüyoruz.[245]

242 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 22.
243 İbn Küteybe, s. 4, 5, 8.
244 İbn Küteybe, s. 8; İbn Hallikân, I, 403; bkz. Harekât, *Siyâse*, s. 234. Abdülmelik b. Mervân Zeynelâbidin'e bir mektup yazarak evliliğini ayıpladığını bildirmiştir. Zeynelâbidin de; "*Allahın Resûlü bize en güzel örnektir. Resûlullah (S.A.V.) Safiye bnt. Huyey b. Ahtab'la evlendi ve onu azat etti. Zeyd b. Hârise'yi azat etti ve amcasının kızı Zeynep ile evlendirdi.*" karşılığını vermiştir. Zeydân, IV, 102.
245 Harekât, *age.*, s. 234, 235.

c.3. Emevîlerin Güçlü Dönemlerinde Köle ve Azatlılar

Sancılı bir dönemde iktidara gelen Abdülmelik, İslam âlemini toparladı ve Müslümanların siyasi birliğini yeniden kurdu.[246] Aslen azatlılardan biri olduğu söylenen Ukbe b. Nâfi'yi Mısır valiliğine getirdi (44/666). Ukbe'nin başarılı fetih hareketleri sayesinde sınırlar, Atlas Okyanusu'na kadar ulaştı. Yine Kuzey Afrika'da Berberiler üzerinde tam bir egemenlik kurmayı başaran azatlılardan vali Musa b. Nusayr da, kölesi Târık'ı Endülüs'ün fethine memur etti.[247]

Muâviye ile birlikte haciplik kurumu sistemli hale gelmişti. Hâcip, halifenin huzuruna kimlerin ne zaman ve nasıl geleceğini pekâlâ bilirdi. Abdülmelik'in hacibi Humeyd b. Hureys, halifenin huzuruna 100 kadar kölesiyle girmek isteyen Amr b. Sa'îd el-Eşdâk'ı (70/690)[248] bu şekilde içeri alamayacağını söyledi. Halifenin huzuruna yalnız girebileceğini de ilave etti. Abdülmelik'in huzuruna ancak tek başına girebilen Amr'ı bir sürpriz bekliyordu. Abdülmelik kölesine emrederek Amr'ı önce prangaya vurdurdu, sonra da acımasızca kölesine öldürttü. Dışarıda Amr'ı bekleyen kölelerini öldürterek de muhtemel olayları önlemeye çalıştı.[249]

Abdülmelik, Irakta mevâlinin rahatsızlığından faydalanarak ayaklanan Muhtâr es-Sekâfî ile Mus'ab b. Zübeyir'in mücadelesinden oldukça memnun kaldı. Mus'ab, Muhtâr'ı yendi ve öldürdü.[250] Mus'ab b. Zübeyir'in Basra'daki gücü zayıfladı

246 Belâzurî, *Ensâb*, VI, 293; Abdülgâni, Ârif, *Târîhu Ümerâi'l-Medineti'l-Münevvera*, Dımaşk 1996, s. 80-81; Hz. Âişe'nin azatlılarından Berîre, Abdülmelik'i Müslümanların kanını haksız yere dökmemesini isteyerek uyarmıştır. *Müsned*, V, 44, 395; İbnü'l-Cevzî, IV, 198; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 129.

247 Barthold, W. *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 132-133.

248 Amr b. Sa'îd b. el-'Âs el-Eşdâk, Hz. Peygamber'e ulaşıp: "*Bir babanın çocuğuna en güzel bıraktığı miras edeptir*" hadisini rivayet etti. Emevî ailesi içinden gelmektedir. Abdülmelik'in sözle yazı ile uyaran ve bedelini hayatı ile ödeyen ünlü bir hatiptir. Taberî, VI, 143-145; Mes'ûdî, *age.*, III, 109; İbn Kesîr, *age.*, XII, 123.

249 el-Eşdâk'ın öldürülmesinden sonra çıkan olaylarda iki taraftan da çok sayıda mevâlî (azatlı) hayatını kaybetmiştir. Taberî, VI, 146-147; Mes'ûdî, *age.*, III, 110-111; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 86-88; İbn Kesîr, *age.*, XII, 124.

250 Taberî, VI, 155-157; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 107; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 64-69; Abdüşşafi, *Âlemü'l-İslâmî*, s. 485.

ve etrafındaki çember daralmaya başladı. Bu durum Mus'ab'ın öfkesini iyice artırmış, Abdülmelik'in gönderdiği komutan Ubeydullah b. Ebû Bekre'yi; "*Ey âdi herifin oğlu! Zaten sen bir dişi köpeğin evlâdısın. Köpekler onun yanına gidip gelmiş; sonunda kırmızı, sarı, siyah kendisine benzeyen türlü çeşitli köpekler doğurmuştur. Senin baban bir köleydi. Tâif Kalesi'nden inip Rasûlullah'ın yanına geldi. Daha sonra da Ebû Süfyân'ın annenizle zina ettiğini iddia ettiniz. Allah'a yemin ederim ki, kalacak olursam sizleri, eski neseplerinize ilhak edeceğim.*" diye tehdit etmiştir. Çıkan kargaşa ortamında üzerine saldıran Hümrân adlı azatlıya da; "*Zaten sen annesi Yahudi olan birisin. Sen İran asıllı bir Irak kâfirisin. Aynu't-Temr'den esir alındın.*" diyerek hakaret etti. Mus'ab, tüm çabalarına ve direnişine rağmen öldürülmekten kurtulamadı. Mus'ab'ın bir câriyeden olma küçük oğlu Amr dışında yakınları yaşamını yitirdi.[251]

Abdülmelik, Mus'ab'ın öldürülmesiyle Irak'ta hâkimiyetini sağladı. Asayiş ve düzeni sağlamak için kardeşi Muhammed'i ve Abdullah b. Yezîd'i görevlendirdi. Onlar kısa sürede Irak'ta kontrolü sağlamayı başardılar, ayaklanmaya katıldığı düşünülen herkesi tek tek yakalatarak öldürttüler. Küteybe b. Müslim'in babası, azatlılardan Eşter, Uzreoğulları'nın azatlısı Ubeyd b. Meysere ayaklanmaya karıştığı gerekçesiyle öldürülerek başları Abdülmelik'e götürülmüştür.[252]

Abdülmelik, Irak'a gitme kararı verince, hanımı Atike ile vedalaşırken hanımı ağladı. Âtike'nin ağladığını gören câriyeleri de ağlamaya başlayınca Abdülmelik şöyle dedi:

> *Allah Küseyyir Azze'nin cezasını versin. O şu beyitlerini söylerken sanki bizi görmüş de söylemiş: 'Savaşa gitmek isteyince inci gerdanlıkla süslü Hanımı onu kararından vazgeçiremez. 'Gitme' deyişinin fayda vermediğini görünce O da ağladı, onun hizmetçileri de.*[253]

Abdülmelik, Hicaz'da da kontrolü sağlamak için Hz. Osman'ın azatlı kölesi Târık b. Amr'ı görevlendirdi. Târık, daha

251 İbn Sa'd, VII, 279; Buhârî, *Târîh*, I, 269; Taberî, III, 415, VI, 154; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 112-113; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 93, 104, 105.
252 Belâzurî, *Ensâb*, VII, 299; İbn Haldûn, *'İber*, III, 56.
253 İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 113.

sonra İbn Zübeyir ile savaşmak üzere Mekke'ye de gitti.[254] Bir süre sonra Târık b. Amr, Medine'ye tekrar uğradı ve oradan da Eyle ile Vâdi'l-Kurâ arasında İbn Zübeyir'in âmilleri üzerine yürüdü.[255]

Abdülmelik, İran'ı kontrol altına almak için de, Ümeyye b. Abdullah' görevlendirdi. Ümeyye, Kirmân'a vardı ve oğlu Abdullah'ı Sicistân âmili olarak görevlendirdi. Sicistan'ın yerel yöneticileri direnmişlerse de her defasında yenildiler ve 100 milyon dirhemi aşkın tazminat ve binlerce esir/köle vermek zorunda kaldılar.[256] İran'ın doğusuna doğru ilerleyişini sürdüren Mühelleb, Kiş bölgesinde yaşayanlarla bir barış yaptı ve onların âmilliğine Huzâalılar'ın azatlısı Hureys b. Kutbe'yi vekil tayin etti. Kiş'in yerel yöneticisi bir süre sonra Hureys'e karşı gelmesi üzerine de orayı terk etmek zorunda kaldılar. Mühelleb, Hureys'in kullandığı ifadelerinde[257] kendi ailesini aşağılamasını gerekçe göstererek; "*Bu köle herif Yezîd'in annesinin kendisini doğurmasından utanıyor mu?*" diyerek kızmıştır. Mühelleb, kölesinden Hureys'e vurmasını istemişse de, kölesi bu emri yerine getirmemiştir.[258] Mühelleb, Horasan'da hüküm süren Musa'yı ve adamlarını yendi (82/702), mağlup haldeki Musa'ya kölesi; "*Haydi terkime bin ölürsek de birlikte ölelim*" diyebildi. Kaçmakta olan Musa ve kölesine bazı Türkler ve Soğdlular destek çıkmışsa da öldürülmekten kurtulamadılar.[259]

Komutanlardan Muhammed b. Mesleme, Sind Ülkesine sefer düzenledi. Sind Hükümdarı Zâher öldürülüp mağlup edildi. Zâher'in karısı esir olmamak için kendini ve yanındaki tüm kölelerini yakmıştır.[260] Ülkenin en batısında Musa b. Nusayr, geriye kalan Berberileri kontrol altına almak amacıyla Tanca'ya[261] doğru ilerledi ve kaçarak uzaklaşan Berberileri

254 Halîfe, s. 185; Belâzurî, *Ensâb*, VI, 293; Taberî, VI, 174; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 116-117, 122.
255 Halîfe, s. 168; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 117.
256 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 138-139; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 134.
257 Taberî, VI, 353; 354; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 206.
258 Taberî, VI, 353; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 207.
259 Taberî, VI, 354, 355;İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 233.
260 Belâzurî, *Fütûh*, s. 617, 618 vd.; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 251.
261 Afrika kuzey batısında (şimdiki Atlas okyanusu ile Akdeniz arasında) sahilde bir kent. Ebü'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân*, s. 96.

takip ederek, onların büyük bir kısmını kılıçtan geçirdi. Böylelikle ne kadar kararlı ve muktedir olduğunu bölgede hissettirdi. Musa, bir ara Tanca'ya azatlı kölesi Târık b. Ziyâd'ı vali olarak atadı.[262]

Neyzek adında azatlı bir köle, Tohâristân hükümdarı Cebgûye'nin zayıf karakterinden istifade etti ve kendisine muhalefet etmemesi için de altın zincirlerle onu bağlattı. Hâlbuki vaktiyle Cebgûye, hükümdar, Neyzek de onun kölesiydi. Neyzek, Cebgûye'den yana kendisini emniyete aldıktan sonra Küteybe'nin âmilini Cebgûye'nin ülkesinden çıkartmayı da başardı. Küteybe, kış mevsiminden önce Neyzek'in çıkardığı isyandan haber almıştı. Ancak bu sırada askerleri dağıtılmıştı. Bu bakımdan Küteybe, kardeşi Abdurrahman b. Müslim'den destek alarak isyanı bastırabilmişti.[263]

İfrikiye valisi Musa b. Nusayr, Abdülmelik'e Berberi asıllı güzel bir cariye göndermiştir. Abdülmelik bu cariye ile baş başa kalmasına rağmen ona dokunmamıştır. Erkoçoğlu, Abdurrahman b. el-Eş'as'ın isyanının bastırılıp öldürülmesine kadar o cariyeye yedi ay dokunmadığı değerlendirmesine yer vermiştir. Abdülmelik'in çok sayıda cariyesi olmuş ve bu cariyelerden Abdullah, Mesleme, el-Münzir, Haccâc, Kabîsa ve Ebân adlarında oğulları dünyaya gelmiştir.[264]

Abdülmelik dirayetli bir hükümdardı. Onun eğlence ile fazlaca meşgul olmadığı görülse de şiir ve edebiyatla yakından ilgilenmiş, dönemin ünlü şarkıcılarından Sa'îd b. Miscah'a ihsanda bulunmuştur.[265] Onun sıkıntılı günlerinde kendisini neşelendiren Büdeyh adlı kölesi (meddahı) vardı.[266]

262 Halife, s. 192; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 137-138.
263 İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 255-256; İbn Kesîr, *Bidâye*, XII, 437.
264 Dineverî, s. 290; bkz. Erkoçoğlu, s. 84, 85.
265 İbn Miscâh, Mekke valisi Dahmân el-Aşkar tarafından gençlerin ahlakını bozuyor gerekçesi ile tutuklanmış, müzik aletleri ve mallarına el konulmuştu. Abdülmelik'in huzuruna çıkmayı başaran İbn Miscâh, onun huzurunda şarkılarını okumuş ve o bundan çok etkilenmişti. Abdülmelik kim olduğunu sorunca da; Mekke valisi tarafından malları müsadere edilen ve sürgüne gönderilen kişiyim dedi. Abdülmelik onu affetti ve ona ihsanda bulundu. İsfehânî, III, 282-283; Nüveyrî, IV, 234-236, Altınay, s. 395.
266 İsfehânî, XV, 174-175, 176.

Abdülmelik'in vefatından önce hastalandığında şöyle söylediği rivayet edilmiştir: "*Allah'a yemin ederim ki; Tihâmeli bir adamın Tihâme dağlarında koyun otlatan bir kölesi olmayı ve hiç bu işlere bulaşmamış olmayı temenni ederdim.*"[267] Halifelik makamının verdiği sorumluluğu hatırlamış olmalı ki, ıssız dağlarda çoban/köle olarak yaşamayı dilemesini konumuz açısından yer vermeyi uygun bulduk.

Velîd ile şaşalı bir dönem başladı, çöllerde birtakım saraylar inşa edildi. Artık onunla birlikte Halifeler, Şam dışında yapılan saraylarda oturmaya başladılar.[268] Çöllerde bu tür sarayların yapılmasının sağlık nedenleri ile ilgili olabileceği gibi, halifeler dâhil çoğu kimsenin dinlenmek için tenha yerleri tercih ettiğini söylemek mümkündür.[269] Velîd de dinlenmek için bu yolu seçmiş olabilir. Ayrıca onun şarkıcı cariyelerle düşüp kalkmayı sevdiği ifade edilmektedir. Ayrıca devrin ünlü müzisyenlerini sık sık sarayına davet ettiği bilinmektedir. Mesela İbn Süreyc'i Mekke'den getirtti.[270] Sarayında başka meşhur müzisyenleri de ağırladı.[271]

Velîd'in sefih ve müsrif biri olsa da,[272] Medine valisine yazdığı mektupta sefahate karşı önlem alınmasını istemesi ilginçtir.[273] Yine ordugâhta askerlerin eğlenceye daldığını görmüş ve rahatsız olmuştur. Askerlerden şarkıcı cariyelerle eğlenenleri iğdiş etmekle tehdit etmiştir.[274] Bunun yanı sıra,

267 İbnü'l-Esîr, *age*, IV, 238.
268 Hitti, II, 415.
269 Harekât, *Siyâse*, s. 229-230.
270 İsfehânî, I, 297-300, IX, 68-69. Velîd, sadece şarkıcılarla ilgilenmemiş aynı zamanda Kur'ân ve ilim öğrenmeyi de teşvik etmiştir. Belâzurî, *Ensâb*, VIII, 80; bkz. Altınay, s. 396.
271 Ünlü şarkıcılardan Garîd bunlardandır. O, Ömer b. Rebîa'nın ve Cemil'in şiirlerini yeniden bestelemiş ve Velîd'in takdirini kazanmıştır. Velîd ona çok bahşiş vermiştir. İsfehânî, II, 396; Ziriklî, *A'lâm*, IV, 156. Yine ilgi gösterdiği ünlü şarkıcılarından biri de azatlısı Hakem el-Vâdî'dir. İsfehânî, II, 280.
272 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 185.
273 Koyuncu, s. 129.
274 İbn Kesîr, IX, 180; Zeydân, V, 55-56. Kadınların ahlakını bozdukları gerekçesiyle, *Mekke ve Medine'deki erseliklerin* hadım edilmesini istedi. Velîd, kıskançlığından ötürü şarkı söyleyen bir erseliği, dinlemiş, takdir edip ödüllendirmiş ve sonra da 'bu sesi duyup da kendinden geçmeyecek kadın tanımıyorum' demiş ve şarkıcıyı hadım ettirmiştir. İbn Abdürabbih, IV, 24, 50; Başka rivayetlerde de erselik şarkıcı Dellâl'i, hadım ettirmiş-

şarkıcı câriyelere büyük paralar harcayarak cariyeleri sarayına transfer etmekten de geri durmamıştır.[275]

Onun yaptırdığı saray günümüze kadar ulaşmıştır. Amman yakınlarındaki 'Kusayr-ı Amra' denilen sarayda, kemerler üzerinde musiki aleti çalan yarı çıplak, raks eden câriye/kadın resimleri yanında av sahnesi figürleri yer almıştır.[276]

İbnü'l-Esîr, Velîd dönemi valilerinden Yûsuf b. Ömer es-Sekâfî'nin câriyelerine karşı ne kadar acımasız davrandığını,[277] yine valilerinden Küteybe b. Müslim'in azatlılardan Neyzek'in isyanını kanlı şekilde bastırdığını, komutanlardan Abbâs el-Bâhilî'nin azatlı kölesi Zinnîr'in payına, Neyzek'e ait mücevherli bir kap düştüğünü[278] ve Soğdlular arasında Yezdicerd soyundan gelen bir câriyeyi ele geçirip Haccâc'a gönderdiğini nakletmiştir.[279] Bu ayrıntılar bize köle ve azatlıların ne denli hayatın içinde olduklarını göstermektedir.

Emevîlerin Mâverâünnehir'de hâkim olmasında önemli bir rolü olan Küteybe,[280] yerel hükümdarlardan Hârezmşâh

se de onu zaman zaman sarayına çağırıp dinlemiş ve ödüllendirmiştir. İsfehânî, IV, 285; Nüveyrî, IV, 292; Altınay, s. 397.

275 İsfehânî, VII, 63.

276 Erkoçoğlu, "Emevîler Döneminde Sanat", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı* (ed. İrfan Aycan), s. 246; Aycan, İ.-Sarıçam, İ., *Emevîler*, s. 149-150.

277 Velîd b. Abdülmelik döneminin valilerinden Yûsuf b. Ömer es-Sekâfî, bir gün sefere çıkacağı sırada cariyelerini yanına çağırtarak içlerinden birine: "*Benimle sefere çıkar mısın?*" diye sormuş. Cariye: "*Evet.*" deyince: "*Ey kötü kadın! Sen birleşmeyi sevdiğin için böyle söylüyorsun.*" diyerek boynunu vurdurmuştur. Sonra başka bir cariyeye: "*Sen ne diyorsun?*" diye sormuş, o da: "*Ben çocuğumla kalayım.*" deyince de: "*Ey kötü kadın! Bunu benden ayrılmak için söylüyorsun.*" diyerek bunun da boynunu vurdurmuştur. Üçüncü cariyeye: "*Sen ne dersin?*" diye sormuş. Bu da: "*Ne söyleyeceğimi bilemiyorum. İki cariyeden birinin dediğini söylesem, sonumun ne olacağı belli olmaz.*" deyince; "*Ey Lahna (sünnetsiz kadın)! Benimle münakaşa mı ediyorsun?*" diyerek bunun da boynunu vurdurmuştur. İbnü'l-Esîr, *age.*,IV, 439.

278 Taberî, VI, 445-446; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 261.

279 Haccâc da bu cariyeyi Velîd'e hediye etmiş ve Velîd'in ondan Yezîd adında bir oğlu olmuştur. İbnü'l-Esîr,*age.*, IV, 513-518; İbn Kesîr, *Bidâye*, XII, 442.

280 Küteybe, durumu lehine çevirmesini bildi ve "*Şu köleler artık korkuya kapıldılar artık; haydi, zafer sizin tarafınızda iken çekiliniz.*" dedi ve harekete geçti. Hârezm hükümdarı "*her yıl iki milyon iki yüz bin miskal ödemek ve bu yıl da otuz bin süvari vermek*" şartıyla ancak barış yapabildi. Ayrıca, Semerkant şehri boşaltılarak kendilerine bırakılacak, içinde hiç bir sa-

ile barış yapmış, bölge halkı ve idarecileri ile iyi ilişkiler kurmuştur.[281] Küteybe'nin bu yaklaşımı ve elde ettiği başarılar bölgeye Müslümanların iyice yerleşmelerini sağlamış ve burada yaşayan halkların İslamlaşmasını hızlandırmıştır.

Ülkenin en batısında yer alan İfrikiye'de de önemli gelişmeler yaşanıyordu. Musa b. Nusayr, azatlı kölesi Târık b. Ziyâd'ı on iki bin kişilik bir ordu ile Endülüs'ün fethi için görevlendirdi. Târık, Endülüs'ün yerel hükümdarlarını destansı bir mücadele ile yendi. Fethin ilk yapıldığı yere istinaden Atlas Okyanusu ile Akdeniz arasındaki boğaza (bugün bile) Cebeli Târık denilmeye başlandı. Musa, çoğunluğu Berberi ve azatlılardan, az bir kısmı da Araplardan oluşan yedi bin kişilik bir takviye kuvveti daha gönderdi ve bu sayede Müslümanların Endülüs'teki konumlarını sağlamlaştırdı.[282]

Târık b. Ziyâd hakkında çıkarılan dedikodulardan iyice etkilenen Musa, ona çok kızdı ve Receb 93'te (Nisan-Mayıs 712) Afrika'dan Endülüs'e on bin askerle bir çıkarma yaptı. Musa'yı çok iyi ağırlayan Târık, gerçekleri bizzat ona anlatma fırsatı buldu. Musa da ondan hoşnut oldu ve özrünü kabul etti. Sonra onu Endülüs'ün önemli kentlerinden Tulaytula'ya fetih için gönderdi ve Târık da burayı fethetti (93/712).[283]

vaşçı bulunmayacak, şehre girip bir mescit yapılacaktı. Kendisi de bu mescitte namaz kılacak, hutbe okuyacak ve yemek yiyip şehirden ayrılacaktı. Küteybe seçtiği dört bin kişi ile birlikte şehre girdi ve tüm şartlar yerine getirilince; Soğdlulara şu haberi gönderdi: "Malını almak isteyen gelsin, alsın. Buradan çıkacak değilim. Sizden de anlaşıp barış yaptığımızın dışında bir şey alacak değilim. Şu kadar var ki, askerlerim burada ikamet edeceklerdir." İbn Kesîr, *Bidâye*, XII, 441; Narşâhî, s. 76, 78, 79.

281 O sıralarda, Hârezm hükümdarı muktedir değildi ve kardeşi Hurrazâd kendisine karşı ayaklanmıştı. Hurrazâd yaşça küçük olmasına rağmen onu tamamen etkisi altına almıştı. Hurrazâd hükümdara bağlı kimselerden her hangi birisinin yanında; bir cariye, mal, binek, kız, kız kardeş ve güzel bir kadın olduğunu duyar duymaz bir haberci gönderip bunları ondan alır, hükümdar dâhil hiç kimse de ona karşı gelmezmiş. Hükümdara durum söylendiği zaman da; "*Buna karşı hiç bir şey yapamıyorum.*" diye cevap vermiştir. İbnü'l-Esîr, IV, 273; İbn Kesîr, *age.*, XII, 439.

282 Halîfe, s. 195-196; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 264, 266-271.

283 Târık'ın: "*Ben azatlı kölenim, buraya senin tarafından gönderildim, bu fetih sana aittir*" diyerek Musa b. Nusayr'a sadakatini bildirdiği nakledilmiştir. İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 270; İbn Kesîr, *age.*, XII, 443; bkz. Atçeken, *Endülüs'ün Fethi*, s. 76.

Başka bir anlatımda Musa, Târık'ı zincire vurdurarak hapsettirdi. Târık da kurtulabilmek için Velîd'in azatlısı Mugîs'ten yardım istedi. Ona başına gelenleri halifeye söylemesi karşılığında 100 köle vereceği vaadinde bulundu. Halife olanları duyunca, çok öfkelenmiş ve Târık'ın derhal serbest bırakılmasını emretmiştir.[284]

Süleyman da kardeşi Velîd gibi hiçbir muhalefet ile karşılaşmadan hilafet makamına oturdu.[285] Hükümet merkezini Kudüs yakınlarındaki Remle'ye taşıdı.[286] Süleyman'ın sefih bir yaşantısı olduğu, câriyelerle, şarkıcılarla gönül eğlendirdiği söylenmiştir.[287] Süleyman müzikle yakından ilgilenmiş ve müzisyenler arasında yarışmalar tertiplemiş ve onlara bol bol bahşiş vermiştir.[288]

Mes'ûdî, Süleyman b. Abdülmelik'in çok yemek yediği, pahalı ve ilginç rengârenk elbiseler giydiğini ve elbiseleri kölelerine de giydirdiğini, Küfe, İskenderiye dâhil her yerde onun tarzı giyimin yaygınlık kazandığını nakletmiştir.[289]

O dönemin valilerinden Yezîd b. Mühelleb'in, henüz vali olmadan önce Süleyman b. Abdülmelik'in yanında kaldığı ve ondan bol miktarda hediyeler aldığı söylenmiştir. Valiliği sırasında Yezîd, seçtiği güzel câriyeleri Süleyman'a gönderirmiş, Süleyman da kendisine gelen câriyelerden Yezîd'e verirmiş.[290] Halife ile valisi arasındaki sıkı dostluğun câriye hediyeleri ile pekiştirildiğini tespit ettik.

Halife Süleyman bir gün, yeşil bir elbise ve yeşil bir sarık giyip aynaya bakarak: "*Ben genç bir kralım*" deyip gururlan-

284 Mektubu yine azatlısı Muattib Mugîs er-Rûmî aracılığıyla Musa b. Nusayr'a göndermiştir. Tarık serbest bırakılınca 100 köle'yi Mugîs'e vermiştir. İbn Abdülhakem, s. 210; bkz. Atçeken, *age.*, s. 76-77.

285 Ya'kûbî, *Târîh*, II, 293; Taberî, III, 669; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 183; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 293.

286 Ya'kûbî, *Târîh*, II, 293, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 79; Zehebî, I, 69; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, IV, 103.

287 Mes'ûdî, *age.*, III, 190; Taberî, IV, 57.

288 Medine'ye geldiğinde bütün şarkıcıları topladı ve onları yarıştırarak ödüllendirdi. Birinci gelen İbn Süreyc'e 10.000 dirhem ödül verdi. İsfehânî, I, 317,VIII, 63.

289 Mes'ûdî, *age.*, III, 184-185.

290 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 257.

dığında, orada bulunan bir câriye tarafından nazikçe uyarılmıştır: "*Sen bulunmaz bir nimetsin; keşke ölümsüz olabilsen! Ne var ki insan ölümsüz olamaz. Bildiğim kadarıyla diğer insanlarda bulunan hiçbir kusur yok sende, ancak sen de fanisin.*"[291] demesi bile köle ve câriyelerin Süleyman'a karşı ne kadar kendilerini yakın hissettiklerini açıkça göstermektedir.

Ömer b. Abdülaziz'in Emevî halifeleri içinde ayrı bir yeri oldu.[292] Ömer b. Abdülaziz'in hayatında sevip evlenmek istediği bir câriyeden söz edilmiştir. Mağribli bu câriyeyi Musa b. Nusayr, önce halife Velîd b. Abdülmelik'e göndermiş, o da kız kardeşi Fâtıma'ya hibe etmiştir. Adı zikredilmeyen bu câriyeye olan sevgisi[293] bile bu mütevazı halifenin hayatından bir anekdot olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ömer b. Abdülaziz mevâliye karşı uygulanan haksızlıkları bir nebze olsun hafifletmek istemiştir. Şikâyet için gelen azatlıları dinlemiş ve Horasan valisi Cerrâh b. Abdullah Hakemî'yi azletmiştir.[294] Ömer b. Abdülaziz'in Müslümanlar arası ayırımcılığa şiddetle karşı çıkması, Ehli Beyt'e sövmeyi yasaklaması vs. uygulamaları mevâli dâhil tüm Müslümanların takdirini kazanan Ömer b. Abdülaziz 101/719-720 yılında vefat etmiştir.[295]

c.4. Câriyelerine Kendini Kaptıran Halife

Süleyman b. Abdülmelik, kendisinden sonra Ömer b. Abdülaziz'in geçmesini ondan sonra da Yezîd'in geçmesi-

291 Taberî, IV, 57-58; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 311, 312,

292 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 189, 190; İbn Abdülhakem, s. 25; İbnü'l-Cevzî, 120; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 477-478; İbn Kesîr, IX, 192-193.

293 İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 209. Ömer b. Abdülaziz halife olduğunda hanımlarına ve cariyelerine kendilerince yeterince ilgilenemeyeceğinden dolayı isterlerse, ayrılabilecekleri veya azat edileceklerini söyleyince ağladıkları ve beraber kalmak istedikleri rivayet edilir. İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 329.

294 Vali Cerrâh İnsanların cizye vermemek için Müslümanlığa koştuklarını söyleyince, hakkındaki şikâyetin doğru olduğunu kabul etmiş olmaktaydı. Üstelik kendince yürürlüğe koyduğu sünnet olma (hitan) şartını da Halife Ömer b. Abdülaziz: "*Allah Muhammed'i davetçi olarak gönderdi, sünnetçi değil*" diyerek reddetmiştir. Ya'kûbî, II, 302; Taberî, VI, 559.

295 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 193-197; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 314.

ni vasiyet etmişti. Ömer b. Abdülaziz'in bu kuralı belki de değiştirmeye vakti el vermediğinden ölümü üzerine Yezîd b. Abdülmelik halife oldu.[296] Yezîd, önceleri Ömer gibi davranmak istediyse de bunu başaramadı. Valiliğinde zevk ve eğlenceye düşkün ve sefih bir hayat sürmeye alışmış olan Yezîd, saray eğlencelerini tekrar başlattı ve şarkıcı câriyelerle vakit geçirmeye başladı.[297] Yezîd, eğlenceye, müziğe, içkiye ve câriyelerine düşkündü.[298]

Emevî halifelerinden gönlünü câriyelere kaptıran ve onları en üst konumda tutan halife, hiç şüphesiz Yezîd b. Abdülmelik'tir. Yezîd, vaktinin çoğunu kendisini kaptırdığı Sellâme adındaki câriyesiyle geçiriyordu. Bu câriyeden sonra bir başka câriye olan Habâbe'ye âşık oldu.[299] Yezîd, kardeşi Süleyman'ın hilâfeti zamanında gittiği hac mevsiminde Habâbe'yi gördü ve dört bin dirheme satın aldı.[300]

Süleyman'ın; "*Artık Yezîd'in tasarruflarını kısıtlayacağım*" demesi üzerine Yezîd bu câriyeyi (Habâbe) iade etmek zorunda kaldı. Yezîd halife olunca karısı Su'de bir jest yaparak Habâbe'yi satın aldı ve ona hediye etti. Bu davranışıyla Su`de, Yezîd'in gözünde büyük değer ve itibar kazandı. Bu jeste Yezîd, Su`de'ye pek çok ikramda bulunarak karşılık verdi.[301]

İsfehânî, Habâbe'nin ölümü ile ilgili ayrıntılı bilgiler verir:

296 Taberî, IV, 71; Mes`ûdî, *Murûc*, III, 193; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 327.
297 İbn Kesîr, *age.*, IX, 233; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 246-247. Ümmü Avf adındaki şarkıcı, halifelikten önce sık sık dinlediği müzisyenlerden biriydi. Mes`ûdî, *age.*, III, 207; İsfehânî, XV, 142; Altınay, a.y.
298 Belâzurî, *Ensâb*, VIII, 252-253; Nüveyrî, IV, 245; Altınay, s. 400.
299 Yezîd'in Sellâme ve Habâbe ile olan aşkı konusunda geniş bilgi için bkz. İbn Küteybe, *`Uyûn*, IV, 128; Taberî, VII, 23, 24; Mes`ûdî, *age.*, III, 207-210; İsfehânî, XV, 119-142, VIII, 347-365; Safedî, XV, 207; Kehhâle, *A`lâmü'n-Nisâ*, I, 233-235; II, 232-233; bkz. Aycan, "İslâm Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı", *AÜİFD* (Ayrı Basım), Ankara 1998, XXXVIII, 180 vd.
300 Habâbe'ye, yüksek fiyata satıldığından dolayı "Gâliye" lakabı da verilmiştir. Onun Yezîd'e 20.000 dinara mal olduğunu söyleyenler de vardır. Bkz. Taberî, VII, 23; İsfehânî, VIII, 341; Altınay, s. 402.
301 Taberî, a.y.; Mes`ûdî, *Murûc*, III, 209-210; Kehhâle, *age.*, I, 233; bkz. Aycan, agm., s. 180-184.

Yezîd b. Abdülmelik, Habâbe ile birlikte Şam yakınlarında Beytü'r-Ra's'ta beraberlerken bir nar tanesini onun ağzına attı. Habâbe onu yutar yutmaz vefat etti. Onun cenazesini günlerce bekletti. Cesedi değişmeye, kokmaya başlayınca, başta en yakınları onu ayıpladılar. Yezîd, câriyesi Habâbe öldüğü zaman o kadar çok üzülmüştür ki, cenazesinin yanından hiç ayrılmadı. Kardeşi, Mesleme b. Abdülmelik onu teselliye çalıştı, baş sağlığı diledi, fakat Yezîd tek kelime ile olsun ona cevap vermedi. Başka bir rivayete göre Yezîd, üzüntüsünden ne atına binebildi, ne de yürüyebildi. Habâbe'nin cenaze namazını da Mesleme'ye kıldırdı. Yine anlatıldığına göre, Mesleme, insanlar Yezîd'in bu durumunu görüp ayıplarlar diye dışarı çıkmasına engel oldu. II. Yezîd, Habâbe'nin defnedilmesinden on beş gün sonra bir rivayete göre, yanına sadece bir kişinin girebildiği odasına çekildi ve kırk günün sonunda da öldü ve Habâbe'nin yanına gömüldü.[302]

İsfehânî, Yezîd'in Habâbe'yi mezarından çıkarttığını ve cesedine bir âşık gibi sarılıp baktığını çok geçmeden durumunun ağırlaşarak vefat ettiğini kaydetmiştir.[303]

Yezîd b. Abdülmelik'in kendini kaptırdığı diğer cariyesi Sellâme'yi hatırlatmakta yarar vardır. Yezîd neredeyse tüm gününü Sellâme ve Habâbe ile geçiriyordu. Bu cariyelerin

302 Taberî, bir hafta sonra vefat ettiğini nakletmiştir. Taberî, VII, 23. İsfehânî, onun tutku derecesinde olan aşkına dair ayrıntılı bilgilere yer vermiştir; Yezîd ve Habâbe gezinti için çıkmışlar. Yezîd onun ağzına bir üzüm tanesi atmış, bu üzüm tanesi Habâbe'nin boğazına kaçmış, yüzü mosmor olmuş ve bunun sonucunda rahatsızlanarak hayatını kaybetmiştir. Yezîd onu üç gün defnettirmemiş, hatta cesedi kokmaya başlamıştır. Yezîd onu koklamış, öpmüş, sonra ona bakıp bakıp ağlamıştır. Yezîd'e cesedin koktuğunu anlatmaya çalışmışlar ve O da en sonunda gömülmesine izin vermiştir. Yezîd, üzgün ve mahzun olarak saraya güçlükle dönmüş. Bir cariyesi onun durumunu düşünerek şöyle demiştir; "*Aşığa, arzu duyduğu sevgilisinin dolaştığı yerleri ıssız görmek, hüzün olarak yeter.*" Yezîd günlerce ağlamış, yedi gün hiç kimseyle görüşmemiştir. İnsanlara görünmemesini de; "*İnsanların sefihlikle itham edeceği bir şey ortaya çıkar.*" diye ona Mesleme teklif etmiştir. İsfehânî, XV, 111-112, XX, 339; konu ile ilgili bkz. İbn Küteybe, *Uyûn*, IV, 129-130.

303 Sellâme: '*Sesimizi kısarsak veya kısmağa karar verirsek bizi kınama.*' '*Gece boyunca gam, keder bundan ayrılmadı;*' '*Çünkü çok acıklı bir olay geldi başımıza.*' '*Onsuz kalan eve her bakışımda gözyaşlarım dolup taştı.*' '*Gitti bizi gözetip kollayan efendi.*' Sonra "*Vah Müminlerin Emîri, vah!*" diye bağırınca Yezîd'in öldüğü anlaşıldı. Mes'ûdî, *Murûc*, III, 211; İsfehânî, VIII, 347-348; Safedî, XV, 207; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 233; Aksu, "Emevîler Döneminde Kadının Durumu", s. 273.

idaredeki etkinliği oldukça fazlaydı. Onların okudukları şarkılar, halifeyi adeta büyülüyordu.[304]

Sellâme'ye "*Kas*" lakabı da verilmiştir. Bunun sebebi ise; Abdurrahman b. Abdullah isimli fakih ve çok ibadet eden birisiyle ilgilidir. Abdurrahman için söylenen '*Kas*' lakabı, aralarında geçen bir aşk hikâyesinden ötürü Sellâme'ye verildiği rivayet edilmiştir.[305] Sellâme sesinin, Habâbe yüzünün güzelliği ile meşhur idi.[306]

304 "*Bir gün yanında Habâbe ve Sellâmetü'l-Kass varken coştu:'Bırakın beni uçacağım.' dedi. Habâbe; 'Peki ümmeti kime emanet edeceksin?' diye sorunca, o da; 'Sana' dedi. Habâbe bir şarkı söylemeye başlayınca da; 'Boğazıyla çenesi arasında sükûn bulmayan ve aşağı da inmeyen bir hararet var.' demekten kendini alamadı. Yezîd, tekrar; 'Uçmak istiyorum' deyince Habâbe; 'Ey Müminlerin emîri! Sana ihtiyacımız var.' dedi. Yezîd'in; 'Olsun, vallahi uçacağım.' demesi üzerine de: 'Peki, ümmeti ve saltanatı kime emanet edeceksin?' diye sordu. Yezîd onun bu sorusuna: 'Sana' diyerek cevap verdi ve Habâbe'nin ellerinden öptü. Bunu gören başka bir câriye; 'Mutlu ol, demiyorum artık sana, aklı kıt.' diyerek oradan uzaklaştı.*" Taberî, VII, 22, 23; İsfehânî, XV, 103-104; Aksu, agm., a.y.

305 Abdurrahman b. Abdullah b. Ebû Ammâr (Cüşem b. Muâviye b. Bükeyroğulları'ndan) bir gün Sellâme'nin efendisinin evinin yanından geçerken Sellâme'nin şarkı söylediğini işiterek durup onu dinlemeğe başladı. Bu durumu Sellâme'nin efendisi gördü ve Abdurrahman'a doğru geldi ve "*Hem bakıp, hem dinlemek ister misin?*" dedi. Abdurrahman önce bundan kaçındı. Sellâme'nin efendisi de: "*Öyleyse onu görmeyeceğin bir yere oturtalım; o söylesin, sen dinle!*" diyerek Abdurrahman'ı içeri aldı. Sellâme şarkı söylemeye başladı. Bu Abdurrahman'ın çok hoşuna gitmiştir. Efendisi Sellâme'yi oturduğu yerden çıkararak Abdurrahman'a gösterdi. Birbirlerine âşık oldular. Abdurrahman genç ve yakışıklı birisiydi ve bir gün yalnız kaldıklarında aralarında şu konuşmalar geçti. Sellâme; "*Seni seviyorum.*" Abdurrahman; "*Vallahi ben de seni seviyorum.*" Sellâme; "*Seni öpmek istiyorum.*" Abdurrahman; "*Vallahi ben de istiyorum.*" Sellâme; "*Karnımı karnının üzerine koymak istiyorum.*" Abdurrahman; "*Vallahi ben de istiyorum.*" Sellâme; "*Öyleyse seni bundan alıkoyan ne?*" Abdurrahman; "*Allah Teâlâ'nın şu sözü; 'O gün dostlar birbirlerine düşman olurlar' sadece muttakiler hariç.*" Çünkü ben dostluğumuzun düşmanlığa dönüşmesini istemem, diyerek dönüp gitti ve ibadetine devam etti. Abdurrahman'ın Sellâme hakkında şiirleri de vardı; "*Allah onun evini benden uzaklaştırmasın; görmüyor musun? Şarkı söylerken, sesine ne de güzel ahenk veriyor. Sesini titreştirerek söz düzenini nasıl da uzatıp kısaltıyor.*" Yine başka bir şiirinde; "*Şu kalbe de hele: 'Sen muhafız mısın ve bugün Sellâme'den vaz mı geçtin? Ah keşke ben çalgının her ses verişinde Selmâ'nın meclis arkadaşı olsam! O söylemeye başlayınca onunla birlikte oturan kendisine baktığında âdeta kalbi ona uçar.*" İşte bu gönül olayından dolayı Sellâme'ye de '*Kas*' denilmiştir. İbn Küteybe, *Uyûn*, IV, 134; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 207; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 368-370; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 229.

306 Mes'ûdî, *age.*, III, 207-208; Safedî, XV, 207; Kehhâle, *age.*, II, 229-230; Ziriklî, *A'lâm*, II, 163.

Yezîd b. Abdülmelik bu iki şarkıcının dışında, İbn Süreyc, Ma'bed, Mâlik gibi ünlü şarkıcıları sarayına davet edip dinlemiş ve onlarla şiir ve müzik konusunda müzakereler yapmıştır.[307]

c.5. Devleti Toparlama Çabaları Sırasında Köle ve Mevâli

Halife Hişâm b. Abdülmelik, hem fetihlerin hem de iç karışıklıkların yoğunlaştığı bir zamanda hüküm sürmüştür. Ülkenin her yanında mevâlinin rahatsızlığını gösteren ayaklanmalar başlamış ve Arap kabileleri arasındaki çekişmeler devam etmiştir. Mesela; Mâverâünnehir'de meydana gelen olaylar neticesinde üstünlük Türklere geçmiş, olayları yatıştırmak için vali değişikliği dâhil önlemler alan Hişâm, bölgede hâkimiyeti yeniden ele geçirmiştir. (111/729-730). Beykent yakınlarında Türgişler bozguna uğramış, hakanın oğlu dâhil pek çok esir, köleleştirilip Hişâm'a gönderilmiştir (116/734). Mürcie propagandistlerinin, mevâliye uygulanan ikinci sınıf muameleyi protesto etmek için çıkardığı ayaklanma güçlükle bastırılmıştır.[308]

Hişâm'ın câriyeleri sarayda giydikleri elbiseleri ile dikkat çekmiş, onların bu durumları saray protokolünün işleyişini etkilemiştir.[309] Hişâm sert mizaçlı, haşin görünüşlü olmasına rağmen, nedimeleri ile sık sık sarayın bahçesine çıkar ve onlarla da şakalaşırmış.[310] Ancak Hişâm'ın şarkıcı câriyelerin

307 Mûsikîyi Sellâme'ye öğreten Ma'bed oldu. Ma'bed, oğlu Kerdem ve kızı Enîse, Şam'a gelerek II. Yezîd'i eğlendirmiştir. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXIX, 382-383. II. Yezîd bazen şarkıcılara verecek nakit bulamadığında bu günkü tabirle çek yazmaktaydı. Rivayete göre Ma'bed, Mâlik ve İbn Âişe birlikte II. Yezîd'in yanına giderler ve onu şarkı söyleyip coştururlar. Ancak nakit değil kâtibine yazdırdığı çeki onlara verdi. Onlara verdiği 4.000 dirhemi sonra da alamadılar. İsfehânî, I, 63-66, V, 109; bkz. Altınay, a.y.

308 İbn Kesîr, *Bidâye*, XIII, 88-91; Özkuyumcu, Nadir, "Hişâm b. Abdülmelik", *DİA*, XVIII, 148-149.

309 Hişâm ile Medine âmili el-Ebreş arasında cariyelerin elbiseleri söz konusu edilmiş ve cariyelerin şatafatlı elbiseleri aralarında gülüşmelere neden olmuştur. Mes'ûdî, *Murûc*, III, 221.

310 Mes'ûdî, *age.*, III, 223.

ulu orta eğlence düzenlemesine karşı çıktığı da rivayet edilmiştir.[311]

Hişâm b. Abdülmelik ile dönemin muhalif liderlerinden Zeyd[312] arasında tartışmalar yaşanmıştır. Hişâm, bir ara Zeyd'in câriye kökenli annesini diline dolamış ve; "*Ey Zeyd! Senin hilafet arzusunda olduğun, onu istediğin söyleniyor. Sen bir câriyenin oğlusun, bu görev sana göre değil.*" demiştir. Zeyd, "*Sana verilecek bir cevap vardır.*" deyince Hişâm söylemesini istemiş. Zeyd; "*Hiç kimse Allah'ın gönderdiği bir Peygamber'den Allah'a daha yakın ve onun katında daha yüksek derecede olamaz. İsmail bir câriyenin oğludur, kardeşiyse nesep ve hasep bakımından soylu bir kadının oğludur. Buna rağmen Allah İsmail'i kardeşine tercih ederek ondan insanların en hayırlısını çıkarmıştır. Hiç kimse bu şerefe nail olamamıştır; çünkü annesi ne olursa olsun dedesi Rasûlüllah (s.a.v.), babası Ali b. Ebî Talib (r.a.)'dir.*" demiştir.[313]

Hişâm döneminde Kuzey Afrika'daki Berberilerin desteğini alan Hâricîler ayaklanmış ve ayaklanma sonucu 180.000 kişinin hayatını kaybettiği rivayet edilmiştir. Konumuzla ilgili ilginç olan, Emevî komutanının halkın desteğini alabilmek için, Hâricîlerin "*Kadınları esir çocukları köle edineceği*" iddiasında bulunmasıdır.[314] İbnü'l-Esîr, Horasan emiri Esed

311 Hişâm, beraberinde cariye, şarap ve barbat (gitara benzeyen bir çalgı) bulunan bir adamı yanına çağırtmış. Sonra da; "*Tamburu bu adamın bacağında kırınız.*" demiş ve onu tartaklatmıştır. Orada bulunan bir ihtiyar o adamın halini görünce; "*Sabret*" demiş, dayak yiyen bu adam; "*Sen dayaktan dolayı ağladığımı mı zannediyorsun, hâlbuki ben Hişâm'ın barbata 'Lanbur' demesinden dolayı ağlıyorum.*" diye karşılık vermiştir. Dövülen adam Hişâm'a ağır hakaretlerde bulununca da ihtiyar adam; "*İmamına böyle kötü sözler söylemen yakışık almaz*" diyerek o adamı ikaz etmiştir. Taberî, *Tarih*,(Beyrut, 1407/1987), IV, 219; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 466. Mes'ûdî, Hişâm'ın kardeşi Yezîd'i şarkıcı cariyeleri ile düşüp kalktığı için ayıpladığı kaydetmiştir. Mes'ûdî, *age.*, III, 214.

312 İbn Kesîr, *age.*, XIII, 107; Hz. Hüseyin'in soyundan gelen Ehli Beyt imamlarındandır. Ebû Zehra, Muhammed, *Mezhepler Tarihi*, İstanbul ts., s. 52.

313 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 218; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 444.

314 Harici liderlerinden Abdülvâhid, Kayrevân'ı kuşatmıştır. Üç mil uzaklıktaki "Esnâm" denilen yerde konaklamış ve beraberinde de üç yüz bin savaşçı bulunuyormuş. Vali Hanzala Kayrevân'da bulunan herkesi toplayıp, onlara silâh ve mal dağıtmıştır. Onları ikna ederken de; *Haricilerin*

b. Abdullah'ın Türgişler üzerine Türk kökenli kölelerini saldığını, ancak Türk hakanının bu esirlerle savaşmadığını kaydetmiştir.[315]

Zaman zaman kölelerin efendilerine ihanetini konu eden haberlere rastlarız. Zeydîler'in ayaklanması kanlı bir şekilde bastırılmış, liderleri Zeyd yaralı halde kaçırılmış ama ölmüştür. Zeyd'in mezarı gizlenmeye çalışılmışsa da Sindli bir kölesinin ihanetiyle mezar yeri tespit edilmiştir.[316]

c.6. Yıkılma Sürecinde Köle ve Azatlılar

II. Velîd, Hişâm'ın ölüm haberini alır almaz hilafet makamına oturdu. II. Velîd'in sefih hayatı daha ilk günden başladı, halife oluşunu içkili bir törenle kutladı. Velîd ve avenesi sabahlara kadar içti, câriyeleriyle çılgınca eğlendi. Halifeliği için biat aldığında da içkili olduğu söylenmiştir. İçkide dozu o kadar çok kaçırdığı olmuştur ki şarap doldurulmuş bir havuza girdiği, içerek havuzun seviyesini epey eksilttiği rivayet

kadınları esir, çocukları köle edineceğini, erkekleri de katledeceklerini ileri sürmüş ve onların topyekûn kendisine destek vermelerini istemiştir. Haricîler ile Kayrevânlılar şiddetli bir savaşa tutuşmuşlar, savaş sonunda 180.000 kişi yaşamını yitirmiştir. Bölgede Haricilere en fazla desteği verenler, Emevîlere doğal muhalifler mevâli yani Müslüman Berberiler olmuştur. İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 417.

315 Onun döneminde Horasan Emiri Esed b. Abdullah, Türkler üzerine önce kölelerini salmış, ama Hakan onlarla savaşmadan geri çekilmiştir. Nâsır b. Seyyâr'ın destek kuvvetleri ulaşınca Müslümanlar ancak galip gelebilmiştir. Esed, Hişâm b. Abdülmelik'e elçi göndererek fethettiği yerleri ve Hakan'ın ölümünü müjdelemiş ama Hişâm buna inanamamıştır. Hâcib'i Rebî, bu haberin doğru olduğunu Hişâm'a bildirmiştir. Esed'in gönderdiği başka bir müjdeci Hişâm'ın kapısına gelip, tekbir getirmiş, Hişâm buna tekbirle karşılık vermiş ve Hişâm'ın huzuruna çıkarak fethi müjdelemiştir. Hişâm bunun üzerine şükür secdesine kapanmıştır. İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 427.

316 Zeydî imamların ilki kabul edilen Zeyd b. Ali b. Hüseyin ayaklanmıştır. Ancak Zeyd, atılan bir okla yaralanmış, arkadaşları onu ancak gizlice kaçırabilmişlerdi. Taraftarları Zeyd'e doktor getirseler de fayda vermemiştir. Doktor, oku çıkarıp tedavi etse de iyileşmeden Zeyd vefat etmiştir. Arkadaşları gizlice onu defnetmişler ve de gizlemişlerdi. Ama Zeyd'in gömüldüğü yeri Sind'li bir kölesi tarafından haber verilmiştir. Bunun üzerine Zeyd'in oğlu Yahya kaçmış ve Kerbelâ'ya uğramış, sonra da Ninova'da Bişr b. Abdülmelik b. Bişr'in mevlâsı Sâbık'a misafir olmuştur. Mes'ûdî, *age.*, III, 217-219; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 452-454.

edilmiştir.[317] Kaynaklarda onun içkili bir halde öldürüldüğü anlatılmıştır.[318] Altınay'ın değerlendirmesi ile Velîd, 'Şâribu'l-leyli ve'n-nehâr' idi.[319]

Velîd b. Yezîd ile ilgili zındıklık iddiası söz konusu edilmiş,[320] şair kişiliğine ve câriyelerle olan muhabbetine vurgu yapılmıştır.[321] Onun hakkında başkasına ait câriyelere zorla sahip olmayı istemesi[322] sarhoş namaz kıldırması iddialarına yer verilmiştir.[323] Sa`îd b. Hâlid'in karısı Selmâ'ya aşık olduğu,[324] Kureyşli birinin câriyesi Sadûf'a sahip olmak istediği, ama o câriyenin bir başkasına âşık olduğunu anlayınca da ondan vaz geçtiği[325] gibi hakkındaki uç örnekleri görüyoruz.

İsfehânî, şu ilginç hikâyeyi naklederek, Velîd'in sefihliğini açıkça gözler önüne sermiştir:

317 İsfehânî, VII, 5, 16-19, 24-25; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 468-469.
318 Onun yanına her türlü meslek ve meşrepten içkiciler gelir birlikte içerlerdi. Hilafetten azledilene ve öldürülene kadar böyle devam etti. Rivayete göre, azledildiği ve öldürüldüğü günde şu beyitleri söyleyen odur. "*Alın iktidarınızı, Allah onu daim kılmasın. Ben ona deve ipiyle bağlı değilim. Bana Selmâ'yı, nebizi ve dansözleri verin. Ve kadehi, bana bu kadarı yeter! İktidarla mı, sizin aranızda ebedi olmak istediğimi sanıyorsunuz? Nice iktidar sahibi yok olup gitti.*" Belâzurî, *Ensâb*, IX, 127-130; Nüveyrî, IV, 85; Altınay, s. 228-230.
319 Altınay, s. 230. Bu tabir gece gündüz içki içer anlamında sürekli içki içenler için kullanılmaktadır. Nitekim Velîd, her gün bir dinar tutarında şarap içerdi. İsfehânî, VII, 60.
320 İsfehânî, VII, 4-6.
321 Safrâ el-Kûfiye adlı cariye Velîd'e takdim edilince, 'hangi şeyler senin hoşuna gider? diye sordu. O da 'ben şarkıcıyım' cevabını verdi, bunu üzerine Velîd, 'durma haydi bana şarkı söyle' dedi... Perdenin gerisinden elinde kadehi ile çıkan cariye elleriyle şeffaf elbiselerini üzerinden çıkarmaya başlayınca, Velîd; 'Aman Allahım! bu güzellik mi, yoksa kadeh mi daha güzel anlayamıyorum' dedi... Maymun derisinde sirvallerini giyen şarkıcı cariyenin sahibi Eş'âb'e 1.000 dirhem verdi. Abanoz ağacından zurna ile içeri giren Eş'âb'a kendisine secde etmesini istedi. Ona üç kez secde etti. ... Ma`bed, Mâlik, İbn Âişe gibi şairlere ilham kaynağı oldu. Çok zarif bir şair ve edip idi. bkz. İsfehânî, VII, 23-24, 46-47, 64.
322 Eş'âb adlı birinin cariyesi Sa`de'yi almak için, önce 10.000 dirhem teklif etmiş, vermeyince de onu zorla almak istemiştir. Yine Sa`îd b. Hâlid'den karısı Selmâ'yı boşaması için zorlamıştır. Bkz. İsfehânî, VII, 27-28, 34.
323 İsfehânî, VII, 47; Ayrıca bkz. Nevvâr isimli bir cariyesin de sarhoş namaz kıldırdığı söylenir. İbn Manzûr, *Muhtasar*, XVII, 233; Kehhâle, *A`lâmü'n-Nisâ*, V, 196.
324 İsfehânî, VII, 34-44, 64.
325 İsfehânî, VII, 44-45.

> *Bir gün Velîd b. Yezîd, Şurâa b. ez-Zendebûz'u yanına çağırttı. O da gelince; 'Ey Şurâa, ben seni, ilim sormak, fıkhî fetvalar almak, hadis öğrenmek, Kur'ân okumak için buraya çağırmadım. Zaten bu konularda beni, eşek gibi bilgisiz bulursun,' dedi. Senin gençlik (fütüvvet) hakkında bilgin nasıl?' diye sordu. Şurâa, 'bu işin piri olanın yanında, o konuda malumatı olanın yanında susmak düşer, istediğini sor' dedi. Velîd, 'içecekler hakkında bilgin nasıldır?'diye sordu. (Şurâa,) 'Emîrü'l-Mü'minîn bana en hoşuna gideni sor' dedi. (Velîd,) 'Su hakkında ne dersin?' diye sorduğunda (Şurâa), 'o hayattır. O konuda eşekle müşterekiz.' dedi. (Velîd), 'Peki süt hakkında ne dersin?' diye sorduğunda 'Ben ancak onu annemin anlattığından biliyorum ve o zaman utanmıştım.' diye cevap verdi. (Velîd), 'Peki içki hakkında ne dersin?' diye sorduğunca Şurâa, 'O sevinç veren, buz gibi, cennet ehlinin içeceğidir.' diye cevap verince (Velîd), 'Bravo sana! Hangi şey içkiden daha güzeldir?' diye sorunca (Şurâa), 'Gök kubbe altında şarap içmeye gücüm yetip de soğuktan ve sıcaktan korunmak konusunda onu başka şeye tercih eden kişiye şaşarım.'*[326]

II. Velîd, Horasan valiliğine Mansûr b. Cumhûr'u atadıysa da, eski vali Nasr b. Seyyâr, bunu kabul etmeyerek isyan etmiştir (126/744). Fakat çok geçmeden Nasr, Mansûr'a gelip itaatini bildirmiştir (127/745). Mansûr ona hediyeler vermiş, yanındaki köleleri azat etmiş, güzel câriyelerini de kendi oğulları ve seçkin adamları arasında taksim etmiştir. Valilik konağındaki kap kacağı ise halka dağıtmış ayrıca Mansûr'un, yeni âmillerini görevlendirirken halka iyi davranmalarını emretmiştir.[327]

II. Velîd'in İslami değerlerle alay ettiği[328] ve ayetlerle dalga geçtiği hatta Mushaf'ı parçaladığına dair rivayetlerin olduğunu görüyoruz.[329] Şarkıcı câriyelere ve efendilerine bol bol bah-

326 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 226-227; İsfehânî, VII, 49.

327 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 490.

328 İşret meclislerinde içkisini yudumlarken, İslâmi naslarla nasıl alay ettiğini anlatan İsfehânî, konu ayrıntılı bilgilere yer vermiştir. İsfehânî, VII, 58-59.

329 Velîd bir gece kendisine Mushaf getirilmesini ve uygun bir sahifesinin açılmasını istedi. "Peygamberler yardım istediler, bütün zorba ve inatçılar hüsrana uğradılar. Arkasından cehennem vardır. Ondaki irin suyundan içecek. Onu yutmaya çalışacak, boğazından geçiremeyecek, ona her taraftan ölüm gelecek, ancak o, ölmeyecektir. Bundan sonra da ağır bir azap vardır." (Kur'ân, İbrahim 14/15-17) ayetlerinin bulunduğu sayfa açıldı. Ona bir seciye söylemeliyim. Onu tutunuz, dedi. Sonra da ok ve yayını aldı ve (Mushaf) paramparça oluncaya kadar (ok) attı. Şu şiirini okudu:

şiş verirdi. Kim güzel şiir okur, onu besteler ve câriyelerine okutursa hemen mükâfatlandırırdı.[330] Hatta şarabı öven bir Cuma hutbesi irat etmiştir.[331] Dönemin ayyaş şairlerinden Zû Kibâr'ın içki içmesinden dolayı cezalandırılmasını, hapsedilmesini önlemiş, tersine ayyaşlara dokunanı iki katıyla cezalandıracağını ilan etmiştir.[332]

Her şeye rağmen II. Velîd'in aslında kendi içinde bulunduğu durumu özetler mahiyetteki şu sözler dikkat çekicidir. II. Velîd'in: "*Ey Ümeyyeoğulları! Hayâyı azaltan şarkılardan sakının. Yezîd, mürüvveti yıkmış, şehvetine boyun eğmiş ve her işini sarhoş iken icra etmiştir. Sizlerin böyle davranmamanız icap eder. Zinaya sürükleyen şarkıcı kadınlardan/cariyelerden uzak durun. Bütün bunlar bana her lezzetten tatlı, susuzluk çekenin soğuk suya olan iştahından daha fazlası gibi gelirdi. Ama hak söylenenlerden başkadır.*" dediği de kaydedilmiştir.[333]

II. Velîd'in, kardeşi Osman'ın câriyesini elinden zorla almak istediği ve bu yüzden kardeşi ile arasının açık olduğu iddiası[334] doğru kabul edildiğinde Velîd'in ne denli sefîh olduğu anlaşılır. II. Velîd'e olan tepki bir halk ayaklanmasına dönüşmüştür. İsfehânî; onun bizzat kendi valisi Hâlid el-Kasrî'nin azatlılarından Ebû Mihcen tarafından öldürüldüğünü, öldürüldüğünde içkili bir halde şarkıcı câriyeleri ile eğlendiğini ve suikastçıların birçok şarkıcı câriyesini de öldürmekten geri durmadığını rivayet etmektedir.[335] Velîd b. Yezîd hakkında

Her inatçı cebbara (zorba) mı vaat ediyorsun!
İşte ben inatçı zorbayım
Rabbinin Haşır Gününde topladığında,
De ki, vallahi Velîd yırttı beni
Bu ve buna benzer yaklaşımları için bkz. İsfehânî, VII, 49-51. Velîd zındıkla edilmiştir. İsfehânî, VII, 71,81.

330 İsfehânî, VII, 52. İsfehânî, Velîd'in bir defasında Sind'li bir şarkıcının söylediği bir şarkı için 30.000 dirhem ödemiştir. İsfehânî, VII, 63.

331 İsfehânî, VII, 56-57.

332 İsfehânî, XXVI, 222-223.

333 İsfehânî, VII, 69.

334 İbnü'l-Esîr, IV, 490. İsfehânî, Velîd'in öldürülme gerekçeleri içinde Babası Yezîd'in cariyesi Sellâme'ye sahip olma iddiasını dile getirir. İsfehânî, VIII, 236.

335 İsfehânî, VII, 78-79.

eser yazan Atvân, onun tüm halifelere yöneltilen şikâyetleri taşıdığını, onunla kimsenin sefahatte yarışamayacağını söylemektedir.[336]

Sefih bir hayat süren II. Velîd'in yerine oğlu Yezîd b. Velîd halife oldu. III. Yezîd, babasının aksine ibadetlerini açıktan yapmış, mütevazı bir yaşantı sürmüş ve halk tarafından sevilmişti.[337] III. Yezîd'in annesi câriye olup son Sâsânî hükümdarı Yezdicerd'e dayandığı söylenmiştir.[338]

III. Yezîd döneminde devlet otoritesi zayıfladı ve hanedan üyeleri arasında taht mücadeleleri başladı. Hanedan üyesi Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz kendisinin de halife olduğunu ilan etti. Hatta kölesinin eline sancağı vermiş: "*Bunu falan yere götür, dik ve dostlarını çağır, ben sana gelinceye kadar orada dur.*" diyerek halifelik iddiasında bulunmuştur.[339] Kûfe'de otorite boşluğundan yararlanmak isteyen Abdullah b. Muâviye (b. Abdullah b. Ca'fer b. Ebî Talip), ortaya çıkmış ve kendisi adına açıktan propaganda yapmıştır.[340]

Tüm bu karışıklık ortamından sonra Mervân b. Muhammed, halife olmayı başardı. Mervân aslında muktedir bir hükümdardı. O, bir taraftan ülkenin pek çok noktasında baş gösteren ayaklanmalarla uğraşırken diğer taraftan, komşu ülkelerle mücadele edip fetih harekâtından da geri durmuyordu. Hanedan üyesi Süleyman b. Hişâm b. Abdülmelik hilafet iddiasıyla köleleri ve diğer kardeşlerinin desteğiyle ayaklandı. Mervân, ayaklananların tümünü yakalatıp öldürtüyordu.

336 Suâd adlı sarışın şarkıcı bir kadın Kûfe'den Velîd'in huzuruna getirildi. Velîd ona neden hoşlanırsın? dedi. O: "Ben şakıcıyım" cevabını verince o halde bize şarkılarını oku dedi. Kölesine içki getir dedi 20 kadehten fazla içtiğini görüldü. Mes'ûdî, *Murûc*, III, 226-227; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 172; Atvân, *Sîretü'l-Velîd b. Yezîd*, s. 285 vd.

337 Mes'ûdî, *age.*, III, 234, 236, 237; İbnü'l-Esîr, *age.*,IV, 487.

338 Yezîd: "*Ben Kisrâ'nın oğluyum, babam Mervân ve dedem Kayser, atam Hakan'dır.* Mes'ûdî, *age.*, III, 239; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 499; İbn Kesîr, *Bidâye*, XII, 442.

339 Bu durumdan hoşnut olduğu anlaşılan Abdullah b. Ömer bir ziyafet vermiş, bereketini umduğu ve ismini uğurlu saydığı bir kölesini de çağırmıştı. Bu kölenin isminin Meymûn, Reyyâh ve ya Fetih olduğu söylenmiştir. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, V, 6.

340 İbnü'l-Esîr, *age.*, V, 6-7

Canlarını kurtarmak için bazı askerlerin, köle olduklarını söyledikleri görüldü. Kendilerine köle süsü veren bu askerler köleler ile birlikte satıldılar.[341] İlginçtir, can derdine düşen askerlerin köle olduklarını söyleyerek öldürülmekten kurtuldular. Çünkü kölelerin kendi adlarına pek hareket edemediklerinden ve piyasada en azından alınıp satılmaları gibi ekonomik sebeplerden dolayı öldürülmeleri makul değildi.

Mervân b. Muhammed, Hazarlara karşı savaşıp bol miktarda esir/köle ele geçirse de,[342] içte ve dışta çıkan isyan ve savaşlarda uğraşmak durumunda kaldı. Ülkenin her tarafında dalga dalga yayılan isyan, büyük bir ihtilale dönüştü. Abbasi İhtilal kuvvetlerine Büyük Zap Suyu kenarında yenildi ve Mervân b. Muhammed öldürüldü.[343]

2. Köle ve Azatlılar Bağlamında Türklerle İlişkiler

Türklerin Müslümanlarla ilişkileri çok eskilere dayanmaktadır. Kölelik bağlamında düşündüğümüzde, ilk Müslümanlardan biri ve ilk kadın şehit olan Hz. Sümeyye'nin Türk olduğu bilgisi bazı kaynaklarda geçmektedir.[344] O dönemde Araplara komşu Sâsânîler'in üzerinden getirtilen bazı Türklerin Mekke'de ve Medine'de var olmaları muhtemeldir.[345]

Türklerden bahseden ve çoğunlukla zayıf ve uydurma hadislere dayanan bilgilere rastlamak mümkündür. Ancak Türklerle ilişkilerin bir şekilde söz konusu olduğunun ipuçlarını veren örnekleri görebiliriz. Mesela, Hendek Savaşı'nda Hz. Peygamber'in kaldığı çadıra "*Türk Çadırı*" denilmiştir.[346]

341 İbnü'l-Esîr, *age.*, V, 8-9.

342 İbnü'l-Esîr, *Kâmil.*, IV, 406-407.

343 Mervân'ın annesi Kürt asıllı bir cariye idi. Sahibi İbrahim b. Eşter, henüz satarken vefat etmiş, ama Muhammed b. Mervân adı geçen cariyeyi kendisine alıkoymuştu. Mervân ondan doğdu. Taberî, IV, 356; İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 499; Abdüşşafî, *Âlemü'l-İslâmî*, s. 538.

344 Belâzurî, *Fütûh*, s. 489; Sa'îd Megâverî, Bey'u ve "Itku Rikâbe'l-Câriyeti", s. 449; Hamidullah, Sümeyye'nin gerçek adının "*Pamuk*" olduğu bilgisini vermektedir. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 801.

345 Taberî, Kadisiye savaşından hemen önce Taberî Türkleri diye andığı 700 kadar esirden bahsetmiştir. Taberî, III, 562, 563.

346 İbn Sa'd, IV, 97; Zehebî, *Siyer*, II, 188, V, 396; Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1980; bkz. Aycan, İrfan, *Müslüman Arap-*

Kaynaklarda Hz. Peygamber'in, Türkleri tanıdığı ve özellikle de onların askeri karakterine dikkat çektiği bilgisine de yer verilmiştir. Bu hadislerden birinde Türklerin savaşçı vasıflarına dikkat çekilmiş, ilerleyen zamanda Türklerle bir mücadele ve savaş döneminin yaşanacağı hatırlatması yapılmıştır. Türklerle iyi geçinilmesi tavsiye edilen[347] bu tür haberlerde Türklerin fizyolojik özelliklerinden de söz edilmiştir.[348]

Emevîler döneminde iyi ilişkilerin kurulduğunu söylemek henüz erkense de Türklerin devlet işlerinde özelikle askeri alanda etkinlikleri daha ilk halife Muâviye (41-60/661-680) iktidarının son yıllarında hissedilmeye başlandı. Ubeydullah b. Ziyâd, 56/674 yılında yaptığı Buhara Seferi[349] dönüşünde iki binden fazla Türk okçusunu beraberinde getirerek Basra'ya yerleştirdi.[350] Ubeydullah b. Ziyâd, Emevîlere karşı

ların *Türklerle İlk Münasebetleri*, Türkler Ansiklopedisi, IV, 318; Özaydın Müslim rivayetinde geçen bir hadiste Hz. Peygamber'in Medine'de bir Türk çadırında itikâfa çekildiğini belirtilmektedir. Müslim, *el-Câmiu's-Sahih*, İstanbul H 1332, II, 171-172; bkz. Özaydın, Abdülkerim, "Türklerin İslâm'ı Kabulü", *Türkler Ansiklopedisi*, IV, 240.

347 *"Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız."* Ebû Dâvûd, IV, 159; Nesâî, "Cihâd", 46 (3175). bkz. Özaydın, Abdülkerim, "Türklerin İslâm'ı Kabulü", *Türkler Ansiklopedisi*, IV, 239.

348 *"Sizler çekik gözlü, kırmızı yüzlü, basık burunlu, çehreleri sanki örs üzerinde dövülmüş ve üzeri derilerle kaplanmış sağlam kalkanlar gibi bir kavim olan Türklerle savaşmadıkça kıyamet kopmayacaktır."* Buhârî, "Cihâd", 95; Müslim, "Fiten", 62-66 (2912); Ebû Dâvûd, IV, 160; bkz. Özaydın, agm., IV, 239.

349 Ziyâd sonrasında Irak valisi olan oğlu Ubeydullah Buhara şehrini ağır bir kuşatmaya tabi tutmuştur. Şehrin yerel yöneticisi Kabac Hatun, yılda bir milyon dirhem, bir miktar mal ve sıradan olmayan ok ve yay kullanmasını iyi bilen 2000 asker vermeye razı olmuş ve bu askerleri Basra kentine iskân ederek hepsini de maaşa bağlatmıştır. Belâzurî, *Fütûh*, s. 545, 596; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 236; Taberî, V, 297-298; Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 354-355; Narşâhî, s. 64; Kurt, Hasan, *Orta Asyanın İslâmlaşma Süreci*, Ankara 1988, 146-149; Bkz. Aycan, İrfan, "Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, IV, 319.

350 Taberî, III, 138; Belâzurî, *age.*, s. 410; Narşâhî, s. 69. Câhız, kendi yaşadığı dönemde ordunun beşte biri Türk, yine beşte biri Horasanlıdır, demiştir. Horasanlıların aslında Türklerin yerleşik hayata geçenleri olduklarından hareketle, birbirlerinin kardeşidir ve aynı dili konuşurlar, aralarındaki fark Mekkeli ile Medineli arasındaki fark kadardır, demiştir. Bir bakıma Câhız'ın yaşadığı yıllarda Abbasi Hilâfet Ordusunun yarıya yakınının Türklerden oluştuğunu söyleyebiliriz. Bkz. Câhız, "Menâkibü't-Türk", *Resâil*, s. 9, 10; Bosworth, C. Edmund, *The Turks in The Early Islamic World*, London 2007, 351 shf., s. 181.

muhalefetin güçlü olduğu Irak bölgesini kontrol için bu birliklerden yararlandı. Ubeydullah, Türklerle yerli halkın karışmamasına özen gösterdi ve Buharalılar için özel yerleşim planını uyguladı. O dönemde Basra'da "Buharalılar Caddesi" adında bir cadde bulunmaktaydı.[351] Ubeydullah, Basra'da Tavvâf b. Gallak ve İbn Sevr es-Sedûsî gibi Hâricîler'in ayaklanmalarını bastırmak için bu birliklerden yararlandı.[352] Nitekim Taberî, Kerbelâ Olayı'nda, Türk ve Deylemli azatlılarından bahsetmektedir.[353]

Ziyâd b. Ebîhî, Türklerin yerleşik olarak yaşadığı Horasan'ın merkezi konumdaki Merv şehrini askeri karargâh haline getirerek, çevre Türk kabilelerinin saldırılarından korunmayı ve Mâverâünnehir'e hâkim olabilmeyi amaçlamıştır. Ziyâd, Mâverâünnehir'deki, nüfuzunu sağlamak amacıyla Basra ve Kûfe'den 50.000 kadar Arap asıllı göçmeni de bölgeye yerleştirmiştir.[354]

Ubeydullah b. Ziyâd'dan sonra vali olan Sa'îd b. Osman (55-59/675-679), Buhara ve Semerkant üzerine başarılı bir sefer düzenlemiş, bölgenin yerel otoritelerinden Kabac Hatun'la da şartları ağır olan bir anlaşma yapmıştır. Kabac Hatun'un yakınları dâhil olmak üzere 80 asilzadeyi rehin alarak Medine'ye kadar getirmiş, bu esirleri köleleştirmek istemiş, ancak onlar direniş göstererek Sa'id'i öldürmüşlerdir. Sa'îd'in bu sefer sonucunda 30.000'i aşkın esiri ganimet olarak aldığı[355] düşünüldüğünde bu esirlerin köleleştirilmesi de kuvvetle muhtemeldir. Haccâc b. Yusuf, Vâsıt şehrini kendine merkez yaptıktan sonra şehre yerleşecek olanları bizzat belirlemiş ve ağırlıklı olarak Suriyeli Arapları tercih etmiştir. Yabancılar içinde Buharalı Türklerin şehre yerleşmesine izin vermiştir.[356]

351 İbnü'l-Fakîh, s. 191; Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 355.
352 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 358.
353 Taberî, III, 342.
354 İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 310, 338; Narşâhî, s. 64-69; Pamukçu, Ekrem, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara 1994, 9; Bkz. Aycan, "Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, IV, 319.
355 Belâzurî, *age.*, s. 567-600; Narşâhî, s. 69-70; Kurt, Hasan, *age.*, s. 146-149; Bkz. Aycan, agm., IV, 319.
356 Belâzurî, *Ensâb*, s. 376.

Türklerin yoğun olarak yaşadığı Horasan ve Mâverâünnehir'de bir mücadele dönemi yaşanırken[357] Azerbaycan ve Kafkasya'da meskûn Türklere karşı da Selmân b. Rebia ve kardeşi Abdurrahman önemli askeri başarılar elde etmiştir. Derbent, Belencer gibi şehirleri ele geçiren Müslümanlar, Kafkasların ilerisine kadar ilerlemişlerdir. 100 yılı aşkın devam eden Arap-Hazar mücadelesi son Emevî halifesi Mervân döneminde de devam etmiştir.[358] Bu mücadelelerde çok sayıda esir ele geçirilerek önce köle, sonra azatlı olarak İslam toplumuna kazandırılmıştır.[359]

Emevîlerin Arap olmayanlara karşı takındığı olumsuz tavır Türklere de yansımıştır. Arap milliyetçiliğinin ön planda tutulması veya en azından devletin güç ve hâkimiyetini korumak ve kollamak adına, Araplardan sadece öşür alınırken diğer Müslümanlardan Haraç (Özel Toprak Vergisi) alınması gündeme getirilmiştir. Ordugâh şehirler başta olmak üzere Araplara ayrıcalık ve öncelik verildiği, divanlarda yalnız Arapların kaydı tutulduğu ve devlet bütçesinden sadece Arap askerlere maaş verildiği gibi görüşleri[360] dikkate aldığımızda Emevîlerle Türklerin ilişkileri olumsuz etkilediği açıkça görülecektir.

Küteybe b. Müslim, Mâverâünnehir bölgesinde, Semerkant'ın fethi ve sonrasında yüz bin esiri köleleştirdiği gibi, yılda 30.000 köle talebinde bulunmuş ve bu kölelerin yaşlı, çocuk ve ayıplı olamayacağı şartlarını ileri sürerek bir anlaşma yapmıştır (93/711). Bu anlaşmada ayrıca Semerkant'a bir cami yapılması kararlaştırılmıştır.[361]

Halife Süleyman döneminde Irak genel valiliği de yapan Yezîd b. Mühelleb, 97-99/717-718 yılları arasında Cürcân bölgesine sefer düzenlediğinde, Sûl ve Fîrûz isimlerinde iki Türk'le tanışmış ve bu şahıslar valinin en güvenilen adamları

357 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 54, 55.
358 İbnü'l-Esîr, *age.*, IV, 55, 56, 148-150 İbn Kesîr, *Bidâye*, XIII, 61-62.
359 Çünkü Azerbaycanlı muhaddisler başta olmak üzere bu bölgelere mensup ulemadan bahsedilmektedir. Mesela, Hasan b. Ömer b. el-Merâgî bunlardandır. Bkz. Yâkût, *Mu'cem*, s. 972 (340).
360 Wellhausen, *Arap Devleti'nin Sükûtu*, s. 236.
361 İbn Kesîr, *Bidâye*, XII, 441-442.

olmuştur. Hatta valinin, Halife II. Yezîd'e karşı yapmış olduğu ayaklanmaya katılmışlar, canları pahasına savaşmışlar ve adı geçen vali ile birlikte öldürülmüşlerdir.[362]

Sûl ailesinden olan Süleyman b. Sûl daha sonraları önemli görevlere gelmiştir.[363] Bunlardan Amr b. el-Âs'ın azatlısı Nîzek b. Salih etkili bir devlet adamı olmuştur. Nîzek'in İranlı veya Türk olduğu hakkında farklı rivayetler vardır.[364] Nasr b. Seyyâr, 122/740 yılında Fergana hükümdarıyla temaslarda bulunmak üzere Süleyman b. Sûl'ü görevlendirmiştir. Yine Amr b. el-Âs'ın mevlâsı Nîzek b. Salih de bu heyette yer almıştır.[365] Emevîlerin yıkılışına yakın zamanlarda bile Türklerle savaşılmış ve çok sayıda Türk esir köleleştirilmiştir.[366]

3. Saray Hayatında Köle ve Câriyeler

Saraylar, halifelerle bazı valilerin yönetim merkezlerinde yaptırdıkları büyükçe yapılardır. Biz yönetici elitin yaşadığı mekânlarda süregelen eğlence ağırlıklı yaşam tarzına '*saray hayatı*' diyoruz. Özelde bu mekânlardaki köle ve câriyelerin halife ve diğer yöneticilerle yaşadıkları konu edilmektedir. Biz bu kısımda, bu yaşam tarzının topluma yansımalarına, öne çıkan bazı şair ve şarkıcılara değindik.

a. Saray Hayatı ve Haremin Oluşturulmaya Başlaması

Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemleri'nde saray hayatı denilebilecek bir yaşam tarzı söz konusu değildi. Emevî iktidarıyla birlikte saray hayatının başladığı ve zevk eğlencenin her türlüsü nevşu nemâ bulduğu kaydedilmiştir. Muâviye, henüz vali iken kendisine saray (Kasru'l-Hadrâ/Yeşil Sa-

362 Taberî, VI, 532; Belâzurî, s. 335; İsfehânî, IX, 21; Yakût, *İrşâd*, I, 260; İbn Hallikân, I, 27.
363 Taberî, VII, 176-177.
364 Taberî'nin Süleyman adında bahsettiği elçinin Süleyman b. Sûl olması muhtemeldir. Bkz. Taberî, IV, 3-4, VII, 176-177; Bkz. Akil, Nebîh, *Dirâsetü fî Târîhi'l-Asri'l-Emevî*, Dımaşk 1402/1982, s. 244.
365 Taberî'nin Süleyman adında bahsettiği elçinin Süleyman b. Sûl olması muhtemeldir. Taberî, VII, 176-177; bkz. Akil, *Dirâsetü fî Târîhi'l-Asri'l-Emevî*, s. 244.
366 Taberî, VII, 330-331, 339.

ray) inşa ettirdi.[367] Şehrin orta yerinde zümrüt yeşili büyük bir bahçenin içindeki bu sarayda, çok sayıda köle ve azatlı bulunmaktaydı.[368]

Muâviye eğlence ortamlarına mesafeli durdu. Oğlunun da eğlence ile vakit öldürmesinden endişe duydu. Onun iyi yetişmesini istiyordu. Muâviye, oğlunun bir kölesini pervasızca dövdüğünü görünce uyardı ve Hz. Peygamber'in bir hadisini hatırlatarak ona öğüt verdi.[369] Yezîd'in bir mecliste şarkıcı câriyelerle eğlendiği sırada, Muâviye çıkagelmiş ve o da uyuma numarası yapmak zorunda kalmıştır. Çünkü Muâviye oğlunun bu tür etkinliklere katılarak yoldan çıkmasından sürekli endişe etmiştir.[370] Abdullah b. Ca`fer'in evini ziyaret eden ve onun eğlence ortamına katılan Muâviye'nin, bir ara câriyelerin söylediği şarkılardan etkilendiği, ayakları ile de tempo tuttuğu rivayet edilmiştir.[371] Onun döneminde şarkıcı câriyelerin aktif rol aldığı eğlence meclisleri henüz saray yaşamındaki yerini almamıştı.[372] Aslında Muâviye ve Ömer b.

367 İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 21; Hasan İ.Hasan, II, 239.

368 Valileri de saraylarda oturmaya başladı. Mesela; Ziyâd b Ebîhî Basra ve Kûfe valiliğini bir arada yürüttü ve Basra'da büyük bir saray inşa ettirdi. Mes`ûdî, *Murûc*, III, 35; Hitti, II, 340-341.

369 Muâviye oğlu Yezîd'in kölelerini dövdüğünü gördüğünde: "*Ey Ebû Mes`ûd! Şunu bil ki, senin buna güç yetirmenden daha çok Allah sana güç yetirir.*" *Müsned*, II, 45, IV, 120; Buhârî, "Edebü'l- Müfred" 171; Müslim, "Eymân", 35 (1659); Ebû Dâvûd (5159); Tirmizî, "Birr", 30 (1948) hadisini de hatırlatarak onun kölelere iyi davranması gerektiğini öğütlemiştir. İbn Sa`d, III, 146.

370 Bu hadiseyi İsfehânî şöyle nakleder: "Muâviye oğluna; "*Ne oldu sana oğlum, neyin var*" dedi. Yezîd; "*Başım ağrıdı da bu şarkının sakinleştireceğini ümit ettim*" diyerek karşılık verdi. Muâviye bu cevaba gülümsedi." İsfehânî, VII, 104. İsfehânî, Muâviye oğlu Yezîd'in gidişatından rahatsız olduğunu ve ona sık sık nasihatte bulunduğunu da nakleder. İsfehânî, XVII, 142-143.

371 Muâviye'nin müziği kötü ve boş gördüğü, ona mesafeli davrandığı söylenmekle birlikte müzik ve sanatla ilgili bir kişi olduğu kanaatindeyiz. Hac dönüşünde Abdullah b. Cafer'in evinde konser veren Büdeyh ve Sâib Hâsir'den çalgılı enstrümanlar dinlediği ve bir ara tempo tuttuğu ve bu müzisyenlere hediye verdiği söylenir. Mes`ûdî, *age.*, III, 176, 177; Belâzurî, *Ensâb*, V, 33-39; İbn Abdürabbih, II, 17, 18, 50, 325-326, IV, 18-19, 379; İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 376; Nüveyrî, IV, 238-239.

372 Aycan, Muâviye'nin realist ve gerçekçi biri olarak; devlet kurmasının ağırlılığıyla hareket edip eğlenceye pek vakit ayıramadığını söylemiştir. Bkz. Aycan, *Emevîler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*, s. 168-169.

Abdülaziz dönemleri hariç, hilâfet sarayları musikişinaslarla dolup taşmıştır.[373]

Yezîd, hilafet sarayında eğlence ve içki âlemleri düzenleyen, şarkıcı câriyelerle gönül eğlendiren ilk halife oldu.[374] Onun zamanında Sâib Hâsir ve Nâfi gibi önde gelen müzisyenler saraya alınarak eğlence meclisleri kuruldu.[375] Yezîd'in içkiye ve şarkıcı câriyelere olan ilgisi toplumda bilinmekteydi. Medine'ye biat almak için giden heyetin başında Râzık isminde azatlısı vardı. Onlar bile: "*Bizler, dinle alakası olmayan bir adamın yanından geliyoruz. Bu kimse şarap içiyor, tambur çalıyor, huzurunda câriyeler şarkı söylüyor, köpeklerle oynaşıyor, gecelerde aşağılık kimselerle sohbet ediyor...*"[376] dediler. Bu eleştirilerde bizim için en dikkat çeken husus, Yezîd'in özel hayatında câriyelerin ayrı bir yerinin olmasıdır.

İslam toplumu içinde azatlılar diğer bir ifade ile mevâli, ilmi tetkikler yanında güzel sanatlarda da ileri gitmiştir.[377] Zira onların uzun asırlardan beri süregelen eğlence gelenekleri söz konusudur.[378] Musiki ile profesyonel olarak uğraşanların çoğunluğu da mevâli kökenliydi ve bunların içinde İranlılar sayıca daha fazlaydı. Köle ve mevâliden olup da sarayda yaşayanlar daha şanslı ve itibarlı idi. Diğerlerinin ise düğünler başta olmak üzere toplumsal eğlencelerde aktif rol aldıkları ve geçimlerini temin ederlerdi.[379]

Halifelerin harem hayatına, başka bir deyişle saray hayatında oyun ve eğlence hayatına dair (şarap içmek, şarkılarla eğlenmek, avcılık yapmak, şarkıcı câriyeler ve köleler edin-

373 Turabî, agm., s. 234.
374 Emevîlerde saraya ilk defa çalgı aletlerini ve şarkıcıları sokan ve müzikli eğlenceyi hem düzenleyen hem de teşvik eden Yezîd oldu. Onun zamanında Hicaz ve Şam müzikli eğlencenin merkezi haline geldi. Mes'ûdî, *Murûc*, III, 77-79; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 449.
375 İsfehânî, VIII, 142-143.
376 Taberî, III, 260; Halife, s. 144, 156-157; Mes'ûdî, *age.*, III, 36-37, 77; İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 450, IV, 264-270.
377 Hammâş, s. 120; Demircan, s. 142-157.
378 Hitti, I, 366.
379 Turâbî, agm., s. 236-238.

mek, maymun ve horozlarla eğlence düzenlemek... vs.) etkinliklerin başlaması I. Yezîd dönemine rastlar.[380]

Toplumun genelde yöneticilerin gidişatına ayak uydurduklarına değinen Mes`ûdî,[381] şarkıcı câriyelere yönelik şikâyetlerin arttığına işaret etmiştir.[382] Emevîlere çok sadık zarif bir kayne (şarkıcı câriye) Medine'de şarkılar söylemiş ve Ömer b. Abdülaziz o câriyeyi satın almış ve ona bahçe bağışlamıştır.[383]

Askerin moralini yüksek tutmak için şarkıcı câriyelerin de görevlendirilmesine işaret eden İsfehânî, İstanbul Kuşatması'nda, hem Bizans'ın, hem Emevîlerin ordularının önünde defler, davullar, mizmârlar ve zurnalar eşliğinde tempo tutulduğunu ve bu tür enstrümanları çalan ve askerleri eğlendiren köle ve câriyeler bulunduğunu kaydetmiştir.[384]

Yezîd, Medine'de yaşamakta olan Abdullah b. Cafer'in azatlısı olan Sâib Hasîr'i Şam'a davet etti. Bu ünlü müzisyen şarkılarıyla onu ve konuklarını eğlendirirdi. Bu bağlamda Yezîd, Emevîlerde müzisyenleri saraya alıp, onları koruyan ilk kişidir.[385] Yezîd'in eğlence yaşamıyla ilgili bağlantılarını Hıristiyan asıllı azatlısı Sercûn aracılık etmiştir.[386]

Velîd b. Abdülmelik'i eğlendiren şarkıcılardan Hakem b. Meymûn da mevâlidendi. Aslen İranlı olan Hakem, Velîd'i def çalarak ve şarkı söyleyerek eğlendirirdi.[387]

Mes`ûdî, Züht ve dindar kişiliğine vurgu yaptıktan sonra Ömer b. Abdülaziz'in çalgıcılar eşliğinde şarkı söyleyen bir

380 Halîfe, s. 156-157.
381 Mes`ûdî, Hz. Peygamber'in; "İnsanlar iki kısımdır. Ya öğretendir, ya öğrenen. Bunun dışında Allah'ın kusurlarına pek bakmayacağı aç reâya vardır." dediğini nakleder ve bu aciz kişilerin yöneticilerine tabi olmak dışında şanslarının olmadığı değerlendirmesini yapar. Bkz. Mes`ûdî, *Murûc* III, 44-45.
382 Mes`ûdî, *age.*, III, 198.
383 Mes`ûdî, *Murûc*, III, 199-200.
384 İsfehânî, XVII, 141.
385 Taberî, V, 337; Mes`ûdî; *age.*, III, 77; Aycan, agm., s. 172; Kılıç, agm., s. 403-404.
386 İsfehânî, XVII, 300-301; bkz. Aycan, agm., s. 123, 125.
387 Aycan, agm., s. 176.

câriyeden oldukça etkilenip, duygulanıp gözyaşlarını tutamadığını söylemiştir.[388]

Halifeler içinde içkiye, eğlenceye ve câriyelere düşkünlüğü ile tanınan Yezîd b. Abdülmelik'i hatırlatmakta yarar vardır. II. Yezîd, devlet işleri ile eğlenceyi aynı anda yürütmeye çalışmış ve birçok devlet işini aşığı olduğu câriyesi Habâbe'ye havale etmiştir.[389] Yezîd b. Abdülmelik, saray çalışanlarından en üst tabaka ile en alt tabakayı aynı ortamda bir araya getirmiş ve kendinden önceki protokol kurallarını değiştirmiştir. Sarayda artık eğlence ile idari işler birbirine karışmıştır. Bu durum, eğlendiren ve güldüren nedim ve nedimeleri yönetimde daha etkin yapmıştır.[390] Bu uygulama önceki saray protokolüne terstir.[391]

Çarşıda pazarda her yerde (efendilerinin izni ile) daha rahat dolaştığını düşündüğümüz kaynelerin bazen tacize uğradıkları görülmüştür. Mesela Şam'da en-Nâtıfî adlı birinin iki kaynesinin (dansçı câriyeleri) çarşıda taciz edildiğini ve onların ağladıklarını gören kadın şair İnan'ın, bir şiirle onları teselli etmeye çalıştığı rivayet edilmiştir.[392]

b. Saray Eğlencelerinin Topluma Yansımaları

İslam öncesinde Arapların kültürel hayatının canlı olduğu; şiir ve edebiyata önem verdiği, bazı musiki aletlerini kullanarak eğlendikleri bilinmektedir.[393] Araplar arasında 'nerd' veya 'nerdeşir' gibi kumar oyunları yanında satranç ve dama oyunları bilinmekteydi. Bu dönemde kapalı eğlencelerin başında

388 Mes'ûdî, *Murûc.*, III, 198-199.
389 İbn Küteybe, *Uyûn*, IV, 129-130; Mes'ûdî, *age.*, III, 206-211; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 234-235; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s. 153.
390 Câhiz, *Tâc*, s. 28.
391 Musiki ehlinin doğrudan huzurda bulunması söz konusu olamazdı. Halifeler en azından bu sayede devlet işlerini yürütürken nedimlerin işe ve ortama karışmasının önüne geçiyorlardı. Halifenin arzusu ve nedimlerin işaretiyle eğlence de başlar, şairler, şarkıcılar, müzisyenler, dansçılar hatta soytarılar tüm maharetlerini sergilerler; halife ve konuklarını eğlendirirlerdi. Câhiz, *age.*, s. 30. Yezîd, kendisini eğlendiren mucûn şairlerin bile, yüzüne karşı sövgülerini dinlemekten geri durmazdı. Mes'ûdî; *age*, III, 226.
392 İsfehânî, XXII, 523-524.
393 Kettânî, II, 354-355; Kılıç, Ünal, "Yezîd b. Muâviye'nin Şahsiyetinin Oluşmasında Etkili Olan Unsurlar", *CÜİFD*, S. XI/I, 2007, s. 69-89, s.72-73.

içki âlemleri geliyordu. Genellikle Arap asıllı olmayan ve kendilerine 'kayne' veya 'muganniye' denilen câriyeler, zengin evlerinde ve kabile reislerinin büyük çadırlarında şarkı söyleyip raks ederek ev sahibini ve misafirlerini eğlendirirlerdi. Arap yarımadasının muhtelif şehirlerinde belli zamanlarda kurulan panayırlarda da eğlenceler düzenlenirdi. Şairler şiirlerini okur, edebi yarışmalar yapılırdı.[394]

Dört Halife döneminden sonra sistemli bir şekilde halkın dini hassasiyetten uzaklaşıp zevk ve eğlenceye daldığı kanaati yaygındır. Eğlence hayatında köle ve cariyeler aktifti.[395] Hz. Osman döneminde Kûfe valiliği yapan Velîd b. 'Ukbe'nin şarkıcı câriyeleri ve nedimeleri ile sabahlara kadar eğlendiği, içki içtiği ve sarhoş namaz kıldırdığı rivayet edilmiştir.[396] Ebû Zer'in toplumdaki yozlaşmaya dönük eleştirilerinde şarkıcı câriyeler konusu da vardı.[397]

İnsanların durumunu ve toplumdaki değişimi ahlaki çöküş olarak algılayan Ebû Zer, olup bitenlere açıkça tepki gösterdi. İnsanların maddi refah ve savurganlığını ve bunun yanı sıra dini duyarsızlığını eleştiren Ebû Zer'e yönelik şikâyetler Hz. Osman'a iletildi. Toplumdan gelen tepki ve rahatsızlıklardan dolayı Hz. Osman, Ebû Zer'i Rebeze'ye sürgüne yolladı.[398] Toplumun eğlenceye dalıp dini hassasiyetini yitirdiğini düşünen züht sahibi kişilerin hedefinde köle ve cariyeler de vardı.[399]

İslamiyet'te insanların eğlenmesi, musiki ile meşgul olması konusu tartışılsa da kesin bir dille yasaklandığı söylenemez. Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemlerinde insanlar eğlenmişler, musiki ve şiirle ilgilenmişlerdir.[400]

394 Müslim, "Şi'r", 10 (2260); Ebû Dâvûd, "Edeb", 56. Konu ile ilgili bkz. Bozkurt, Nebi, "Eğlence", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 483-488, 483.

395 Mesela, Medine'nin ilk şarkıcılarından olan Tuveys, insanların ahlakını bozuyor eleştirisini almaktaydı. İsfehânî, III, 27-29.

396 Mes'ûdî, *Murûc*, II, 344-345, 348.

397 Mes'ûdî, *age.*,II, 349.

398 Aydınlı, "Ebû Zer el-Ğıfârî", *DİA*, X, 266-268.

399 Hitti, II, 370, 526

400 Hz. Peygamber döneminde mizaha örnek olarak sahabelerden Nu'ayman ve Süveytıb'ın birbirlerini köle olarak satmaları hikâye edilir. İbn Kuteybe, *'Uyûn*, I, 316.

İslam toplumunda eğlence meclisleri kuran Abdullah b. Cafer b. Ebû Tâlib gibi şarkıcılarla vakit geçiren, onları koruyan ve yetiştirenler vardı.[401] İbn Âişe'nin evi şarkıcılarla dolup taşardı. Kendisi de bir zamanlar köle olan İbn Âişe'nin annesi Mâşita, Mekke'de fuhuş yapılan evlerde çalıştırılan câriyelerdendi. İbn Âişe'nin babası Ca'fer, Kureyş'in ileri gelenlerinden ve en iyi şarkıcılardan biriydi. Mâlik, Ma'bed gibi şarkıcılara eşlik edip onları korumuştur.[402] İbn Âişe'nin şarkıları yüzünden Mescid-i Nebevî'ye gelenlerin azaldığı şikâyet konusu olmuştur. İbn Âişe, Halife Yezîd b. Abdülmelik'in sayesinde öldürülmekten veya en azından hapse atılmaktan kurtulmuştur.[403]

Musikinin fetihlerle birlikte İslam dünyasına yabancıların eliyle geldiği ifadesi vurgulanır.[404] I. Yezîd döneminde Mekke ve Medine'de şarkıcılar açıktan sanatlarını icra edebildiler.[405] I. Yezîd, dönemin meşhur şarkıcılarından biri olan (köle) Sâib Hâsir'i dinlemekten zevk duyardı.[406]

Aycan, Emevî Halifesi I. Velîd'den sonra musiki ve eğlencenin toplumda yaygınlaştığını, hanedanla birlikte diğer devlet adamlarının zevk-ü sefaya daldığını, bu durumun Emevî iktidarının çöküşünü tetiklediğini ve özellikle Abbasî propagandistlerinin eline malzeme verdiğini (fâsık ve Allah'a karşı gelen günahkâr ve istismarcı oldukları vs.) söylemektedir.[407]

Azzetül'-l-Meylâ, Ensar'ın câriyelerinden, Medine'nin en köklü ve eski şarkıcılarından idi. Medine şehri Cemile, Rebâb, Sîrîn, Zeryâb, Havle, Sülmâ, Râife, Sâib Hâsir gibi şarkıcılara

401 İbn Küteybe, *'Uyûn*, IV, 87; Abdüşşafi, I, 127; Hitti, I, 360.
402 Müzik aletlerini Davud'un mizmarları diye nitelemiştir. Müziğin ruhu terbiye ettiğini savunmuştur. Velîd b. Yezîd, şarkılarına bedel olarak 10.000 dirhem bağışlamıştır. Hatta her azası için ayrı ayrı hediyeler vermiştir. İsfehânî, I, 67, 68, II, 170-171, 172, 173, 177, 192; Kehhâle, *'Alâmü'n-Nisâ*, III, 138-154.
403 İsfehânî, II, 186-187.
404 Şevki Dayf, *eş-Şi'ru ve'l-Gınâ fi'l-Medine ve Mekke li Asri Benî Ümeyye*, Kahire ts. s. 182; bkz. Kılıç, "Yezîd b. Muâviye'nin_", s. 73.
405 Ya'kûbî, II, 220; Mes'ûdî; III, 77.
406 İsfehânî, XVII, 222; bkz. Aycan, "Eğlence Sektörü_", s. 172.
407 Aycan, "Eğlence Sektörü_", s. 155.

ev sahipliği yapmıştır.[408] Medine'de şarkıcı câriyelerin marifetleri bitmek bilmiyordu. Siyahî câriyelerin de eşlik ettiği eğlencelerin ünü uzaklara kadar yayılmıştı. Sarayın haciplerinden azatlı Sinan el-Kâtib'in Kûfe'den ve Medine'den getirttiği (kiraladığı) şarkıcılarla tertiplediği eğlence ortamlarının haddi hesabı yoktu.[409]

Velîd b. Yezîd'in câriyesi Şühde ve kızı Âtike devrin önemli şarkıcılarındandı.[410] Âtike, ilerleyen zamanlarda Harun Reşid'in sarayında şarkı söylemiştir. Âtike, güzel ûd çalardı. Mekke'de uzun süre şarkıcılık yapmış, halkı eğlendirmişti.[411] Ebû Süfyân b. el-A'lâ'nın kendisini ve konuklarını eğlendiren Berber adlı şarkıcı bir câriyesi vardı.[412]

Halifeler İslam'ı ve Müslümanları temsil etmesi beklenirken, saray eğlencelerine dalmaları, şarkıcı câriyelerle düşüp kalkmaları ve içki içmeleri toplumdaki ahlakî çözülmeyi tetiklediği görülecektir. I. Yezîd'in açtığı bu olumsuz çığır, daha sonra gelen birçok halife tarafından da sürdürüldü. Hatta içlerinde onunla aynı adı taşıyan (II.) Yezîd b. Abdülmelik,[413] zevk ve eğlenceye düşkünlüğü ile tanındı. II. Yezîd'in Emevî halifeleri içinde en sefih (uç) bir hayat sürdüğü, devlet işlerini bırakıp saray eğlenceleri ile şarkıcı câriyelerle gönül eğlendirdiği ile ilgili pek çok kaynakta ayrıntılar yer almaktadır.[414]

II. Yezîd, dostlarından Ahvas'a uğrar, onunla eğlencelere katılırdı. Ünlü şarkıcı köle Garîd'in şarkılarıyla kendinden geçerdi. Yine bir gün Yezîd Ahvas'ın yanına gelmiş, önce

408 Medine'de, tambur, ûd, gitar (kîsâre) çalgıları ile belli makamlarda söylenen profesyonel müzikli eğlenceler tertip ediliyordu. Yunus el-Kâtip (H 135) bu şarkıcıları saraya yani Şam'a sık sık davet ederdi. İsfehânî, XII, 164 vd.; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 211-214; Ali Mühennâ, s. 245-248.

409 Bu eğlence meclisinde Türk asıllı bir *kavvâd*dan söz eden İsfehânî, sitârenin (perdenin) bir ara düştüğünü ve mucûn şiirlerini okuduğunu kaydeder. İsfehânî, III, 47; Ali Mühennâ, s. 204-205.

410 Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 314, III, 207.

411 Udu en iyi çalan Azze, Farsçadan Arapçaya şiir ve şarkı sözlerini çevirmiş ve onları yeniden yorumlamıştır. İsfehânî, VI, 276, XVII, 101; Ali Mühennâ, s. 225-226.

412 Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 124.

413 Taberî, IV, 71; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 193; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 327.

414 İbn Kesîr, *Bidâye*, IX, 233; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 246-247.

meddahların kendini eğlendiren şiirlerini dinledikten sonra Ahvas, Sellâme'yi huzura davet etmiştir. Sellâme'nin ud çalışına hayran olmuş, şarkılarını dinleyerek adeta uçmuş, mest olmuştu. Kureyş eşrafından bir grup da meclise dâhil olmuştu.[415]

Tuveys (92/711) vb. şarkıcıların halkın ahlakını bozduğu şikâyetleri yetkililere hep ulaştırılmıştır.[416] Toplumda şarkıcıları koruyan ve onları evlerine alarak sanatlarını icra etmeleri imkânı veren kimselerin sayısı az değildi.[417] Tuveys (92/711) şarkıcı bir câriyeye âşık oldu.[418] Özellikle şarkıcı câriyeler genç, güzel yüzlü, güzel sesli ve alımlı köleler arasından seçilirdi.

Hicaz'da yetişen müzisyenlerin çoğu aşk şarkıları söylüyordu. Hacca gelenleri dahi meşgul edecek boyuta geldiğinde devlet nezdinde şikâyetler söz konusu olmaktaydı. İbn Süreyc, sesi ve yorumu ile herkesi derinden etkiliyordu. Hakkında artan şikâyetlerden dolayı Mekke valisinin huzuruna getirilmiş, ancak söylediği şarkıyla ceza almaktan son anda kurtulmuştur.[419]

İsfehânî, "*Şarkı (gınâ) dört kişiye dayanır. İkisi Mekke'de, ikisi Medine'dedir. İbn Süreyc ve İbn Muhriz Mekke'nin, Ma'bed ve Mâlik Medine'nin yıldızlarıdır.*" diyerek Hicaz'ın musikideki gelişmişliğine işaret etmiştir.[420]

Basra yakınlarındaki Übülle kasabası köle ve câriyelerin topla(n)ma merkezi gibiydi. Übülle'de Selsel adlı şarkıcı câriyenin ünü etrafa yayılmıştı. Büyûtü'l-kıyân (şarkı evlerinde) gibi bazı eğlence merkezlerinde bazen dışarıdan şarkıcılar kiralanırdı. Sefîne de bu câriyelerdendi. Meşhur şar-

415 Safedî, XV, 207; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 233-234; Ali Mühennâ, s. 176-177.
416 Mervân b. Hakem'in hakkında çıkan dedikodulardan dolayı onu sorguya çekmiştir. İsfehânî, III, 29.
417 Abdullah b. Ca'fer bunlardandı. Tuveys'in hakkında olumlu görüşleri ile onun üzerine gelecek şimşekleri azaltmıştır. İsfehânî, III, 31-32.
418 İsfehânî, III, 35.
419 Aycan, "Eğlence Sektörü...", s. 167-169.
420 İsfehânî, I, 233.

kıcı Ma`bed ona ilgi duyuyor, zaman zaman ona eşlik ederek şarkılar söylüyordu. Bazı denizciler eğlenmek için Übülle'yi tercih ediyordu.[421]

Câriyelerin beytü'l-kıyânlarda veya meyhanelerde istihdam edildikleri bilinmektedir. Bu mekânlarda zengin müşteriler ağırlanırdı. Parası olmadığı anlaşılanların köle ve câriyeler tarafından kapı dışarı edildikleri olmuştur.[422] Bu tür eğlence mekânlarında fuhuş yapıldığına dair rivayetler de söz konusudur. Gerçekte câriyelerin böyle kaba davranmalarında, onları bunu yapmaya teşvik eden ve zorlayan efendilerin olduğunu hatırlatmakta yarar görüyoruz.

İleri gelenlerin (eşrâfın) evlerinde câriyelerin ev hizmetleri yanında efendilerini eğlendirdiklerini görüyoruz. Abdülmelik b. Mervân'ın sözüne itibar ettiği Revh b. Zinbâ`'ın evindeki iki câriye çaldıkları nağmelerle onu ve konuklarını eğlendirirdi.[423]

c. Hadımlar ve Saraydaki Görevleri

Harem hizmetlerinde çalıştırılan erkekliği giderilmiş kimselere "hadım" ismi verilmiştir. Hadım terimi Arapçadaki 'hıdme' (hizmet etmek) mastarının ism-i fâili olan 'hâdim'dir.[424] Kelime zamanla Türkçede hadım şeklini almıştır. Saray hizmetinde bulunan erkeklerin birçoğu için bu terim kullanılmıştır.

Hadımlık, insanın hem vücudunda hem de ruh yapısında çeşitli dengesizliklerin meydana gelmesine sebep olduğu için, ilmi yönden sakıncalı sayılmış; dinî yönden de yaradılışı değiştirmek olarak görülüp haram kabul edilmiştir.[425] Kur'ân'da "*evin hanımına şehvet duymayan erkek hizmetçilerden*"[426] söz edilmiş ve bu ayetten yola çıkan başta devlet erkânı saray ve

421 Übülle'de Ma`bed'in öncülüğünde cariyelere şarkıcılık eğitimi verilmekteydi. Ali Mühennâ, s. 198-199.
422 Câhız, "Kıyân", *Resâil*, II, 170; İbn Küteybe, *'Uyûn*, IV, 90; İbşihî, II, 337, 344.
423 Mes`ûdî, *Murûc*, III, 119.
424 Hâdim; hizmetkâr"; çoğulu hadem, Hûddâm şeklindedir. (A.H.)
425 Kur'an, Nisâ 4/119.
426 Kur'an, Nur 24/31.

mâlikânelerinde özel yaşam alanlarına yakın mahallerde (haremlerinde) hadımlara görev vermeyi yeğlemişlerdir.[427] Yoksa hadımlaşmaya[428] ve hadımlaştırmaya[429] izin verilmemiş ve şiddetle karşı çıkılmıştır.[430] Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi'nde hadımlaştırmaya müsaade edilmemiş ve özellikle hadımların kullanılmasına da pek sıcak bakılmamıştır.[431]

Emevîler Dönemi'nde saray hayatının başlamasıyla, saraylarda hadımlar istihdam edildi. İlk halife Muâviye'nin sarayında (Kasru'l-Hadrâ'da) hadımlar vardı.[432] Emevîlerin çağdaşı ülke ve medeniyetlerde hadımların saray hayatında ayrı bir yerleri ve konumları zaten söz konusuydu.[433]

427 Ev işlerinde istihdam edilecek olan erkek köleler içinde hadımlar tercih edilirdi. Mesela Abdülmelik b. Mervân'ın sarayında harem dairesinin girişinde bir hadım (görevli/köle) kendilerini karşılamıştır. Mes'ûdî, *Murûc*, III, 125.

428 Hz. Peygamber, sahabesinden Osman b. Maz'ûn'un kendisini iğdiş etme isteğini reddetmiş, bunu duyan Sa'd b. Ebû Vakkâs da. "*Eğer Resul-i Ekrem ona izin verseydi hepimiz kendimizi iğdiş ederdik*" dediği anlatılır. Bkz. Buhârî, "Nikâh" 8.

429 Hz. Peygamber hadımlaştırmaya şiddetle karşı çıkmıştır. Onun zamanında hadımlaştırma hareketleri önlenmiş ve bu işi yapanlar cezalandırılmıştır. Bkz. İbn Mâce, "Diyât", 29 (2679). Hatta Hz. Peygamber; "*Kim kölesini hadımlaştırırsa, biz de onu hadımlaştırırız.*" diyerek, hadımlaştırma / tavaşi hareketlerine karşı kesin tavır koymuştur. Bkz. Nesaî, "Kasame" 7.

430 Nisâ Suresinde geçen "*Allah şeytanı rahmetinden kovdu. O da dedi ki: Celâlin hakkı için, kullarından belli bir pay edineceğim. Onları her halde saptıracağım. Onları olmayacak kuruntulara boğacağım. Onlara elbette emredeceğim de, davarların kulaklarını yaracaklar. Onlara yine kesinlikle emredeceğim de, Allah'ın yarattığını değiştirecekler. Kim Allah'ı bırakır da şeytanı dost edinirse, doğrusu o açıktan büyük bir ziyana düşmüş olur*" Kur'an, Nisâ, 4/119. Ayette geçen "*Allah'ın yarattığını değiştirecekler*" ifadesi, "*Erkekleri hadımlaştıracaklar*" şeklinde de anlaşılmıştır. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâr't-Te'vîl*, Mısır 1955, 1, 102; Maverdî, *en-Nuketu ve'l- 'Uyûn*, Beyrut 1992, I, 530.

431 Hz. Peygamber'in Mâbuz diye bilinen buruk bir kölesinden söz edilmektedir. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 261 (7268); İbn Kesîr, *Bidâye*, V, 121-123. Bu hadım köle, Mukavkıs tarafından Mâriye ve Şîrîn ile birlikte hediye edilmiştir. Anlatıldığına göre, Hz. Peygamber'in cariyesi Mâriye'ye ile ilgili dedikodu ve iftiralarda da onun adı geçmişti. Hz. Peygamber, olayı soruşturmak üzere Hz. Ali'yi görevlendirmiş, yapılan inceleme de onun hadım/buruk olduğu anlaşılınca da serbest bırakılmıştır. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 105; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, V, 10.

432 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 125.

433 Belâzurî, *Ensâb*, IX, 218; Akdemir, "Kur'an ve Sünnetin Kölelerin Hadım Edilmesine Yaklaşımı", *Harran Ü. İlahiyat F. Dergisi*, s. 35

Hadımlık köle üzerinde her türlü tasarrufu mubah gören gayri İslami bir anlayışın sonucu olarak ortaya çıkmıştır.[434] İslam, kölelerin öldürülmesine, sakat bırakılmasına müsaade etmemiştir. Saray ve köşklerdeki harem dairelerinde hadım edilmiş erkek kölelerin ancak İslam ülkesine yakın memleketlerde hadımlaştırılmış olarak ülkeye sokulabildiği ve pazarlandığı söylenebilir.[435] Daha önce zikredildiği gibi Hz. Peygamber, gerek kölesini hadımlaştıran ve gerekse kölesine ağır şiddet uygulayan kişilerin kölelerini azat etmiştir.[436] İslam toplumunda kölelerin hadımlaştırılmasına karşı çıkılmışsa da hadımların evlerde ve saraylarda hizmet etmesine maalesef sıcak bakıldığını görüyoruz.

Hadımlar genellikle efendilerinin yanında yaşamayı tercih ederlerdi. Kolaylıkla tanınıp kendileriyle alay edildiğinden olsa gerek, halkın arasına pek fazla karışmazlardı. Ama saray içinde oldukça etkindiler. Sarayın her tarafına rahatça girip çıkabilmeleri yüzünden, efendileriyle onların hanımları ve câriyeleri arasında aracı vazifesi görürlerdi.[437] Hadımların saray protokolünü uygulamada önemli rolleri olmuştur. İsfehânî, Muâviye'nin kızı Atike ile bir diyalogunda hadım bir nediminin gelen mektupları okuduğundan ve Âtike'nin de yazılanların etkisiyle ağladığından bahsetmiştir.[438]

Hadımların saraydaki vazifeleri sadece câriyeleri korumakla kalmayıp, halifelerin özel hizmetleri ile siyasi, askeri ve

434 Akdemir, agm., s. 35-36.
435 Lewis, *Ortadoğuda Irk ve Kölelik*, s. 22.
436 Konuyla ilgili hadis kaynaklarında birçok ayrıntıya rastlamak mümkündür. Hz. Peygambere yardım talep etmek üzere bir adam gelip "*Ey Allah'ın Rasûlü! (Efendim) falana ait şu cariye var ya (onun yüzünden efendim bana sıkıntı veriyor*" demiş bunun üzerine Hz. Peygamber "*Vah! Neyin var?*" deyince de adam: "Belâ *hâsıl oldu. Köle (ben demek istiyor) efendinin cariyesine bakmıştı, efendi kıskançlıkla erkeklik uzvunu burdu (hadım etti)*" dedi. Hz. Peygamber; "*Adamı bana getir*" diye emretmiş. Efendi çağırılmış, ama huzura getirilememiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber mağdur köleye "*Öyleyse git, sen hürsün*" diyerek azat etmiştir. Adam güvence isteyince de "*Sana yardımcı olmak bütün Müslümanlara terettüp eder*" cevabını vermiştir. Ebû Dâvûd, "Diyât" 7; İbn Mâce, "Diyât" 29 (2670).
437 Pakalın, III, 422 vd.
438 İsfehânî, V, 120-126.

istihbarat gibi alanları da kapsadığını söyleyebiliriz. Saray ve köşklerdeki harem dairelerini korumak genelde hadım ağaları eliyle yürütülürdü. Slav ve Habeş ağırlıklı olmakla birlikte Rum, Batı Afrikalı (Kıptî), Hintli ve seyrek de olsa Batı Avrupalı hadım ve hadım ağaları Emevî sarayındaki yerini almıştı.[439] Hareme yabancı erkeklerin sokulması yasak olduğu için tercih edilen hadımlar, belli bir eğitimden geçirilir ve saray hareminden sorumlu tutulurlardı. Saray haremindeki yetkileri sayesinde câriyeler üzerinde bir otorite kurabilme imkânına sahiptiler. Hadımların saray dışında güç ve itibarı ise pek yoktu. Hatta alay konusu olmaktan, eğlence malzemesi olmaktan kurtulamazlardı.[440] Hadımların sarayda yaşamaları yüzünden sahip oldukları itibar kadar, birilerine karşı kurdukları komplo ve entrikalarından da söz konusudur.

Hadımların toplum içine çıkmaya çekindikleri, dedikoduya merak saldıkları, zengin ve itibarlı insanları takdir ettikleri, hadımlaştırılmanın ezikliğini bilinçaltlarına atarak kıskançlık ve saldırganlıklarının arttığı[441] gibi yorumlar yapılmaktadır. Bütün bu yorumlar hadımların erkek oldukları gerçeğini örtemez, onların mağdur olduklarını, maruz kaldıkları operasyonun sonucunda kendilerinde bir eksiklik ve eziklik hissedip utandıklarını söyleyebiliriz. İslam tarihinin ilk dönemlerinde nadir görülen hadımların sonraki devirlerde, saray/harem protokolünün uygulanmasına paralel bir artış gösterdiği ve hadımlaştırmanın İslam'ın insana verdiği değerle çeliştiğini düşünüyoruz.

4. Eğlence ve Sanat Alanında Köle ve Câriyeler

Bu bölümde, İslam'ın bu konuya genel bakışını göstermeye, Hz. Peygamber'in eğlenme ve eğlenceye yaklaşımını ana hatları ile özetlemeye çalıştık. Sonra da toplum hayatında ve saraylarda köle ve câriyelerin eğlence sektöründeki konumlarına işaret ettik.

İnsanların en tabii ihtiyaçlarından biri de eğlenmektir. Dinlenmenin ve eğlenmenin maddi imkânlarla da alakalı ol-

439 Lewis, s. 22.
440 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 125.
441 Taneri, Aydın, "Hadım", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 1-3.

duğu bir gerçektir. Toplumun örf, adet ve geleneklerine göre şekillenen eğlence kültüründe özellikle müzik alanında köle ve câriyelerin ön planda tutulduğunu görüyoruz. İslam toplumunda, hür insanlara yüklenen toplumsal ve dini sorumlulukların daha kapsamlı olduğu, köle ve câriyelere yüklenen sorumlulukların daha hafif olduğu kanaati yaygındır. Toplumda, eğlenceyle meşgul olanlar hafif meşrep insanlar olarak görülmektedir. Kılık kıyafetten davranışlara kadar daha serbest bir yaşam alanı bulan şarkıcı câriyeleri, günümüzün tele vole kültürünün şöhretli kadınlarına benzetebiliriz.

Hz. Peygamber, insanların taşkınlıktan uzak bir tarzda eğlenmesinde bir beis görmemiştir. Habeşli bir câriyenin yüksek sesle çocuklarla şamata edip eğlenmesini, Hz. Âişe'nin ve birtakım insanların bu eğlenceyi izlemesini de tabii karşılamıştır.[442]

Dönemin ünlü şairi Hassan b. Sâbit'in, evinde verdiği eğlence meclisinden söz edilmiş; onun yüksek ve genişçe evinin avlusunu su ile serinlettiği, birtakım dostlarını davet ettiği anlatılmıştır. Evin geniş avlusunda iki sıra halinde oturan konukların arasında Sîrîn adlı câriyesi[443] elindeki uduyla ortalarda dolaşarak şarkı söylemekteymiş. Bir ara Hz. Peygamber'in bu meclise uğradığı ve Sîrîn'in de Hz. Peygamber'e yönelerek şarkısının sonunda; "*Yazıklar olsun size ben zorluktan dolayı bir günah işlemişsem. Bana bir zorluk var mı?*" mısrasını okuduğunu ve bu sözlere Hz. Peygamber'in tebessüm ederek; "*İnşallah bir zorluk yoktur*" dediği ve sonra da oradan ayrıldığı[444]

442 Hz. Aişe'ye dayandırılan bir rivayette; "*Biz Allah Resulü (s.a.v.) ile beraber idik. Birden karışık bir şamata ve çocuk sesleri duyduk. Efendimiz ayağa kalkıp baktı ki, Habeşli bir kadın oynuyor, çocuklar da etrafında değil mi? Efendimiz bana 'Ya Aişe! Gel de bak' buyurdu. Ben de gelip çenemi omzuna koyup seyretmeye koyuldum. Efendimiz bir ara 'Daha doymadın mı?' dedi. Ben 'Hayır, hayır,' demeye başladım. Böylece onun katındaki değerimin ne olduğuna bakmak istiyordum. Bir de Hz. Ömer görününce cariyeyi seyreden adamlar etrafından dağılıverdiler. Bunun üzerine Allah Resulü (s.a.v.), "Ben insan ve cin şeytanlarının hepsinin de Ömer'den çekindiklerini gördüm.*" denildiği rivayet edilmiştir. Tirmizî, "Menâkıb", 30 (3774).

443 İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 160 (7032); İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 293, 294.

444 Bu hadisin sıhhati tartışılmış ve zayıf kabul edilmiştir. Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, I, 538. Bkz. İbn 'Adî, *Kâmil*, II, 260, 261. Bu rivayet hakkında hadis otoriteleri münker kabul ederek hüccet olamayacağı yönünde görüş

rivayetine göre Hz. Peygamber, ashâbının eğlenmesinde bir sakınca görmemiştir.

Eğlence ve sanat alanında özellikle şarkıcılıkta öne çıkanlar arasında Hz. Peygamber'in amcası Amr'ın câriyesi Sâre'den söz edilmektedir. Sâre, Medine'de şarkılarıyla ün salmıştı. Hz. Peygamber, Mekke'nin fethi için hazırlıklar yapmış ve fetih hazırlığını çok gizli tutmuştu. Hatîb b. Ebî Belta'a bu hazırlıkları bir mektupla Mekke'ye bildirme gereği duymuş ve bu mektubunu ulaştırmak için bu şarkıcı kadını seçmişti. Vahiyle durum, Hz. Peygamber'e bildirilince, Hz. Ali tarafından o kadın yakalanmış ve Medine'ye, Hz. Peygamber'in huzuruna getirilmiştir. Kaynaklarda, o şarkıcı kadının Müslüman olduğu ancak çok geçmeden irtidat ederek Mekke'ye kaçtığı, Müslümanlara karşı düşmanlıkta çok ileri gittiği ve Hz. Ali tarafından öldürüldüğü bilgisine yer verilmektedir. Bu tür provakatif kışkırtıcı şarkılar söyleyerek Hz. Peygamber'i sürekli hicveden Abdullah b. Hatal'ın iki câriyesinden de söz edilmektedir. İşte bu şarkıcılardan Kureybe adlı olanı öldürülmüş, diğeri ise gizlice Hz. Peygamber'in huzuruna gelerek af dilemiş ve Müslüman olmuştur. Bu câriye, Hz. Osman döneminde yoldan geçmekte olan bir atın ayakları altında çiğnenmiş ve kaburga kemikleri kırılmış ve bu olay sonrasında vefat etmiştir. Hz. Osman bu câriyenin ölümüne sebep olan adama tazminat ödetmiştir.[445] Kanaatimizce, günümüz trafik kazalarını hatırlatan bu olayda insan hayatının heba edilmesine karşı caydırıcı cezai müeyyidenin uygulandığını göstermesi ve bunun da câriye üzerinden anlatılmış olması çok önemli bir hadisedir.

Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemlerinde de günlük yaşamda eğlenceye yer verilmiştir. Emevîler dönemi kadar yaygın ve aşırı olmasa da gözle görülür bir eğlence hayatı vardır. Emevîler döneminde, zenginliğin ve buna bağlı olarak da boş

bildirmişlerdir. Bkz. İbn 'Adî, *Du'âfâ*, s. 145; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 242; Cürcânî, *Ahvâlü'r-Ricâl*, s. 137; Zehebî, *Kâşif*, I, 170 (1099), *Mîzân* I, 537, *Du'âfâ*, I, 172; *Takrîb*, I, 176.

445 Taberî, III, 59; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 124; Kehhâle, bu cariyenin adının Ferteney olduğunu zikreder. Bkz. Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 136; IV, 157.

zamanın ve eğlendiricilerin artması, toplumda eğlencelerin, hatta eğlenceyi bir yaşam tarzı haline getirenlerin sayısının artmasına, eğlence biçiminin çeşitlenmesine, incelmesine ve zenginleşmesine etkide bulunduğu açıktır. Bunun yanında Arapların dışındaki unsurların bu eğlencelerin çeşitlenmesi ve artışında etkili oldukları görülür. İnsanların eğlenmek için uğradıkları şarkı evlerini (dâru'l-kıyân), meyhane vb. işlevi gören mekânları işletenlerin çoğu Zimmî yahut mevâlidendi.[446] Yeni kurulan şehirlerin hemen yakınında yaşayan bu insanlar, çok geçmeden Müslüman Araplarla sosyo kültürel ilişkiler içine girmişlerdir.[447]

Saray hayatı ve eğlencesi, harem sisteminin gereği olarak çeşitli tabaka ve mertebelerde görev yapan nedim ve nedimeler eliyle icra olunan bir etkinliktir. Başta hükümdar ve çevresindekileri eğlendirecek her türlü mizah, şiir, şarkı ve türküler söylenir, bunlar için hem halife hem de ortam için özel hazırlıklar yapılır. Sanki bütün bunlar, saray hayatının zorunlu halleri gibi de kabul görmüştür.[448]

Emevî halifelerinden birçoğu şehirlerde oturmayıp, çöl ortalarında yaptırdıkları şatolarda ve bedevi çadırlarında oturmayı yeğlediler. Böyle olmasında onların sporcu, avcı ve Arap şiirine olan tutkuları yanında, yönetimin stresinden uzaklaşıp köle ve câriyeleri ile eğlenmek arzularının da etkili olduğunu söyleyebiliriz.[449] Eğlence ve özellikle câriyelerle gönül eğleme denilince ilk akla gelen (II.) Yezîd b. Abdülmelik'tir. II. Yezîd'in, şarkıcılığıyla ün yapmış câriyesi Habâbe ile yaşadıkları belki de en uç örnekleridir.[450] Bir Cuma günü elindeki udu ile camiye birlikte geldikleri ve camide ud eşliğinde şarkı söylettiğine[451] dair aşırılıkları ile gündeme gelmiştir.

446 İbn Küteybe, *'Uyûn*, I, 322; Huleyf, s. 215; Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 373.

447 Belâzurî, *Fütûh*, s. 91-92. zimmîler ve mevâlîler İslâm hâkimiyetini kabul eden şehirlerde zaten asli unsurlardı. Bkz. Altınay, a.y.

448 Câhiz, *Tâc*, s. 19.

449 Barthold, W. *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 134-135.

450 Yezîd, sık sık başkentten uzaklaşır, cariyeleri ile eğlenir ve ülke yönetimini neredeyse valileri eliyle yürütürdü. Geniş bilgi için bkz. İbn Küteybe, *Uyûn*, IV, 129-130; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 207; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 234-235.

451 Ali Muhennâ, s. 87.

İslam toplumunda halifeler ve yöneticilerden kaynaklı keyfi uygulamalarla artan zulümlere ve bu tür aşırıya varan eğlence ortamlarına karşı iki farklı eğilimin kendini gösterdiğini tespit ettik. Bunlardan bir kısmı zahidâne bir yaşam tarzını savunarak dünyadan el etek çekmeyi savunanlar,[452] diğeri kendini bütünüyle zevk ve eğlenceye kaptırarak bir tür umursamazlık psikozuna girenlerdir.[453] Emevî şehirleri kendini tamamen züht hayatına verenlerine, *emri bi'l-ma`rûf nehy-i `ani'l-münker*'i kendine görev edinmiş insanlarla, eğlencenin her türlüsüne ve eğlenceyi hayat tarzı haline getirenlere sahne oluyordu.[454] Kûfe'nin ilk kuruluş aşamasında bile câriyeler eşliğinde içkili eğlencelerin düzenlendiği ve vali Velîd b Utbe'nin bizzat bu ortamların içine daldığı rivayet edilmektedir.[455]

Hicaz'ın, İslam'ın en önemli manevi merkezlerine sahip olmasına rağmen bir dönem şarkıcı câriyelerin söylediği şarkılarla da ünlenmiştir. Mes`ûdî, Hicaz'da musiki ve şarkıların mevâli kaynaklı olduğu ve şarkıcı câriyeler eliyle de icra edildiği bilgisini verir. Şiirler bestelendiği ve bazı şarkıların (Farsçadan) Arapçaya uyarlandığı ve şarkı dinlemeye halkın rağbet ettiği ve pek çok eğlence ortamının kurulduğu ayrıntısına yer veren Mes`ûdî, Medine'nin şarkıcı câriyeleri ile de meşhur olduğunu kaydeder.[456] Kureyş'ten ve Ensâr'dan bazı kişilerin himayesinde şarkılar söyleyen gezgin müzisyenler (kavvâle) ve usta okuyucular (Kârie) bulunmuştur. Halktan dindar kesimlerin; müziği ve müzisyeni yadırgadığı ve hatta kötülediği bilinse de, Mâlik b. Enes gibi mezhep kurucusunun gençliğinde güzel şarkılar okuduğuna dair rivayetlere rastlıyoruz.[457]

452 Kûfe'de, Üveys (Veysel Karânî), Rebi' b. Hüseym, Amr b. Utbe ve Hemmâm b. Har; Basra'da, Âmir b. Abdü Kays, Becâle b. Abde el-Anberiyânî, Osman b. Edhem, Esved b. Kulsüm, Sılâtü b. Eşyem el-Adevî, el-Esved b. Yezîd en-Nehâî, Mezûr b. et-Tüfeyl, Herîm b. Hayyân, bu zahitlerden bazılarıdır. Câhız, *Beyân*, III, 193-194; "Mufâharatü'l-Cevârî ve'l-Gılmân", *Resâil*, II, 118-119; İbn Sa`d, V, 193-196; Huleyf, s. 187-188; bkz. Altınay, s. 374.

453 Huleyf, s. 214-215.

454 Altınay, s. 375.

455 Belâzurî, *Ensâb*, VI, 140; Mes`ûdî, *Murûc*, II, 344; İsfehânî, V, 126; Huleyf, s. 204; Altınay, a.y.

456 Mes`ûdî, *Murûc*, III, 197-198.

457 İsfehânî, IV, 222.

Çoğunluğu köle ve câriyelerden teşekkül eden müzisyen ve şarkıcılar içinde çok meşhur olanları vardır. İçlerinde hafif meşrep olanlar, aşk ve şaraptan dem vuranlar olmuştur.[458] Şiir ve şarkıların genel olarak edep dairesini zorlamamasına özen gösterildiği, nice şarkıcıların hikmetli bestelerini seslendirdikleri de unutulmamalıdır.[459] İslam beldelerinin, musiki ile meşgul olmasında fetihlerle birlikte maddi doyumun gerçekleşmesi, debdebe ve şatafatın artıp özellikle gençleri etkisi altına alması etkili olmuştur.[460] Bu yaşam tarzında şehvetin, aşırılığın ve taşkınlığın olması mümkündür. Artık sarayda, köşk ve mâlikânelerde oturanların içkili eğlenceler tertip etmeleri, başta hacılar olmak üzere çoğu dindarın (züht ehlinin) dikkatinden kaçmamıştır. Zamanla halkın yeme içme, giyim kuşam vs. alışkanlıklarında yaşanan bazı değişikliklere tepki olarak, câriyelerle fazlaca düşüp kalkmak lehv/boş/günah görülmeye başlanmıştır. Toplumdaki bu değişim ve çözülme karşısında bazı yöneticilerin, kendilerini sorumlu hissedip önlem aldıkları olmuştur. Bunun için Muâviye, eğlence hayatına ve musiki konusuna ihtiyatla yaklaşmıştır.[461] Ama kendisinden sonra halife olan Yezîd bırakın önlem almayı, aksine kendisi şarap içme, şarkılarla eğlenme, avcılık yapma, şarkıcı câriyeler ve köleler edinme, maymun ve horozlarla eğlence tertip etme konusunda öncü olmuştur.[462] Yezîd'den sonra gelen II. Muâviye (kısa süren halifeliğinde) ise babasının[463] aksine eğlence hayatına uzak, züht ve takvaya yatkın idi.[464]

Halife Abdülmelik ve dönemini inceleyen Erkoçoğlu, Abdülmelik'in haftada iki gün umumi meclisler düzenlediğini, ud çalan bir câriyesine şiir okutup şarkılar okuttuğunu

458 Mes'ûdî, *age.*, III, 225-226.
459 Babtî, *Asru'l-Emevî*, s. 69.
460 Şevki Dayf, *el-Asru'l-İslâmi*, Daru'l-Me'ârif, Mısır ts., s. 101; Babtî, a.y.
461 İsfehânî, XVII, 300-301; bkz. Aycan, "Musiki", *Emevîler Dönemi Bilim Kültür Sanat Hayatı*, s. 123-124.
462 Halife, s. 156-157; Savaş, Rıza, "Emevîler Devri Eğlence hayatından Kesitler ve Dönemin Bazı Kadın Şarkıcıları", *İSTEM*, yıl:4, S.8, 2006, s. 51-61, s. 52.
463 Yezîd, şarkıcıları himaye etmiş ve Hıristiyan danışmanı Sercûn'dan bu konuda destek almıştır.
464 İsfehânî, XVII; 300-301; bkz. Aycan, agm., s. 123, 125.

söyleyerek; müzik ve eğlence hayatından uzak durmadığına işaret etmiştir. Gerçi onun dini esaslara bağlı biri olup musikiye mesafeli olduğu söylense de Abdullah b. Ca`fer'in eğlence meclisinde dinlediği bir şarkıcı için; "*Allah'a yemin ederim ki, bundan daha güzel bir sesi duymadım!*" dediği ifade edilmiştir.[465] [466]

Süleyman b. Abdülmelik'in, kendisi eğlence düşkünü olmasına karşın, zevk ve eğlenceye dalanları şiddetle cezalandıracağını ilan ettiği görülmüştür.[467] Bunun böyle olmasında içki, müzik, dans ve hatta fuhuş olaylarındaki artışa yönelik toplumdan gelen şikâyetlere cevap verme düşüncesi etkili olmuştur. Söz gelimi Abdullah b. Zübeyir Mekke ve Medine'yi ele geçirdiğinde bu tür taşkınlıkları yapanları sürgüne göndermiş, şarkıcı müzisyenleri (câriyeleri) cezalandırma gereğini duymuştur.[468]

Emevî halifeleri içinde züht ve takvasıyla anılan ve yer yer içki içenlere had uyguladığı da kaydedilen[469] Ömer b. Abdülaziz'in, "Suâd/Sevgili" konulu yedi bestesinden bahsedilmesi,[470] bir câriyenin şarkı okuması karşısında duygulanıp ağladığını düşündüğümüzde, Emevî halifelerin musiki ile ne kadar alakalı olduklarını söyleyebiliriz.[471]

Ömer b. Abdülaziz'den sonra gelen halifelerden birçoğunun devleti adeta zevk ve eğlence ortamlarında idare ettikle-

465 İbnü'l-Cevzî, II, 278; bkz. Erkoçoğlu, *Emevî Devletinin Dönüm Noktası*, s. 435.
466 İbn Abdürabbih, VI, 57, 58; İbnü'l-Cevzî, II, 278; bkz. Erkoçoğlu, *Emevî Devletinin Dönüm Noktası*, s. 435, 436.
467 Babtî, *Asru'l-Emevî*, s. 70.
468 Dayf, *Asru'l-İslâmi*, s. 143.
469 Ömer b. Abdülaziz Hicaz valisi iken Mahzûmoğulları'ndan es-Salt b. el-Asi'ye had cezası uygulamış, es-Salt ise buna kızarak Bizans devletine sığınarak Hıristiyan olmuştur. İsfehânî, VI, 116.
470 İsfehânî, IX; 250-253.
471 Ömer b. Abdülaziz müziğe düşkünlüğü ve eğlenceden daha çok, ince ruhlu olduğu, güzel sese ve güzel icra edilen müziğe hayran olduğu kaydedilir. İbn Süreyc'in güzel şarkılarını dinlerken; 'keşke bu güzel sesle Kur'ân okusaydı', demiştir. İsfehânî, I, 266; Nüveyrî, IV, 245. Bir defasında çok güzel sesli bir cariyeden müzik dinlerken heyecana kapıldığı ve gözlerinden akan iri gözyaşı damlalarının sakalından aşağı süzüldüğü görülmüştür. Mes`ûdî, *Murûc*, III, 198.

rini görüyoruz. İçlerinde Yezîd b. Abdülmelik gibi eğlenceye ve içkiye düşkünlüğü ileri giden, şarkıcı câriyeleri Habâbe ve Sellâme'ye tutku (aşk) derecesinde, bir başka ifadeyle kara sevdaya[472] müptela olanlarına değinmiştik.

a. Müzisyenler (Şarkıcılar)

Bu bölümde Hz. Peygamber, Dört Halife[473] ve Emevî dönemlerinde aktif olarak görev alan ve yaşadığı dönemde öne çıkan müzisyenler hakkında özet bilgiler verilecektir. Ele aldığımız dönemlerde (kıyânların) şarkıcıların çoğunun câriyelerden oluştuğu yaygın bir kanaattir.

Emevî halifelerinin şarkıcı câriyeleri saraya alıp eğlence meclisleri düzenlemeleriyle birlikte eğlence sektörü devlet desteğini bir şekilde elde ederek, kendilerine yönelecek devlet baskısından bir nebze kurtulmuşlardır.[474] Halife dışında bazı devlet erkânı ve zengin aileler genellikle câriyelerden oluşan şarkıcıları kendi konaklarında ağırlamışlardır.[475]

Şarkıcı câriyeler küçük yaşta eğitilip sonra da yüksek fiyatlara pazarlandıklarını ve onlara '*nitelikli/vasıflı*' anlamında '*vasîfe*' denildiğine değinmiştik. Güzelliklerine ve sahip oldukları yeteneklerine göre üç-beş bin dinara kadar alıcı bulan şarkıcı câriyelerin repertuarları oldukça genişti. Bazı şarkıcılar 4.000 kadar şarkı bestesini hafızalarında tutarlardı.[476]

472 II. Yezîd, selefi Ömer b. Abdülaziz'in aksine eğlenceye, müziğe ve kadına düşkündü. Devrin ünlü şarkıcılarını himaye etmiş, sarayında toplamış ve onları ihsanda boğmuştur. Belâzurî, *Ensâb*, VIII, 252-253; Mes`ûdî, *Murûc*, III, 207-210; Safedî, XV, 207; Nüveyrî, IV, 245; Altınay, s. 400; bkz. İsfehânî, XV; 127-129; Kehhâle, *A`lâmü'n-Nisâ*, I, 234-235, II, 232-233.

473 İbn Küteybe, *`Uyûn*, I, 319-320.

474 II. Yezîd gibi pek çok halifenin desteğini alan şarkıcılar daha rahat hareket etmişlerdir. Mes`ûdî, *age*, a.y.; Belâzurî, *age.*, a.y., Nüveyrî, *age.*, a.y., Altınay, s. 400.

475 Halifelerin arzusu ve nedimlerin işaretiyle perde açılır ve haremin özel cariyeleri, müzik eşliğinde omuzlarını titretip raks etmesiyle de eğlenceye başlarlardı. Bazen sade (müziksiz) şarkı söylenir, bazen de rakkaseler (dansçı cariyeler) olmaksızın müzik eşliğinde şarkılar seslendirilirdi. Perdedar (Sâhibu's-Sitâre): "*Yeter ey cariye, bırak artık, sonlandır, kısa kes*" demedikçe de cariyeler şarkı söylemeye devam ederdi. Câhiz, *Tâc*, s. 30

476 Vasîfe denilen bu cariyeler hakkında Câhız, Kıyân'da ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bkz. Câhız, "Kitâbü'l-Kıyân", *Resâil*, II, 176; *`Uyûn*, I, 322.

Toplumda Abdullah b. Ca`fer,[477] Sükeyne bnt. Hüseyin,[478] Âtike bnt. Ebû Süfyân,[479] Mus`ab b. Zübeyir, Âişe bnt. Talha,[480] Âişe bnt. Sa`îd,[481] Bişr b. Mervân,[482] Yahya b. Nüfeys,[483] İbn Ramîn,[484] Abdullah b. Hilâl[485] gibi ileri gelenlerin evleri müzisyenlerle dolup taşardı. Onların evlerini günümüzün kültür ve sanat merkezlerine benzetebiliriz.

Devrin önemli azatlı (köle ve cariye) müzisyenlerinden bazıları şunlardır:

Sâib Hâsir (63/683)

Sâib Hâsir, Medine'de yaşayan ünlü şarkıcılardan biridir. Leysoğulları'nın azatlısı idi. Fars kökenliydi ve soyunun kisrâlara kadar dayandığını iddia ederdi. Abdullah b. Ca`fer onu satın alıp azat etti. Sâib, Medine'de yiyecek satarak geçimini sağlardı. Medine'ye ilk ûdu getiren ve şarkılarını seslendiren kişiydi. Abdullah b. Ca`fer'in şarkıcı câriyeleri ile birlikte şarkılar söyledi. Farsçadan Arapçaya pek çok şarkıyı

477 Taberî, III, 60; Mes`ûdî, *Murûc*, III, 177; İbn Abdürabbih, 57, 58; bkz. Aycan, "Eğlence Sektörü", s. 177.

478 Hz. Hüseyin'in kızı Sükeyne'nin (117/735) evi de şairler, şarkıcı cariyeleri ve müzisyenlerle dolup taşardı. Evi adeta konser salonu gibi işlev görürdü. Enstrümanlar eşliğinde şarkılar söylenir, cariyeler raks ederek konuklar eğlendirilirdi. İbn Süreyc şarkıları ile Cerîr şiirleri ile sanatlarını onun evinde rahatça icra ederlerdi. İsfehânî, VI, 114-115; İbn Küteybe, *`Uyûn*, IV, 90; İbn Abdürabbih, VI, 32. Sükeyne vefat ettiğinde sadece udu 400 dirheme alıcı bulmuştu. Atâr adını verdiği udu Hâlid b. Abdülmelik satın aldı. İsfehânî, VI, 117; Kehhâle, *A`lâmü'n-Nisâ*, II, 207-216..

479 Kehhâle, *`Alâmü'n-Nisâ*, III, 211-215.

480 İsfehânî, II, 372; Kehhâle, *age.*, III, 137-154.

481 İsfehânî, IV, 266.

482 Irak valiliği yapan Bişr, içki ve eğlenceye düşkündü. Evi şarkıcı cariye ve sanatçılarla dolup taşmıştır. İbn Küteybe, *`Uyûn*, IV, 34; Mes`ûdî, *Murûc*, III, 117; İbn Abdürabbih, VI, 14; İsfehânî, VIII, 311, XIV, 239; 245; bkz. Aycan, "Eğlence Sektörü", s. 188, 189.

483 İsfehânî, XV, 24.

484 Kûfe'nin Esedoğulları mahallesindeki evi çok sayıda şarkıcı cariyeyi ağırlamıştır. Sellâme ez-Zerkâ, Sa`de, Ruhayhâ adlı cariyelere gelen konuklara şarkı söyletmiştir. İsfehânî, XI, 368; XV, 65; bkz. Söylemez, s. 316.

485 Ünlü şair Ömer b. Rebîa Abdullah'a misafir olmuş ve şarkıcı cariyelerin söylediği şarkılarla eğlenmiştir. Ömer b. Rebîa: "*Ey Babilliler! Üç şeyiniz hariç, hiçbir şeyinizi beğenmedim.; Fırat'ın suyu, soğuk gecenin güzelliği ve tatlılığı, Hilâl'in cariyelerinin güzel şarkıları.*" dediği kaydedilmiştir. İsfehânî, I, 163, 164; Söylemez, s. 316.

tercüme etti. Sâib, sanatçılarının siyasetle ilgisinin olmadığını söylemesine rağmen Harre Günü öldürüldü.[486]

Ahmed en-Nasbî (85/704)

Ahmed b. Üsâme en-Nasbî el-Hemedânî, Ubeydullah b. Ziyâd'ın nedimlerinden idi. Onun sır kâtibi olması yanında asıl şöhretini çok iyi ûd ve tambur çalmak ve şarkı söylemekle yakalamıştır.[487] Tambur çalmayı iyi bildiğinden kendisine 'Tamburi' lakabı da verilmiştir. Ünlü şair A`şâ'nın şiirlerini bestelemiş ve tamburuyla çalıp onları okumuştur. Ubeydullah b. Ziyâd'ın nedimliğini yapan en-Nasbî, İbn Eş`as'ın isyanına katılmış ve öldürülmüştür.[488]

Kand el-Medenî (86/705-706)

Kand Sa`d b. Ebî Vakkâs'ın azatlılarından idi. Efendisi Hz. Sa`d, şarkı söylemesine tepki göstermiş ve onu dövmüştür. Araya Hz. Âişe girmiş ve tatlıya bağlanmıştır.[489] Ancak Kand'ın, düşük ahlaklı biri olması, kadınlı erkekli müzikal eğlenceler düzenlemesi başına sık sık dert açmıştır. Velîd b. Abdülmelik zamanına kadar devrin saray ve köşklerinde eğlence meclislerinde şarkılar söylemiştir.[490]

Tuveys (92/711)

Tuveys, Mahzûmoğulları'nın azatlısı olup asıl adı İsa b. Abdullah idi.[491] Medine'de ilk şarkı söyleyen kişiydi. Hz. Osman'ın hilafetinin son yıllarına doğru tanınmaya başladı.

486 İslâmî dönemde ilk Arapça şarkı söyleyen sanatçıdır. İbn Küteybe, *Me`ârif*, s.168; Taberî, V, 337; İsfehânî, VIII, 323-324; İbn Hallikân, I, 501. Harre Gününde Emevîlerin kendisine zarar vermesinden korkuyordu. Onların huzuruna çıktı. Ben müzisyenim diyerek hikâyesini anlattı. Mü'minlerin Emiri Yezîd'e ve daha önce babasına hizmet ettim, dedi. Onlar: bize de şarkı söyle dediler, şarkılarını okudu, vallahi güzel yaptın deyip, bir kılıç darbesiyle onu öldürdüler. Onun haberi II. Yezîd'e ulaşınca çok üzülmüş ve öldürülmesine çok kızmıştır. İsfehânî, VIII, 327-328.

487 İbnü'n-Nedîm, s. 208; İsfehânî, VI, 72.

488 İsfehânî, VI, 72-78; Safedî, *Vâfi*, VII, 161-162; Kılıçlı, *Emevîlerde Gınâ*, s.107; Aycan, "Eğlence Sektörü", s. 174.

489 İbn Abdürabbih, VI, 35.

490 İbn Abdürabbih, VI, 37; Kılıçlı, *age*, s.110; Aycan, agm., XXXVIII, s. 162.

491 Asıl adının Tâûs olduğu ve muhannes olarak bilinmesinden sonra Tuveys şeklinde kullanıldığı söylenmektedir. Erkoçoğlu, *age.*, s. 439.

Şehirde Farsça şarkılar söyleyen ustaların sözlerini Arapçaya çevirdi. Henüz ud yaygınlaşmadığından çok iyi def çalardı. Onun hayatı rastlantılarla doludur.[492] Muhannes/kadınsı davranışlarından ve bazı dini değerlere karşı sarf ettiği sözlerinden dolayı kınandı.[493] Tuveys, bilgili ve edip biriydi, musikide otorite sayılırdı. Ancak toplumun tepkisini çekiyordu. Medine'yi terk etmek zorunda kaldı, Süveydâ'ya gitti ve orada vefat etti.[494] Mervân b. el-Hakem'in takibatına uğradıysa da Velîd b. Yezîd'in en gözde sanatçılarından oldu.[495]

Büdeyh b. Melîh (96/715)

Büdeyh el-Melîh, Abdullah b. Ca'fer'in azatlılarındandı. Büdeyh, Sâib Hâsir, Tuveys ayarında bir şarkıcı idi.[496] Abdullah b. Ca'fer'in evinde söylediği şarkılarla Muâviye dâhil halifelerin beğenisini kazanmıştır.[497]

Garîd (98/716-717)

Garîd, el-'Âsî b. Sa'îd el-Emevî'nin veya Sükeyne bnt. Hüseyin'in kölesi olduğu ve asıl adının Abdülmelik Ebû Yezîd olduğu ifade edilmiştir. Döneminin en meşhur şarkıcılarından biri sayılmıştır. Kadınsı/muhannes temayülünün olması, yüzünün parlak, hareketlerinin (belki de) kibar olması eleştiri konusu olmuştur.[498] Velîd b. Abdülmelik'in takdirini ka-

492 Hz. Peygamber'in vefat ettiği gün evlendiği, Hz. Ebû Bekir vefat ettiği gün sütten kesildiği, Hz. Ömer'in vefat ettiği sünnet olduğu, Hz. Osman'ın şehit edildiği gün evlendiği, Hz. Ali'nin vefat ettiği gün çocuğu olduğu gibi rastlantılara dikkat çekilmiştir. İsfehânî, III, 27; İbn Kesîr, *Bidâye*, XII, 438.

493 İsfehânî, III, 27-29.

494 İbn Abdürabbih, VI, 30, 32; Kılıçlı, *Emevîlerde Gınâ*, s.111, 112; Aycan, "Eğlence Sektörü", s. 162.

495 Tuveys'in durumu hakkında şikâyetler olsa da, insanları güldürdüğü, dinlendirdiği hakkında olumlu şeylerde söylenirdi. Eğlence ortamlarının gözdesiydi. Abdullah b. Ca'fer'in evinde kurulan eğlence meclisinde şarkıcı cariyelerle konukları eğlendirirdi. İsfehânî, III, 29-31.

496 Câhız, *Resâil*, II, 199, *Hayevân*, III, 233; İbn Hazm, *Cemhere*, s. 68, 69; İsfehânî, XIV, 9; bkz. Câhız, *Kitâbu'l-Bursân ve'l-'Urcân ve'l'Umyân ve'l-Hûlân* (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârun), Beyrut 1410/1990, 647 shf., s. 116.

497 Taberî, V, 336, 337.

498 Safedî, *Vâfî*, XIX, 143.

zanmış, pek çok şarkıcının yetişmesine katkı sağlamıştır.[499] Beytü'l-kaynelerin en vazgeçilmez sanatçılarından biri olmayı başarmış, divan gibi yüksekçe bir platform üzerinde şarkılarını okumuştur.[500]

Dalâl (99/717)

Asıl ismi Nâfiz künyesi Ebû Zeyd olan Dalâl, Medineli şair ve şarkıcılardan idi. Dalâl köle anlamında da kullanılmıştır.[501] Şarkıcı cariyelerle düşüp kalkması yüzünden birçok kez tedibâta uğramıştır. Medine valisi İbn Hazm el-Ensârî tarafından muhannesliği yüzünden iğdiş edilmek istenmiştir. Bu yönüyle şarkıcı Tuveys'e benzetilmiştir. Süleyman b. Abdülmelik'in eğlence meclisinde bulunmuş ve onun atiyelerine nail olmuştur.[502]

Huneyn el-Hîrî (99/718)

Huneyn (b. Bellû'), Ebü'l-Esved künyeli Hireli ünlü bir şarkıcıdır. Irak valisi Hâlid b. Abdullah şarkıcılığı yasaklayınca, huzuruna çıkmış, uduyla şarkısını okumuş, vali ondan etkilenerek yasağı kaldırmıştır.[503] Erkek şarkıcılardan İsmail b. el-Hirbiz Zübeyir b. Avvâm'ın azatlı kölesiydi. Emevîlerin son dönemlerine yetişmiş, Velîd b. Yezîd'den bol bol hediyeler almıştır.[504]

Sa'îd b. Miscâh (99/718)

Sa'îd b. Miscâh, Cumâhoğulları'nın azatlısı siyahî bir köleydi. Müziğe olan ilgisi yüzünden Şam'a kadar gidip yeni şarkılar öğrendiği ve Medine'ye gelerek öğrendiği şarkıları okuduğu anlatılmıştır. İbn Miscâh'ın yanında Fars ve Rum asıllı kaynelerin olduğu ve eğlence meclislerinde onlarla birlikte müziğini icra etmiştir.[505] O dönemde toplumda şarkıcı-

499 Velîd'in sarayında Ma'bed dâhil birçok şarkıcı ile karşılaşmıştır. İsfehânî, III, 276-277; Ziriklî, *A'lâm*, IV, 156.
500 İsfehânî, III, 278.
501 Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-Ereb*, s. 132.
502 İsfehânî, IV, 266-270.
503 Safedî, XIII, 130.
504 İsfehânî, VII, 101.
505 Geniş bilgi için bkz. İsfehânî, III, 271-273.

lık işiyle uğraşanlar köle veya azatlı, şarkı sözleri de Farsça ve Rumca ağırlıklı idi. İbn Miscâh, şarkı sözlerini Farsçadan Arapçaya çevirerek okumuştur.[506]

Habâbe (101/720)

Habâbe ismi, efendisi Halife Yezîd b. Abdülmelik tarafından verilmiştir. Mekkeli muveledûnundan olan Habâbe'nin asıl adı Âliyye idi.[507] Habâbe, sadece güzel yüzlü değil, dilde, edebiyatta ve şiirde çok iyiydi. Ud çalar ve çok hoş sesiyle de şarkılar okurdu. O, Kur'ân ilimlerine vakıf akıllı bir kadındı. Devrin ünlü şarkıcılarının (İbn Süreyc, İbn Muhriz, Mâlik, Ma'bed'in) bestelerini aldı ve yeniden yorumladı.[508] Habâbe, Cemile ve Azze'den ders aldı.[509] Pek çok şarkıcının yetişmesine de vesile oldu.[510]

Ebû Kâmil (101/720)

Ebû Kâmil, Yezîd b. Abdülmelik'in kölesi olup onun tarafından azat edilmiştir. Önemli şarkıcı ve güldürü üstatlarından biri oldu. Abdülmelik'in hilafeti yıllarında onu zaman zaman güldürür ve sakinleştirirdi.[511] Safedî, Ebû Kâmil'in Râfızî şairlerinden biri olduğunu ve Hz. Ali'ye biat etmeyenleri tekfir ettiğini kaydetmiştir.[512]

Azzetü'l Meylâ (105/630)

Azzetü'l-Meylâ, Ensâr'ın azatlısı olup, Hicaz'ın en önemli şarkıcısı sayılmıştır. Medine başta olmak üzere birçok şehir-

506 Kâbe'yi onarmak için gelen ustaların Farsça şarkıları dikkatini çekmiş ve söyledikleri bu şarkıları Arapçaya çevirmiştir. İsfehânî, III, 273.

507 Habâbe Medine'de bulunan müveledûndandı. Yani İspanyol asıllı olup, sonradan Müslüman olmuştu. Kendi ailesinden İbn Rümmâne ve İbn Mîne adıyla tanınan birine aitti. Bu adam onu eğitmiş ve yetiştirmişti. Çok güzel yüzlü, çok güzel sesli ve iyi ûd çalan kibar biriydi. Müzik konusunda hocaları İbn Süreyc, İbn Muhriz, Ma'bed, Mâlik, Cemîle ve Azzetü'l-Meylâ idi. Belâzurî, *Ensâb*, VIII, 254-256; Taberî, VII, 23; İsfehânî, XVII, 162-168; Nüveyrî, V, 49-50; Kehhâle, *age.*, I, 211-212; Altınay, s. 401.

508 İsfehânî, XV, 95; Kehhâle, *age.*, I, 212, 232; Ali Muhennâ, *Ahbârü'n-Nisâ*, s. 86-87.

509 Kehhâle, *age.*, I, 212; Ali Muhennâ, s. 87-88.

510 Mesela, meşhur muganniIerinden Ümmü Avf'ı yetiştirdi. Kehhâle, *age.*, III, 379.

511 İsfehânî, VII, 89.

512 Safedî, XXIV, 238.

de şarkılarını seslendirmiştir. Azze, yürürken dik yürümediği veya el-Mulâ denilen erkeklerin giydiği bir elbiseyi giydiğinden dolayı onun adına sıfat eklenerek Azzetü'l-Meylâ diye isimlendirilmiştir. Azze'nin müzik tarzının Fars kaynaklı olduğu, ancak Azze'nin de buna, kendine has hoş nağmeler kattığı ifade edilmiştir. Azze'nin hocaları içinde en önemlisi şarkıcı Râikâ idi. 'Azze, Farsça şarkılar söyleyen Neşîd ve Sâib Hasîr'den musiki dersleri aldı.[513] Medine halkına musikiyi sevdiren ilk şarkıcının Azze olduğu ve kadınıyla, erkeğiyle onları musikiye yönlendirdiği kaydedilmiştir.[514] Azze, ud, tambur ve kîsara (gitar) gibi çalgıları büyük bir ustalıkla çalmıştır. Dönemin ünlü şarkıcılarının yetişmesinde emeği büyüktür. Mesela İbn Süreyc ve İbn Muhriz ondan musiki eğitimi almıştır.[515]

Cemîle es-Sülemiyye (125/733)

Cemîle, Süleymoğulları'nın azatlılarındandı. Şarkılarıyla Medine'de gönüllerde taht kurdu, udu en iyi çaldı ve çağının en önemli şairlerinden Nâbiga'nın şiirlerini besteleyerek şarkılar söyledi.[516] Cemîle, Emevî döneminin belki de en tanınan muganniIerindendi.[517] Kendisi de çok meşhur olan şarkıcı Ma'bed, Cemîle için "*O asıl, biz dalız, Cemîle olmasaydı biz şarkıcı olamazdık.*" demiştir.[518]

Müzisyenlerin hamisi olarak bilinen Abdullah b. Ca'fer'in, onu sık sık ziyaret etmiş ve aralarında sıkı bir dostluk oluşmuştur.[519] Cemîle, müziğin gelişmesine çok büyük katkı

513 Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 429, III, 275; Aycan, agm., s. 162; Savaş, Rıza, "Emevîler Devri Eğlence Hayatından Kesitler ve Dönemin Bazı Kadın Şarkıcıları", *İSTEM*, yıl, 4, Sayı:8, 2006, s. 54.

514 İsfehânî, XVII, 102, 162

515 Sahabiden ünlü Kasîde-i Bürde şairi Hassân b. Sâbit Azze'den hoşlanırdı. İsfehânî, XVII, 105; Ali Muhennâ, *Ahbâru'n-Nisâ*, s. 245-251.

516 Kehhâle, *age.*, I, 211, 214; Ali Muhennâ, s. 73.

517 İsfehânî, VII, 124; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 211; Aycan, "*Eğlence Sektörü*", s. 172.

518 Cemile'nin yetişmesinde Ebû Ca'fer Sâib Hâsir'in büyük katkısı oldu. Cemîle; Ma'bed, İbn Âişe, Habâbe, Sellâme, Akîletü'l-Akîka, Huleyde ve Rubeyha gibi ünlüleri yetiştirdi. İsfehânî, VIII, 188; Kehhâle, *age.*, I, 211, 357, 442.

519 İsfehânî, VIII, 198-199; Kehhâle, *age.*, III, 279. Buna benzer şekilde ünlü müzisyenler birbirlerini sık sık ziyaret ederlerdi. Ma'bed ve Mâlik

sağladı. Medine'de İbn Süreyc, Garîd, İbn Miscâh, Müslim b. Mühriz gibi ünlülerle bir araya gelerek şarkı usûl ve kaideleri tartışarak müziğin ilerlemesinde önemli rol aldı.[520] Cemîle gibi şarkıcılara ulaşmak için önceden randevu almak gerekirdi.[521] Kehhâle, Cemîle'nin 50 kadar kayne yetiştirdiği ve onları yüksek fiyatlarla sattığı bilgisini de vermiştir.[522]

İbn Süreyc (125/733-734)

İbn Süreyc namıyla meşhur olan şarkıcının adı Ubeyd b. Sureyc olup, Mekke'de yaşayan azatlı bir köledir. Babasının Türk kökenli olduğu rivayet edilir. İbn Süreyc, çok iyi ûd çaldığı Mekke'de ilk Arapça şarkı söyleyen kişi olduğu söylenir.[523] Birçok halife ile iyi ilişkileri olan İbn Süreyc, Yezîd b. Velîd'in öldürülmesinden hemen sonra vefat etmiştir.[524] İbn Süreyc, Tuveys dahil ünlü şarkıcıların takdirini kazanmıştır.[525]

Ma'bed (126/744)

Ma'bed, Muâviye'nin azatlılarından olup başta oğlu Yezîd olmak üzere pek çok halifeye ve eşrafa şarkılar söylemiştir. Ma'bed, küçük yaşta Medine'ye köle olarak getirilen İbn Süreyc'e hocalık yapmıştır. Yanındaki kaynelerden (şarkıcı cariyelerden) Âtike pek meşhurdur. Velîd b. Abdülmelik'in gözde şarkıcısı olmuştur.[526]

Cemile'yi ziyaret etmiştir. İsfehânî, VIII, 201-202. Sükeyne'nin evinde şarkıcı Eş'âb ve Azze birlikte şarkılar söylerler, rakkaseler dans eder, insanlar eğlenirdi. Bazen bu eğlenceler üç gün boyunca devam ederdi. İsfehânî, XVII, 6-7.

520 İbn Âişe'nin evinde ve onun nezaretinde değerlendirmeler yapılırdı. İsfehânî, VIII, 190-191 Kehhâle, *age.*, I, 211-214.

521 İsfehânî, VIII, 198-199.

522 Fer'a adlı meşhur bir muganniye (şarkıcı cariye) bunlardan biriydi. Kehhâle, *age.*, I, 212; IV, 159.

523 İsfehânî, I, 233.

524 İsfehânî İbn Süreyc'le ilgili çok geniş bilgiler vermiştir. Bkz. İsfehânî, I, 231-303; Savaş, agm., s. 55.

525 İsfehânî, III, 34.

526 Akîle el-Muganniye adlı câriyesi meşhur şarkıcılardan biriydi. İsfehânî, I, 47, 50, 51, 63; Kehhâle, *'Alâmü'n-Nisâ*, III, 325; Ziriklî, *A'lâm*, VII, 264. Ma'bed, şarkılarını okurken, cariyelerin üs üste giydikleri şeffaf elbiseleri dans edip çıkardıkları görülmüştür. Hamam partileri yaptığı da olmuştur. İsfehânî, I, 65, 66.

Ma`bed, İbn Âişe tarafından da sürekli himaye edilmiştir.[527] Halife Velîd b. Yezîd'in, içki meclislerinde sazlı sözlü eğlencelerinde hazır bulunmuştur. Onun devrinde aşklı meşkli şiir ve şarkılar, başka bir ifadeyle belden aşağı sözlerin ağırlıklı olduğu *mucûn* türü yaygındı. Ma`bed bu türün en iyi örneklerini vermiştir.[528]

Sellâmetü'l-Kas (130/748)

Sellâmetü'l-Kas, Medineli müvelledûnundan idi. Ma`bed, İbn Âişe, Cemîle ve Mâlik'in talebesidir. Mekkeli kurrâlardan Abdurrahman b. Ebî Ammâr el-Cüşemî ile aralarındaki aşktan dolayı kendisine 'Kas' lakabı verilmiştir. Yezîd b. Velîd ile aralarındaki ilişki bir tutkudan öte aşk olarak açıklanmıştır.[529] Harun Reşid dönemine kadar yaşadı. Efendisi Süheyl b. Abdurrahman'ın onu yetiştirmesinde gayreti çoktu. Kardeşi Reyyâ da onun gibi kadın şarkıcılarındandı.[530] Yezîd onu 20.000 dinara satın aldı ve yanından hiç ayırmadı.[531] Yezîd b. Abdülmelik'in Habâbe gibi en gözde şarkıcı cariyesi idi.[532]

Sellâmetü'z-Zerkâ (142/760?)

Sellâmetü'z-Zerkâ İbn Ramîn'in câriyelerinden olup devrin önemli şair ve şarkıcılarındandır. Sahibi aynı zamanda kadınlara düşkün biriydi. Kûfe'de hemen her mahallede eşrafın evlerinde konserler verirdi. Salih b. Süleyman tarafından 90.000 dirheme satın alınmıştır.[533]

Südeyf (146/763)

Südeyf b. İsmail b. Meymûn Hâşimî ailesinin azatlısı (mevlâsı) idi. Bedevî Araplardan olan Südeyf, Emevî aleyh-

527 İsfehânî, I, 67.
528 Mes`ûdî, *Murûc*, III, 325-326, 327; İsfehânî, I, 63-66.
529 Taberî, VII, 22, 23; Safedî, XV, 207; Kehhâle, *age.*, II, 233; Altuncî, Muhammed, *Mu`cemu A`lâmi'n-Nisâ*, Beyrut 2001, 187 shf., s. 104.
530 İsfehânî, VIII, 236, 237, 239, 241. Kas; saçın perçeminden kısatılması anlamına da gelir. Halîl b. Ahmed, V, 10.
531 Sellâme, çok iyi ûd çalar, güzel sesi ile şarkılar okur, Yezîd'i kendinden geçirirdi. İsfehânî, VIII, 345, 347; Safedî, *a.y.*.
532 Safedî, *a.y.*; Kehhâle, *A`lâmü'n-Nisâ*, I, 232, 234-235; Aycan, agm., s. 180-184.
533 İsfehânî, XV, 46-49, 51.

tanıydı. Abbasî halifesi Mansur dönemine kadar yaşasa da Emevî döneminde yıldızı parlaktı.[534]

Kısaca biyografilerini verdiğimiz bu şarkıcılardan başka Hz. Peygamber'in azatlılarından Ebû Bekre'nin cariyesi er-Rukâtâ,[535] ünlü şair Kümeyt eseri el-Hâşimiyyât'ına ilham kaynağı Hubbey,[536] Hakem el-Vâdî,[537] İbnü'l-'İbâd,[538] Âtike bnt. Şühde el-Muganniye,[539] Huleyde el-Mekkiyye[540] gibi köle/azatlı şarkıcıları anabiliriz.

b. Şairler

Araplarda şiir ve edebiyat menşe itibariyle göçebelere dayânır. Çöllerde doğayla içli dışlı ve uçsuz bucaksız çöllerde yaşayan bedevi/göçebe Arapların hayatında şair ve şiirin ayrı bir yeri vardı.[541] Dönemin en etkili iletişim aracı şiirdi. Şair-

534 Ziriklî, III, 80.
535 Mühennâ, s. 123.
536 Hubbey güzelliği ile meşhur döneminin şarkıcı cariyelerinden idi. Halife Hişâm'ın Hübbey'e ilgisi Kümeyt'i kıskandırdı. Hübbey'in söylediği şarkılar ve güzelliği herkesi etkilediği söylenir. Hubbey adlı başka bir şarkıcı cariye daha vardı. Adı Hübbey el-Esved idi, ona da şair Hureys âşık oldu. Mühennâ, s. 92, 93.
537 el-Hakem b. el-Meymûn, Velîd b. Abdülmelik'in azatlısı idi. Babasının Velîd'in berberi oluşu sarayla ilişkilerini kolaylaştırdı. Emevîlerin son zamanlarında yaşayan Hakem, Abbasi halifeleri ile de yakın ilişkisi oldu. İsfehânî, VI, 264, 270, 271.
538 İbnü'l-'İbâd, Mahzûmoğulları veya Cumâhoğulları'nın azatlısı idi. İkinci tabaka önemli muganniilerden biri sayılan İbnü'l-'İbâd'ın babası Divan kâtiplerinden olması sayesinde yöneticilere kolayca ulaşabildi. Etrafında güzel cariyelerin eşlik ettiği bir müzik gurubu oluşturdu. Halife el-Mansûr döneminde vefat ettiğinde cenazesine ilim ehli dâhil büyük bir topluluk iştirak etti. İsfehânî, VI, 121,122.
539 Âtike'nin annesi Şuhde, Velîd b. Yezîd'in cariyesi idi. Emevîlerin sonlarında yaşamasına karşın asıl şöhretini Abbasîler döneminde yakaladı. Harun Reşîd zamanında en bilinen şarkıcı cariyelerden biri olmayı başardı. Ud çalmada mahirdi, uduyla söylediği şarkılarla bir keresinde 30.000 dirhem kazanmıştı. İsfehânî, VI, 246-248; Mühennâ, s. 225-227.
540 Huleyde el-Mekkiyye (H 166?) İbn Şemmâs'ın câriyelerinden Huleyde el-Mekkîyye pek meşhurdu. Âişe bnt. Talha tarafından himaye edildi. Huleyde azat edilmeden cariye olarak vefat etti. Ud çalar ve güzel sesiyle şarkılar söylerdi. Siyahî bir kadın olan Huleyde, İbn Süreyc'in talebesi/ekolünden idi. Şarkıcı câriyeler ile birlikte müziğini icra ederdi. İsfehânî, XVI, 133; Kehhâle, *age.*, I, 357.
541 Parlak, Nizamettin (ed. İrfan Aycan) "Emevîler Döneminde Sanat", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, s. 123.

ler yaşadıkları çağın hafızası işlevini görürlerdi. Onların en önemli görevi belki de mensup oldukları aile, aşiret ve kabilenin ortak sesini geçmişten geleceğe taşımaları idi.[542] Köle ve azatlıların şiir ve edebiyata yönelmeleri ve edebi türlerde söz sahibi olmalarının Suriye, Irak, İran, Horasan ve Kuzey Afrika gibi bölgelerin halklarının Arapçayı benimsemeleri ile hız kazandığını söyleyebiliriz. Özellikle Abdülmelik b. Mervân'ın (86/705) Arapçayı resmi dil olarak ilan etmesiyle de ilim ve kültür hayatında Arapça hâkim olmaya başlamıştır.[543]

Bu dönemde evinde şairleri, şarkıcıları ağırlayan, onları himaye eden Sükeyne bnt. Hüseyin gibi cömert kimseler de vardı.[544]

Devrin önemli köle azatlı şairlerinden bazıları şunlardır:

Ümeyye b. el-Esker (20/641)

Ümeyye b. Harsân b. el-Esker el-Cunde'î el-Leysî Fars kökenli şairlerdendir. Kavminin efendisi iken esir alınan Ümeyye, önce Tâif'e sonra da Medine'ye yerleşti. Uzun yaşadı ve Hz. Ömer dönemine erişti ve huzurunda şiir okudu.[545]

Vaddâh el-Yemen (90/708)

Vaddâh el-Yemen'in asıl adı Abdurrahman b. İsmail b. Abdukülâl b. Dâz idi. Yemen'in Fars kökenli el-Ebnâ ailelerinden olduğu söylenir. Ravzâ isimli bir kadına olan aşkı meşhurdur. Onun için söylediği şiirler, bestelenip şarkıcı cariler tarafından okunmuştur.[546]

542 Zeydân, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, III, 44-46.
543 Parlak, Nizamettin, "Emevîler Döneminde Sanat", s. 128.
544 Günümüzün futbol kulüpleri gibi revaç bulan şair ve şarkıcılar kendilerini himaye edenlerin taraftarı idiler. Sükeyne; Cerîr, Ferezdak, Küseyyir, Cemil ve Nusayb gibi şairleri evinde misafir etmiş, onlara ikramlarda bulunmuştur. Onları Sükeyne'nin sanat kulübünün üyeleri olarak görebiliriz. İsfehânî, VI, 108-109; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 206-207.
545 İsfehânî, XXI, 13-15; Ziriklî, II, 22.
546 Ebnâ; Araplara karışmış Fars kökenliler için kullanılan bir tabirdir. Seyf b. Yezen'e kadar uzanan bir geçmişe sahiptir. Bu insanlara, San'a'da el-Ahrâr, Yemen'de el-Ebnâ, Kûfe'de el-Uhâmire, Basra'da el-Usâvire, el-Cezîre'de el-Hadârime, Şam'da el-Cerâcime denilmiştir. Ravzâ'nın başkası ile evlenmesinden sonra Ümmü'l-Benîn adlı kadına da âşık olmuştur. İsfehânî, VI, 197, 200-202, 206-207.

Musa Şehevât (110/728)

Adı Ebû Muhammed Musa b. Yesâr el-Medenî idi. Musa Şehevât, Azerbaycan'dan Medine'ye köle olarak getirildi. Temîm b. Mürre veya Sehmoğulları'nın azatlısı olup Medine'de yetişti ve yaşamını sürdürdü. Efendisi Süleyman b. Ebî Hayseme b. Huzeyfe el-Adevî idi. Döneminin en iyi şair ve şarkıcılardan biri oldu. Gördüğü güzel şeylere hemen sahip olup istemesinden dolayı 'Şehevât' lakabının verildiği söylendi. Muhannes şarkıcılar arasında anıldı.[547]

Abâdil el-Mekkî

Abâdil b. Atiyye Kureyş'in azatlısı olduğundan Mekkî künyesi ile anılmıştır. Emevîlerin son zamanlarında yaşayan Abâdil el-Mekkî, asıl şöhretini Abbasîler döneminde yakaladı. Övgü ve yergi şiirinde mahirdi ve bu yüzden her iki dönemde de yöneticilerle iyi ilişkiler kurabildi. Bir defasında Emevîleri övmesi yüzünden Halife Mansur tarafından azarlandı. Şiirleri bestelendi ve şarkıcı cariyelerce meclislerde okundu.[548]

Abdülhamid el-Kâtib (132/750)

Abdülhamid el-Kâtib, Emevî iktidarına oldukça yakın duran şairlerden biri oldu. Sarayda halifenin inşa kâtipliğini üstlenen Abdülhamid, ömrünün sonuna kadar sadakatle Emevîlerin yanında oldu ve son Emevî Halifesi Mervân b. Muhammed ile birlikte öldürüldü.[549] O, yaşadığı dönemin bürokratik işleyişini ve yazışmalarını özetleyen edebi bir risale de kaleme almıştır.[550] Emevî Devri edebi sanatı büyük ölçüde şiire dayanmaktaydı. Abdülhamid'in bu nesri, yaşadığı dönemin

547 Musa bir cariyeye âşık olmuş ve ona sahip olmak satın almak isteyince, sahibi o cariye için 10.000 dirhem istemiştir. Musa elinde ne varsa eşten dostan ne borç bulduysa 6.000 dirhemini çıkışabilmiş. Hatta bu konuda Halife Velîd'den yardım istemiştir. En sonunda o cariyeye sahip olmuştur. Musa'nın annesi Medineli cariyelerden olduğu ifade edilmiştir. İsfehânî, III, 347, 350-351; Yâkût, *Mu'cem*, s. 2732 (1167); Ziriklî, *A'lâm*, VII, 331.

548 İsfehânî, VI, 92, 93, 103, 104.

549 Parlak, agm., s. 129. Azatlı şairlerden Ebü'l-Abbâs'ın Emevîlerle arası iyi idi. İbn Sa'd, VIII, 38.

550 İbnü'n-Nedîm, s. 149; Ergin, Şakir, "Abdülhamid el-Kâtib", *DİA*, I, 225.

birçok siyasi çalkantı ve çatışmalarını, yüksek dini duygu ve heyecanları katılarak en güzel belagat nesri olarak kaleme alınmıştır.[551]

Hammâd er-Râviye (155/772)

Aslen Deylemli olan Bekir b. Vâil'in kölelerinden biri olan Hammâd er-Râviye meşhur bir şairdir.[552] Hammâd b. Sâbur asıl adı olmasına karşın kuvvetli hafızasıyla binlerce eski Arap şiirlerini ezbere bildiği ve bunları da anlattığından kendisine "Râviye" (anlatıcı) denilmiştir. Hammâd, halife II. Yezîd ve Hişâm ile dostluklar kurmuş ve onlardan bol bol atiyyeler elde etmiştir.[553]

Ebû Dülâme (161/777-778)

Ebû Dülâme ünlü Arap mizah şairidir. Kûfe'de fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Aslen Habeşîstanlı olan babası Esed kabilesinden birinin azatlı kölesi idi. Emevî Halifesi II. Mervân (744-750) zamanında tanınmaya başladı. Asıl şöhretini Abbasi Dönemi'nde yakalayan Ebû Dülâme'nin halifelerle çok iyi ilişkileri oldu. Mizah şairi olup, akidesinin bozukluğu, dini emirleri alaya alışı ile dikkat çekti.[554]

Beşşâr b. Bürd (167/783-784)

Beşşâr b. Bürd Tohâristanlı Zerdüşt bir aileden gelmiş önemli bir şairdir. Dedesi Yercûh, Mühelleb b. Ebû Sürfe tarafından esir alınmış, babası Bürd önce Mühelleb'in karısı Hîre el-Kuseyriyye'nin, daha sonra Basra'da Ümmü'z-Zibâ adlı bir kadının kölesi olmuştur. Beşşâr, babası henüz köle iken iki gözü kör olarak dünyaya geldi ve sahibesi tarafından azat edildi. Emevî muhalifi, hiciv yönü ağır, aykırı bir şairdi.[555]

551 Parlak, agm., s. 131.

552 Hammâd, Miknef b. Zeyd el-Hayl'in Deylemli kölesi idi. İbn Küteybe, *Meârif*, s. 168; İsfehânî, VI, 67-71; İbn Hallikân, I, 483; Zeydân, IV, 59.

553 İsfehânî, VI, 67-91; Ziriklî, *A'lâm*, II, 171-172; Huart, Clement, *Arap ve İslâm Edebiyat Tarihi* (çev.Cemal Sezgin), Ankara ts., s. 69.

554 İsfehânî, X, 247, 248 vd: Yâkût, *Mu'cem*, s. 1327-1328 (500); İbn Hallikân, I, 501; İbnü'l-Mu'tez, *Tabakâtu'ş-Şu'arâ* (thk. Abdüssettar Ferrâc), Daru'l-Meârif, Kahire 1375/1956, s. 60-61.

555 İbnü'n-Nedîm, s.195; Şerif, *Sırâ'*, s. 88.

Mervân b. Ebû Hafsa (181/799)

Mervân 105/723 yılında doğdu. Gençlik yıllarında Emevî yöneticileri ile ilişkileri oldu. Babası Ebû Hafsa Yahudi kökenli önemli hekimlerdendi. Babası İstahr'da esir düşmüş ve Hz. Osman'a verilmişti. Hz. Osman ise Mervân b. Hakem'e hediye etmişti. Mervân b. Ebû Hafsa önemli şairlerden biri idi.[556]

Yahya el-Mekkî (220/835)

Yahya b. Merzûk el-Mekkî, Emevî ailesinin azatlısı idi. Emevîlerin son dönemlerinde meşhur olmaya başladı ve asıl şöhretini Abbasiler zamanında yakaladı. Yahya el-Mekkî, 120 yıl yaşadığı ve babasının konumu nedeniyle (ömrünün 32 yılı) Emevî ileri gelenleri ile yakın ilişkileri oldu. Şiirleri bestelenip şarkıcı cariyelerce söylendi. Amr b. Bâne (278/891), İbrahim el-Mevsılî gibi şairlerine mülaki olduğu rivayet edilmiştir.[557]

Yukarıda kısa biyografilerini verdiğimizden başka şairler (köle/azatlı) vardı. Bunlardan Hz. Ebû Bekir döneminde esir düşüp köle olarak satılan Ebû Sufre,[558] Slav kökenli şair el-Hazîn (90/709),[559] Fars kökenli şairler Ma`kil b. İsâ[560] ve Ebû Mihcen,[561] Abdülkays'ın azatlısı Ziyâd el-`Acem,[562] Ensâr'ın azatlısı Müslim b. el-Velîd,[563] Âmir b. Sa`sa`aoğulları'nın azat-

556 İbn Hallikân, V, 190-194.

557 Yahya el-Mekkî 120 yıl yaşadığı söylenmiştir. İsfehânî, VI, 123, 124, 125 vd.; Ziriklî, VIII, 171.

558 İbn Hallikân, I, 483; İbn Küteybe, *Meârif*, s. 168; Zeydân, IV, 59.

559 Slav kökenli şairlerden Hazîn ed-Dîlî'nin Berberi olduğu da söylenir. Keskin dili olmasına karşın halifelerle iyi ilişkiler kurabildi. İsfehânî, XV, 262; Ziriklî, II, 175.

560 Ma`kil aynı zamanda önemli bir şarkıcı olmayı başardı. Üretken bir şairdi. Kardeşi Ebû Dülef önemli bir şairdir. İsfehânî, XXI, 104, 105.

561 Ebû Mihcen Abdullah b. Hubeyb b. `Amr b. `Umeyr Cahiliye Dönemi'nde de yaşadı. Fars kökenli idi. Şaraba düşkünlüğü ile tanındı. Bundan dolayı Hz. Ömer'in ona celde cezasına çarptırdı. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 336; İsfehânî, XVIII, 288-300.

562 Kendisi bir köle almış ve ondan her şeyi ile itaat etmesini istemesi ilginçtir. İsfehânî, XV, 307-308. Onun kaba bir ipekten dokuma bir elbise ile dolaşması kendisinin Horasanlılara benzetilmesine neden oldu. İsfehânî, XV, 310.

563 Es`ad b. Zürâre'nin azatlısı olan Müslim b. el-Velîd, 'Bedî' şiirinin öncüsü sayıldı. Aşk-Şarap şiir türünde de iyiydi. Bir zaman sonra aşıkı olduğu bir cariyeye kendini kaptırdığı, gazel, mucûn tarzı şiire meylettiği görüldü. İsfehânî, XVIII, 315, 316, 317.

lısı Hammâd `Acred,[564] siyahî şair Abdî,[565] Türk asıllı şair İbrahim b. el-Abbâs,[566] Abdülaziz b. Mervân'ın azatlısı Nusayb b. Ribâh,[567] Leysoğulları'nın azatlısı Ebü'l-Abbâs el-A`mâ,[568] Teymoğulları'nın azatlısı Davûd b. Selm,[569] Hıristiyan kökenli şairlerden es-Samuel ve kardeşi Sa`de,[570] yine şair er-Rakkâşî,[571] el-Halîl,[572] Müsâver el-Verrâk,[573] el-Eşheb,[574] İs-

564 Ebû Ömer Hammâd b. Yahyâ b. Ömer b. Küleyb'in Serâtlıların azatlısı olduğu da söylenmiştir. Mucûn tarzı şiir okuduğu, zındık olduğu iddia edilmiştir. İsfehânî, XIV, 3

565 Siyahî şairlerden el-Hashâsoğulları'nın kölesi Abdî Siyah olmasına rağmen siyah- beyaz polemiği üzerine söylenmiş şiirleri meşhurdur.
"*Esvâbımın siyah olmasının zararı yoktur.*
Misk ancak koklayana kokusunu verir
Siyah bir gömlek giydim ve altında
Kahverengiden gömlek ve beyazı giymek
Ancak bunlar Allah vergisidir (ihsandır)." İsfehânî, XII, 327-328.

566 Sûl ailesinden olduğu söylenen İbrahim Yezîd b. Mühelleb'in azatlısı idi. Şiirleri büyük beğeni topluyordu ve bazıları bestelenmişti. Âşık olduğu bir cariyeye söylediği şiirler dikkat çekicidir. Emevîlerin son dönemlerine yetiştiğinden Abbasi döneminde meşhur olmuştur. İsfehânî, X, 43, 44, 45-71.

567 Abdülaziz b. Mervân'ın azatlılarından Nusayb b. Ribâh önemli şair ve ediplerdendi. Şiirleri bestelenip, önemli meclislerde okunmuştur. Siyahî görünümlü olsa da baba tarafı Arap'tı. Kendisi hakkında siyah olsa da şiiri beyazdır, denilmiştir. Ömer b. Abdülaziz Nusayb'ı Halep yakınındaki Dâbık'a zorunlu ikamete tabi tutmuştur. İsfehânî; I, 305-306, 323; IX, 251.

568 Ebü'l-Abbâs el-A`mâ, Emevî taraftarı şairlerindendir. Leysoğulları'nın azatlısı Ebü'l-Abbâs, Emevî ailesini öven ve onlardan bol bol hediyeler kapan biriydi. İbn Sa`d, VIII, 38; İsfehânî, XVI, 230-232; Yâkût, *Mu`cem*, s. 1341 (515).

569 Davûd b. Selm Teym b. Mürreoğulları'nın azatlısı idi. Ailesi Nebâtî soyundan olup esir olarak ele geçirilip satıldı. Çok çirkin bir yüze (surata) sahip olduğu söylenen Dâvûd övgü (medih) şiirinin öncüsü idi. Onun için olsa gerek hem Emevî hem Abbasî yöneticileri tarafından tutulmuştur. İsfehânî, VI, 15-21.

570 Muâviye'nin sarayında şiir okurlardı. Özellikle Sa`de Abdülmelik b. Mervân'a çok yakındı. İsfehânî, XXII, 108,114.

571 Dönemin önemli şairlerinden olup ünlü şair Ebû Nüvâs'ı nakzetmekle meşhurdur. İsfehânî, XVI, 180.

572 el-Halîl b. `Amr Âmir b. Lüey'in azatlısı idi. Aynı zamanda Halîl iyi bir mugannî idi. İsfehânî, XXI, 219, 220, 222.

573 Müsâvir b. Sevvâr b. Abdülhamid Huveylid b. Adnan'ın azatlısı idi. Tabiinin büyüklerinden olan Müsâvir hadis ravisidir. İsfehânî, XVIII, 75.

574 el-Eşheb b. Rumeyle'nın annesi Temîm'li Hâlid b. Mâlik'in cariyesi idi. Küçük yaşlarında köle olarak satılan el-Eşheb ve ailesi güzel Arapça konuşurlardı. Kahramanlık şiirleri ile tanınmaya başladı. Söylediği şiirle kabileler arası bir savaşı durdurmayı başarmıştı. Şiirleri Habâbe dâhil meşhur şarkıcılar tarafından bestelenerek okunmuştur. İsfehânî, IX, 261-266. Eşheb'e cariye olan annesinin adından ötürü İbn Rumeyle de denilmiştir. Fuâd Salih, *Mu`cem*, s. 134.

mail b. Yesâr,[575] Cüveyriyetü'l-Acîbe ve Mütemmem el-Abdî[576] sayılabilir.

Devrin önemli müzisyenlerinden bir kısmı aynı zamanda iyi bir şair olduğunu da hatırlatırız. Mesela Şarkıcı Azzetü'l-Meylâ'nın aşk şiirleri çok meşhurdu. Onun bestelediği şiirler, şarkıcı câriyeler tarafından yaygın şekilde okunmuştur.[577]

5. Şehirlerin Kurulması İşleyişi ve İmarında Köleler

Şehirler hayatın paylaşıldığı en geniş ortamlardır. Tarihi olayların mekânsal bağlamda anlatımı olayların daha somutlaşmasını sağlayacaktır. Bu kısımda, şehirlerin kurulması ve imar faaliyetlerinde köle ve câriyelerin yeri ve konumuna kısaca işaret edeceğiz.

Arapların gerek İslam öncesi ve gerekse İslam sonrası devirlerde şehirleri inşa ederken kabilevî bir anlayışla hareket etmişler, hatta mahalleleri oluştururken her kabile kendine ayrılan yerde iskân edilmiştir.[578] Kabileyi ön plana çıkaran bu anlayış beraberinde bu kabilelerin olası memnuniyetsizliklerde baş kaldırmalarına yol açmıştır. Kabilelerin kendi mıntıkalarında güvenliği sağladıklarını, kendi içinde özerk olduklarını görüyoruz. Kölelerin azat edildikten sonra bir nevi müttefik pozisyonunun süreklilik arz ettiğini biliyoruz. Kölelerin bu sistemde daha çok sahip oldukları vasıflar dikkate alınarak istihdam edildiklerini görüyoruz.[579]

Emevîlerde, merkezi yönetim oldukça güçlüydü.[580] Bazı valiler kendilerine özgü güçleri ve tutumlarıyla öne çıkmışlarsa da, merkezi idare yönetime hâkimdi. Köle ve câriyelerin

575 İsmail b. Yesâr en-Nisâî Teym b. Mürreoğulları'nın azatlısı idi. Çok uzun ömür yaşadı. Hem Zübeyrîlerin hem de Emevîlerin gözde şairlerinden biri olmayı başardı. Şiirlerinin çoğu bestelendi. Velid b. Abdülmelik'in atiyelerine mazhar oldu. Hişam'ın takdirini kazandıysa da Acemleri öven şiir söylemekten de geri durmadı. İsfehânî, IV, 409-428.

576 İsfehânî, XXII, 336-340.

577 Şerif, Muhammed Bedii, *es-Sırâ` beyne'l-Mevâli ve'l-Arab*, s. 82.

578 Taberî, II, 480; mesela; "Zâhir", "Füstât", "Kûfe" gibi şehirler için bkz., Yâkût, *Mu`cemu'l-Büldân*, IV, 57, 263, 491.

579 Taberî, II, 482.

580 Can, *İslâm Şehirleri*, s. 23.

durumları ise İslam öncesi ve çevre ülkelerdeki uygulamalara kıyasla oldukça iyiydi.[581] Basra ve Küfe şehirleri Irak'tan İran'a hatta Türkistan'a uzanan çok geniş bir coğrafyaya merkezlik etmekteydi. Mesela Kûfe kurulduğu sıralarda bile Yemenli Araplar 12.000, Kuzey Arapları (Mudarlı) 8.000, mevâli (Deylemli ağırlıklı) 4.000 ve çok sayıda köleye ev sahipliği yapmıştır. Kûfe, Ziyâd b. Ebîhî döneminde 140.000 kişiyi bulmuş, Emevîlerin son dönemlerinde şehrin nüfusunun 300-350 bin arasında olduğu tahmin edilmiştir.[582]

Kölelerin önceden sahip oldukları dini ve kültürel geçmişleri vardı. Yeni efendileri de doğal olarak bundan etkilendiler.[583] Kültürler arası etkileşimin en hızlı olduğu yerin şehirler olduğu, İslamîleş(tir)menin şehirlerde yoğun olarak yaşandığı bilinmektedir.[584] Köle ve câriyelerin çoğu kez kişiye özel şahsi bir mal gibi[585] telakki edilmesi anlayışı belki de onların çabucak Müslüman olacaklarını ummaları gibi nedenler esirlerin köleleştirilme kararında etkili olmuştur.

Şehir toplumunda iş bölümü ve meslekler daha belirgin olduğu için efendilerinin yaptığı iş ve mesleklere göre de köle ve câriyeler istihdam edilirdi.[586] İslam medeniyetinin yaşanması için en elverişli ortam şehirlerdi. Medine, bunun en somut örneğiydi ve her zaman büyüyerek gelişen '*İslam Medeniyeti*'nin çekirdeğini oluşturmuştur.[587]

Mekke, Medine, Tâif, Hayber, San'a gibi eskiden kalma şehirlerin sayısı, çok geniş coğrafyaya sahip Arabistan için fazla sayılmazdı.[588] Yeni kurulan Basra, Küfe, Füstat gibi şehirler eskilere oranla daha hızlı gelişti ve sakinleri bakımından da

581 Altınay, s. 75.
582 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 220; Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 491-492; Söylemez, *Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe*, s. 95.
583 Marshall, *İslâm'ın Serüveni*, I, 30-33; Can, *İslâm Şehirleri*, s. 23.
584 Altınay, s. 75.
585 Nesâî, "Buyû'", 76 (4633).
586 Nâcî, Abdülcebbâr, *Dirâsatü fî Tarihi'l-Müdüni'l- İslâmiyye*, Basra 1986, s. 42.
587 Belâzurî, *Fütûh*, s. 91, 92; Ali, Salih Ahmed, *Hıtatu'l-Basra ve Mıntıkatuha*, Bağdat 1986, s. 4.
588 Can, *İslâm Şehirleri*, s. 26.

heterojen bir nüfus yapısına sahip oldu. Hızla büyüyen ve gelişen bu şehirlerin bulundukları yörelerin yerleşik kültürleri ile etkileşimi baş döndürücü tarzdaydı. Hâkim konumdaki Müslüman Araplar, bu yerleşik toplumların bir tür efendisiydi. Şehrin eski sahiplerinin Müslüman olması gerçeği bile, birçok Arab özellikle yönetici elitin, İslam'ın eşitlik/denklik anlayışını kanıksayamadığını göstermektedir. Bu yeni kurulan şehirlerde Müslümanlığı kabul eden sosyal sınıf (mevâli) ilim, kültür ve sanat alanında ön plana çıktı. Araplar ise yönetim ve askeri alanlarda hâkimdi. Mütegallibe Arapların bir tür '*yarı köle*' saydığı mevâlinin veya diğer kölelerin, şehirlerin inşasında gerek usta ve gerekse işçi olarak çalıştırıldıkları da bir gerçektir.[589] Yeni kurulan bu şehirlerin şekillenmesinde İslamiyet en önemli etkendi.[590]

Aslında yeni kurulan şehirlerin çoğu ordugâh şehirleriydi, askeri stratejiler öncelikliydi. Buralara farklı yörelerden getirilen kölelerin/askerlerin konuşlandırıldığını ifade etmiştik.[591] Hz. Ömer Dönemi'nde kurulmaya başlanan Basra, Kûfe ve Füstat ile Emevîler döneminde Kuzey Afrika'da (Tunus) kurulan Kayrevan bahsettiğimiz nitelikte kurulmuş şehirlerdir.[592]

Şehirlerde özellikle ağır işgücü ve emek gerektiren işlerde köleler çalıştırılmıştır. Mesela, Kûfe'nin kurulması aşamasında ve sonrasında kölelerin emeğinden büyük ölçüde yararlanılmıştır. Şehrin aydınlatılmasında '*el-berâdî*' denilen meşa-

589 Yeni kurulan bu şehirlerin güvenlik amaçlı ordugâh (askeri) şehirleri olduğu anlaşılmaktadır. Can, *İslâm Şehirleri*, s. 32-33.

590 Can, *İslâm Şehirleri*, s. 96.

591 Buhara'dan getirilen yaklaşık 2000 kadar Türk okçusu için Basra yakınında bir mahalle kurulması ve buraya "*Buharalılar Mahallesi*" adı verilmesi bu kentin ordugâh mantığıyla kurulduğunu göstermektedir. Belâzurî, *Fütûh*, s. 545, 596; Ya'kûbî, *Târîh*, Beyrut, ts., II, 236; Taberî, V, 297-298; Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 354-355; Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci*, Ankara, 1988, 146-149; Bkz. Aycan, İrfan, "Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, IV, 319.

592 Kayrevân, İlk İslâm fetihlerinde kurulan askeri karargâh şehridir. Ebû'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân*, s. 135; Huleyf, s. 7; Can, *İslâm Şehirleri*, s. 32-33.

leler kullanılmaktaydı.[593] Bu aydınlatma işi ile şehrin temizliği muhtemelen köleler tarafından yerine getirilmekteydi.[594] Belâzurî, temizliğin yapılmasından vatandaşların sorumlu tutulduğu cadde ve sokaklar dışında, genelde ana bulvar ve meydanların temizliğinde (Ziyâd'ın valiliği döneminde) kölelerin çalıştırıldığını kaydetmiştir.[595] Yine resmi binalar ile mescit gibi kamusal alanların temizliği için köleler istihdam edildiğini görüyoruz.[596]

Şehir yaşamında şarkı söyleyerek insanları eğlendirenler içinde köle ve câriyelerin ön planda olduğuna eğlence hayatını ele alırken değinmiştik.[597] İçkili eğlencelere prensipte karşı çıkılsa da, birçok yöneticinin buna göz yumduğu, zaman zaman teşvik ettiğine dair rivayetler az değildir.[598]

6. Kırsal Hayatta Köleler

Şehirlerin dışında çok geniş alana yayılan uçsuz bucaksız badiyeler (çöller), irili ufaklı köyler, göçerlerin konup göçtüğü meralar, vahalar kırsal alanı oluşturur. Ele aldığımız dönemlerde Araplar başta olmak üzere milletlerin çoğunun kırsal hayatta yaşadığına dair görüşleri dikkate aldığımızda, toplum içinde önemli yekûn tutan köle ve cariyelerin varlığı yadsınamaz. Ama biz kırsalda olup bitenler hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Bazı halife ve şahsiyetlerin çöllere, vahalara gidip bir süre kaldıklarına dair haberler ışığında kırsala dair verilen ayrıntılar sayesinde köle ve cariyelerin durumları anlaşılabilir.

593 Taberî, VI, 583.
594 Söylemez, *Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe*, s. 69
595 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 232, 233; bkz. Söylemez, *age.*, s. 91.
596 Söylemez, *age.*, s. 92.
597 İsfehânî, XXII, 23-25
598 Hâlid b. Kasrî'nin Basra valiliği döneminde şarkıcı kadınların sayısı oldukça artmıştı. Şurta (Polis) müdürü artan şikâyetlerden bunalınca Hâlid, bu şarkıcılardan beşini buraya getir dedi ve huzura geldiklerinde onları dikkatlice süzdü. Beyaz tenli koyu siyah ve iri gözlü olan sarışın ve güzel olan bu cariyelerden kendisi de etkilenmişti. Çaldığın bu enstrümanı bir de biz dinleyelim demekten kendini almamıştı. Barbat denilen musiki aletinin çıkardığı sesler ve söylenen şarkılar çok hoşuna gitmişti. Üstelik bu barbatı çalan şarkıcıyı şehrin ünlü kıssacısına da hediye etmiştir. Bkz. İsfehânî, XXII, 25

Emevî halifelerinin çoğu, şehirlerde oturmaktansa, çöl ortalarında yaptırdıkları şatolarda, hatta bedevi çadırları arasında oturmayı tercih ettiler. Barthold, bunu halifelerin sporcu, avcı ve Arap şiirine olan tutkuları yanında köle ve câriyeleri ile baş başa kalıp eğlenmek istemeleri ile açıklamıştır.[599] Harekât ise köy, yayla, vaha gibi kırsal alanlara tercihte şehirlerde görülen bulaşıcı hastalıklardan kaçışın etkili olduğuna işaret etmiştir.[600]

Bedevîlerin basit bir yaşam tarzına sahip oldukları, konargöçer olduklarından bahisle sabit yerleri yoktu. Onların Arap diline ve şiire önem verdikleri bilinmektedir. Toplumdaki köle sayılarında görülen artışın kırsal hayatta da görülmesi muhtemeldir. Bazı Emevî halifeleri çöldeki bu yaşam tarzını özledikleri, onların okudukları şiirleri dinledikleri ve eğlencelerine bazen katıldıkları söylenmektedir. Bu eğlencelerde şarkıcı cariyelerin raks edip içki sunduklarına dair rivayetler[601] başta olmak üzere, onların hayatında köle ve cariyelerin yer almaktaydı. Ama çölde fasih Arapçanın konuşulduğu, bir bakıma onların yabancı etkenlerden uzak olduğu düşüncesinden hareketle köle ve cariyelerin onlar arasında çok yaygın olduğunu da söyleyemeyiz.

Bazı halife ve zengin kimselerin kırsal bölgelerde saray ve malikânelere sahiptiler. Onların halktan uzak bu tür tenha mekânlara ve manastırlara uğradıkları, içki içip şarkıcı cariyeler eşliğinde eğlenceler düzenledikleri, bazen bedevî reislerini de eğlencelerine davet ettikleri rivayet edilir. Halife Süleyman b. Abdülmelik kardeşi Yezîd'in sık sık buralara gidip eğlenmesinden rahatsız olmuş ve ona birtakım kısıtlamalar getirmiştir.[602]

599 Barthold, W. *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 134-135.
600 Harekât, *Siyâse*, s. 228-229.
601 İbn Abdürabbih, V, 163.
602 İbn Abdürabbih, V, 164; bkz. Harekât, *Siyâse*, s. 225.

B. KÖLELERİN HAKLARI VE HUKUKİ DURUMLARI

Kölelik aslında sonradan kazanılan bir statüdür. Sosyal ve ekonomik hayatın birçok alanında hizmet eden köleler efendilerinin sahip olduğu mevki ve itibara paralel ancak her daim onlara yardımcı bir yaşam tarzında kendilerini bulabiliyorlardı. Saraydaki kölelerin diğerlerine oranla şanslı olduğunu söyleyebiliriz. I. Muâviye'nin geçmişte yaşayan hükümdar ve milletlerin tarihini okuyan, aynı zamanda onun muhafızlığını üstlenen köleleri vardı.[603] İslam, efendisinden çocuk doğuran kölelerin satılamayacağını,[604] hürriyetini elde etmek isteyen kölenin belli bir bedel karşılığında hürriyetine kavuşacağını öngördü. Bu bölümde köle ve cariyelerin hak ve hukuklarını, nafakalarını, insani değerlerini farklı başlıklar altında özetledik.

1. Köle ve Câriyelerin Hakları

Köle ve câriyelerin hür insanların sahip oldukları pek çok haktan yoksun olduklarını biliyoruz. Onların gerçek aile bağlarını bile kuramadıkları su götürmez bir gerçektir. Efendi dilerse köleyi evlat ediniyor ve artık efendisinin adıyla anılıyordu.[605] Habeşîstan'dan köle olarak getirilmiş olan tanınmış sahabilerden Mikdâd'ı, Esved b. Abdi Yegûs adındaki bir Mekkeli satın alarak azat etmiş, sonra da evlat edinmişti. Bu yüzden ona Mikdâd b. Esved denilmiştir. Kur'ân'da, "*Onları babalarının adıyla çağırın*" ayeti inince kendisine babasının adıyla (Mikdâd b. Amr) anılmaya başlanmıştır.[606] Hz. Ömer; "*Bu ayet ininceye kadar biz 'Zeyd'e 'Zeyd b. Muhammed' derdik ama 'Zeyd b. Hârise' biçiminde söylenmesi bize emredildi*" dediği nakledilmiştir.[607] İnsanların sonradan bazı statüler kazanmış olmaları ister kişinin lehine isterse aleyhine olsun onlar, İslam dini açısından hür ve eşittir. Birilerine

603 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 31.
604 Kur'ân; Nisâ 4/25; Cezîrî, V, 2332.
605 Ebû Dâvûd, "Talâk", 29, 30 (2264, 2265).
606 İbn Sa'd, III, 148; İbn Asâkir, bu konuya geniş yer vermiştir. *Tarihu Dımaşk*, VI, 143-154; Ziriklî, *A'lâm*, VII, 282.
607 İbn Sa'd, III, 41; Sem'ânî, Ebî Sa'd Abdülkerim b. Muhammed İbn Mansûr et-Teymî (562/1166), *el-Ensâb* (thk. Abdullah el-Bârûdî), Beyrut 1408/ 1988, V, 85.

oğlum, kızım diye seslenmek hatta onu evlat edinmek kimseyi gerçek ana babası yapmayacaktır.

Ebû Mes`ûd, kölesini döverken Hz. Peygamber çıkagelmiş, vurmaması için ellerini tutarak; "*Allah böyle sopa atmaya senden daha güçlüdür*" diyerek onu azarlamıştır. Bu olaydan sonra Ebû Mes'ûd, kölelerini asla dövmeyeceğine dair yemin etmiştir.[608] Köleleri dövmek, azarlamak şöyle dursun "*Dikkat edin, köleleriniz sizin kardeşlerinizdir. Onlara yediğinizden yedirin, giydiğinizden giydirin...*" denilmiş, bağışlamayacağınız bir suçu işlemeleri halinde ise onlara işkence etme ve ceza verme yerine onları satmaları tavsiye edilmiştir.[609]

Hz. Peygamber Dönemi'nde Abdullah b. Revâha'nın siyahî bir câriyesini azat edip, onunla evlenmiş olması hakkında "*İnanan bir cariye, hoşunuza gitse de inanmayan bir kadından daha hayırlıdır.*"[610] âyetinin indiği rivayet edilmiştir.[611]

Hz. Peygamber'in, savaşlarda esir alınan kadınlardan Hz. Safiye ve Hz. Meymûne'yi hürriyetlerine kavuşturmuş ve onlarla evlenmiştir.[612] Müslümanlara da cariyelerini azat ederek onlarla evlenmeye teşvik etmiş ve böyle davrananlara '*iki ecir*' verileceğini"[613] söylemiştir. Yine Hz. Peygamber, esir kadınlara, kesinlikle haksızlık yapılmaması ve onlara iyi davranılması konusunda "*Size, ellerinizin altındaki köle ve câriyelerinize iyilik yapmanızı tavsiye ederim. Onlara yediğinizden yedirin, giydiğinizden giydirin.*"[614] demektedir.

Hz. Peygamber, kızı Fâtıma'ya verdiği esir bir kadını dövmemesini[615] söyleyerek, savaşlarda kadınların ve çocukların

608 Buhârî, "Edebül Müfred", 171; Müslim, "Eymân", 36 (1659); *Müsned*, II, 45, IV, 120; Ebû Dâvûd (5159); Tirmizî, "Et`ime", 41 (1948); Taberanî, *Kebîr* 17/245, 246; Ebû Nüaym, *Hilye*, IV, 218; Beyhakî, *Sünen-i Kübra* VIII, 10; İbn Sa`d, III, 146.
609 *Müsned*, IV, 36; İbn Sa`d, III, 377; Buhârî, "Edeb", 190.
610 Kur'an, Bakara 2/221.
611 Vahidî, *Esbâbü'n-Nuzûl*, s. 73.
612 İbn Sa`d, VIII, 117,121, X, 128-129; *Müsned*, III, 187, 203; Ebû Dâvûd, "İmâre", 20, 21 (2995-2998); Belâzurî, *Fütûh*, s. 35; Taberî, III, 14.
613 Buhârî, "Cihâd", 145; Müslim, "Nikâh", 86 (1365); Ebû Dâvûd, "Nikâh", 5 (2053).
614 Ya`kûbî, *Târîh*, II, 111.
615 Muhammed el-Bakır, *Tezvîc*, s. 57.

öldürülmesini şiddetle yasaklamıştır. Ayrıca savaşlara bizzat katılmayan kadın ve çocuklara iyi davranılmasını istemiştir.[616]

Hz. Peygamber esirlerin güvenliği için birtakım tedbirler almıştır. Mesela, Medine'ye esir olarak getirilen kadınlar, emniyetli görülen Remle bnt. el-Hâris isimli bir kadının evinde muhafaza edildi ve onlara iyi davranıldı. Hz. Peygamber, esir kadınlardan Sefâne bnt. Hatim et-Taî'nin güvenli bir şekilde ailesine dönebilmesine yardımcı oldu, ona elbise ve azık temin edilmesini istedi.[617]

Mekke'nin fethinden sonra yapılan Huneyn ve Tâif harekâtından sonra ele geçirilen kadın esirler Müslümanlara dağıtıldılar. Ama kısa sürede serbest bırakıldılar. Bu esirler arasında Hz. Peygamber'in süt kız kardeşi Şeyma bnt. el-Hâris de vardı. Ona oldukça cömert davrandı ve ganimetlerden çeşitli ihsanlarda bulundu.[618]

Savaşta esir olarak ele geçirilenlerin yakınları Müslüman olduğunda bile jest olarak esirlerin serbest bırakıldığı ve ganimetlerin iade edildiği görülmüştür.[619] Hicretin sekizinci yılında Rukbe bölgesine Şucâ` b. Vehb komutasında giden seriyyenin ele geçirdiği esir kadınların tamamı serbest bırakılmıştır.[620]

616 Mûte'ye gönderdiği orduya, bir seriyyenin komutanı olarak görevlendirdiği Ebû Katâde'ye ve Huneyn'de Hâlid b. Velîd'e kadın ve çocukları öldürmemeleri konusunda uyarmıştır. Vâkıdî, *Megâzî*, II, 758, 778, III, 912,117; *Müsned*, II, 100; Taberî, III, 36-37.

617 Vâkıdî, *age.*, II, 754, III, 975, 987-989; İbn Hişâm, IV, 234, 235; İbn Sa'd, II, 88; İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 143 (6988), VII, 129; İbn Kesîr, *Bidâye*, III, 261; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 196-197; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 427, 8.

618 Ancak esirler arasındaki bazı cariyelerin Hz. Peygamber tarafından bazı sahabisine hediye edildiği rivayetleri de vardır. Mesela Rayta bnt. Hilâl adlı cariye'yi Hz. Ali'ye, Zeyneb bnt. Hayyân adlı cariyesi Hz. Osman'a ve başka bir cariyeyi de Hz. Ömer'e hediye etmiştir. Vâkıdî, *Megâzî*, III, 914, 943, 944, 951; Taberî, III, 85-88; İbn'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VII, 166 (7047).

619 Bizans'tan dönen bir Müslüman elçiyi soyan Hismâ halkına Hz. Peygamber, Zeyd b. Hârise komutasında bir seriyye gönderdi. Zeyd, yüz kadın ve çocukla beraber ganimet elde ederek Medine'ye döndü. Bölge halkı, Hz. Peygambere elçiler gönderip Müslüman olduklarını bildirince esirler serbest bırakılarak ganimetler geri verildi. Vâkıdî, *Megâzî*, s. 754-755; İbn Sa'd, III, 38.

620 Vâkıdî, *age.*, s. 525.

Esirler köle olarak dağıtılırken anne ile çocuğun, bazen kardeşlerin birbirlerinden ayrılmamasına dikkat edilmiştir. Aslında İslam öncesinde dikkat edilmediği anlaşılan bu yaklaşım, esirlerin haklarının korunması açısından çok önem arz etmektedir.[621]

Berîre olayında değindiğimiz gibi, belli bir bedel karşılığında kölelerin sahipleriyle hürriyete kavuşma sözleşmesi (mükâtebe) yapma hakkı tanınmıştır. Azat eden ile azat edilen arasında bir bağ kurularak bazı hukuki ve sosyal düzenlemelere gidilmiştir. İslam hukukunda '*velâ*' hakkı[622] denilen bu düzenlemeyle, azat edenin ancak bu hakka sahip olacağı vurgulanmıştır.[623] Böylelikle azat edenlerin nüfuzunun da güçlenmiş olduğunu görüyoruz.

Köleliğin insanlık onurunu aşağıladığından, onların yüzlerine 'kölem', 'câriyem' denilmesi uygun bulunmamıştır.[624] Azat edildikten sonra onlara; '*kölem*' veya '*câriyem*' hiç mi denilmeyecektir? Rivayetlerde Hz. Âişe'nin Berîre'ye 'câriyem' demesini nasıl izah edeceğiz? Bu bir ağız alışkanlığı mı, küçümseme mi, Türkçede bazen kullanıldığı gibi[625] bir sevgi ifadesi mi? Bu söyleyene ve söyleyiş tarzına göre değişmektedir. Yoksa biz Hz. Aişe'nin çok samimi olduğu Berîre'ye

621 Gerek Medine, Hayber ve Teymâ Yahudilerinin ve gerekse Arapların, esir anne ile küçük çocuğunu birbirinden ayırdıkları ve ayrı ayrı sattıkları anlaşılan bu rivayetin sonunda Hz. Peygamber, bu uygulamayı doğru kabul etmemiş, anne ile çocuğun ayrılmasını yasaklamıştır. Bkz. Dârimî, "Siyer", 39 (2482); Vâkıdî, *age.*, II, 524.

622 Köle azat eden kişi ve azat ettiği köle arasında bazı hak ve hukuk kuralları devam etmiştir. *Müsned*, VI, 92; Buhârî, "Mükâteb", 1-5; Müslim, "Itk", 6,7,8 (1504); Nesâî, "Buyû'", 78, 85, 86 (4640, 4641, 4652, 4653); İbn Abdülber, *İstizkâr*, XXIII, 189 (1492). Bkz. Mevsılî, IV, 42-45, V, 110-112. Yine Hz. Aişe'nin Râfi adlı azatlı bir kölesi vardı. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, II, 40, VI, 39 (6770).

623 Hz. Âişe, Berîre'yi azat ettiği için ona: "câriyem" diye hitap ettiği ve onun yakınında yaşadığı rivayet edilmiştir. *Muvatta'*, II, 341 (827); Buhârî, "Salât", 70; Ebû Dâvûd, "'Itk", 2 (3929, 3930); Nesaî, "Buyû'", 85 (4652); Taberî, II, 615; İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 39 (6770).

624 Buhârî, "'Itk", 17; Müslim, "Elfâz", 14 (2249); Ebû Dâvud, "Edeb", 83 (4975, 4976).

625 "*Kulun, kölen olayım, yavrum!, ben senin kölenim...*" gibi ifadelere hala rastlarız. (A.H.)

'*câriyem*' diye seslenmesini olumsuz anlamda olduğunu düşünemeyiz. Hz. Âişe'nin başkaca cariyeleri de olmuştur. Mesela çok sevdiği Leylâ isimli bir câriyesi olmuş ve onu azat etmiştir. Hz. Peygamber'in diğer eşleri Meymûne ve Ümmü Seleme'nin de çok sayıda köle ve cariyeleri olmuş, onlar da azat etmişlerdir.[626]

Câriyelerin, para veya başka gayelerle fuhşa zorlanması yasaklanmıştır. Abdullah b. Ubey b. Selûl'ün, Müslüman olmuş câriyesini Bedir'de esir edilen yakışıklı bir erkekten çocuk sahibi olmak için zinaya zorladığı ve dövdüğü, bunun üzerine Nûr Sûresi'nin 33. ayetinin nazil olduğu rivayet edilmiştir.[627]

Köle ve câriyelerin evlendirilmeleri dinimizce teşvik edilmiştir.[628] Hz. Peygamber Neccâroğulları'ndan bir câriyenin düğününe katılmış, hatta söylenen bir şarkıya ilave de bulunmuştur.[629]

Köle ve cariyeler suç işlediklerinde birtakım yaptırımlarla karşılaştıklarını ve cezalandırıldıklarını biliyoruz. İslam'a düşmanlıkta aşırı giden ve sürekli söyledikleri şiir ve şarkılarla Hz. Peygamberi hicveden Abdullah b. Hatal ve iki cariyesi cezalandırılmışlardır.[630]

Azatlıların vasiyeti de geçerli sayılmıştır. Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim'in Yemâme savaşlarında şehit düşmesi üzerine hem kölesiyle birlikte gömülmesine izin verilmiş, hem de vasiyeti

626 *Muvatta'*, IV, 826 (2125); İbn Sa'd, V, 173, 174, X, 128; İbnü'l-Cevzî, *Telkîh*, 164; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, II, 50; İbn Hacer, *İsâbe*, IV, 390.

627 İbn Şebbe, I, 367; Vâkıdî, *Megâzî*, II, 683, III, 919; İbn Sa'd, II, 115; Ebû Dâvûd, "Talâk", 48, 50 (2310, 2311); Mevsılî, IV, 30-34. Bkz. Savaş, Rıza, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, Beyan Yayınları, IV, 315-318.

628 Kur'ân, Bakara 2/221; Nisâ 4/25; Nur 24/32.

629 Sahabiden Ümmü Nebît demiştir ki; "*Neccâr oğullarından bir cariyemizi evlendirirken o kabilenin kadınları arasında def çalarak şu mısraları okuyordum; "Size geldik, size geldik kutlayın ki kutlayalım Kırmızı altın olmazsa- Yurdunuza girmeyeyim" Hz. Peygamber işitince; "Esmer buğdaylar olmazsa Şişmanlamaz yanaklarınız" diye ilave etmemi buyurdu.* Askalânî, *İsâbe*, IV, 478. Bkz. Kılıç, Mustafa, "İslâm Kültür Tarihinde Musiki", *AÜİFD*, XXXI, 409-410.

630 Taif'te Müslümanlara dil uzatan Osman b. Abdullah'ın Hıristiyan kölesi Eğral de öldürülmüştür. İbn Hişâm, IV, 100, 104, 205; Vâkıdî, II, 859; Taberî, III, 59; Beyhakî, *Delâil*, V, 62.

gereği geride bıraktığı mirası nakite çevrilerek yakınları[631] ve annesine ödenmiştir.[632]

Köle ve câriyelerin elbette sorumlulukları vardır. Hür bir kimse gibi olmasa da işledikleri suçun cezasını çekmeleri öngörülmüştür. Mesela evli olsun veya olmasın köle/câriye zina etme hakkına sahip olamazdı. Aksi takdirde zina eden köle ve câriyelere had cezası uygulanırdı. Ancak onlar hürler kadar irade ve yetkiye haiz olmadıklarından onlara hür kimselere verilen cezanın yarısı uygulanmıştır. Hz. Osman, (Köle) Rebâh el-Kûfî olayında zina edenlere ceza vermiştir.[633]

Hz. Peygamber Dönemi'nde Ensâr'dan birinin câriyesinin başının taşla ezildiği bir olay/cinayet meydana geldi. Ağır yaralı durumdaki câriye, mescide (mahkemeye) kadar getirilerek zanlıları teşhis etmesi sağlandı. Konuşamayacak haldeki bu câriyeye şüphelilerin adları tek tek sayıldı. Câriye kendisini yaralayan kişinin adı geçtiğinde, başı ile işaret etti. Yapılan tahkikat sonucunda suçlu tespit edildi. Zanlı Medineli bir Yahudi'ydi ve suçunu da itiraf etmişti. Suçlu hür bir kimse olmasına karşın, kendisine kısas uygulandı.[634] Kölelerin haklarını koruma adına gelinen bu nokta önemlidir.

Hz. Ömer'in oğlu Ubeydullah, babasına karşı düzenlenen suikastta parmağı olduğunu düşündüğü azatlı Hürmüzân ile iki kölesini öldürmüştür. Bu olayda Hz. Ali, Ubeydullah'a kısas uygulanmasını savunurken, diğer sahabilere göre diyet ödenmesi yeterli görülmüştür.[635] Köle ve mevâliye karşı işle-

631 İbn Sa`d, III, 87; İbn Küteybe, *Meârif*, s. 273; Hâkim, *Müstedrek*, III, 225; Zehebî, *Siyer*, I, 169, *Târîh*, V, 68-71;
632 İbn Sa`d, III, 88.
633 Evli cariyeye 100 celde/değnek vurulur. Buhârî, "Buyû`", 66; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 32 (4469-4471); Nesâî, "Talâk", 70 (3359- 3362). Kendisi de bir köle olan Rebâh el-Kûfî Bizans diyarından bir cariye ile evlendirilir. Ondan çocukları olur ancak doğan bir çocuğunun kendisine hiç benzemediğini görünce Hz. Osman'a şikâyette bulunmuştur. Eşi ile Yuhanna adında kölenin Zina ettikleri anlaşılınca o her ikisine de 50 celde (değnek) vurulmuştur. *Müsned*, III, 203; *Fethu'r-Rabbânî*, XVII, 36.
634 *Müsned*, III, 203; Zehebî, *Târîh*, IV, 261.
635 Ubeydullah, Hz. Ali halife olduğunda kendisine kısas yapılacağını anlayınca kalkıp Şam'a gelerek Muâviye'nin tarafına geçmiştir. İbnü'l-A`sem, *Fütûh*, II, 412; Belâzurî, *Ensâb*, III, 78, 79; Zehebî, *Târîh*, IV, 262-263.

nen suçu, eski bir halifenin oğlu dahi olsa cezasız kalmaması talebi onların haklarının korunması için gelinen önemli hukuki bir aşamadır.

Câriyelerin namuslarını korumaları hür kadınların namuslarını korumaları kadar kolay değildir.[636] Zina sonucu çocuk dünyaya getiren bir câriyenin beyanı ile çocuğun babası (kimliği) saptanabilmekteydi.[637]

Câriyelerin efendilerinin izni olmadan nikâhlanması da doğru bulunmamış[638] ama azat edildiklerinde iradeleri dışında yapılan nikâhın da gözden geçirilebileceği bir hak olarak kendilerine tanınmıştır.[639]

Kölelerin kıtlık gibi felaketlerde istemeleri halinde serbest bırakılmaları uygun bulunmuştur.[640] Ömer b. Abdülaziz, Medine valisi olduğunda 15 deve kesilmesini köleler dâhil herkesin davet edilmesini istediği, işlerin bereketli olması dileği de ile çok sayıda kölenin azat edilmesini emretmiştir.[641]

2. Kölelerin Kılık Kıyafet ve Nafakaları

İslamiyet, köleliğin zaman içinde kalkmasına imkân verecek bir zemin oluşturma yolunu seçtiğinden bir yandan kölelerin hürriyetlerine kavuşturulması, öte yandan bu sosyal gerçeklik devam ettiği sürece onların hak ve menfaatlerinin gözetilmesi için tedbirler almıştır. Kur'ân ve Sünnet'in bu yöndeki emir ve tavsiyeleri fıkıh doktrinlerini kölelerin nafakası konusunu da ele almaya, onların hak ve vecibelerini hukuk çerçevesinde düzenlemeye yöneltmiştir. Özellikle Hz. Peygamber'in kişinin maiyetindeki kölesinin kendisinin kardeşi hükmünde olduğunu belirtip ona yediğinden yedir-

636 *"...eğer evlendikten sonra bir fuhuş yaparlarsa, onlara hür kadınlara yapılan işkencenin yarısı(nı uygulamanız) gerekir..."* Kur'an, Nisâ 4/25.
637 İbn Abdülber, *İstizkâr*, XXIII, 173-175.
638 İbn Mâce, "Nikâh", 43 (1959). Hatta mevlâsının dahi izni gerekli denilmiştir. Ebû Davûd, "Nikâh", 16 (2078-2080).
639 Buhârî, "Şurût" 3, 10, 13, 17.
640 Medine'de bir ara kıtlık olduğunda, Abdullah b. Ömer'in azat ettiği bir câriye yanına kadar gelmiş ve Medine'den çıkmak istediğini söylemiş ve bu isteğini kabul etmiştir. Müslim, "Hac", 15/85 (482).
641 İsfehânî, IX, 252.

mesi, giydiğinden giydirmesi gibi hususlar,[642] nafakayla ilgili hukuki düzenlemelerin yapılmasına teşvik etmiştir. Kölenin nafakası, onun iaşe, giyim, mesken, sağlık ve temizlik masraflarını kapsamıştır. Nafakanın miktarı kölenin ihtiyacını karşılayacak ölçüde olmalıdır; bu belirlenirken çevrenin sosyal durumu ve örfü dikkate alınmıştır.[643]

Efendinin sosyal ve ekonomik durumuna bağlı olarak kölenin kılık kıyafeti şekillenmiştir. Her gurubun kendine has bir giyeceği söz konusudur. Kadılar ve mesai arkadaşlarının, şurta (polis) teşkilatı görevlilerinin, birçok alanda çalışan kâtiplerin, ordu mensuplarının vb. kişilerin kendilerine göre özel sayılabilecek elbiseleri mevcuttu. Hürlerle kölelerin kıyafetleri arasında açıkça bir fark görülüyordu.[644] Araplarda câriyelerin hür hanımlar gibi örtünmesinin yasaklandığına dair rivayetler söz konusudur.[645]

Erkekler toplum içine çıkarken dış elbise olarak genellikle cübbe veya yağmurluk türü elbiseler giyerlerdi. Bu elbiselerin üst kısmında vücudun baş ve omuzlarına kadar uzanan ve adına da bornus/burnus[646] dedikleri bir başlık bulunurdu. Bu başlığı, erkekler gibi bayanlar da kullanabilirdi. Bilhassa rakkase ve şarkıcı câriyelerin bornusu tercih ettiği görülmüştür. Mesela, dönemin önemli kıyânlarından (şarkıcı kadınlarından) Cemîle ve arkadaşları bu başlığı giymişlerdir.[647] Emevî

642 Buhârî, "Itk", 5; Müslim, "Zühd", 74 (2918); İbn Mâce, "Edeb", 10 (3690).

643 Mesela; Kölelere günlük üç çörek nafaka verilmiştir. Gazzâlî, *İhyâ*, III, 320; İbn Asâkir, I, 48-49; İbşihî, I, 349; Kallek; s. 239.

644 Câhız, *Beyân*, I, 442-443.

645 Hz. Ömer hür kadınlar gibi örtünen bir cariyeyi azarlamıştır. San'ânî, Ebû Bekir Abdürrezzak b. Hemmâm (211/827), *Musannef*, Riyad, 1989. III, 136.

646 Burnus; *mımtıra* (yağmurluk) ve cübbe gibi her türlü dış elbisenin başa giyilen kısmına ya da başlık olarak eklenen kısmına denilmekteydi. Fakat taylasan gibi tek başına giyilen ve bedenin üst tarafını özellikle sırt tarafını örten bir başlık olması da muhtemel gözüküyor. Burnusun ön tarafı oval bir şekilde yüzü gösterecek kadar açıklığa sahip ince deri veya kalınca yapılan kumaştan olması da muhtemeldir. Bkz. Altınay, s. 236-237.

647 İsfehânî, VIII, 226-227, Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 213; Ali Muhennâ, Şarkıcı Cemile'nin çoğu kimsenin pek kullanmadığı uzun bir bornusla gelip İbn Süreyc'le birlikte şarkılar söylediğini, ancak İbn Süreyc dansederken başındaki peruğunun düşmesi üzerine kelinin gözükmesine kızıp Cemile'nin başına elindeki ud'uyla vurup üzerindeki Yemenî bürdesinin (dış giysisinin) düştüğünden bahsetmektedir. Ali Muhennâ, s. 81-83.

toplumunda kadın bornusları, erkeklerinkinden rengârenk oluşlarıyla ayırt edilmiştir.[648] Kadınların yaygın olarak ve çok farklı renklerde kullandıkları başörtüsü (humâr) vardı. Yine *humâra* oranla daha büyük olan *cilbâb*, başla birlikte sırtı ve göğsü örtecek şekildeydi. Hz. Peygamber, Dört Halife ve Emevîler döneminde en yaygın kadın başörtüleri cilbâb ve humâr olmuştur.[649] Yine *isâbe*, başörtüsü anlamına gelmekle birlikte, bir yönüyle başın alın kısmına bir daire gibi bağlanan bir tür banttır. *İsâbeyi* özellikle kadınlar takmışlardı. İsâbe bandının üzerinde şairlerin etkileyici beyitleri ya da dini içerikli yazılar yer almıştır.[650] Câriyeler, başa herhangi bir örtü almaksızın sadece bu bandı veya alın bağını yaygın tarzda kullanmıştır.[651] İsâbe süslemesinde aşk ve muhabbet şiirlerinden seçilmiş dizeler olduğu gibi mücevher ve değerli taşlar da kullanılmıştır.[652] Bunlarla birlikte kölelerin hürler gibi giyindiği de olurdu. Hatta bazı kölelerin Hz. Peygamber'in hür olsun olmasın tüm Müslümanların eşit tarzda giyinmelerini tavsiye ettiğini bu nedenle efendisi ile aynı giyinmek istediğini söylediği rivayetlerine rastlanmıştır.[653]

Kadınların iç elbise olarak kullandıkları kıyafetlerden biri olan "*gilâle*"[654] câriyeler tarafından özel eğlence meclislerinde şarkı söylerken, çalgı aleti çalarken ve dans ederken giyilmiştir. Genellikle câriyelerin giydikleri iç elbise olarak üst üste giydikleri üç tür kıyafetten bahsedilmiştir.[655] En altta *şiâr*,

648 Âbidî, s. 297.
649 İsfehânî, III, 46.
650 İbn Abdürabbih, *'Ikdu'l-Ferîd*, VI, 424-429.
651 Mesela, şarkıcı cariyelerden Halîde el-Mekkîyye sahne alırken başında iki gözünün ortasına denk gelen yerde (Kul hüvallâhü ehad) yazıyordu. Yine iki omzunun ortasında Felak ve Nâs sureleri yazıyordu. İsfehânî, XVI, 133.
652 Âbidî, s. 169-171.
653 Huleyde el-Mekkiyye'nin efendisine seninle aynı elbiseyi giyerim diye şart koştuğu söylenir. İsfehânî, XVI, 134; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 357.
654 *Gilâle*; gayet ince bir iç çamaşırı olan *disârın* üzerine giyilen iç giysisidir. Halîl b. Ahmed, IV, 348; *Mu'cemu'l-Vasît*, II, 666.
655 Azzetü'l-Meylâ bir davette üzerinde gümüş takılar olan 10 kat ince elbiseler giymiştir. Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisa*, III, 279. Süleyman b. Abdülmelik'in eğlence meclisinde sağlı sollu yanındaki cariyelerin üzerinde sarı renkli '*gilâle*'ler vardı. Nüfûrî, Nihâl, "el-Ezyâu'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyyeti fî Ahdi'l-Emevî min Hilâli'l-Merâci'i'l-Edebiyyeti't-Târîhiyye ve'l-Eseriyye",

onun üstünde *disâr*, sonra da *gilâle* giyilmiştir. Bazı Emevî halifelerinin câriyelerin de renkli gilâleler giydiklerini tespit ettik.[656] Gilâle, ince ve şeffaf kumaşlara verilen genel bir isimdir. Bu nedenle erkekler tarafından giyilen ince geceliklere de aynı ad verilmiştir. Kısacası, gilâle, toplumun çeşitli tabakalarına mensup kadın erkek her iki cins tarafından giyilen iç giysilerden birisidir. Şarkıcı ve dansçı câriyeler, eğlence meclislerinde sanatlarını icra ederken çoğu zaman bu tür elbiseleri giyerlerdi.[657]

Kadınların bellerine kuşandıkları "*tâk*" denilen kemerleri vardı.[658] Her tür takılan başlığa (taylasân) da tâk denilmektedir. Özellikle de yeşil renkli olanına tâk denilmesi daha yaygındır.[659] Bir tür pantolon olan *sirvâlin* belde sabit durmasını ve düşmesini önlemeye yarayan *tikke* adı verilen başkaca bir kemer de (veya uçkur bağı) vardı. Kadınlar erkekler gibi sirvâli giyerlerdi. Rakkase câriyelerin giydikleri sirvâl, saf ipekten yapılmıştır. Sirvâl üstüne takılan tikke, aynı zamanda cep işlevini de görmüştür. Tikkelerin nakışlı olanları da vardır.[660]

Şarkıcı cariyelerin sahne aldıklarında farklı tarz ve desenlerde elbise giydikleri olmuştur. Mesela şarkıcı câriyelerden olan Zerkâ ve Sa`de, zırh görünümlü elbisenin üzerinde şal (omuz atkısı), başlarını iki kat başlıkla (taylasân) sarmalamış halde sahne almıştır.[661]

Emevîler Dönemi'nde giyim kuşam tarzı değişmiş ve moda haline dönüşmüştür. Ünlü kadınlardan Sükeyne bnt. Hüseyin, günümüzün tabiriyle, bir tasarımcı veya modacı idi. Onun tasarladığı saç modeli, belli kesimlerde yaygın

Mecelletü'd-Dirâsâti't- Târîhiyye, S.99-100 (Dımaşk Ü. Güzel Sanatlar F.), Eylül-Aralık 2007, s.151-193, s.170.

656 İsfehânî, I, 52; IV, 274.

657 Câhız, *Beyân*, III, 206; Âbidî, s. 200-201.

658 İbn Abdürabbih, VI, 417.

659 İbn Manzûr, *Lisân*, X, 406; Dozy, s. 95-98; Âbidî, s. 193-195; bkz. Altınay, *age*, s. 240.

660 Mes`ûdî, *Murûc*, III, 180; Belâzurî, *Ensâb*, VI, 436; Âbidî, 215.

661 İsfehânî, XV, 53.

olarak kullanılmıştır.[662] Bu tasarımların yaygınlaşmasında câriyelerinin etkili olduğunu söylemek zor değildir.

Halifeler de modanın belirlenmesinde ve yaygınlaşmasında etkili olmuşlardır. Moda veya üniformal giysilerin resmi tarzda yaygınlaştığı sonucuna ulaştık. Sarayın kendi tarz ve düzeninden kaynaklanan giyinme şekline köle ve cariyeler de dâhildi. Onların elbiseleri dışarıdaki çoğu insanın elbiselerinden daha pahalıya mal olmaktaydı. Süleyman b. Abdülmelik, süslü işlemeli elbiseler giydiği gibi, kölelerine varıncaya kadar etrafındakilere de benzer elbiseler giymesini emretmiştir.[663]

Halife ve devlet adamlarının bazen kendilerine benzeyen kölelerini kendilerine benzer giyindirdikleri bilgisine sahibiz. Buna benzer uygulamalara günümüz toplumlarında da rastlamak mümkündür. Bu tür uygulamaya dublör kullanmak da denilebilir. Mesela Muâviye'nin güvenlik amaçlı olarak dublör kullandığı rivayeti vardır.[664]

Halife Hişâm'ın oğlu Muhammed'in kölesine yediğinden yedirdiğini vurgulayan İsfehânî, etrafındaki bazı insanların ona, köle yemeğinden bize de ikram edebilirsiniz, dediğini kaydetmiştir.[665] Ancak bu tür uygulamanın yaygın olduğunu söylemiyoruz. Toplumda önemli bir yeri olan şairlerden (aynı

662 Saçlarına en güzel şekil veren kadındı. Daha önce insanlarca bilinmeyen (modellerle) saçlarını kat kat toplatırdı. Ömer b. Abdülaziz, saçlarını Sükeyne gibi toplatan bir adama celde vurdurup saçlarını da kestirdi... Hiç kimsenin bilmediği güzel kokular sürünürdü. Binek üzerinde elbiselerini koruyan semer (eğer) üzerine bir tür giysi geçirirdi. İsfehânî, VI, 94, 96; Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 209, 211, 212, 220, 221, 222, 223.

663 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 184-185.

664 Muâviye'nin kendiyle iftihar ettiği cengâver, Hureys adında bir kölesi vardı. Muâviye gibi giyinir, onun silahını kuşanıp atına binerdi. İnsanlar onu öyle görünce Muâviye sanırlardı. Muâviye ona *"Sakın Ali'yle karşılaşma"* dedi. Bir gün Amr b. el-Âs ona *"Sen Ali'yle düello etsene, sen onun dengisin!"* demiştir. O da *'Efendim razı olmuyor'* deyince Amr; *"Vallahi sen onunla çarpışsan kesin olarak onu yeneceksin, artık Ali'yi yenme şerefi senin olacak"* diyerek onun kalbini çeldi. Ertesi sabah Hureys meydana çıkıp Hz. Ali'ye meydan okuyunca, Hz. Ali de çıkıp onu öldürdü. *Halife*, s. 195-196; Dineverî, *Ahbâru't-Tıwâl*, s. 172; Taberî III, 82; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam* V, 118-119; Belâzurî, *Fütûh*, III, 31,32. Konu ile ilgili başka rivayetler için bkz.

665 İsfehânî, XVI, 133.

zamanda köle) İbnü'l-Bevvâb, yamalı pamuklu veya ipek, kaba elbiseler giymekteydi.[666] Kölelerine yediğinden yedirmeyi, içtiğinden içirmeyi bırakın onların sırtından asalak olarak yaşayan efendilerin (!) varlığı unutulmamalıdır.

Çalışmamız sırasında bazı kölelerin efendisinin bütçesini sarsacak derecede müsrif davrandıklarını tespit ettik. Altınay, bu konu üzerine bir değerlendirme yapmıştır:

Bazen zenginler tarafından satın alınan gözde câriyeler, kişinin felâketine ve fakr u zarûret içine düşmesine sebep olabilirdi. Çünkü oldukça lüks giyinir, lüks yiyecekler ister, sıra dışı ve konforlu bir hayat sürerlerdi. Harcamaları binlerce dinarı bulduğu için, bunlara para yetiştiremeyen sahipleri de oldukça zor duruma düşebilirlerdi. Öyle ki, birbirlerini çok seven câriyeler ve efendilerinin acıklı satın alma hikâyeleri iç burkmaktadır.[667]

3. Kölelerin Hürriyetlerine Kavuşmaları

İslam dini kölelerin hürriyete kavuşturulması için en radikal adımları atmıştır. Önceki bölümlerde yer yer köleliğin aslî değil, arızi bir durum olduğuna vurgu yapmıştık.[668] Kölelerin azat edilmeleri için önemli fırsatlar ortaya koyulmuş,[669] onların aciz durumuna dikkat çekilmiş ve onlara merhamet ile yaklaşılması istenmiştir.[670]

666 İsfehânî, XXII, 452.
667 Tenuhî, IV, 328-330; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, XXXXV, 295; bkz. Altınay, s. 48.
668 "*Ey insanlar sizi bir tek nefisten yaratan ve sonra da ondan da eşini yaratan...*" Kur'ân, Nisâ 4/1; "*İnsanlar tek bir ümmetti...*" Kur'ân, Bakara 2/177; "*sizi yeryüzünün Hâkimleri kılan mı?..*" Neml 27/62, "*azana ve dünya hayatını tercih edene...*" Nâziât 79/39
669 İnsanlığın fıtratına ters olan bu olguyu ortadan kaldırmak için yemin, (Kur'ân, Mâide 5/89) zıhar (Kur'ân, Mücâdele 58/3) ve yanlışlıkla adam öldürme (Kur'ân, Nisâ 4/92) suçlarını işleyen bir Müslümanın ceza olarak veya doğruya ulaşma gayesiyle hürriyete kavuşturması emredilmiştir. Ayrıca anlaşma (mükâtebe) yaparak hürriyete kavuşmak isteyen esirlere yardım edilmesi istenmiştir (Kur'ân, Nûr 24/33). Yine En ağır günahlardan biri olan adam öldürmeye dahi bedel olarak köle azadı ön görülmüştür. Ebû Davûd, "'Itk" 13(3964).
670 Kur'ân'da köle ile ilgili ayetlerin çoğu onların azat edilmesi ile ilgili olmuştur. Bkz. Kur'ân, Bakara 2/177, Nisâ 4/92, Mâide 5/89, Tevbe 9/60, Mücâdele 58/3, Beled 90/13.

Kölelerin azat edilmesi, dini ve hukuki bir sorumluluk olarak düşünülmüş, toplum hayatına uyum sağlayan kölelerin azat edilmesi bir hak olarak görülerek hukuki bir zemine taşınmıştır.[671] Kölelerin özgürlüğe kavuşturulmaları, Allah'a yaklaştıran bir ibadet olarak telakki edilmiştir. Müslümanlardan günah işleyenlerin günahına kefaret olmaktan başka Müslümanların genel gelirinden bir kısmının vakfedildiği belirli alanlardan biri olarak görülmüştür.[672] Toplumların değişmesi elbette kolay olmamış ve olmayacaktır. İslam kaynaklarına göre köleliğin kaldırılmasını savunmak teoride kolay olsa da, uygulamaya geçmek ancak tüm dünyanın kararı ile mümkün olmuştur.

Başta sahabiler olmak üzere ilk Müslümanlarda görülen Allah'a yaklaşma ve hoşnutluğunu kazanma ameliyesi arasında köle azat etmenin yaygınlık kazandığını ve sonrakilere de örnek teşkil ettiğini araştırmamız sonucun elde ettik.[673] Abdullah b. Abbâs ölüm döşeğine düşünce yetmiş köle azat etmiştir.[674] Ölüme yakın bu tür ameliyelerin sıklıkla görülmesinden tutun da bayram ve seyranlara kadar[675] köle azat etme gelenek haline gelmiştir. Kölelerin İslam toplumuna adaptasyonu hep arzulanmış olup onların yaptığı güzel davranışları çoğu kez ödüllendirilmiş ve belki de en büyük hayalleri olan

671 "*Kölelikten azat edilme anlaşması (Mükâtebe) akdetmek isteyenlere gelince, bunun onlar için daha hayırlı bir şey olduğuna kanaat getirirseniz bu akdi yapın ve onlara, Allah'ın size verdiği maldan verin.*" Kur'ân, Nûr 24/33.

672 Yemin keffareti hakkında bkz. Kur'ân, Mâide, 5/89; zıhar keffareti için bkz. Mücâdele, 58/3; yanlışlıkla adam öldürme keffareti için bkz. Kur'ân, Nisâ, 4/92. Hadislerde "*kölenin her uzvuna karşı senin bir uzvunu ateşten azat eder ve kölenin tam bir azat edilmesi bir kişi için tüm bedeninin ateşten kurtulması için adeta kefaret olur*" gibi ayrıntılara da yer verilmektedir. Bkz. Buhârî, "'Itk",1; Müslim, "'Itk", 24 (1509); İbn Mâce, "'Itk" 4 (2522); Ebû Dâvûd, "'Itk", 13 (3964); Tirmizî, "Nüzûr", 19 (1547).

673 Hz. Ali'nin yeğeni Abdullah b. Cafer b. Ebî Talib Bir haccında otuz köle azat ederek her birine 1.000 dirhem ve 1 deve bağışlamıştır. İbşihî, I, 31

674 İbn Sa'd, IV, 30; Belâzurî, *Ensâb*, IV, 77, 78; İbn Asâkir, II, 200; Zehebî, *Siyer*, II, 95; 101.

675 Mihricân bayramında köle azadı âdeti vardı. İbn Abdürabbih, IV, 283; İbşihî, I, 347; Söylemez, s. 327. Hz. Peygamber'in güneş tutulmalarında köle azat etmeyi emrettiği kaydedilmiştir. Ebû Dâvûd, "Salâtü'l-İstiskâ", 8 (1192).

özgürlüklerinin yolu açılmıştır.[676] İnsanların faziletleri, erdemleri vurgulanırken, onların köle azat etmeleri öncelikli sayılmıştır.[677]

Fetihlerle birlikte çok sayıda köle ve câriye de İslam toplumuna katılmıştır. Sayıları oldukça artan bu kitleye sevgi ve merhametle[678] yaklaşılmasının bir sonucu olarak onların bir şekilde rehabilite edildiklerini, eğitildiklerini ve böylece topluma kazandırıldıklarını tespit ettik.[679] Çünkü bu kitleler azat edildiklerinde efendileri ile aynı şehir ve ortamlarda yaşamlarını sürdürdükleri, hatta bazılarının kendi ailelerini bile (eski) efendilerine tercih edebildiklerini anlatan malumata sahibiz.[680]

Kölelerin azat edilmesi, istenen ve sevap kazandıran bir amel sayılması dolayısıyla başkalarının elinden bu insanları satın alıp hürriyetlerine kavuşturmaya[681] teşvik edilmiştir. Bu ve buna benzer yaklaşımlar onların azat edilmeleri için adeta yarışa dönüşmüş ve bu sayede çok sayıda köle azat edilmiştir.[682]

676 Abdullah b. Cafer, bostan bekçiliği yapan bir kölenin yevmiyesi olan üç çöreği aç bir köpeğe verdiğini görünce bedelini ödeyerek azat etmiş, bostanı da satın alarak kendisine bağışlamıştır. Gazzâlî, *İhyâ, III*, 320; *İbn Asâkir*, I, 48-49; İbşihî, I, 349; Kallek, s. 239.

677 Mesela Hz. Ali'nin faziletleri sayılırken *"Fakirlere yardımcı olur, köleler azat eder, çeşitli hayır işleri yapardı."* denilmiştir İbn Manzûr, *Muhtasar*, XII, 291.

678 Hz. Peygamber'in son vasiyetinin namaz ve kölelere iyi muamele edilmesi olmuştur. İbn Sa`d, II, 222-223.

679 Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'ın 1000 köle azat ettiğini (Ebû Nu`aym, *Hilye*, I, 296; Zehebî, *Siyer*, III, 218; Kettânî, I, 108; bkz. Kallek, s. 241) ve Hürriyetini kavuşturduğu bir köleden kendisine kalan 30.000 dirhemlik mirasla da köle satın alarak azat ettiği kaydedilmiştir. İbn Ebû Şeybe; VI, 283.

680 Zeyd'in anne babasını değil de Hz. Peygamberi tercih ettiğini, hatta bir seriye de ele geçirilen bir esirin ailesine dönmeyip cariye olarak kalmak istediği hatta Reyhâne'nin Hz. Peygamber'e "benimle evlenmek yerine beni cariyen olarak bırak, bu benim için daha hafif bir sorumluluktur" demiştir. Köleliğin bir dönem İslâm toplumuna adaptasyon aracı olarak da işlev gördüğünü düşünüyoruz.

681 Abdullah b. Zübeyir kendisiyle konuşmamak üzere yemin eden Hz. Aişe'ye azat etmesi için 10 köle hediye etmiştir. Buhârî, "Menâkıb" 3; Kallek, s. 243.

682 Mesela varlıklı sahabilerden Abdurrahman b. Avf'ın hayatı boyunca 30.000 köle azat ettiği kaydedilmiştir. İbn Sa`d, III, 146; Hâkim, III, 308; Ebû Nu`aym, *Hilye*, I, 99; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XIV, 359; Zehebî, *Siyer*, I, 92; İbn Hacer, *İsâbe*, II, 412; Kettânî, III, 200; bkz. Kallek, s. 245.

Hz. Peygamber, bir köleye yapılabilecek *maruf* (iyilik) davranışın *azat edilmesi*[683] olduğunu vurgulamasını dikkat çekici buluyoruz. Çünkü marufun, dini terminolojide ayrı bir yeri ve önemi vardır. Bir bakıma İslamiyet, kölelik hakkında ön gördüğü (maruf saydığı) en iyi çözüm şekli bu kurumu ortadan kaldırmaktır.

4. Kölelerin Din Hürriyeti

Cahiliye Dönemi'nde Kâbe'nin yanında bir kölenin efendisi olan bir kadına secde ettiği rivayetini[684] düşündüğümüzde kölelerin içinde bulundukları durumu daha rahat anlarız. Hz. Peygamber, bir cariyeye '*Allah nerededir?*' diye sormuş ve '*Göktedir*' cevabını almış. '*Ben kimim?*' sorusunu yöneltince cariye: '*Sen Allah'ın resulüsün*' demiş ve bunun üzerine: '*Onu hemen azat edin*'[685] rivayeti kölelerin İslamiyet'i basit şekilde benimsemesinin bile azat olması için yeterli olduğunu gösterir.

Taberî'nin, Amr b. Anbese'nin Hz. Muhammed'e aynı anda hür ve kölenin iman edip etmediğini soruşturduğu ve her tabakadan insanın onun davetini kabul ettiğine kanaat edip, Müslüman olduğu rivayeti de;[686] teori ve pratikte İslam'ın köleler dâhil herkesi muhatap kabul ettiği gerçeğini bize gösterir.

İslam'ın erken dönemlerinde Müslümanların diğer din mensuplarına hoşgörülü yaklaştıkları genel bir kanaattir. Müslümanlara göre her insan kendini savunabilir, inançları konusunda ister Zimmî, ister Müslüman, ister hür, ister köle olsun her insanın sözü muteberdir.[687]

683 Hz. Peygamber, Hayber'e iştirak eden iki köleye ve Ebû Zer'in kölesine maruf davranılmasını emretmiş ve marufunda onların azat edilmesini beyan ettiğini görüyoruz. *Müsned*, VI, 250.

684 Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 329.

685 *Muvatta'*, "Salât", II, 297-293 (2730); Ebû Davûd, "Salât", 1 (930); bkz. İbn Abdülber, *İstizkâr*, XIII, 165, 166, 167 (1483, 33962).

686 Hz. Ebû Bekir ile Bilâl-i Habeşî örneği verilmiştir. Taberî, II, 315; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 589.

687 İslâm'dan önce de kaseme/yeminleşme âdeti vardı. Kaseme; katillik ile itham edilmesi halinde, delil yokluğunda, iddiayı nefiy veya ispat maksadıyla başvurulan hususi bir yemindir. Buhârî, "Menâkıbü'l-Ensâr", 26; Nesâî, "Kaseme", 1 (3703).

Efendi Müslüman, köle Hıristiyan pekâlâ olabilir. Bunun pek çok örneği vardır. En bilinen örnek Hz. Ömer'in Mugire b. Şube'nin Hıristiyan kölesi Ebû Lü'lüe tarafından hançerlenerek şehit edilmesidir. Bu olayda parmağı olduğu düşünülen Hürmüzân'ı ve iki kölesini haksız yere öldürmekten, Hz. Ömer'in oğlu Ubeydullah suçlu bulunmuştur.[688]

Köleler içinde dindarlığıyla (zühdüyle) öne çıkanları da vardır. Mesela Hz. Ömer'in azatlı köle Zâide bunlardandır.[689] Mu'âze bnt. Abdullah el-'Adevî (101/720), Rabi'atü'l-'Adeviyye (135/752), Hafsa bnt. Sîrîn Basra'nın züht yaşantısı ile öne çıkan simalardır. Bu isimler azatlı/cariye idiler, içlerinde Rabi'atü'l-'Adeviyye bugün bile tanınmaktadır. Rabi'a (bnt. İsmail), henüz cariye iken devrin büyük âlimi (azatlı köle) Hasan-ı Basrî ile tanışma süreci ve aralarında geçen diyaloglar tasavvuf düşüncesinin gelişmesine katkısı büyüktür.[690]

5. Kölelerin İtibarı ve İsimlendirilmesi

Köle ve câriyeler her insanın sahip olması gereken en temel haklardan yoksundular. Kölelerin kendi babalarının adıyla çağrılmasını[691] emreden İslamiyet, onların en insani mensubiyet haklarını kendilerine iade etti.[692] Günümüzde yetimhanelerden (vb.) alınarak evlatlık edinilen çocukların, gerçek anne ve babalarının adları kendilerinden gizlendiği düşünüldüğünde, İslam'ın bu ilkesinin ne kadar büyük bir özgürlük getirdiği anlaşılır.

688 Sarıçam, Ubeydullah'ın babasının ölümünden sorumlu tuttuğu Hürmüzân ve yakınlarını şüphe üzerine öldürmesi üzerine Hz. Ali'nin onun hakkında kısas talep ettiğine işaret etmiştir. İbn Sa'd, VII, 91; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 329; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, IV, 181; Sarıçam, Hz. Ömer, s. 214.

689 Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, II, 3.

690 Harekât, *Siyâse*, s. 233.

691 "*Onları babalarının adıyla çağırın*" Kur'an, Ahzâb 33/5.

692 Habeşîstan'dan köle olarak getirilmiş büyük sahabi Mikdâd'ı, Esved b. Abdi Yegûs adındaki bir Mekke'li satın alarak azat etti, sonra da evlat edindi. Bu yüzden ona Mikdâd b. Esved denildi. Kuran'daki, "*Onları babalarının adıyla çağırın*" ayeti nazil olunca kendisine Mikdâd b. Amr denilmeye başlandı. Bkz. İbn Sa'd, III, 161; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, IV, 143-154.

Hür olsun olmasın doğan her çocuk için annenin sözüne itibar olunması istenerek[693] bir insanlık dersi verilmiş ve İslam öncesi dönemde işine geldiği gibi evlat edinme uygulamalarına son verilmiştir.

Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'ın hediyeleşmeyi sevdiği ve buna kölelerini de dahil ettiğini,[694] ilim ve irfanıyla öne çıkan kölesi Nafi'ye çok yüksek fiyat verilmesine rağmen teklifleri geri çevirdiğini ve onu satmaya yanaşmadığını gördük. Mesela Nâfi'yi satın almak üzere kendisine 10.000 dirhem/1000 dinar[695] 12.000 dirhem[696] hatta 30.000 dirhem teklif edildiği kaydedilmiştir.[697] Yine Abdullah'ın başkasına ait bir kölenin güzel davranışlar sergilediğini gördüğünde, o köleyi çobanlık yaptığı sürü ile birlikte satın alarak azat ettiği ve koyunlarını da kendisine bağışladığı rivayet edilmiştir.[698] Abdullah b. Ömer'in güzel meziyetleri sayılırken de; köle ve azatlılara verdiği sözleri yerine getirmesi ve onlardan aldığı birtakım borçları ödemesi de zikredilmektedir.[699]

Çalışmamızda köle ve azatlıların görüş ve düşüncelerinin takdir edildiğine dair örneklere rastlanmıştır. Mesela; Selmân-ı Fârisî'nin hendek kazma fikri,[700] mancınık kul-

693 Hz. Peygamber'in; "*Çocuk döşeğindir; zina edene mahrumiyet düşer.*" dediği nakledilir. Zehebî, *Târih*, IV, 262.

694 Abdullah, bereketini umduğu ve ismini uğurlu saydığı bir kölesine ikramda bulundu. Bu kölenin ismi ya Meymûn, ya Reyyâh, ya Fetih ya da bereketli sayılan başka bir isimdi. Bu köleye sancak teslim edilerek şöyle denildi; "*Bunu falan yere götür, dik ve dostlarını çağır, ben sana gelinceye kadar orada dur.*" İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, V, 6.

695 Ahmed, *Zühd*, II,124; Ebû Nu`aym, *Hilye*, I, 296; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XIII, 164; Zehebî, *Siyer*, III, 217; Kallek, s. 241.

696 İbn Küteybe, *Me'ârif*, 203; Kallek, s. 241.

697 Ahmed, *Zühd*, II,124; Ebû Nu`aym, *Hilye*, I, 295, 296; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XIII, 164; Zehebî, *Siyer*, III, 347; Kallek, s. 241

698 İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, III, 341; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XIII, 162; Zehebî, *Siyer*, III, 216; Heysemî, IX, 347; bkz. Kallek, s. 241.

699 Abdullah b. Ömer'in, İbn Sibâ'nın azatlısı Ata'dan 2.000 dirhem borç aldığı ve borcunu zamanında ödediği gibi ona ayrıca 200 dirhem ikramda bulunduğu anlatılır. İbn Sa`d, IV, 169; Zehebî, *Siyer*, III, 215; Kallek; s. 242.

700 Vâkıdî, s. 405; *Müsned*, III, 170, 187, 244, 278, 288, 6/289, 315; Buhârî, "Megâzî", 64/29 (4099); "Cihâd" 36/99 (1788); Taberî, II, 566; Beyhakî, *Delâil*, III, 410, 411, *Sünen-i Kübrâ*, VII, 43.

lanma önerisi ilk akla gelenlerdir.[701] Zahit bir kişiliğe sahip Selmân-ı Fârisî,[702] aynı zamanda belli başlı bir mesleğe de sahipti. O, Hz. Peygamber'i tıraş etmiş ve berberlerin piri kabul edilmiştir.[703]

Yüksek yöneticilerin de kölelerine itibar edip danıştığı rivayetlerinden biri de, Mısır Valisi Amr b. el-'As'ın, Hz. Ali ile Muâviye arasında tercihte bulunurken kölesi Verdân ile istişare ettiği ve Amr'ın Verdân'ın düşüncelerini oldukça mantıklı bulduğunu yüzüne söylediği şeklindedir.[704]

Hz. Âişe'nin azatlı kölesi Berîre'nin, Abdülmelik b. Mervân'ı Müslüman kanını dökmemesi için uyarması, aksi takdirde cennetin kapısından dönecekler arasına gireceğini bizzat yüzüne söylemesi de kölelerin sözlerinin etkili olduğunu gösterir.[705]

Kölelerin topluca barındıkları büyük evlerden söz edilmiştir. Abdullah b. Zübeyir'in Mekke'de bulunan ve köleleri tarafından kullanılan üç evi Daru'z-Zenc diye anılmaktaydı.[706] Sahabiden Ebû Hüreyre, Medine'ye Mekke yönünden 6-7 mil mesafede bulunan Zü'l-Hüleyfe mevkiindeki evini azatlı kölelerine bağışlamıştı.[707] Bu tür rivayetler kölelerin yaşam mücadelesindeki yer ve konumlarını güçlendirdiği yanında efendilerinin nüfuzunu da artırmıştır.

701 Taberî, II, 216-218; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 70, 140, 177.
702 İbn İshâk, s. 139, 140; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 270; Taberî, III, 171; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 314-315
703 İbn Sa'd, VII, 75-93.
704 Amr b. As Muâviye'ye meyilli olduğunu ifade eden bir şiir okuyunca oğlu Abdullah b. Amr *"İhtiyar ökçesine işedi, dinini sattı."* demiştir. Amr da kölesine "Ey Verdân yükü sar da, haydi yürü gidelim, demiş yürümüşler. Biraz yol aldıktan sonra "dur, indir" demiş o da indirmiştir. Bunu birkaç kez tekrarlamışlar. Köle ona "*Sana senin durumunu anlatayım. Gönlünde hem Ahiret, hem de dünya var, hangisini seçeceğini bilemiyorsun?*" demiştir. Amr da; "*Aklınla bin yaşa, doğrusu ne?*" demiştir. Köle de "*Evinde otur. Eğer din ehli galip gelirse, dinleri içinde yaşar gidersin. Eğer dünya ehli galip gelirse zaten sensiz olamazlar!*" tavsiyesinde bulunmuş o da tercihini Muâviye'den yana kullanmıştır. Belâzurî, *Ensâb*, III, 72-76; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 31.
705 Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, I, 129.
706 Ezrâkî, II, 254; Kallek, s. 242.
707 İbn Sa'd, IV, 340; Zehebî, *Siyer*, II, 586, 626; Kallek; s. 251.

Kölelerin dövülmesi, câriyelerin ruhsal ve fiziksel tacize uğratılmaları ve sürekli incitilmeleri çok eski çağlardan beri bilinmektedir. Bu durumdan Müslümanların da etkilenmesi mümkündü. Ama Kur'ân'ın, tüm insanların değerli olduğu,[708] köle olsun olmasın insanların her türlü taciz ve tecavüzden korunması gerektiğine işaret etmesi manidardır. Bir defasında Bilâl'i *'siyah câriyenin çocuğu diye'* küçümseyen Ebû Zer'i, Hz. Peygamber şiddetle uyarmış ve insanların üstünlüğünün ise takva ile olacağını söylemiştir.[709]

İslam toplumunda hürler ile kölelerin hak ve sorumluluk açısından farklı görülmesi o günün şartlarının bir sonucudur. Çünkü Kur'ân, köle ve câriyelerin acizliğine dikkat çekmiş,[710] onların içinde bulunduğu zorluk durumundan dolayı da, hür insanlardan beklenen sorumluluğu hafifletmiştir.[711]

Kur'ân'da örtünme/tesettür ayetinde geçen: "*onların tanınması ve incitilmemesi için daha elverişlidir.*"[712] ifadesi ile hür kadınların korunmaya alınıp, câriyelerin taciz edilebileceği, incitilebileceği ve hatta dövülebileceği şeklinde yorumlanması anlamı çıkarılmamalıdır. Ancak bu tür ayetlerin mefhumu muhalifi gereği olarak Hz. Ömer'in mescitte başını örten bir câriyeyi azarladığı gibi rivayetlerden yola çıkarak câriyeleri incitmenin hatta dövmenin mubah olduğu anlamını çıkarma doğru değildir. Çünkü İslam tarihinde köle ve câriyelere sataşılması, taciz edilmesi ve incitilmesi birer fitne olarak telakki edilmiştir.[713]

708 "*İnsan yer yüzünün halifesi;*" Kur'an, Bakara 2/30; En'am 6/165; A'râf 7/69, 74... "*İnsanın üstün yaratıldığı;*" Kur'an, Bakara 2/34; A'raf 7/11, 172, 173; Hicr 15/29, 30; İsrâ 17/61, 62, 70; Tin 95/4... gibi pek çok konuda ayetlere rastlamak mümkündür.

709 İbn Sa'd, III, 218.

710 Kur'ân, Bakara 2/177, Nisâ 4/92, Mâide 5/89, Tevbe 9/60, Mücâdele 58/3, Beled 90/13.

711 Örtü ayetinde geçen; "*onların tanınması ve incitilmesi için daha elverişlidir.*" Kur'an, Ahzâb 33/59 ifadenin cariyeleri incitmenin normal karşılandığı anlamında yorumlar yapılabilmektedir.

712 "*...onların tanınması ve incitilmemesi için daha elverişlidir.*" Kur'ân, Ahzâb 33/59.

713 Sa'd b. Ebî Vakkâs, kendisi hakkında iftira atan birine Sa'd; "*Ey Allah'ım o yalan söylüyorsa, ömrünü uzat, yoksulluğunu devam ettir, gözünü kör et*

Kölelerin aciz pozisyonlarına bağlı olarak, onlara iyi davranılmasına Emevî Dönemi'nde de rastladık. Muâviye bir gün oğlu Yezîd'in bir kölesini dövmekte olduğunu görünce ona şöyle dediği nakledilmiştir;

Şunu bil ki Cenâb-ı Allah, senin buna güç yetirmenden daha çok sana güç yetirir. Yazıklar olsun sana. Savunmasız bir kimseyi mi dövüyorsun? Allah'a yemin ederim ki, güçlü olduğum halde düşmanlarıma saldırıp da intikam almadım. Affedenin en güzeli, gücü yettiği halde düşmanını affedendir.[714]

Köle ve câriyelere insanca muamele yapılması öngörülmesine rağmen onların en ufak hatalarında bile maalesef '*ey zânî*', '*ey zâniye*' gibi ifadelerle aşağılandığını tespit ettik.[715] Bu tür aşağılamanın onların aciz konumlarına bağlı olarak çok rahat ifade edildiği bir gerçektir.

Köle ve cariyelerin isimlerine dikkat edildiğinde, çoğu kez müstear isimler kullanıldığını elde ettik Mesela Halife Yezîd b. Abdülmelik'in meşhur cariyesi Habâbe'nin asıl adı Âliye idi.[716] Genellikle de şarkıcı köle ve câriyelere günümüz sanatçılarına benzer şekilde müstear isimlerin verildiğini görürüz.

ve fitneye düşür" diye beddua etmişti. Bu haberi rivayet eden Abdulmelik b. Umeyr şunları söylemiştir. Ben Ebû Sa`de'yi cariyelere sokaklarda sataşırken gördüm. Ona "*Ey Ebû Sa`de nasılsın?*" dediğimde; "*Fitneye batmış bir ihtiyarım, bana Sa`d'ın bedduası tuttu.*" cevabını verdi. İbn Sa`d, II, 100; Sarıçam, *Hz. Ömer*, s. 175.

714 İbn Kesîr bunu naklettikten sonra benzer bir olay sahih hadiste de geçtiğini söyler. "Rasûlullah (s.a.v.), Ebû Mes`ûd'un kendi kölesini dövmekte olduğunu görünce ona şöyle demiştir: 'Ey Ebû Mes`ûd! Şunu bil ki, senin buna güç yetirmenden daha çok Allah sana güç yetirir.' Muâviye, Ahnef'e şöyle dedi; Ey Ebû Bahr, Allah senin hayrını versin. Ey köle, Yezîd'e git ve ona benden selam söyleyip şöyle de: 'Mü'minlerin emiri sana 100.000 dirhem ve yüz elbise verilmesini emretmiştir.' Köle gitti, bu mesajı Yezîd'e ulaştırdı. Yezîd de şöyle dedi; Hayır, ben bu paraları ve bu elbiseleri teslim alıp muhtaçlara paylaştıracağım. Aldığı 100.000 dirhemin 50.000'ni ve 100 elbisenin de ellisini Ahnef'e gönderdi." Bkz. İbn Kesîr, IX, 369-383.

715 Kendisi aciz durumdaki cariye bile çok güzel şarkı sözlerinin sahibinin bir siyahî olmasını yadırgaması üzerine kendisi de azatlı olan siyahî şarkıcı İbn Miscâh: "Ey zâniye..." diyerek karşılık verdiği görülür. İsfehânî, III, 278-279. Medineli ünlü şarkıcı Utarrid'in dans ederken elbiselerini yırtarak çıkarması karşısında Velîd b Yezîd'in: "Ey zâniyenin oğlu!" dediği görülür. İsfehânî, III, 304.

716 Belâzurî, Ensâb, VIII, 254-256; Taberî, VII, 23; İsfehânî, XVII, 162-168; Nüveyrî, V, 49-50; Kehhâle, *A`lâmü'n-Nisâ*, I, 211-212.

Mesela; Berkü'l-Ufuk (sabah şimşeği),[717] Utarrid (Venüs),[718] Semeha (hoş kadın),[719] Cüveyriyetü'l-Acîbe (hoş câriyecik), Mütemmem el-Abdî (tastamam köle),[720] İbnü'l-Bevvâb (kapıcının oğlu),[721] 'İnân (serbestî),[722] Ebû Sufre (sarışın)[723] gibi.

C. İLİM KÜLTÜR VE SANAT HAYATINDA KÖLE VE AZATLILAR

1. İlim Kültür Hayatına Genel Bir Bakış

Mekke'de Erkâm'ın evinde toplanarak bilgi alışverişinde bulunan Müslümanlar, hicretten hemen sonra, kendilerini yeni hayata hazırladıkları, bir araya gelerek ortak gündemlerini oluşturdukları ve ortak kararları aldıkları bir mekânına kavuştular. Burası, ibadetgâhları olduğu kadar, din ve dünya işlerinin yürütüldüğü siyasal bir mekân, dinin öğretildiği bir eğitim kurumu idi. Hz. Peygamber, Mescidiyle bitişik odaları (evi) başta olmak üzere farklı mekânlarda yeni nazil olan Kur'ân ayetlerini tebliğ ederdi. Mescidin bir bölümünde, kimsesiz Müslümanlarla, ilim tahsil etmek isteyen sahabilerin barınması için Ashâb-ı Suffe inşa edildi.[724] Hz. Peygamber'in nezaretinde ve rehberliğinde bu eğitimi alanlar; valilikten komutanlığa, zekât memurluğundan öğretmenliğe kendilerine verilen görevleri hakkıyla yerine getirebilecek öz güvende yetişmiş insanlardı.[725]

Hz. Peygamber ile başlayan ve mescitlerde merkezileşen eğitim ve öğretim faaliyetleri, Emevîler Dönemi'nde de devam

717 Medineli kayne Berku'l-Ufuk'a ancak önceden randevu alınarak ulaşılabilirdi. İsfehânî, III, 278.
718 Ensar'ın azatlısı Utarrid Emevîlerin son dönemlerine yetişti. Velîd b. Yezîd bu genç şarkıcıyı getirmesi için valisine bir mektup yazmıştır. İsfehânî, III, 271-273, 303.
719 Leysoğulları'nın azatlısı şarkıcı Ebcer'in kaynesi Semeha'dan söz edilir. İsfehânî, III, 340.
720 İsfehânî, XXII, 339.
721 İsfehânî, XXII, 452.
722 İsfehânî, XXII, 521.
723 İsfehânî, XX, 20.
724 Buhârî, "Salât", 58; Nesâî, "Mesâcid", 29 (703).
725 Konu ile ilgili bkz., Baktır, Mustafa, "Suffe", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 469-470.

etti. Büyük camiler, dinî ilimlerin öğretimi için kurulan ders halkalarında bir araya gelen talebeler ile dolup taşardı. Aynı dönemde okuma yazma öğretilen ve "küttâb" adı verilen, ilk mekteplerin sayısı da artmıştır. Bu mekteplerde okuma yazmanın yanında temel dinî bilgiler, lügat, nahiv ve aruz ilimleri okutuluyordu. Buralarda yetişenler kabiliyetlerine göre mescitlerde kurulan ders halkalarına devam ediyorlardı. Ayrıca kaynaklarda verilen bilgilere göre mescitlerde de okuma yazma öğretiliyordu.[726]

İlk mektepleri bitirenlerin başarıyla devam ettiği mescitlerdeki ders halkaları çok kalabalık oluyordu. Mescitlerde hocaların ihtisasına göre farklı dini ilimler okutulurdu. Emevîlerin ilk zamanlarında bu ders meclislerinin üstatları genellikle geç sahabe kuşağına mensup âlimlerdi.[727] Tabiîn tabakasına mensup Emevîler âlimlerinin ilk nesli onların derslerinde yetişti. İlmi çalışmalar zamanla Medine, Mekke, Kûfe, Basra, Dımaşk ve Füstat şehirlerinde yoğunluk kazandı. Emevîler devri, ilmi hareketin ağırlık merkezini, dini ilimler ve bu ilimlerle yakından ilgili olan İslam tarihini teşkil ediyordu. Bunun yanında tıp ve kimya gibi önceki milletlerden alınan ve "ulûmü'l-evâil" denilen ilimlerde tercüme faaliyeti bu dönemde başladı. Hâlid b. Yezîd b. Muâviye gibi bazı kişiler bu tercüme faaliyetini başlattılar ve bizzat bu ilimle meşgul oldular.[728]

2. Köle ve Mevâlinin İlmi Faaliyetlere Yoğunlaşması

Hz. Peygamber köle ve cariyelerin eğitimlerini, onların ilimlerle uğraşmasını tavsiye ettiği gibi,[729] bunu yakınında yetiştirdiği azatlıları ile de göstermiştir.[730] Bu konuda o dö-

726 İbn Sa'd, IV, 172; Yiğit, İsmail, "Emevîler", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 96.
727 İbn Sa'd, IV, 172-173; Yiğit, "Emevîler", *DİA*, XI, 96.
728 Yiğit, XI, 96; Aycan, İrfan, "Emevîler Dönemi Kültür Hayatında Dini İlimlerin Tarihsel Gelişimi", *Dini Araştırmalar*, Eylül- Aralık 1999, c.II, S.5, s. 337-364, s.338.
729 Mesela, Buhârî, "İlim Kitabı" adını verdiği bölümde "Kişinin Câriyesi ve Eşine Eğitim Vermesi Bâbı" başlığını atmış ve kişilerin kölelerini eğitip sonra da onu azat etmesinden övgüyle bahsetmiştir. Buhârî, "İlim", 32.
730 Bunlar, meşhur kurrâlardan olmuşlar, tefsir, hadis, fıkıh vb. alanlarda öncü kabul edilmişlerdir. Hz. Peygamber'in; *"Kur'ân'ı şu dört kişiden, Abdullah b. Mesud, 'Übeyy b. Ka'b, Mu'az b. Cebel ve Ebû Huzeyfe'nin*

nemde yaşayan önemli kurrâlardan Ebû Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim'i örnek verebiliriz.[731] Sâlim, Hicret edilirken, Kuba'da, aralarında Ömer b. el-Hattâb'ın da olduğu bir grup muhacire imamlık da yapmıştır.[732]

Temel İslamî bilgiler ve gündelik basit bilgilerin verilmesiyle başlayan eğitim faaliyetleri, zamanla gelişme kaydetti. Köle ve azatlıların (mevâli) etkili şekilde yer aldığı müspet ilimlerin tercümelerine geçildiği bir süreç başladı. Emevîlerin son dönemlerinde başlayan tercüme faaliyetleri Abbasilerde doruğa ulaşacaktır.[733] İlk mekteplerde hocalık yaptığı söylenenler içinde Hz. Âişe'nin azatlısı Alkame b. Ebü'l-Alkame, Arapça, nahiv ve aruz dersleri vermiştir.[734]

Devlet erkânı ve zengin kimselerden birçoğunun da çocuklarına özel hocalar tuttukları ve evlerinde özel eğitim verdirdikleri bilinmektedir. Mesela edebiyatçı ve nesep âlimi olan Şarkî b. Kutâmî (155/772) ve el-Mufaddal ed-Dabbî (168/784) gibi azatlılar evlerde özel dersler okutmuşlardır.[735]

Emevîlerin son yıllarına gelinceye kadar en yaygın edebi tür şiir olmuştur. Dini ve sosyal hassasiyetler gereği az da olsa nesre rastlanmıştır. En meşhur nesirlerden biri olarak azatlı kölelerden (II. Mervân'ın kâtibi) Abdülhamid'in (ö.132/750) kâtiplik sanatı üzerine yazdığı bir risalesi gösterilebilir.[736] Abdullah b. Zübeyir'in farklı dilleri bilen ve tercümanlık yapan 100 kölesi olduğunu dikkate aldığımızda, kölelerden pek çok alanda yararlanıldığı sonucuna ulaşırız.[737]

azatlısı Sâlim'den okumasını isteyin." dediği kaydedilir. *Müsned*, II, 189; Buhârî, "Fedâilü Ashâbi'n-Nebîyyi" 4/218; "Menâkıbü'l-Ensâr" 4/228; Müslim, 4/1918 (118).

731 İbn Sa'd, III, 87, 88; *Müsned*, VI, 165; Buhârî, "Ezân", 692 (7175); İbn Küteybe, *Meârif*, s. 273; Hâkim, III, 226; Ebû Nu'aym, *Hilye*, I, 177, 371.

732 İbn Sa'd, III, 87.

733 Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm*, II, 50. Konu ile ilgili bkz. Aycan, "Emevîler Dönemi Kültür Hayatında Dini İlimlerin Tarihsel Gelişimi", s. 341.

734 Ahmed Emin, *age.*, II, 50.

735 İsfehânî, IX, 279.

736 Ahmed Emin, *age.*, II, 54.

737 Hâkim, III, 549; Ebû Nu'aym, *Hilye*, I, 334; İbn Asâkir, I, 457; Zehebî, *Siyer*, III, 216; İbn Kesîr, *Bidâye*, XIII, 69-70; Suyûtî, *Târîh*, s. 213; Kettânî, I, 281 bkz. Kallek, s. 242.

İslam tarihinde meşhur "Abâdile" ifadesiyle anılan yani Dört Abdullah; İbn Abbâs, İbn Ömer, İbn Zübeyir ve İbn Amr'ın vefat etmesiyle fıkıh, bütün merkezlerde mevâliye intikal etmiştir.

İlk dönemlerde öne çıkan İslam merkezleri arasında sayılan şehirler ve öne çıkan âlimler;

-Mekke'de; Atâ b. Ebî Rebâh (115/733),738 Yemen'de; Tâvûs (106/752), Yemâme'de; Yahya b. Ebû Kesîr (129/746), Basra'da; Hasan el-Basrî (110/728),[739] Şam'da; Mekhûl (112/730), Horasan'da; Atâ el-Horasânî (135/752)'nin adları ön plana çıkar. Sayılan bu büyük âlimlerin hepsi de azatlı/mevâlidendir. Bu merkezlerden sadece Medine'de Sa'îd b. Müseyyeb (94/713) ve Kûfe'de İbrahim en-Nehâî (96/714) mevâli asıllı değildi.[740]

Bu dönemde köle veya azatlıların bir başka ifadeyle *mevlâ* denilen bilginlerin dini ilimlerde ileri olmasını, İbn Haldûn; Arapların karakteristik özelliklerine bağlarken,[741] belki de konumları itibari ile Arapların biraz özelde Kureyşliler'in idareciliğe fazlaca değer vermeleri, ilim, sanat ve diğer meslekleri biraz hakir görmelerine bağlamıştır.[742]

738 İbn Sa'd, VIII, 28-31; İbn Kayyım el-Cevzî, *İ'lam*, I, 24; Zehebî, *Siyer*, V, 78-88.
739 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 212; İbn Hazm, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm* (thk. Ahmed Muhammed Şakir), (neşr. Matba'atü'l-Âsime), Kahire 1970, V, 87-88; Şirâzî, s. 88; Karaman, *İslâm Hukukunda İçtihad*, s. 86.
740 İbn Manzûr, *Muhtasar*, XVII, 61; Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldan*, II, 354; İbn Kesîr, *Bidâye*, XIII, 67; Bkz. Karaman, Hayreddin, *İçtihat*, s. 85.
741 İbn Haldûn şöyle demektedir: "*Araplar başlangıçtan itibaren kendilerinde bir bedevilik ve sadelik hâkim olan milletlerdir. Kur'ân'da da haber verildiği gibi okuma yazması olmayan (ümmi) -Kur'an, 62/2- bir toplumdurlar. İslâm dini geldikten sonra okuyup yazmaya başladılar. Fakat bunu te'lif sanatı haline getiremediler. Kur'an ve sünnetten öğrendiklerini hafızalarında muhafaza edip genellikle ağızdan ağza nakilediyorlardı. Bilhassa Dört Halife döneminden sonraki dönemlerde siyaset ve devlet yönetimine aşırı düşkünlükleri ilim ve sanatla meşgul olmalarına tamamen engel olmaktaydı. İşte bu sebeplerden dolayı tefsir, hadis, fıkıh, kelam diğer ilimlerle meşgul olmak, kendilerine "acemî" veya "mevâlî" gibi isimler takılan Arap olmayan Müslümanlara kalıyordu.*" diyerek dikkat çekiyordu. İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 326-327; bkz. Duman, Zeki, "Tabiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti", *Erciyes Ü.İ.F.D.*, S:4, Kayseri 1987, s. 209-238, 235-236.
742 Taberî, VI, 381; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 237; bkz. Yiğit, İsmail, "Emevî", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 87-104.

Mevâlinin ilim, kültür ve sanatta ileri olmasını biraz da Arapların (bunların içinde maalesef bilgin olanlar da vardır) mevâliyi aşağılayıp küçük görmesinde aramalıyız. Bazı fıkıh kaynaklarında mevâliyi açıkça aşağılayan ifadelere rastladık.[743] Bütün bunların yanında İslam'la yeni tanışan mevâlinin, bu yeni dini öğrenme isteklerinin de onları ilimle uğraşmaya motive edebileceği bir gerçektir.[744]

a. Şiir ve Edebiyatta Köleler/Azatlılar

İmparatorluğun geniş sınırlara sahip olmasına ve birçok milletleri içine almasına rağmen toplumun ortak dili Arapçaydı. Toplum Arapça konuşmaya ve yazmaya başlamıştı. Müslüman olmayanlar da Arapçayı benimsediklerinden, bu dil, bir medeniyet dili olma özelliği de kazandı. Arapçanın bu itibarı, hem İslam devletinin gücü, hem de bu kesimlerden samimi Müslüman olanlarının Kur'ân diline verdiği önemden kaynaklanmaktaydı. Farklı ırklardan ve kültürlerden gelen, toplumun önemli bir kısmını oluşturan mevâlinin, dil bakımından da Araplaştığını söyleyebiliriz.[745] Bu gelişmeler sonucunda Farsçanın yerini Arapça aldı ve Arapça, günlük konuşma dili haline geldi. Irak'tan Mâverâünnehir'e kadar olan doğunun zekâ, yaratıcılık ve hayal güçleri artık Arapça ifade edilir oldu.[746]

İslam'ın sağladığı engin hoşgörü ve düşünce hürriyeti, icat ve yeniliklerin dev adımlarla ilerlemesine katkı sağladı. Tabi bunda yöneticilerin teşvik ve himayesini unutmamak gerekir. Terçüme faaliyetleri ile birlikte farklı inançlar ve felsefeler de Müslümanların günlük hayatına girdi ve Arapçanın kelime

743 Hanefilerin meşhur fıkıh kitabı el-Hidâye'de; "*Araplar kendi aralarında birbirinin dengi, mevâli de kendi aralarında birbirinin dengidir.*" şeklinde bir hadise yer verilir. Merginanî, Burhaneddin Ali b. Ebû Bekr, *el-Hidâye*, thk. M. Muhammed Tamir-H. Aşûr Hafız, Dârü's-Selâm, Kahire, 2000, II, 284; Aclûnî, İsmail b. Muhammed b. Abdülhadi, *Keşfu'l-Hafâ*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, II, 54. Mevâlinin Araplar tarafından aşağılanmasına en bariz örnek Emevîler döneminde Araplar arasında yaygın olan şu sözdür. "*Namazı üç şey bozar; Eşek, köpek, Mevla*" Havfî, Ahmed Muhammed, *Edebü's-Siyâse fi'l-Asri'l-Emevî*, Dârü'l-Kelam, Beyrut 1965, s. 476.

744 Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 239.

745 Barthold, *age.*, s. 22.

746 Clément Huart, *Arab ve İslâm Edebiyatı*, s. 73.

dağarcığına yeni yeni yabancı kelimeler eklenmeye başlandı. Bütün bunlar sayesinde düşüncede, yazma ve konuşma metotlarında büyük gelişmeler oldu. İlmi ve felsefî eserlere edebi türler de eklendi. Toplum hayatında, adetlerinde, bilimde, mimaride yaşanan köklü değişiklikler doğal olarak şiiri de etkiledi. Fars gelenekleri ve inançlarının da etkisiyle hafif meşrep, gayri ahlaki ve müstehcen şiirler söyleyen şairler ortaya çıktı. Bunların içinde din ve gelenekleri hiçe sayan, bunlarla alay eden, şiirlerinde şarap ve müstehcenliği açıkça işlemekten geri durmayanları da vardı. Ahlak sınırlarını zorlayan şairlerin büyük bölümü Farslar arasındaydı. Refah seviyesinin artmasıyla birlikte zaten Araplarda var olan eğlence hayatı giderek yaygınlaştı. Halifelerin ve devlet erkânının iltifatıyla birlikte gayri ahlaki konuları rahatça ifade etmekten geri durmayan abes ve mucûn şiirlerini söylemekten çekinmeyen azatlı Ebû Dülâme (161/777-778) türü şairler türedi.[747] Bu tür şairlere ilk defa kapıyı aralayan Emevî Halifesi Velîd b. Yezîd (126/743) oldu. Eğlence ve şarkı düşkünü aynı zamanda şair olan bu halife şarap şiirini saraya sokmuştu.[748] Müzik, şiirle beraber gelişme kaydetti. Önemli kimseler tarafından verilen partilerde, çalgıcılar ve onların eğittiği kadın şarkıcılar, çalgı eşliğinde eski ve yeni şiirleri okurlardı.[749]

İlim ve kültürün yaygınlık kazanmasında evlerde, mescitlerde, saraylarda, âlimler arasında ve halifeler huzurunda yapılan münazaralar da etkili olmuştur. Bu münazara meclislerinde, çok çeşitli konular ortaya atılır ve hararetli tartışmalar yapılırdı. Özellikle halifenin huzurunda yapılanların akademik yönü daha ağır basardı. İlim aşkı, halifelerin vereceği bağışlar, ödüller ve onların gözüne girme yanında doğruyu bulma vb. etkenlerin bu tartışmalarda etkin bir rol oynadığı sonucuna ulaştık.[750]

747 Emevîlerin son, Abbasîlerin ilk zamanlarında yaşamıştır. Yâkût, *Mu'cem*, s. 1327-1328 (500); İbnü'l-Mu'tez, *Tabakâtu'ş-Şu'arâ*, s. 60-61.
748 İsfehânî, X, 235-273; Demirayak, Kenan, *Abbasi Edebiyatı Tarihi*, Şafak Yayınevi, Erzurum 1998, s. 99.
749 Demirayak, *Abbasi Edebiyatı Tarihi*, s. 98–99.
750 Ahmed Emin, *Zuhru'l- İslâm*, II, 54.

Emevîlerin sonlarına doğru şiirler söylemeye başlayan Südeyf b. Meymûn (146/763), Huzaâlılar'ın azatlısıydı. Gençliğinden beri Hâşimîler'in safında yer alan Südeyf, Emevîler'e açıkça muhalefet etti. Emevîler'in yıkılmasından sonra da onlara olan kin ve düşmanlığını, şiir okuyarak ifade ederdi.[751]

İslam hukuku, Arap filolojisi ve dini meseleler üzerinde yapılan tartışmalar, bu alanlarda yeni yeni ortaya çıkan akımların kendini ispat etmek istemeleriyle de doruğa çıktı. İslam hukuku alanında *Ashâb-ı Hadis* ile *Ashâb-ı Rey* arasındaki görüş ayrılığı dikkat çekiciydi.[752] Şehir ve bölgelere göre oluşan; Hicaz Ekolü, Basra ve Küfe Ekolü, Iraklılar, Şamlılar, Mısırlılar gibi isimlerle anılan ilmi akımlardan gelenler bu münazaralar ve tartışmalarda kendilerini gösterirlerdi.[753]

b. Tercüme ve Diğer Faaliyetlerde Köle ve Azatlılar

İslam fetihlerinden önce çok sayıda ilim merkezleri vardı. Okullar ve bu okulların yanında kütüphaneler bulunmaktaydı. Cundişapûr, Urfa, Kinnesrin, Nusaybin, İskenderiye gibi kentlerde bulunan medreseler çok ünlüydü. Merv şehrinde ise Yezdicerd'in getirdiği Farsça kitaplardan oluşan bir kütüphane bulunmaktaydı.[754] Cundişapûr, İran'ın Hûzistan bölgesinde I. Şapûr tarafından Rum esirler için kurulmuş bir şehirdi. İleride burası Yunan kültürünün kaynağı haline geldi. Kisrâ Nûşirevân tarafından burada, Yunan ilimlerinin Aramca okutulduğu bir tıp medresesi kuruldu.[755] Cundişapûr medresesinde Yunan kültürü yanında Hint kültürü de okutulmaktaydı. Bazı Hintliler de Pehlevice olarak bu öğretim faaliyetlerine katılmaktaydı. Bizans İmparatoru Zenon'nun (M 474-491) M 489'da Edessa (Urfa)'da Yunan Araştırmaları Okulu'nu kapatmasından sonra, bilim adamlarının pek çoğu İran'a göç etti ve M 530'da Cundişapûr'da kendilerine yeni bir yer edindiler. İslam medeniyetinin sınırları içinde medre-

751 İbn A'sem, *Fütûh*, VIII, 370-374; İsfehânî, IV, 346-349
752 Ahmed Emin, *Zuhru'l- İslâm*, a.y.
753 Ahmed Emin, *age.*, II, 55.
754 Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm*, II, 59-60.
755 Ahmed Emin, *age.*, I, 255.

selerin bulunduğu birçok farklı kültürlerden kurumlara sahiptiler. İslam Devleti'nin tebaası durumundaki bu kültür ve medeniyetlerin temsilcisi pek çok entelektüel yaşamaktaydı. Yeni kurulan şehirlerin hemen yakınında, adı geçen kadim medeniyetlere ait merkezler yer almaktaydı.[756]

Çoğunluğu Suriyeli ve Iraklı Hıristiyan keşişlerden oluşan bu entelektüeller, tebaası oldukları yeni devletin dili Arapçayı da öğrendiler ve halifeler tarafından tercüme işleriyle görevlendirildiler.[757] Bu tercümeleri yapanların arasında Hıristiyanlardan başka Budist, Sâbiî gibi diğer din mensupları da vardı. Bunlar hem tercüme edilen dilde hem de Arap dilinde de mahirdiler.[758] Emevîlerin son döneminde Hâlid b. Yezîd'in (ö.85/704) görevlendirmesiyle başlamış olan tercüme faaliyeti Abbâsîler Dönemi'nde hızlandı.[759] Bunların neticesinde pek çok edebî ve felsefî eser Arapçaya kazandırıldı.[760]

Abdullah İbn Mukaffâ' (142/759) Emevîlerin son dönemlerine yetişen önemli edebi şahsiyetlerinden biriydi. Kelîle ve Dimne adlı eseri pek meşhurdur. Babası Dâdeveyh Haccâc'ın vergi tahsildarı idi. Babasının konumuna bağlı olarak iyi eğitim aldı. Arap dili ve gramerinde ustalaştı ve şiirler yazmaya başladı. Emevîlerin sonlarında görev yapan bazı üst düzey görevlilerin kâtipliğini yaptı. Asıl ününü Abbasiler Dönemi'nde kazandı. Aristo'nun Mantık adlı eserini Arapçaya tercüme etti. Mantıka Giriş kitabı meşhurdur.[761]

Tedvin dönemi olarak adlandırılan bu zamanda, bir taraftan tercüme eserler Arapçaya kazandırılırken, öte yandan, başta İslamî ilimler ve Arap diline ait çok sayıda eser telif edilmeye başlandı. Hadis, fıkıh, tefsir, tasavvuf, kelam gibi

756 Algül, *age.*, III, 396-398.
757 Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü* (çev. Azmi Yüksel, Rahmi Er), İmaj Yay., Ankara 1993, s. 104.
758 Algül, *age.*, III, 396-398.
759 Algül, *age.*, III, 396-398.
760 İbnü'n-Nedîm, s. 32, 33, 164, 344, 349, 350, 352, 373, 401, 404, 409, 424, 438.
761 Ziriklî, *A'lâm*, IV, 140; Durmuş, İsmail, "İbnü'l-Mukaffa'", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 130-134, 130.

dini bilimler yanında; sarf, nahiv ve sözlük çalışmaları gibi Arapça ile ilgili dallarda; felsefede, tıp, matematik, astronomi, kimya, fizik gibi tabiat bilimlerinde kalıcı eserler bu dönemde verilmeye başlandı. Emevîlerin son dönemlerine kısmen yetişen ve en azından öğrenimlerine başladığını düşündüğümüz Ebû Hanife (150/767) başta olmak üzere mevâli kökenli din bilginleri yanında el-Halil b. Ahmed (170/786),[762] Sibeveyh (180/796)[763] gibi dilciler de mevâli kökenliydi. Bu dönemdeki tedvin faaliyeti ile birlikte âlimlerin yazdıkları orijinal eserlere rastlanmıştır. Âlimlerin özel kütüphaneleri yanında evlerde oluşan şahsi kütüphanelerdeki kitapların sayısında önemli bir artış söz konusu olmuştur.[764]

Tarih anlatıcılığı ilk önce kıssacılar (kussâs) arasında geçmişin mitolojik haberlerinin anlatılmasıyla başladı. Bunların çoğunluğu mevâlidendi. Onlar kendi milletlerinin büyüklerinin ve hükümdarlarının haberlerini uzun uzun anlatırlardı. Mes`ûdî, yatsıdan sonra Muâviye'nin bu kıssacıları sarayına alıp, onların ister Arap, ister acem hikâyelerinde geçen hükümdar ile halklarının ilişkilerini konu alan siyasi ve stratejik haberleri dikkatle takip ettiğini söylemiştir.[765] Corcî Zeydân, yine Muâviye'nin Latince ve Yunancadan gerek Eski Yunan ve gerekse Romalılara ait Büyük İskender, Kayser Julius ve Hannibal hakkında çeviriler yaptırdığına işaret etmiştir.[766]

Emevîler Devri'nde Araplar, Felsefe, tıp, astronomi kimya vs. müspet ilimlerle tanıştılar. Özellikle de Süryanilerin Cundişapûr, Urfa ve Nusaybin başta olmak üzere bu şehirlerdeki okullarda yetişen bilginlerden faydalanıyorlardı. Mesela İbn Asal, Muâviye'nin doktoruydu. Basra'da Süryani asıllı Mâserceveyh ünlü bir hekimdi. Ehrûn b. A`yûn Süryaniceden (özellikle de Mâserceveyh'den) Arapçaya tıp kitapları çevirmişti. Ömer b. Abdülaziz hazine dairesinde bu kitaplara rast-

762 İbnü'n-Nedîm, s. 251; Yâkût, *Mu`cem*, s. 1260-1271 (465); İbn Hallikân, *Vefayât*, V, 405.
763 Safedî, XXIII, 66-70.
764 Ahmed Emin, *age.*, I, 161.
765 Mes`ûdî, III, 39 vd.
766 *Mevsuatu'l- Hadâratil-Arabî*, III, 374-75.

ladı önce tereddüt etti, sonra 40 gün boyunca düşünüp taşındıktan sonra halkın istifadesine sundu. Muâviye'nin torunu Hâlid b. Yezîd, ilme değer veren bilginleri kollamıştı. Mısır şehirlerindeki Yunan filozoflarından oluşan bir gurubu huzuruna çağırmıştı. Bunlar arasında Rum asıllı Rahip Maryanûs da vardı. O bilginlerden kendisine kimya ilmini öğretmelerini istedi. Antik Yunan bilginlerinden Stafanos'tan çeviriler yaptırdı. Yine Hâlid, astronomiye meraklıydı, yeni buluşlar, aletler yapılmasını istedi. Hicri 4. asrın ortalarında Batlamyûs yapımı bakır bir kürenin üzerinde "*Hâlid b. Yezîd için bu küreyi yaptım*" yazısı bulunmuştur. Hişâm b. Abdülmelik'in kâtibi Sâlim'in elinde Aristo tarafından İskender'e yazılmış risaleler vardı.[767]

Cahiliye Dönemi'nde şiir ve terennümleri dışında şarkı ve müzikler gelişmemişti. Deve yürüyüşünden esinlenen basit bir musiki tarzı vardı. Irak ve Suriye'nin fethi sonrasında başlayan yeni tarz musiki örnekleri Farsça ve Yunancadan Arapçaya geçerek gelişme kaydetti. Mekke ve Medine dâhil şehirlere gelen sanatçılar Arapların mevlâsı oldular ve Arapça şiirleri bestelediler.[768] Cumâhoğulları'nın mevlâsı Sa`îd b. Mescâ`, Farsçadan ve Yunancadan aldığı musiki tarzlarını Arap şiiriyle birleştirip geliştirdi. Hicaz bölgesi musiki sanatının belli başlı merkezlerinden biri haline geldi. Bühezoğulları'nın azatlısı Cemîle, İbn Muhrîz ve İbn Mescâ`, İran'dan Suriye'ye göç eden ünlülerdendi. Cemîle, İbn Âişe, Ma`bed ve sonrasında Sellâme el-Kus ve Habâbe devirlerinin en ünlü şarkıcıları olmuşlardı. İbn Süreyc, el-Kureyz ve Hüneyn el-Himyerî de bunlardandır. Yezîd b. Muâviye, babasının aksine etrafına şarkıcı kadınları topladı, işret meclisleri kurdu ve mevlâsı Sercûn en-Nasrânî ve şair Ahtâl'ı (90/708) yanından ayırmadığı görüldü. Yezîd b. Abdülmelik ünlü şarkıcı câriyeleri Sellâme el-Kus ve Habâbe'yle bolca vakit geçirirdi. Velîd b. Yezîd'in Mekke'de bulunan şarkıcıları gündüzleri gizlenerek, geceleri hareket ederek gizlice ya-

767 Ancak bunlara ait kaynakların günümüze ulaşmadığını da belirtir. Bkz. *Mevsûatu'l- Hadâratil-Arabî*, III, 386-387.
768 Kehhâle, *A`lâmü'n-Nisâ*, I, 211-212.

nına çağırttığı ancak bu kurala uymadıklarını işitince onları bağlatarak hapsettirdiği anlatılır. Onlar da gece olunca musikilerini icra etmeye başladılar. Ma`bed "*Kardeşleriniz İbn Âişe'nin durumunu bilmiş olmalısınız onu istetiniz*" diyerek "*Ya Emîra'l-mü'minîn meclisimizi nasıl görüyorsunuz?*" diye eklemiştir. O da; "*Güzel ve hoş*" deyivermiş, şarkılar eşliğinde onların serbest bırakılmaları anımsatılınca Velîd; "*Zincirlerini kırın ve çözün onları, esirken ikrama nail oluverdiler*" diyerek bağırmıştır.[769]

c. Dinî İlimlerde Köle ve Azatlılar

İslam'ın kölelere verdiği değer ve imkân sayesinde onların özgür olmalarının yolu açıldı ve bu özgürleşme hareketiyle İslam dünyasının en fazla değer verilip örnek alınan bilginlerinin çoğu onlar arasından çıktı. Fetihlerle birlikte sahabe bilginleri de dört bir tarafa dağılmıştı. Her biri bulunduğu yerde kendi ilim ve irfan ekollerinin temsilcileri olmuşlardı. Sahabe sonrasında mevâli asıllı bilginler, Arap asıllılara oranla daha fazlaydı. Tâbiîn bilginleri arasında yer alan Sa`îd b. Müseyyeb (94/693) gibi Arap asıllı olanlar dışında kalan bilginlerin çoğunun ya kendisi ya da babaları azatlı kölelerden oluştuğu sonucuna vardık.[770]

Dini ilimlerin derlenmesi ve yazılması (Tedvin Çağı) hicri II. asırda başladı. Sadece dini ilimlerde değil her alanda bir canlanma oldu. İlimleri tedvin ve tasnif çalışmaları hız kazandı. Mevâliden Ebû Hanife, fıkıh alanında köklü çalışmalar yaptı.[771] İbn İshâk, Megâzî'sini kaleme aldı.[772] İbn Cüreyc (150/767)

769 İsfehânî, VIII, 188-189; Kehhâle, *age.*, II, 233-234.
770 Abdullah b. Abbâs (68/687), Abdullah b. Ömer (74/693), Enes b. Mâlik (93/733) ve Ebû Hüreyre'nin (57-58/676-678) adları nerede anılsa hemen yanlarında azatlıları, talebe ve râvileri sayılan İkrime (105/723), Nâfi (117/735), Muhammed b. Sîrîn (110/728) ve Abdurrahman b. Hürmüz (117/735) zikredilmektedir. İbn Sa`d (İkrime), VII, 282-288; İbn Kesîr, *Bidâye*, XIII, 78; Bkz. Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukukunda İçtihat*, DİB Yay., Ankara ts. , s. 85.
771 Yâkût, *Mu`cem*, s. 1260-1271 (465); İbn Hallikân, *Vefayât*, V, 406 (765).
772 İbnü'n-Nedîm, s. 251; Yâkût, *Mu`cem*, s. 2418-2420 (995); Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 229.

Mekke'de hadis tedvin çalışmasını sürdürdü.[773] Tanınmış bilginlerden; Atâ, Sa'îd ve İkrime'nin kendileri, Hasan'ın ise anne ve babası azatlı köleydi. Abdülmelik b. Mervân zamanında azatlı köleler, hemen bütün şehirlerde İslamî ilimlerde otorite ve mürşit haline geldiler. Halife Abdülmelik b. Mervân ile İbn Şihâb ez-Zührî (124/741) arasında geçen bir diyalog bu durumu açıkça ortaya koyması bakımından önemlidir.[774]

Bu bölümde İslam'ın ilk dönemlerinde ilim ve irfanıyla öne çıkan ve adlarını zirvelere yazdırmış olan azatlı/mevâli üzerinde kısaca duracağız. Bunların ya kendisi ya da anne veya babası köle asıllıydı. Tasnif faaliyetlerin yeni yeni başladığı erken dönem İslam tarihinde yaşayan bu bilginler, bugünkü dini ilimlerin birçoğunda otorite kabul edilirler. Aşağıda sıraladığımız alanlara göre bu bilginlerin öne çıkan konumlarını ve ilmi faaliyetlerine kısaca temas edeceğiz.

c.1. Kıraat ve Tefsir

Hz. Osman Dönemi'nde çoğaltılan Kur'ân nüshaları, kıraat vecihlerini iyi bilen âlimler vasıtasıyla büyük merkezlere gönderilmiş ve yine onlar tarafından okutulmuştur. Kıraat vecihleri bu dönemde sistemleştirilmeye başlanmış ve bu sayede kıraat ilminin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. İslam tarihinde "Kıraât-i Seb'a" (Kur'ân'ın yedi farklı okunuşu) adıyla anılacak büyük kurâlar yetişmiştir. Aşağıda bu kurrâlardan mevâli kökenli Nâfi b. Abdurrahman[775] ve Hamza hakkında kısaca değinmeyi uygun bulduk. Yoksa bulundukları şehre göre çok sayıda kurâ vardır. Nâfi ve Hamza yaşadıkları şehre göre Kûfiler diye anılmıştır.[776]

1. Hamza ez-Zeyyât, Ebû 'Umâre Hamza b. Habîb b. 'Umâre ez-Zeyyât et-Teymî (156/773): Yedi kıraat imamından

773 İbn Sa'd, VII, 282; Ziriklî, *A'lâm*, IV, 160; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, I, 408. Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadîs*, s. 71-72.

774 İbn Sa'd, V, 219-220; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XVII, 61; Zehebî, Siyer, V, 83-87.

775 İbn Sa'd, VII, 578; İbn Kesîr, *Bidâye*, XIII, 78.

776 Hamza b. Habib ez-Zeyyât; İkrime b. Ebî Rebî et-Teymî'nin azatlısı idi. Bkz. Yâkût, *Mu'cem*, s. 1219-1220 (435).

biridir. Fars asıllıdır ve İkrime b. Rib'î'nin azatlısıdır. Oğlu Ali (Kisâî) de yedi kıraat imamları arasındadır. Hadis ilminde de sika sayıldı. Fıkıh ilmiyle de meşgul oldu.[777]

2. Nâfi' b. Abdurrahman, Ebû Rüveym Nâfi' b. Abdurrahman b. Ebû Nu'aym el-Medenî (169/785): Yedi meşhur kıraat (kırâat-i seb'a) imamlarındandır. Nâfi', İsfahanlı olup mevâli kökenli bir âlimdir.[778] Câvene b. Şeûb el-Leysî'nin mevlâsıdır. Kıraat ilmini tabiînden öğrenen Nâfi', bu nesilden yetmiş kişiden faydalandı.[779]

Emevîler Dönemi tefsir çalışmalarına, ilmi faaliyetlere görevli olarak veya başka sebeplerle önemli merkezlere yerleşen müfessir sahabilerin öncülük etmiştir. Sa'îd b. Cübeyr (95/714), Mücâhid (103/721), İkrime (105/723), Hasan-ı Basrî (110/728) vb. köle asıllı kişilerin, tefsir ve diğer ilim alanlarında da birer otorite olarak yetişmelerinde bu tür sahabilerin etkisi görülmüştür.[780] Bu dönemde tefsir çalışmaları Mekke, Medine ve Kûfe'de yoğunluk kazanmıştır. Bu şehirlerin adıyla anılan tefsir ekolleri oluşmuştur.

Tefsirde Mekke ekolünün kurucusu büyük (âlim) sahabi, Abdullah b. Abbâs (68/687) olmuştur. İbn Abbas'a "müfessirlerin sultanı" ve "Kur'ân'ın tercümanı" denilmiştir. İbn Abbâs'ın talebeleri, karşılaştıkları tüm müşkülleri hocalarından sorup öğrenmişler, bu bilgilerine kendi araştırmalarını da katmışlar ve tefsir ilmine dair ilk eserleri yazmışlardı.[781] İbn Abbâs, sahabenin en büyük müfessiri olarak kölesi İkrime'yi de müfessir olarak yetiştirdiği gibi, Abdullah b. Ömer (74/693), mevlâsı Nâfi'yi, Zeyd b. Sabit (45/665),

777 İbn Sa'd, VIII, 507, Yâkût, *Mu'cem*, s. 1219-1220 (436).
778 Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, I, 438; Hudârî, *İslâm Hukuku Tarihi*, s. 174.
779 İbn Sa'd, VII, 578-579; İbn Hibbân, *Sikât*, VI, 228; İbnü'n-Nedim; *Fihrist*, 145, 147, 173, 175, 176, 177, 179.
780 İbn Sa'd, VIII, 282-288, 374-385; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, II, 336; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 70- 98; Yâkût, *Mu'cem*, s. 1627-1630 (704); Suyutî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, IV, 485-486.
781 Abdullah b. Abbâs'ın yanındaki köleleri bir süre sonra azat ettiği gibi onlar önemli âlimler arasında yer almıştır. Mesela; Kureyb Ebû Rüşdin, Ebû Ma'bed, Şu'be, Zefîf, Ebû Ubeyd adlı azatlıları yani talebeleri vardı. İbn Sa'd, VII, 288-291.

Hasan-ı Basrî'yi, Hâkim b. Hizâm da, Muhammed b. Müslim'i kendileri gibi birer âlim olarak yetiştirmişlerdi.[782]

Medine'de sahabiden Übey b. Ka'b'ın (19/640) rehberliğinde başlayan tefsir çalışmaları da bu dönemde pek çok müfessirin yetişmesine imkân hazırladı. Sahabenin çoğunluğu bu şehirde bulunduğu için de, çok sayıda sahabeden yararlanma imkânı vardı.[783]

Tefsirde etkili olan bir üçüncü ekol Irak ekolüdür. Abdullah b. Mes'ûd (32/652) gibi Kur'ân ilimlerinde ve fıkıh alanında çok meşhur olan birçok sahabi, fetihlerle birlikte Irak'a yerleşti. İbn Mes`ûd'un yetiştirdiği talebeler içtihatlarıyla öne çıktı ve etkisi çağlar ötesinde hissedilecek olan Ebû Hanife gibi imamlar, bu topraklarda yetişti.[784] Yine tefsir alanında, Abdullah İbn Abbâs'ın yetiştirdiği aynı zamanda azatlı kölelerden (mevlâsı) İbnü'l-Müsebbib ve Ebû Abdi Nâfiz'i sayabiliriz.[785] Horasan bölgesinde Dahhâk b. Müzâhim ve Atâ b. Müslim el-Horasânî, Mısır'da Atâ b. Dinâr tefsir ilminin önde gelen isimleri arasında yer aldı.[786]

Tefsirde önemli sayılan hanım müfessirlerdense mevâli kökenli Hamide bnt. Ebû Yunus'u hatırlatabiliriz. Hamide, Hz. Âişe'nin mevlâsıydı ve tefsir sahasında önemli bir yere sahip olmuştur.[787]

Eski ulemadan sonra gelen bilginlerin daha farklı bilim dallarını da içine alan sahalarda bilgi sahibi olduğunu görüyoruz. İlk devirlerde yetişmiş İslam bilginleri birçok dalda otorite kabul edildi. Söz gelimi, fıkıhta otorite kabul edilen bir âlim, Kur'ân'da, tefsirde veya hadiste de otorite sayılırdı. Mesela; tefsirde otorite kabul edilen Sa`îd b. Cübeyr (95/714), hadis ve fıkıh sahasında da otorite sayılırdı.[788]

782 İbn Küteybe, *Meârif*, s. 190, 227; Yakut el-Hamevî, *Mu`cemu'l-Buldân*, II, 354, *Mu`cem*, s. 1627-1630 (704). Bkz. Cerrahoğlu *Tefsir Usulü*, 239.
783 Yiğit, "Emevîler", XI, 97.
784 İbnü'n-Nedîm, s. 251.
785 İbn Sa`d, VII, 289, 291, 292.
786 İbn Manzûr, *Muhtasar*, XVII, 61.
787 İbn Sa`d, V, 464-467.
788 İbn Sa`d, VIII, 374-385; Mes`ûdî, *Murûc*, III, 173; Yâkût, *Mu`cem*, s. 1363-1364 (530).

Köle veya mevâliden olup tefsir ve kıraatte önemli şahsiyetlerden bazıları şunlardır;

1. Ebü'l-Âliyye er-Riyâhî, Rüfey` b. Mihrân er-Riyâhî el-Basrî (90/709): `Übey b. Ka`b'ın yetiştirdiği talebelerin belki de, en önemlisidir. Tefsirde Medine Ekolü içinde yer aldı. Riyâhoğulları'ndan bir kadının kölesiydi. Hz. Peygamber'in vefatından iki yıl sonra İslam'ı seçmişti. Dört Halife yanında yine sahabenin büyükleri ve bilginleri arasında sayılan Zeyd b. Sabit, Abdullah İbn Mes`ûd, Abdullah İbn Ömer'den ilim öğrendi. Tefsir ve hadiste güvenilir (sika) kabul edildi.[789]

2. Mücâhid b. Cebr, Ebü'l-Haccâc el-Mekkî el-Mahzûmî (103/721): Tabiîn neslinin önde gelen müfessirlerindendir. Mücâhid, Mekke'de doğdu (21/641). Kays b. es-Sâib el-Mahzûmî'in kölesiydi.[790] Azat edildikten sonra Abdullah b. Abbâs'ın talebesi oldu. En önemli müfessirler arasında sayıldı.[791]

3. Sa`îd b. Cübeyr, Ebû Abdullah Sa`îd b. Cübeyr b. Hişâm el-Esedî (95/714): Vâlibe b. Hârisoğulları'nın azatlısı, Habeş asıllı, siyahî bir köleydi. Tefsir alanında olduğu gibi hadis ve fıkıhta da söz sahibidir. Abdullah b. Abbas'tan kıraati bizzat arz yoluyla aldı.[792] Abdullah İbn Abbas'tan rivayetler tefsirinde önemli bir yekûn teşkil eder. Sa`îd, bir konuda tam bir bilgiye sahip değilse "*bu konuda bilgim yoktur*" der ve mütevazılığını her zaman gösterirdi. Kendi reyi ile içtihatta bulunmaktan her zaman imtina ederdi.[793] Mürcie'nin ilk öncülerin-

789 İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 284-285; ed-Davudî, Muhammed Ömer, *et-Tabakât*, Kahire 1972, I, 172-1737; Zehebî, *age.*, I, 115; Bilmen, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I, 264-265; bkz. Duman, agm., s. 222.

790 Yâkût, *Mu`cem*, s. 2272 (936); Taberî, I, 30; İbn Kesîr, *Bidâye*, XIII, 690; Suyutî, *Itkân*, II, 189.

791 Mücâhid, Sahabenin büyüklerinden tefsir, hadis ve fıkıh öğrendi. Kur'an ilimlerinin her birinde (tefsir, hadis ve fıkıhta) otorite kabul edildi. İbn Sa`d, VIII, 27-28; Yâkût, *Mu`cem*, s. 2272-2273 (936).

792 Zehebî, *A`lâmü'n-Nübelâ*, IV, 335; Yâkût, *Mu`cem*, s. 1363 (530).

793 İbn Sa`d, VIII, 374-385; Yâkût, *Mu`cem*, s. 1364 (531); İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 11-14; Davudî, *Tabakât*, I, 181-182; bkz. Duman, Zeki, "Tabiûn Dönemi'nde Tefsir Faaliyeti", *Erciyes Ü.İ.F.D.*, S.4, Kayseri 1987, s. 209-238, 216.

den sayılan Sa'îd b. Cübeyr, Haccâc tarafından işkence ile öldürüldü.[794]

4.İkrime, Ebû Abdullah İkrime b. Abdullah el- Berberi el-Medenî (105/723): önemli müfessirlerden biri kabul edilir. Abdullah İbn Abbâs'ın kölesiydi. İbn Abbâs'ın ölümünden sonra oğlu Ali, Hâlid b. Yezîd b. Muâviye'ye 4000 dinar bedelle sattı, ancak İkrime'nin ona babasının ilmini sattığını söyleyerek sitem etmesi üzerine Ali, bu alışverişi feshederek İkrime'yi azat etti.[795] İbn Abbâs'ın en yakın talebelerinden biri oldu, fetva vermesi için ona icazet verdi. İkrime, hadis ve fıkıh alanında da otoritedir.[796]

5. Tâvûs b. Keysân, Ebû Abdurrahman Tâvûs b. Keysân el-Hemdânî el-Yemânî (106/725): Abâdile diye bilinen dört Abdullah[797] dâhil, ellinin üzerinde sahabeyi gördü ve onlardan hadis dinledi ve onların görüşlerinden yararlandı. Hem tefsir, hem hadis sahasında önemli bir konumu olan Tâvûs güvenilir, cömertliğiyle meşhur, sika bir âlimdir. Mevâliden (el-Ebnâ) olduğu; Bâhir b. Rîsân el-Himyerî veya İbn Hevze el-Hemdânî'nin azatlısı olduğu nakledilmektedir.[798]

6. Süddî, Ebû Muhammed İsmail b. Abdurrahman es-Süddî el-Kebîr el-Kûfî (127/745): Hicaz'da doğdu ve Kûfe'de yaşadı. Gördüğü ve rivayette bulunduğu sahabiler dikkate alındığında 49/669 yılından önce doğduğu söylenebilir. Babasının aslen İsfahan'ın ileri gelenlerinden olduğu

794 İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 279; Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 51.

795 İbn Sa'd, VII, 282-283; Yâkût, *Mu'cem*, s. 1627 (704); Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 269.

796 İbn Sa'd, VII, 282-288; İbn Kuteybe, *Meârif*, s. 227; İbnü'n-Nedîm; *Fihrist*, s. 33; Yâkût, *Mu'cem*, s. 1627-1630 (704); Zehebî, *Tefsîr*, I, 107; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 42-44; bkz. Duman, Zeki, *Tabiûn Dönemi'nde Tefsir Faaliyeti*, s. 219.

797 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 214; Abdullah İbn Abbâs, Abdullah İbn Ömer, Abdullah İbn Mes'ud, Abdullah İbn Amr meşhur dört Abdullah yani Abâdile diye anılmışlardır. İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 8-10; Zehebî, I, 112-113; bkz. Duman, agm., 221.

798 İbn Sa'd, VIII, 97-98; İbn Kuteybe, *Me'ârif*, s. 455, 550, 624; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIII, 357-374; bkz. 40, 148.

zikredilmiştir.[799] Kureyşli Zeynep bnt. Kays b. Mahreme'nin azatlısı olduğundan Kureşî nispetiyle de anılır. Tabiînden olup büyük tefsir âlimidir. Hadis rivayet etmiştir.[800]

7. Abdullah İbn Ömer'in câriyesinden doğma oğlu Sâlim (106/725) Medine'nin en önemli fakihlerindendir. Babası dâhil pek çok sahabiden hadis rivayet etti. Zahit kişiliği ön planda idi, siyasetle de uğraşmadığından Emevîlerle ilişkisi iyiydi. Ama halife ve valilerin her türlü hediyesini de kabul etmedi. Fukahâ-i Seb`a'nın yedincisi sayıldı ve Medine'de vefat etti.[801]

8. Hasan-ı Basrî, Ebû Sa`îd el-Hasen b. Ebü'l-Hasen el-Basrî (110/728); âlim sahabi Zeyd b. Sabit'in azatlı kölesidir. Annesi Hayre Hz. Peygamber'in eşi Ümmü Seleme'nin azatlısıydı. H 21'de Medine'de doğup büyümüş, çocukluk ve gençlik çağlarında iken başta Hz. Ali, Hz. Ömer, Enes b. Mâlik gibi sahabenin ileri gelenleriyle tanışma fırsatı bulmuş onlardan büyük ölçüde yararlanmasını bilmiştir. Âbitliği ve züht sahibi kişiliği ile öne çıkmış vaazlarıyla toplumu derinden etkilemiştir. Ebû Musa el-Eş'ârî'den Kur'ân öğrenen Hasan-ı Basrî, helal ve haram konularında, ümmetin en dikkat çeken âlimi kabul edilmiştir. Rivayet yoluyla yazılmış olan tefsiri, tabiîn döneminde meşhur olan ilk tefsirlerdendir.[802]

c.2. Hadis

Hadis ilmi başlangıçta dini konuların tamamını içine alıyordu. Esasen bu dönemde ilim denilince genellikle hadis rivayeti ve hadislerin ihtiva ettiği konulara dair bilgiler anlaşılmaktaydı. Bu durum hicri I. (VII.) yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiş, bu tarihten sonra dini bilgiler giderek dallara ayrılmaya başlamıştır. Emevîler döneminde hadis kitabeti ve tedvini ile meşgul olan âlimlerden bazıları genç sahabiler nesline mensuptur. Hadis rivayeti ile meşgul olan

799 Sem`ânî, *Ensâb*, III, 238; Ebû Nu`aym, *Hilye*, I, 247.
800 Yâkût, *Mu`cem*, s. 724-727 (244).
801 Kaya, Eyüp Sa`îd, "Sâlim b. Abdullah b. Ömer", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 45-46.
802 Taberî, III, 352; Mes`ûdî, *Murûc*, III, 212; Yâkût, *Mu`cem*, s. 1023-1025 (359); Zehebî, *Tefsîr*, I, 124; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 263-270; Davudî, I, 147-182; bkz. Duman, Zeki, *Tabiûn Dönemi'nde Tefsir Faaliyeti*, s. 228-229.

tabiînler sahabilerden fazlaydı. Bu dönemde yaşayan köle ve mevâli asıllı âlimler daha çok, hadis râvileri sayılırdı.

Daha önce tefsir alanında isminden bahsettiğimiz hadiste de otorite kabul edilen Riyâhoğulları'ndan bir kadının kölesi Ebü'l-Âliyye er-Riyâhî'yi (90/709),[803] Vâlibe b. Hârisoğulları'nın azatlısı Sa`îd b. Cübeyr'i (95/714)[804] ve Mahreme'nin azatlısı Süddî'yi (127/745),[805] hadis alimi olarak sayabiliriz. Bu kişiler Cerh ve tadil âlimleri tarafından Sa`îd'e, güvenilir (sika) ve imam kabul edilirdi.[806] Onlar birçok sahabiye mülaki olmuşlar ve önemli bir hadis râvileri arasında anılmışlardır.[807] Hadisçiliği ile öne çıkan bazı köle ve mevâli:

1. Ebû Sa`îd el-Makburî (100/718-719): Adı Keysân olup, Ümmü Şerîk'in kölesiydi, azat olunması için Hz. Ömer beytülmalden 40.000 dirhem ödettirmiştir. Muhadramûndan kabul edilen Medineli muhaddislerdendir.[808]

2. Atâ b. Yesâr, Ebû Muhammed el-Medenî (103/721): Tabiînin büyüklerinden olup Hz. Peygamber'in eşi Meymûne bnt. Hâris'in azatlılarındandır. İbn Mes'ûd, İbn Ömer, İbn Abbâs ve Ebû Hüreyre gibi sahabilerden hadis dinleyip nakletmiş önemli bir muhaddistir.[809]

3. Müslim b. Cündeb, Ebû Abdullah Müslim b. Cündeb el-Hüzelî el-Medenî (106/724): Hüzeyloğulları'nın azatlı kölesidir. Ömer b. Abdülaziz'e hocalık yaptı. Medine'nin önemli kurâlarındandır. Kadılık yaptıysa da bu iş için para almadı. Müslim, çok sayıda hadis rivayet etmiş ve güvenilir kabul edilmiştir.[810]

803 İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 284-285; Davudî, *Tabakât*, I, 172-1737; Zehebî, *age.*, I, 115; bkz. Duman, agm., s. 222.
804 İbn Sa`d, VIII, 374; Yâkût, *Mu`cem*, s. 1363-1364 (530).
805 Yâkût, *Mu`cem*, s. 724- 725 (244).
806 İbn Sa`d, VI, 263-267; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 11-14; Davudî, *age.*, I, 181-182; bkz. Duman, agm., s. 209-238, 216.
807 Cerrahoğlu, İsmail, "Süddî", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 17-18.
808 İbn Sa`d, VII, 87, 424; VIII, 23; Koçkuzu, Ali Osman, "Ebû Sa`îd el-Makbürî", *DİA*, İstanbul 1994, X, 224.
809 Mes`ûdî, *Murûc*, III, 213; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XVII, 61; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 260.
810 Keskin, Hasan, "Müslim b. Cündeb", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 92-93.

4. Mekhûl b. Ebû Müslim, Ebû Abdullah Mekhûl b. Ebû Müslim Şehrâb b. Şâzel (112/730): Enes b. Mâlik ve Sa`îd b. Müseyyeb gibi büyük âlimlerin yakınında oldu ve onlardan rivayetlerde bulundu. Aslen Sindli veya Nûbî (siyahî) bir aileden geldiği söylenmektedir, Kabil esirleri arasında yer aldı, Sa`îd b. el-Âs'ın kölesi oldu ve O da eşine hediye etti. Eşi de onu azat etti. Şam ülkesinin en büyük âlimi kabul edildi.[811]

5. Bükeyr b. Abdullah, Ebû Abdullah İbnü'l-Eşec (122 /740): Tabiînden olup, Mahzûmoğulları'nın mevâlisi idi. Mısır'da yaşamış önemli muhaddislerden biriydi. Sahabilerden Sâib b. Yezîd, Rebia b. İbâd ile tabiînden Sa`îd b. Müseyyeb başta olmak üzere hadis rivayetlerinde bulundu.[812]

6.Yezîd b. Ebû Habîb (128/745), Ebû Recâ Süveydi'l-Mısrî: Tabiin Dönemi büyük muhaddislerinden ve fakihlerindendir. Abdullah İbnü'l-Hâris ve Ebü't-Tufeyl Âmir b. Vâsile gibi sahabilerden rivayetlerde bulundu. Ömer b. Abdülaziz tarafından Mısır kadılığına getirildi. Buhârî'nin önemli râvilerdendir.[813]

7. Atâ el-Horasânî, Ebû Eyyûb İbn Ebî Müslim el-Belhî (135/742): Tabiînin büyük âlimlerindendir. Şam havalisinin önemli muhaddislerinden biridir. Başta Mu`az b. Cebel ve İbn Abbas'tan rivayetlerde bulundu. Kendisinden de İmam Mâlik, Evzâî, Atâ b. Rebâh, Dahhâk b. Müzâhim gibi meşhur muhaddisler hadis rivayet etti.[814]

8. Rabi`atü'r-Rey, Rabi`a b. Abdurrahman et-Teymî (136/743): Tabiîndendir ve Ferrûh adıyla da meşhurdur. Teym kabilesinin azatlılarındandır. Enes b. Mâlik'ten rivayetlerde bulundu. İmam Mâlik'in hocalarındandır. İmam Mâlik o ölünce; "*Rebia öldüğünden itibaren fıkıh ilminin tadı kaçmıştır.*"demiştir. Rabiatü'r-Rey Medine'de vefat etti.[815]

811 Buhârî, *Târîh*, I, 416; İbnü'n-Nedîm, s. 259; İbn Kesîr, *Bidâye*, XIII, 67; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, I, 429; Ziriklî, *A`lâm*, VII, 284.
812 Ziriklî, *A`lâm*, VII, 72; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, I, 341.
813 Hudârî, *İslâm Hukuku Tarihi*, s. 181-182; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, I, 466-467.
814 Bilmen, *age.*, I, 438.
815 Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, I, 445.

9. Zeyd b. Eslem, Ebû Abdullah Zeyd b. Eslem el-Medenî (136/743): Hz. Ömer'in azatlı kölesidir. Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik, Seleme b. el-Ekvâ'dan hadis rivayet etti.[816]

10. Süleyman b. Tarhân (143/761), Ebü'l-Mu`temir Süleyman b. Tarhân et-Teymî: Türk asıllı olma ihtimali yüksek mevâli kökenli hadis hafızıdır. Sahabiden Enes b. Mâlik dâhil 14 kişiden hadis aldı. Zahit kişiliği yanında ilmi yönü ağırdı. Hadis râvisi olduğu gibi siyer ve megâzî yazdığı söylenmektedir.[817]

11. Şu`be b. el-Haccâc, Ebû Bistâm el-Vâsitî (162/779): Ezd kabilesinin mevâlisinden olup çok değerli bir muhaddis ve fakîhtir. Sahabiden Enes b. Mâlik ve Ömer b. Seleme'yi gördüğü rivayet olunur. Muâviye b. Kurre, Enes b. Sîrîn, Sabiti Benânî gibi tabiînden 2000 kadar hadis rivayet etmiştir. İmam Şâfiî; "*Şu`be olmasaydı Irak'ta hadis ilmi bilinmezdi*" demiştir. Kütüb-i Sitte'deki râviler arasında kendisinden başka Şu`be el-Haccâc adında bir râvi yoktur. Şu`be aynı zamanda kadim bir müfessir olup şiir ve edebiyata aşinaydı."[818]

12. Süleyman b. Mugîre, Ebû Sa`îd Süleyman b. Mugîre el-Kaysî el-Basrî (165/781): Bekir b. Vâil kabilesinin bir kolu olan Kays b. Sa`lebeoğulları'nin azatlısı olduğu için Kaysî ve Bekrî nisbeleriyle anıldı. Emevîlerin son dönemlerinde yaşamış çok sayıda tabiîn âliminden hadis rivayet edenlerden sikâ bir muhaddis kabul edildi.[819]

c.3. Fıkıh

Dört Halife Devri fıkıh ilminin gelişimi için hazırlayıcı, genç sahabilerle tabiînin yaşadığı Emevîler devri ise bir ilim dalı

816 Halife, *Târîh*, s. 89; İbn Küteybe, *Meârif*, s. 189; İbn Hazm, *Cemhere*, s. 183; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 397-398; Davudî, I, 176-177; Bilmen, *Tefsir, I*, 290-292. Bkz. Duman, "Tabiûn Dönemi'nde Tefsir Faaliyeti", s. 209-238, s. 223-224.

817 İbn Sa`d, VII, 252; İbn Küteybe, Me'arif, s. 475-476; Ebû Nu`aym, *Hilye*, III, 27-37; Zehebî, *Siyer*, VI, 195-202, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 150-151.

818 İbn Sa`d, VII, 280-281; Ebû Nu`aym, *Hilye*, VII, 144-209; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, VII, 202-228; Bilmen, *Hukuk-i İslâmiyye*, I, 459.

819 İbn Sa`d, VII, 280; Zehebî, *Siyer*, VII, 415-419, *Tezkiretü'l-Huffâz*, I, 220-221; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 220-221.

olarak kurulmaya başladığı dönemler olarak kabul edilir.[820] Hocalarının ilmi metot, bilgi ve şahsiyetleri kadar içinde bulundukları çevre ve kültürden de oldukça etkilenen tabiîn fakihleri, her bölgede ayrı bir ilmi gelenek ve muhit kurmuşlardır. "Hicaz Ekolü" ve "Irak Ekolü" diye anılan iki grup oluştu.

Hicaz Ekolü içinde yer alan fakihler, sonraki devirlerde "Ehl-i hadis" diye de anılmışlardır. Merkezi Medine olan Hicaz fıkıh ekolü Hz. Ömer, Hz. Âişe, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Abbâs gibi sahabilerden intikal eden zengin bir fıkhî mirasa sahip oldular.

Bu kişiler arasında köle asıllı olanlar:

1.Süleyman b. Yesâr (107/725): Tabiînin büyüklerindendir. Medine'nin "Yedi Fakîhi" (Fukahâ-i Seb'a) arasındadır. Hz. Peygamber'in eşlerinden Hz. Meymûne'nin azatlı kölelerindendi.[821] Atâ b. Yesâr'ın da kardeşidir. Önemli ve sikâ kabul edilen hadis râvilerindendir.[822]

2. Atâ b. Ebû Rebâh (114/732), Ebû Muhammed Atâ b. Ebû Rebâh Eslem el-Kureşî: Tabiîn devri Mekke fıkıh mektebinin tanınmış temsilcisi, muhaddis ve müfessiridir. Nûbî asıllı bir ailedendir. Mekkeli Fihroğulları veya Cumâh ailesinin mevlâsı idi. İbn Zübeyir safında yer aldı ve bir çarpışma sırasında kılıç darbesiyle eli kesildi. Hicaz fıkıh mektebinin oluşmasında etkili oldu.[823]

Irak fıkıh ekolünün merkezi Kûfe idi. İlk hocaları sahabiden Abdullah b. Mes'ûd olan ve Hz. Ömer, Hz. Ali, Mu'az b. Cebel, Ebû Musa el-Eş'ârî gibi sahabilerin fıkhî yaklaşımlarından yararlanan bu ekole; "Ehl-i Re'y" de denilmektedir.

820 Yiğit, "Emevîler", *DİA*, XI, 99.
821 İbn Hacer, *İsâbe*, IV, 229. Hz. Peygamber'in eşi Ümmü Seleme'nin azatlısı olduğu da söylenir. İbn Sa'd, II, 330, VII, 172; İbn Abdülber, *İstizkâr*, III, 8; Zehebî, *Siyer*, IV, 445-446.
822 Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, I, 451- 452; Hudârî, *İslâm Hukuku Tarihi*, s. 173-174.
823 İbn Sa'd, V, 467, VIII, 28-30; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 196; Ebû Nu'aym, *Hilye*, III, 310-325; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 212-215, VII, 199-203; bkz. Duman, agm., s. 221.

Fıkıh ilmi Emevîlerin sonuna doğru büyük gelişme gösterdi. Kûfe'de Ebû Hanife (150/768) mevâli asıllı olup kurucusu olduğu Hanefî mezhebi, günümüzün en yaygın mezhebi olmuştur.[824]

Bunlar içinde köle ve mevâliden meşhur olanları:

1. Kadı Şüreyh, Ebû Ümeyye el-Kâdi Şüreyh b. el-Hâris b. Kays el-Kindî el-Kûfî (80/699): Ailesi Yemenli mevâliden (Fars asıllı el-Ebnâ) olup, Kinde kabilesinin mevlâsıydı.[825] Uzun süre kadılık görevini yürüttü.[826] İslam yargı sisteminin kuruluşunun ilk safhalarında görev yapan Şüreyh, içtihatları ve uygulamalarıyla bu kurumun oluşumuna önemli katkılar sağlamıştır.[827]

2.Şa`bî, Ebû Âmir b. Şerâhil b. Abdullah el-Hemdânî eş-Şa`bî (104/722): Kûfe'de yaşamış tabiînin büyüklerindendir. Ailesi Hz. Ömer dönemi Celûlâ Savaşı esirlerindendir.[828] Tabiîn neslinin ünlü fakihlerinden İbrahim en-Nehâî ile birlikte Abdullah İbn Mes`ûd'un talebesi oldu. Hadis alanında Ebû Hanife'nin şeyhiydi. Eline kalem alıp tek kelime yazmadığı ancak, ezbere on binlerce hadisi kolayca söylediği nakledilir.[829]

3. Süleyman b. Yesâr (107/725): Medine'nin "Yedi Fakîhi'nden" (Fukahâ-i Seb'a) biri sayılan Süleyman, Hz. Peygamber'in eşlerinden Hz. Meymûne'nin azatlı kölelerindendir.[830]

4. Hasan-ı Basrî, Ebû Sa`îd b. Ebü'l-Hasen Yesâr (110/728): Tabiînin büyüklerindendir. Annesi Hayre; Hz. Peygamber'in eşi Ümmü Seleme'nin câriyesi, babası da sahabiden Zeyd b. Sabit'tin azatlısıdır. Sahabeden 130 kişiye mülâki oldu ve on-

824 İbn Küteybe, *Meârif*, s. 189; İbn Kayyim el-Cevzî, *İ'lâm*, I, 23.
825 İbn Sa`d, VI, 1320; Zehebî, *Siyer*, IV, 100-106; İbn Hacer, *İsâbe*, III, 271
826 Halîfe, *Târîh*, s. 88, 107, 121, 141, 159; İbn Küteybe, *`Uyûn*, I, 61; Taberî, IV, 101, 141; İbn Asâkir, XXIII, 27-28.
827 Özen, Şükrü, "Kâdi Şüreyh", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 119-121, 121
828 İbn Hallikân, *Vefayât*, III, 15.
829 Halîfe, s. 200; Bilmen, *Tefsir*, I, 272-274; Hudârî, s. 178; Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadîs*, s. 193-194
830 Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye* I, 451- 452; Hudârî, s. 173-174.

lardan rivayetlerde bulundu. Sıffin Savaşı'nda tarafsız kalmayı savundu. Horasan fethine katıldı. O, geçmişten günümüze en bilinen bilginlerden oldu.[831]

5. İbn Sîrîn (110/728), Babası Sîrîn meşhur sahabi Enes'in kölesiydi ve mükâtebe yoluyla azat edildi.[832] Bundan dolayı kendisine "Ensârî" de denilmektedir. Annesi Safiye, Hz. Ebû Bekir'in azatlılarındandı. Birçok sahabiden hadis rivayet etti. Tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerinde büyük bir otorite kabul edildi. İbn Sîrîn, rüya tabirlerinde de oldukça başarılıydı.[833]

6. Nâfi, Ebû Abdullah İbn Hürmüzi'l-Medenî (117/735): Tabiîn Dönemi meşhur fakihlerindendir. Belh şehrinden en azından Horasan bölgesinden olup Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'ın azatlısıydı. Hz. Abdullah'tan gelen rivayetlerde en başta onun adı anılmaktadır. Buhârî onun hakkında şunları söylemiştir; "İsnatların en sahihi Mâlik'in, Nâfi'den, Nâfi'nin de İbn Ömer'den olan rivayetidir." demiştir. Halife Ömer b. Abdülaziz tarafından Hz. Peygamber'in sünnetlerini öğretmek üzere Mısır'a gönderildi. Nâfi, Medine'de vefat etti.[834]

7. Ebû Hanife, Ebû Hanife Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (150/767): Dedesi Zûtâ'nın İran'dan getirilen kölelerden olup, Bekir b. Vâil kabilesinin, Teymullah b. Sa'lebe kolunun mevlâsı olduğu söylenir. Hanefî mezhebinin kurucusu ve büyük bir müçtehittir.[835]

8. İbn Cüreyc, Ebü'l-Velîd Abdülmelik b. Abdülaziz b. Cüreyc el-Kureşî (150/767): Rum asıllı olup Ümeyye b. Hâlid'in mevlasıdır. Dedesi Cüreyc'in de Abdülaziz b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd'in hanımı Ümmü Habîb'in kölesi olduğu ileri

831 Yâkût, *Mu'cem*, s. 1023-1025 (359).
832 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 215; Fahreddin Râzî, *Tefsîr*, XIII, 218.
833 Mes'ûdî, *age.*, III, 212; Bilmen, *age.*, I, 431; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, 279-280; Hudârî, s. 179; Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadîs*, s. 133-34.
834 İbn Kûteybe, *Meârif*, s. 190.
835 İbn Sa'd, VI, 368-369; Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 213; İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 255-256; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XVII, 109-111; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 167, 367, X, 401, XI, 91; Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, İstanbul 1963; s. 31.

sürülmüştür. Fıkıh sahasında öne çıkan İbn Cüreyc, hadis ve tefsirde de önemli bir yere sahiptir. Onun hakkında Ahmed b. Hanbel demiştir ki; "*Bizde ilk kitap tasnif eden İbn Cüreyc ve İbn Arûbe'dir.*" İmam Şâfiî'nin kaynakları arasmda onun önemli bir yeri vardır.[836]

Başka alanlarda da adını saydığımız; İkrime (105/723); fıkıh alanında da büyük bir otorite kabul edilmiştir.[837] Yine, Tâvûs b. Keysân (107/724),[838] Haneş b. Abdullah (100/736),[839] Fîrûz ed-Deylemî (53/673)[840] ve oğlu Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî,[841] Atâ b. Merkebûz,[842] Vebr b. Yuhannis,[843] Dâzeveyh el-Fârisî,[844] Ma'kil b. Münebbih ve kardeşi Ömer b. Münebbih[845]Yemende yetişip büyüyen mevâli (el-Ebnâ) kökenli büyük muhaddis ve fakihlerdendir.[846]

836 İbn Cüreyc; Ebü'l-Velîd Abdülmelik b. Abdülaziz b. İbn Cüreyc el-Mekkî, mevâli kökenlidir. Ziriklî, *A'lâm*, IV, 160; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, I, 408.
837 İkrime, Ebû Abdullah el-Medenî, Berberi asıllı olup Abdullah İbn Abbâs'ın kölelerindendi. İbn Abbâs'ın oğlu Ali tarafından azat edilmiştir. İbn Sa'd, VIII, 282-283; Yâkût, *Mu'cem*, s. 1628-1630 (704).
838 Tam adı; Ebû Abdurrahman Tâvûs b. Keysân el-Havlânî el- Hemdânî el-Yemenî, tabiinin büyüklerinden biri olup Kisrâ'nın Yemen'e gönderdiği Fars kökenli (el-Ebnâ asıllı) kimselerdendi. Hz. Aişe, İbn Abbâs, İbn Ömer, Zeyd b. Sabit, Ebû Hureyre başta olmak üzere sahabenin ileri gelenlerinden hadis rivayet etmiştir. İbn Sa'd, VIII, 97-98; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 214; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 9; Zehebî, *Siyer*, IV, 492-493.
839 Ebû Rişdeyn Haneş b. Abdullah b. Amr b. Hanzala en-Nesaî es-San'âî Hz. Ali ile birlikte Kûfe'ye taşınmış, sonra Mısır'a ardından Endülüs Saragoza'ya gitmiştir. İbn Faradî'ye göre Saragoza Camiini inşa etmiştir. Bkz. İbn Faradî, İbnü'l-Velîd Abdullah Muhammed b. Yusuf el-Ezdi İbn Faradî, *Târîhu Fukahâi'l-Endülüs*, Kahire 1966, I, 230-234; Süheylî, Abdurrahman (581/1185), *er-Ravdü'l-'Unf* (thk. Abdurrahman el-Vekil), Kahire 1967, I-IV, VI, 554-555.
840 İbn Sa'd, V, 533-534; Taberî, III, 236-237; Safedî, XXIV, 72.
841 İbn Abbâs ve Ebû Hüreyre'den ve babası Fîrûz ed-Deylemî'den de hadis rivayet etmiştir. Abdullah b. Zübeyir'in San'a valiliğini yapmıştır. İbn Sa'd, VIII, 93; İbn Semûre, s. 58; Râzî, Ebû'l-Abbâs, *Târîhu Medînetü's-San'a*, s. 295.
842 İbn Sa'd, V, 544; Taberî, III, 158; İbn Semûre, s. 61; Râzî, *Târîhu Medinetü's-San'a*, s. 298.
843 Taberî, III, 158.
844 İbn Sa'd, V, 534-535; Taberî, III, 324; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, II, 3.
845 İbn Sa'd, V, 544; Yâkût, *Mu'cem*, s. 2802 (1217).
846 Ebnâ denilen ve babası Fars/İran kökenli, annesi Arap olan melez bir grup vardı. Zeydân, IV, 45-46.

c.4. Kelâm

Emevîler Devri, kelam tarihi açısından itikâdî konularda tartışmaların başladığı ve kelam ilminin temellerinin atıldığı bir devir olarak kabul edilir. Halifelik konusu, büyük günah meselesi, kader mevzuu gibi müşkülatın çözümünde farklı yaklaşımlarla kelam ilmi ortaya çıktı. Emevîler Dönemi'nde kader konusunu gündeme getirerek insan hürriyetini savunan, cebir görüşünü destekleyen, i'tizâl hareketini başlatanların içinde köle ve azatlıların varlığı bilinmektedir. Kelam alanında mutezilî âlimler bu dönemde çok etkin konumdadır. Mutezile mensupları; Emevî iktidarına karşı etkili muhalefet ettiler. Dönemin itikâdî görüşleriyle merkezi konumda yer alan iki önemli şahsiyeti Hasan-ı Basrî[847] ve Ebû Hanife'dir. Her ikisi de mevâli kökenlidir.

Köle ve Mevâli asıllı kelamcılardan bazıları:

1. Gaylân ed-Dımaşkî, Ebû Mervân Gaylân Müslim ed-Dımaşkî en-Nebâtî el-Kıbtî (120/738): Kelb kabilesine mensup babası Müslim, Hz. Osman'ın azatlı kölelerindendir.[848] İrade hürriyeti konusundaki fikirleriyle Kaderiyye Fırkası'nın doğuşunu hazırlayan tabiîn dönemi âlimlerindendir.[849]

2. Cehm b. Safvân, Ebû Muhrîz Cehm b. Safvân es-Semerkandî et-Tirmizî (128/745-746): Emevîler döneminde ortaya çıkan yeni fikir akımlarından Cebriyenin kurucusudur. Cehm b. Safvân, Tirmizli azatlılardandı.[850]

2. Vâsıl b. Atâ, Ebû Huzeyfe el-Gazzâl (131/748): Mutezile mezhebinin kurucusu kabul edilir. Mevâli kökenlidir. Hasan-ı Basrî'nin talebelerinden olan Vâsıl ayrılınca, ayrılan anlamında kendilerine "Mutezile" denildiği söylenir.[851]

847 Yâkût, *Mu'cem*, s. 1023-1025 (359).
848 Halife, s. 180. Ziriklî Gaylân b. Müslim ed-Dımaşkî Ebû Mervân'ın ölüm tarihini 105/723 olarak zikretmiştir. Ziriklî, V, 124.
849 Tunç, Cihat, "Gaylân ed-Dımaşkî", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 414-415.
850 Taberî, VII, 330-331, 335.
851 İbn Abdürabbih, II, 397; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 234; IV, 104-105; Bkz. Çelebi, İlyas, "Mu'tezile", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 391-400, 391.

3. Amr b. Ubeyd, Ebû Osman Amr b. Ubeyd b. Bâb el-Basrî (144/761): Temîm veya Ukayl kabilesinin kölelerindendir. Mutezilenin kurucuları arasında sayıldı. Amr, hadis rivayet eden ilk kelamcılardandı ve zahit biriydi.[852]

d. Diğer İlimler

Tarih, İslam tarihçiliği Hz. Peygamber'in hayatı, tebliğ mücadelesi ve savaşlarını konu alan siyer ve megâzi çalışmalarıyla başlamıştır. Bu ilme dair çalışmaların başlangıcını konuyla ilgili hadislerin bir araya toplanması teşkil etmektedir. Emevîler Dönemi'nde yaşayan bazı tarihçiler Cahiliye Devri'yle ilgilenmişler ve genel tarih alanında eserler yazmışlardır. Bunlardan bazıları köle ve mevâli asıllı olduğu bilinmektedir.

1. Vehb b. Münebbih (114/732): Yemenli mevâliden(el-Ebnâ)dir. Megâzi'ye dair eserinin bir bölümü günümüze kadar ulaşmıştır. Verdiği bilgilerin çoğunun İsrailiyât kaynaklı olduğu söylenmiştir.[853]

2. İbn Şihâb ez-Zührî (124/742): Mevâli kökenli olan Zührî, ilk siyer ve megâzi türü eserleri yazan müelliflerdendir.[854]

3. İbn İshâk, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Yesâr (151/768): Büyük dedesi Yesâr, Hâlid b. Velîd'in Aynu't-Temr Manastırı'nda esir alınmıştır.[855] Siyer ve megâzî müellifidir.[856]

4. Ebû Ma`şer es-Sindî (170/787): Hakkında, aslen Hindistanlı (Sind) bir aileden geldiği, Yemenli olduğu, Yezîd b. Mühelleb'in Yemâme esirleri arasında olduğu vs. söylenmiştir. Emevîlerin sonlarında gençlik yıllarını yaşamış bir megâzî müellifidir.[857]

852 İbnü'l-Esîr, *age.*,V, 146; İsfereyânî, *Tebsîr*, s. 69; Ziriklî, *A`lâm*, V, 81; Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 281.
853 İbn Sa`d, VIII, 102; Ziriklî, VIII, 125.
854 Ziriklî, A`lâm, VII, 97; Fayda, Mustafa, "Siyer ve Megâzî", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, s.319-324, s.321.
855 Taberî, III, 415.
856 İbn Sa`d, VI, 399, VII, 424-425; Belâzurî, *Fütûh*, s. 248; Yâkût, *Mu`cem*, s. 2418-2420 (995).
857 Asıl adı Nüceyh b. Abdurrahman es-Sindî'dir. Gençliğinden Sind bölgesinden Medine'ye esir olarak geldiği ve asıl şöhretini (tarihçi) Abbasîler Dönemi'nde yakaladı. Ziriklî, VIII, 14; Fayda, Mustafa, "Siyer ve Megâzî", s. 323.

Ulûmü'l-Evâil de denilen felsefe başta olmak üzere, astronomi, matematik, tıp, kimya gibi eserlerin Arapçaya çevrilmesi ve böylece yabancı ilim ve kültürlerin İslam toplumu içine yayılmaya başlaması, gelişmesi Emevîlerin sonlarına rastlar. Bu ilimlere ilişkin çalışmalar yapanların çoğu köle ve mevâlidendir. Çünkü mevâli Arapçayı öğrenmiş, sahip oldukları ilim ve kültürün taşıyıcısı olmuştur.[858]

Dini kaynakları öğrenmek için Arapçayı iyi bilmek ve öğretmek için nahiv çalışmaları yapıldı. Kur'ân'ın harekelenmesinde büyük pay sahibi Ebü'l-Esved ed-Düelî başta olmak üzere köle ve mevâliden çok kimse oldu. Mesela meşhur nahivcilerden Kisâî mevâlidendi.[859]

858 Aycan, "Emevîler Dönemi Kültür Hayatında Dini İlimler_" s. 337-338.
859 Taberî, V, 136; İbnü'n-Nedîm, s. 90; *Mevsûatu'l- Hadâratil-Arabî*, III, 370-72.

SONUÇ

İnsanın insana reva gördüğü ve çok uzun süredir uyguladığı, adı koyulmasa da yer yer sürdürdüğü kurum köleliktir. İnsanın bir başkasından kayıtsız şartsız itaat etmesini, yaşamını emrine amade kılmasını beklemesi, köleliğin en bariz tezahürüdür. İnsanlık tarihi kadar eski olan bu kurum, İslamiyet'in doğduğu sıralarda tüm dünyada bütün acımasızlığıyla devam ediyordu. Zengin ve güçlünün eliyle zayıfın ezildiği, insanlık onurunun hiçe sayıldığı bu çarkın kurbanlarına uygulanan işkencelerin, bedenlerine yönelen şiddetin haddi hesabı yoktu.

Kur'ân inmeye başladığında, İslam'ın merhamet ve sevgi çağrısına ilk kulak verenler ve ona inananlar arasında köleler, ön sıradaydı. İnsanlığın önündeki kurtuluş ve esenlik yolunun ilk yolcuları arasındaki bu insanlar, başlangıçta çok çile çektiler. "*Bedenimize sahip olabilirsiniz ama ruhumuza asla*" diyerek kendilerine uygulanan şiddete ve zulme karşı sebat ettiler. Bir kısmı bu uğurda ağır işkence altında canlarını feda ederken, bir kısmı da, yaşadıklarının acı hatırasını ömür boyu taşıdı. Bilâl'ler, Ammâr'lar, Habbâb'ların yaşadıkları hala yüreklerimizi burkmaktadır. Onlar, İslam ümmetinin en saygın kişileri olarak yerlerini aldılar.

Kur'ân, köleliği açıkça yasaklamasa da kaldırmaya yönelik birtakım pratik yöntemler önerdi. Çünkü İslam insanları başka insanlara kul köle yapmak için gelmedi. Tam aksine İslam tebliğinin amacı insanları tam özgürleştirmekti.

İslam medeniyetinde köle ve cariyelere bakış üç temel esas üzerine şekillenmiştir:

1. Köle yapılmaya bir sınırlama getirildi. Köleliğin tek meşru kaynağı olarak; Allah yolunda yapılan savaşta, esir düşen

gayri müslim savaşçıların köleleştirilmesi gösterilirdi. Köle ana babadan doğanlar, ticaret yoluyla satılan köleler ve fetihlerle birlikte ele geçirilen esirlerden oluşan köleler, İslam toplumuna bir şekilde dâhil oldu. İslam'ın merhamet ve şefkatiyle karşılaşan bu köleler, büyük değişimi/dönüşümü yaşama ortamına kavuşmalarına ve bir şekilde yeni dine entegre olmalarına imkân sağlanmıştır. Bu sayede İslam'a giren kölelerin özgürlüğünün önünde, fazlaca engel kalmamıştır. Azat olmada öncelik Müslüman olanlaradır. Çünkü bir Müslümanın köle olarak kalması Müslümanın onuruyla bağdaşmaz.

2. Kölelik kurumu üzerinde önemli reformlar yapıldı. Çok eski çağlardan beri devam eden ve dünyanın her yerinde kökleşen bu kurumu tek yanlı kaldırmak akıllıca bir yaklaşım olamazdı. Böyle yapmak kölelere dahi zarar verebilirdi. Bir süreçle ancak bu soruna çözüm bulunabilirdi. Bu süreçte köle efendisi ile aynı hayat standartlarını paylaşır hale getirildi. Köle efendisinin yediğinden yiyecek, giydiğinden giyecek, gücünün yetmediği zor işlerde çalıştırılmayacaktı. Böylece köle ev halkından biri sayıldı, aile içi mahrem kişiler gibi muamele gördü.

Câriye, ilan edilmemiş ve adı konulmamış bir nikâhla, efendisinin eşi olduğu gibi, güzelce eğitilip evlen(diril)meye de teşvik edildi. Nesillerin karışmaması için, onlarla ilgili çeşitli hukukî düzenlemelere gidildi ve onların haklarının korunmasına azami hassasiyet gösterildi. Karın tokluğuna çalışan kesimlerden daha yüksek yaşam standartları sayılabilecek bu duruma; "İslam'da köle almak, köle olmaktır" darbı meselini akla getirecek kadar hassasiyet gösterildi.

3. Köle azat etme çeşitli yollarla teşvik edildi. Kölelik şartının sınırlandırılması, hayat standartlarının yükseltilmesi yanında kölelerin sistematik olarak azat edilip zamanla bu müessesenin ortadan kaldırılması yolunda çok ciddi adımlar atıldı. Günlük hayatta birçok faktör kölelerin azat edilmelerini sağladı. Mükâtebe akdi, ümmüveledlik durumu, müdebberlik, bedel karşılığı köle azadı ile bazı suçlara karşı öngörülen adam öldürme, zıhâr, yemin ve Ramazan orucu kefaretleri bunlardandır.

Hz. Peygamber, neredeyse yanındaki tüm köleleri azat ederek bunu gösterdi. Savaşlarında esirlerin köleleştirilmesine pek sıcak bakmadı. Berîre örneğinde olduğu gibi onların mükâtebe yapmasını teşvik etti. Bu akitten doğan hakların gözetilmesini istedi. Onların zorla evlendirilmemesi için tedbirler aldı.[1] O'nun Selmân-ı Fârisî, Bilâl-i Habeşî gibi en yakınında, görüşlerine itibar ettiği azatlı dostları vardı. Zeyd b. Hârise gibi azatlılardan bir oğlu, Ümmü Eymen gibi annesinden yadigâr (köle/azatlı) bir annesi vardı.[2] Kölelerin, mazlum ve zayıf konumlarını sürekli vurguladı. Bu insanlara daha hassas davranılmasını öğütledi. Onlara 'kölem!', 'câriyem!' bile denilmesini hoş görmedi.

Hz. Peygamber'in son sözü; '*Namaza ve elleriniz altındaki kölelerinize dikkat edin*'di. Ve bu söz Hz. Peygamber'den hemen sonra gelen halifeleri derinden etkiledi. Dört Halife, Hz. Peygamber'in yolunu takip etti. Vefatlarında ya tüm kölelerini azat ettiler yahut haklarının korunmasını vasiyet ettiler. Hz. Ebû Bekir vefat etmeden önce kızı Hz. Âişe'ye söylediği vasiyetinde "*...Müslümanlara ait olan ganimet malından da, şu Habeşli köle, şu su devesi ve şu tüyleri dökük kadife dışında az ya da çok, yanımızda bir şey yok. Ben öldüğümde onları da Ömer'e gönderip beni bunlardan da kurtar*" dedi.[3] Hz. Ömer'in daha da ileri giderek vefat etmeden önce; "*Arapların kadın ve çocuk olan esirlerinden benim vefatıma yetişen (sağ olan) herkes Allah'ın malından bedeli ödenerek azat edilsin.*" diye vasiyet ettiği söylendi. Kendisinden sonra kimin halife olması sorulunca da; Ebû Ubeyde olmalı veya Ebû Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim olmalı, karşılığını verdi. Hz. Osman şehit edilirken kölesi, onun katillerine karşı ölesiye mücadele etti. Hz. Ali, şehit olduğunda geride; bir câriye için ayırdığı sekiz yüz ya da

1 Buhârî, "Mükâteb", 1-5; Müslim, "Itk", 6,7,8 (1504); Ebû Dâvûd, "'Itk", 2 (3929, 3930); Nesâî, "Buyû'", 78 (4640, 4641); İbn Abdülber, *İstizkâr*, XXIII, 189, 192 (1492, 34070); İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 39 (6770).

2 İbn İshâk, s.134; İbn Küteybe, *Me'ârif*, s. 145, 270; Tirmizî, "Menâkıbü'l-Hasan ve'l-Hüseyin", 1 (3785); Taberî, II, 566, III, 437, IV, 66; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 284, 314-315; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, I, 361; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII, 260, 264; Zehebî, *Siyer*, II, 225-226.

3 İbn Sa'd, III, 176.

yedi yüz dirhem dışında altın olsun, gümüş olsun geriye bir şey bırakmadı.

Emevîlerin kendi iktidarlarını sağlama almayı, dini hassasiyetlerinin önüne geçirdiklerini anlatan çok sayıda tarihi malumata sahibiz. Bu şartlarda onların, kölelere yönelik başlatılan köklü reformları sürdürmeleri ve köleliği ortadan kaldırıcı hamleler yapmaları beklenemezdi. Bu dönemde fetihler tüm hızıyla sürdüğünden bol miktarda esir köleleştirildi ve kölelik sıradanlaştı. Dışarıdan da bol miktarda köle ithal edildi. Devlet kölesi (kapıkulu) mantığı denilebilecek asker köleler, istihdam edilmeye başlandı. Mesela Basra'da Türk okçularının yoğun yaşadığı Buharalılar Mahallesi teşekkül etti.

Birkaçı istisna edilse de, Emevî halifelerinin çoğu zevk ve eğlence düşkünüydü. Saraylarda, mâlikânelerde ve pek çok özel mekânlarda köle ve câriyeler, eğlence sektörünün vazgeçilmezleri arasına girdi. Halifelerin onlarla yaşadıkları, dost ve düşmanlarının dilinden düşmedi. İlk Emevî Halifesi Muâviye, eğlenceye düşkün biri olmasa da zamanın gereğine uyarak kendisine saray inşa ettirdi. Oğlu Yezîd, zevk ve sefahati ile öne çıktı. Şarkıcı câriyeleri sarayına aldı. Saray eğlencelerinin ve özelde saray hayatının onunla başladığı söylenebilir. Bazı halifelerin câriyeleri ile yaşadıkları, o devrin en karakteristik özellikleri arasında sayıldı. Yezîd b. Abdülmelik'in câriyesi Habâbe ile yaşadıkları ancak "kara sevda" ile izah edilebilecek tarzdaydı.

Hürlerle köleler arasında yeni bir sınıf ortaya çıktı. Mevâli denilen bu sınıf, Müslüman olmalarına rağmen, Arap asıllı dindaşları ile eşit tutulmadı. Ömer b. Abdülaziz'in bu uygulamayı kaldırmaya çalışması ise sonuçsuz kaldı.

Emevîlere karşı, ilk isyan Ebû Meryem adlı bir köle (azatlı) tarafından Kûfe'de oldu. Ancak kanlı şekilde de bastırıldı. Horasan'da Ebû Müslim'in öncülüğünde gerçekleşen son isyan ise Emevîlerin yıkılması ile sonuçlandı. Bu iki isyan hareketinin liderlerinin kökenlerinin köle veya mevâli oluşlarına hep dikkat çekildi. Farklı zamanlarda çeşitli şehir ve bölge-

lerde dini argümanlarla ortaya çıkan ama çoğunlukla siyasi amaçlı olduğu anlaşılan muhalefet hareketleri içinde köle ve mevâli ön plandaydı. Çoğunluğu hedefine ulaşmasa da, son isyan başarılı oldu ve 90 yıl süren Emevî iktidarının varlığına son verdi. Arap olmayan Müslümanlardan geniş destek alan Ebû Müslim Horasânî'nin isyanı ile gün yüzüne çıkan, isyan aslında bir Abbâsî İhtilali idi. Emevîleri yıkan büyük ihtilal komutanının köle (azatlı) kökenli oluşu tezimizin önemini daha da artırmaktadır.

İnsanlık onurunu ayaklar altına alan bu müesseseyi resmen yürürlükten kaldıran ülkelerin sonuncusunun Müslüman bir ülke (Suudi Arabistan) olması ise oldukça düşündürücüdür. İslam dünyasındaki otoriter rejimlerin, geniş halk kitlelerini etkisizleştirme yolunda ortaya koyduğu politikalar dâhil, kişiye bağlılığın abartıldığı bazı geleneksel yapı ve anlayışlar birçok yönüyle, köleliğin hala sürdürüldüğü, en azından sürdürülmek istendiği izlenimi vermektedir. Günümüzün bazı çalışma şartları, bazı branş ve meslek sahiplerinin içine düştükleri durumların, (eski) köleliği aratacak tarzda olduğunu söylemek zor olmasa gerektir.

İnsanca bir yaşamın herkesçe eşit bir şekilde yaşanması gerçeği bile, kölelik uygulamasının kabul edilmemesi için yeterlidir. Geçmişte galibin mağluba uyguladığı kölelik sistemi son yüzyıldır, tüm dünyada resmen yürürlükten kaldırılmıştır. Savaş gerçeği ve beraberinde esirlerin ne olacağı konusu tartışmalıdır. Bugünkü savaş esirlerinin acınası halinin (Mesela Guantenemao'daki Müslüman esirler gibi), eski kölelik uygulamasından beter olduğunu söyleyenler vardır. Dünyada köleliğin kaldırılması sonrasında, yüz binlerce savaş esirinin kurşuna dizildiği, açlık ve sefalete uğratıldığı ve kobay olarak kullanıldığı bilinmektedir.

Günümüz insanının ajandasında, esir sorunu net olarak çözüme kavuşmamıştır. Günümüzün hayat kadınları ile câriyeler, ağalarla köylüler, komutanlarla askerler, âmirlerle memurlar ve işverenlerle işçiler arasındaki ilişkileri, efendi ile köle ilişkisine indirgemek doğru değildir. Mesela; hayat ka-

dınları câriyedir, demek bir hezeyandır. Kur'ân, câriyelere fuhuş yaptırılmasını açıkça yasaklamaktadır. Köle ile hizmetçi arasında, en azından mahremiyet ilişkileri bağlamında bazı fıkıhçılarca benzerlik kurulmaya çalışılsa da, bazı konuları izah etmekte çelişkiye düşülmektedir. İşçiler, askerler, memurlar için de benzer durum söz konusudur.

Köleliğin, insanın hemcinsine reva gördüğü sistemli bir kötülük olduğunu düşünüyor ve bir daha geri dönülmemek üzere tarihi bir olgu olarak kalmasını istiyoruz. İslam tarihinin ilk yüz elli yıllık zaman diliminde, köle ve azatlıların yaşadıkları ve içinde bulundukları durumu anla(t)maya çalıştık. Sosyal tarihin konuları içinde yer alabilecek bu çalışmamızda, özellikle Emevîler Dönemi'ne ilişkin anlatılan bazı malumatın tarafgir olabileceğini hatırımızdan çıkarmayıp, objektif olmaya gayret ettik.

Yaptığımız bu tezin, erken dönem İslam tarihindeki sosyal hayatın anlaşılmasına ve aydınlatılmasına dair yapılmış ve yapılacak çalışmalara katkı sağlayacağını umuyoruz.

KAYNAKÇA

A.TEMEL KAYNAKLAR

Aclûnî, İsmail b. Muhammed b. Abdülhâdi, *Keşfu'l-Hafâ*, neşr. Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

Ahmed b. Hanbel (241/855), *Müsned*, (Hzr. Bedrettin Çetiner), Çağrı Yay., İstanbul 1992.

Kitâbü Fedâilü's-Sahâbe, (thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbâs), Beyrut 1989.

el-Asmâî, Abdülmelik b. Kureyb (217/812), *Târîhu'l-Arab Kabie'l-İslam*, (thk. Muhammed Hasan Ali Yasin), Bağdat 1959.

el-Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed (855/1451), *`Umdetu'l-Kâri Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Mısır 1392/1972.

el-Ayntâbî, Mahmûd Ahmed el-Ayntâbî el-Emşâtî, (903/1492), *el-Kavlü's-Sedîd İhtiyâru'l-İmâ ve'l-`Abîd*, (thk. Muhammed İsa Salahiyye), Beyrut 1417/1996

el-Bekrî, Abdullah b. Abdülaziz Ebû Ubeyd (487/1094), *Mu`cemu'l-Müsta`cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi*, neşr. Mustafa es-Sekkâ, Beyrut ts.

el-Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, (thk. Muhammed Hamidullah), (neşr. Dâru'l-Me`ârif), Mısır 1959.

Fütûhü'l-Büldân, (thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ`), Beyrut 1407 /1987.

el-Beydâvî, Ebû Sa`îd Nasırüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî (685/1286), *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Mısır 1955.

el-Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali (458/1066) *es-Sünenü'l-Kübrâ*, neşr. Muhammed Abdülkadir Atâ, Mekke 1994.

el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim (256/869), *Kitâbü't-Târîhi'l-Buhârî*, Beyrut, t.y.

Sahîhu'l-Buhârî, Çağrı Yay., İstanbul 1413/1992.

el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr (255/869), *el-Beyân ve't- Tebyîn*, neşr. Abdüsselam, Muhammed Harun, Kahire 1418/1997.

el-Buhelâ, thk. Muhammed Süveyd, (tsh. Mustafa Gassâs), Beyrut 1992,

Resâilü Câhız, neşr. Abdüsselam, Muhammed Harun, Beyrut 1979.
Kitâbü't-Tâc fi Ahlâki'l-Mülûk, (thk. Ahmed Zeki Paşa), Kahire 1914.
el-Cahşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. 'Abdüs (331/942), *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, Kahire ts.
ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl (255/868), *Sünenü'd-Dârîmî*, Çağrı Yay., İstanbul 1413/1992.
ed-Demîrî, Ebü'l-Bekâ Kemâleddin Muhammed b. Musa b. İsa (808/1405), *Hayâtü'l-Hayevâni'l-Kübrâ*, neşr. Mustafa el-Bâbî el-Halebî, y.y. 1978.
ed-Dineveri, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd (282/895), *Ahbâru't-Tıvâl*, (thk. Abdülmü'min Âmir), Kahire 1960.
ed-Diyârbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan (966/1558), *Tarîhu'l-Hamîs fi Ahvâli Enfüsi Nefis*, Beyrut ts.
Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'âs es-Sicistânî (275/888), *Sünen*, İstanbul 1413/1992.
Ebû Nu'aym el-İsfehânî, Ahmed b. Abdullah (430/1039), *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, Beyrut 1409/1988.
Ma'rifetü's-Sahâbe, (thk. Âdil b. Yûsuf el-'Azâzî), Riyad 1419/1997.
Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellâm el-Herevî el-Ezdî (224/838), *Kitâbu'l-Emvâl*, neşr. Muhammed İmâre, Kahire 1409/1989.
Ebû Yûsuf, Yakub b. İbrahim b. Habîb el-Ensârî el-Kûfî (182/798), *Kitâbu'l-Harâc*, (çev. Müderriszâde Muhammed Atâullah Efendi), (Sad. İsmail Karakaya), Ankara 1982.
Ebü'l-Fidâ, İmâdüddin İsmail b. Muhammed b. Ömer (732/1332), *Takvîmu'l-Buldân*, (tsh. M. Reinaud, M. Le Baron Mac Guckin de Slane), Paris 1940.
el-Ezrâkî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullah (250/864), *Ahbâru Mekke ve ma Câe fihâ mine'l-Âsâr*, neşr. Rüşdi Salih Melhas, Mekke 1994.
Fahreddin Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer (606/1209), *Tefsir-i Kebîr (Mefâtihü'l-Gayb)*, neşr. Dârü'l-Fikr, Beyrut 1401/1981.
Fakîhî, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk (278/891), *Ahbâru Mekke fi Kadîmi'd-Dehr ve Hadîsih*, neşr. Abdülmelik b. Abdullah Dehîş, Beyrut 1984.
Fâsî, Takiyüddin (832/1429), *el-'İkdü'l-Semin fi Târîhi'l-Beledi'l-Emin*, neşr. M. E. Ata, Beyrut 1988.

el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Yakub (817/1414), *Besâiru Zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, neşr. el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut ts.

el-Kamûsü'l-Muhît, (thk. Mektebû Tahkîki't-Türâs fî Müessese-ti'r-Risâle), Beyrut 1994.

el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Hüccetülislam Muhammed b. Muhammed (505/1111), *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, (çev. Mehmed A. Müftüoğlu), İstanbul ts.

Hâkim en-Nisabûrî, Ebû Abdullah Muhammed (405/1014), *el-Müstedrek es-Sahîhayn*, neşr. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1411/1990.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr el-Leysî el-Asfûrî (240/854), et-*Târîh*, Beyrut 1415/1995.

Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahman el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (175/792), (thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim Samarrâî), *Kitâbu'l-`Ayn*, Necef H 1355.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir el-Hatib Ahmed b. Ali b. Sâbit (463/1071), *Târîhu Bağdâd ev Medînetü's-Selâm*, Beyrut ts.

el-Fark Beyne'l-Fırak ve Beyâni'l-Fırkati'n-Nâciye, Kahire ty.

el-Heysemî, Nureddin Ali b. Ebû Bekir (807/1405) *Mecme`u'z-Zevâid ve Menbe`u'l-Fevâid*, Beyrut 1967.

İbn A`sem, Ebû Muhammed Ahmed (314/926), *Kitâbu'l-Fütûh*, Beyrut 1406/1986.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemalüddin Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed el-Kurtûbî en-Nemerî (463/1071), *el-İstiâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, neşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut 1412/1992.

İstizkâr, (thk. Abdülmu`tî Emîn Kal`acî), Kahire 1414/1993.

İbn Abdülhakem, Ebû'l-Kasım Abdurrahman Abdurrahman b. Abdullah (257/871), *Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, (thk. Charles C. Torrey), Leiden 1920.

İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî el-Endülüsî (327/938), *el-`İkdü'l-Ferîd*, neşr. Abdülmecid et-Terhinî, Beyrut 1987.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sikâtüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah (571/1176), *Tarîhu Medîneti Dımaşk*, (thk. Muhammed Muti` el-Hâfız, Riyâd Abdülhamid, Muhibuddin Ebû Sa`îd el-Hamravî), Beyrut 1415/1995.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. İbrahim (235/849), *el-Musannef*, neşr. Kemal Yûsuf el-Hût, Riyad 1409/1989.

İbn Faradî, İbnü'l-Velîd Abdullah Muhammed b. Yûsuf el-Ezdî İbn Faradî, *Târîhu Fukahâi'l-Endülüs*, Kahire 1966.

İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye el-Bağdâdî el-Hâşimî (245/855), *el-Münemmak fi Ahbâri Kureyş*, (thk. Hürşîd Ahmed Faruk), neşr. Âlimu'l-Kütüb, Beyrut 1405/1985.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şehâbeddin Ahmed b. Hacer el-Askalânî (852/1449), *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut 1989.

el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe, neşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut 1992.

Lisânu'l-Mizân, Beyrut 1971.

et-Tehzîbu't-Tehzîb, Beyrut 1968.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (808/1406), *Mukaddime*, (çev. Halil Kendir), İstanbul 2004.

Kitâbu'l-'İber ve Divânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fi Eyyâmi'l-Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber, Beyrut 1996.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir (681/1282), *Vefâyâtu'l-Ayân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, neşr. İhsan Abbâs, Beyrut 1968.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa'îd el-Endülüsî ez-Zâhirî (456/1064) , *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Kahire 1382/1962.

el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihâl, (thk. Muhammed İbrahim Nasr-Abdurrahman Umeyre), neşr. Dâru'l-Cîl, Beyrut 1416/1996.

el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), neşr. Matbaatü'l-Âsıme, Kahire 1970.

el-Muhallâ, (thk. Muhammed Münir Dımaşkî), neşr. İdaretü't-Tıba'âti'l-Münîriyye, Kahire H 1347-1352.

İbn Hibbân el-Bustî, Ebû Hatim Alâeddin Ali b. Balaban b. Abdullah (354/965), *Sahîhu İbn Hibbân*, neşr. Şuayb el-Arnaût, Beyrut 1414/1993.

Kitâbü's-Sikât, Dâiretü'l- Umûri'l-Osmanî, Haydarabat 1979.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (thk. Mustafa es-Sakâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafız Çelebi), Beyrut 1417/1997.

İbn İshâk, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Yesâr (150/767), *es-Sîretü'n-Nebeviyye li-İbn İshâk*, (thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Beyrut 1424/2004.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed el-Cevziyye (751/1351), *Ahbâru'n-Nisâ*, neşr. Nizâr Rızâ, Beyrut 1985.

Zâdu'l-Me'âd fî Hedyi Hayri'l-'İbâd, neşr. Şuayb el-Arnaût - Abdülkadir el-Arnaût, Beyrut 1401/ 1981.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr (774/1372), *es-Sîretü'n-Nebeviyye (el-Bidâye ve'n-Nihâye)*, Beyrut 1481/1997.

Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, (thk. Mustafa Seyyid Muhammed ve dğr.), Kahire 1421/2000.

İbn Küteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889) *el-Me'ârif*, neşr. Servet Ukkâşe, Kahire 1388/1969.

el-İmâme ve's-Siyâse, (thk. Taha Muhammed ez-Zeynî), Beyrut 1985.

'Uyûnu'l-Ahbâr, Kahire 1996.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed Yezîd er-Rebeî el-Kazvinî (275/888), *Sünenü İbn Mâce*, İstanbul 1413/1992.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükrem (711 /1311), *Lisânu'l-Arab*, Beyrut ts.

Muhtasaru Târîhi Dımaşk li-İbn Asâkir, neşr. Dâru'l-Fikr, Beyrut 1984.

İbn Reşîk, Ebû Ali Hasan el-Kayrevânî (456/1004), *el-'Umde fî Mehâsini'ş-Şi'ri ve Âdâbihî ve Nakdihî*, (thk. Muhyiddin Abdülhamid), neşr. Mektebetü't-Ticâriyye, Mısır 1955.

İbn Rüşd, Kadı Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd el-Hafîd, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*, neşr. el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l- Kübrâ, Kahire ts.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî (230 /844), *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ), Beyrut 1410/1990.

İbn Semûre, Ömer b. Ali el-Ca'di, *Tabakâtu Fukahâi'l-Yemen*, (thk. Fuad Seyyid), Kahire 1957.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer el-Basrî (262/876), *Târîhu'l-Medinetü'l-Münevvera*, neşr. Ali Muhammed Dündül, Yasin Sadeddin Beyan, Beyrut 1996.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali (597 /1201), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, (thk. Abdülkadir Atâ vd.), Beyrut 1412/1992.

İbnu'd-Deybâ, (944/1537), *Kitâbu Buğyetü'l-Müstefîd fî Tarîhi Medineti Zebîd*, San'a 1983.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b.Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvahid eş-Şeybânî el-Cezerî (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, (thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî), (neşr. Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye), Beyrut 1407/1987.

- *Üsdü'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, Beyrut 1390/1970.

en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser (thk. Tahir Ahmed ez-Zâvi-Muhammed Mahmud et-Tanahî), neşr. Daru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire ts.

İbnü'l-'İmâd, Şihâbüddîn Ebü'l-Felâh Abdü'l-Hayy b. Ahmed b. Muhammed el-Akarî ed-Dımaşkî (1089/1678), *Şezarâtü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, (thk. Abdülkadir el-Arnâût, Mahmûd el-Arnâût), Beyrut 1406/1986.

İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir İbnu's-Sâib Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî (204/819), *Cemheretü'n-Neseb*, neşr. Naci Hasan, Beyrut 1407/1986.

İbnü'l-Mu'tez, *Tabakâtu'ş-Şu'ârâ*, (thk. Abdussettâr Ferrâc), neşr. Dâru'l-Me'ârif, Kahire 1375/1956.

İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk (385/995), *el-Fihrist*, (hzr. İbrahim Ramazan), Beyrut 1418/1997.

el-İbşihî, Şihâbüddin Muhammed b. Ebü'l-Feth (850/1446), *el-Müstadraf fi Küllî Fennin Mustazraf*, Beyrut 1986.

el-İsfehânî, Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin b. Muhammed (356/966), *Kitâbu'l-Egânî*, (thk. Saffîn Adnan Dâvûdî), neşr. Dâru'ş-Şâmiyye, Beyrut 1992.

el-İsfereyânî, Tahir b. Muhammed, *et-Tebsîr fi'd-Dîn ve Temyîzü'l-Firkati'n-Nâciye ani'l-Fırâk*, (thk. Kemal Yûsuf el-Hût), Beyrut ts.

Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1983.

el-İstahrî, İbrahim b. Muhammed el-İstahrî (346/957), *Mesâlikü'l-Memâlik*, neşr. N.J. de Goeje, Leiden 1967.

el-Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. Ali (821/1418), *Nihâyetü'l-Ereb fi Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab*, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Beyrut 1400/1980.

Subhu'l-A'şâ fi Sina'âti'l-İnşâ, neşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin- Nebîl Hâlid el-Hatîb- Seyyid Ali Nâbit, Beyrut 1407/1987.

Meâsirü'l-İnâfe fi Meâlimi'l-Hilâfe, (thk. Abdüsettâr Ahmed Ferrâc), Beyrut ts.

el-Kettanî, Muhammed Abdülhay, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, (çev. Ahmed Özel), İstanbul 1983.

Kitâb-ı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit, neşr. Kitâb-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2001.

el-Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Beşâirî (375/985), *Ahsenü't-Tekâsim*, (thk. M. J. De Goeje), Leiden 1906.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah b. Enes el-Esbâhî el-Himyerî (179/795), *el-Muvattau'l-İmâmi Mâlik*, Muhammed Mustafa el-A'zamî, Ebûzabî/BAE 1425/2004.

el-Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî (450/1058), *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Beyrut 1405/ 1985.

el-Hâvi'l-Kebîr, Beyrut 1994.

en-Nuketu ve'l- `Uyûn, Beyrut 1992,

el-Merginânî, Burhâneddin Ali b. Ebû Bekr, *el-Hidâye*, (thk. M. Muhammed Temîr-H. Aşûr Hafız), neşr. Dârü's-Selâm, Kahire 2000.

el-Mes`ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin (346/957), *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Beyrut 1408/1988.

et-Tenbîh ve'l-İşrâf, Bağdad 1938.

el-Mevsılî, Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd el-Mevsılî el-Hanefî (683/1284), *el-İhtiyâr li Ta'lili'l-Muhtâr*, Çağrı Yay., İstanbul 1984.

el-Meydânî, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed en-Nîsâbûrî (518/1124), *el-Lübâb*, Kahire ts.

el-Mizzî, Cemâleddin Ebü'l-Haccâc Yusuf (742/1341), *Tehzîbü'l-Kemâl*, Kahire 1985.

el-Minkârî, Nasır b. Müzâhim (212/827), *Vakıati Sıffîn*, (thk. Abdüsselam Harun), Kahire 1962.

el-Müberred, Ebü'l-Abbâs, Muhammed b. Yezîd (285/898), *el-Kâmil fi'l-Lügâ ve'l-Edeb*, (thk. Nu`aym Zarzur ve ark.), Beyrut 1987.

Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî (261/865), *Sahîhu'l-Müslim*, Çağrı Yay., İstanbul 1413/1992.

Narşâhî, Ebû Bekir Muhammed b. Ca`fer (348/959), *Tarîhi Buhârâ*, (thk. Emin Abdülmecid Bedevî, Nasrullah Mübeşşir et-Tırazî), Mısır ts.

Nehcü'l-Belâgâ, (*Hz. Ali'nin Hutbeleri, Mektupları, Emirnâmeleri ve Kısa Sözleri*), (hzr. Mustafa Hizmetli), (çev. Beşir Işık v.dğr.), Birleşik Yay., Ankara 1990.

en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şu`ayb (303/915), *Sünenü'n-Nesâî*, İstanbul 1413/1992.

en-Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Muhyiddin b. Şeref b. Hüseyin Murî (676/1969), *Şerhu Müslim*, Kahire 1347/1969.

en-Nüveyrî, Şehâbeddin Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed (733/1332), *Nihâyetü'l-İreb fî Fünûni'l-Edeb*, neşr. Sâid Âşûr v.dğr., Kahire 1405/1985.

Râgıp el-İsfehânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed (502/1108) *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, Dımaşk 2005.

Râzî, Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyyâ (313/925), *Muhtâr-ı Sihâh*, neşr. Mahmud Hâtir, Beyrut 1995.

es-Safedî, Ebü's-Safâ Selahaddin Halil b. Aybeg (764/1363), *el-Vâfî bi'l-Vefâyât*, neşr. Ahmed Arnaût, Beyrut 2000.

San'ânî, Ebû Bekir Abdürrezzak b. Hemmâm (211/827), *el-Musannef*, Riyad 1989.

es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî (562/1166), *el-Ensâb*, (thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî), Beyrut 1408/1988.

es-Semhûdî, Ali Nureddin b. Abdullah (911/1506), *Vefâü'l-Vefâ*, neşr. M. M. Abdülhamid, Beyrut 1984.

es-Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed (483/1090), *Kitâbu'l-Mebsût*, İstanbul 1983.

Şerhu's-Siyeri'l-Kebir, (İslam Devletler Hukuku), Eğitaş Yay., İstanbul 1983.

es-Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir (911/1505), *el-İtkân fî 'Ulumi'l- Kur'ân*, Kahire 1983.

Târîhu'l-Hulefâ, neşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1371/1952.

es-Süheylî, Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed (581/1185), *er-Ravdü'l-'Ünüf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li-İbn Hişâm*, neşr. Abdurrahman el-Vekîl, Kahire 1967.

eş-Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ebû Bekr Ahmed (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, (thk. Emir Ali Mühenna-Ali Hasan Faûr), Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1998.

eş-Şirâzî, Abdurrahman b. Nasr, *Nihâyetü'r-Rutbe fî Talebi Habeşe*, Kahire 1946.

et-Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî (360/971), *el-Mu'cemu's-Sagîr*, Medine 1968.

el-Mu'cemu'l-Kebîr, neşr. Hamdî Abdülmecid es-Selefi, Beyrut ts.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd (310/923), *Târîhu'l-İslâm: Târîhu'r-Rusül ve'l-Müluk*, Beyrut 1407/1987.

et-Tenûhî, el-Kâdı Ebû Ali el-Mühessin b. Ali (388/998), *Kitâbü'l-Ferec ba'de'ş-Şidde*, (thk. Abbûd eş-Şâlicî), Beyrut 1398/1978.

et-Tirmîzî, Ebû İsâ Muhammed b. İsa b. Sevre (279/892), *Sünen*, İstanbul 1413/1992.

el-Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbûrî (468/1076), *Esbâbu'n-Nuzûli'l-Kur'ân*, Riyad 2005.

el-Vâkidî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî (207/823), *Kitâbu'l-Megâzî*, (thk. Marsden Jones), Beyrut, 1404/1984.

Veki', Muhammed b. Halef b. Hayyân (207/822), *Ahbâru'l-Kudât*, Beyrut ts.

el-Ya'kûbî, İbn Vâzıh Ahmed b. İshâk b. Ca'fer b. Vehb (284/897), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut, 1379/1960.
Kitâbu'l-Buldân, Beyrut 1988.

Yahya b. Hüseyin, (1100/1689), Muhammed b. Ali el-Kasım, *Gâyetü'l-Emânî fî Ahbâri Kutri'l-Yemenî*, (thk. Sa'îd Abdülfettâh Aşûr), Kahire 1968.

Yakût el-Hamevî, Şehâbuddin Ebû Abdullah (626/1228), *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1397/1977.
Mu'cemu'l-Udebâ İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb, (thk. İhsân Abbâs), Beyrut, 1993.

ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Murtaza Zeynuddin Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatif (1205/1791), Sahîh-*i Buhâri Tecrid-i Sarih*, (Çev. Kamil Miras), DİB Yay., Ankara 1974.
Tâcu'l-Arûs, Mısır 1306.

ez-Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (748/1347) *Mîzânü'l-'İtidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, (thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, İsa el-Bâbî el-Halebî), Beyrut 1963.
Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, (thk. Şuayb el-Arnaût, Selahaddin Müneccid-İbrahim Ebyâri-Muhammed Es'ad ve dğr.), Beyrut 1402/1982.
Tezkiretü'l-Huffâz, Haydarabat 1956.
el-'İber fî Haberi men Gâber, (thk: Selahaddin Müneccid), Kuveyt 1960.
et-Tefsîr ve'l Müfessirûn, Matbaatü's-Saade, Kahire 1961

ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed (538/1144), *el-Müsteksâ fî Emsâli'l-Arab*, Beyrut 1987.
el- Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyuni'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vîl. (thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavviz, Fethi Abdurrahman Ahmed Hicazi), Mektebetü'l-Ubeykan, Riyad 1418/1998.

ez-Zeylâ'î, Cemalüddin Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf, *Nasbu'r-Râye*, (thk. Ahmed Şemsüddin), neşr. Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.
Tebyînü'l-Hakâik, neşr. el-Matba'atü'l-Emîriyye, Beyrut 1996.
ez-Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, Kahire 1954-1959.
ez-Zübeyr b. Bekkâr (256/869), *Cemheretü Nesebü Kureyş ve Ahbâruhâ*, (thk. Mahmud Muhammed Şakir), Kahire 1961.
ez-Zübeyrî, Ebû Abdullah el-Mus'ab b. Abdullah (236/850), *Kitâbu Nesebi Kureyş*, neşr. E. Lévi-Provençal, Kahire 1982.

B.ARAŞTIRMALAR

Abdullah b. Kenûn, *Mevkıfu'l-İslâm mine'r-Rıkk fi'l-'Asri'l-Hâdır*, Kahire t.s.
Abdülgâni, Ârif, *Târîhu Ümerai'l-Medineti'l-Münevvera*, Dımaşk, 1996.
Abdüşşâfî' Muhammed Abdüllatif, *el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Ümevî*, Beyrut 1404/1984.
Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, (çev. Salih Saban), İstanbul 2000.
Afzalurrahman, M. A., *Sîret Ansiklopedisi*, (çev. Komisyon), İnkılâp Yay., İstanbul, 1996.
Ahmed Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, (*Peygamberler ve Halifeler Târîhi* adıyla Ali Arslan sadeleştirmiştir.), Hikmet Neşriyat, İstanbul 2011.
Ahmed Emin, *Fecru'l-İslam (İslam'ın Doğuşu)*, (çev. Ahmed Serdaroğlu), Ankara 1976.
Zuhru'l-İslâm, Kahire 1966.
Ahmed İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi'ş-Şâm*, Kahire 1984.
Ahmed Şefik Bey, *er-Rıkku fi'l-İslâm*, İstanbul H 1314.
Ahterî, Şemseddin, *Ahter-i Kebîr*, İstanbul 1292/1875.
Akgündüz, Ahmed, *İslam Hukûkunda Kölelik – Câriyelik Müessesesi ve Osmanlıda Harem*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1995.
Akîl, Nebîh, *Dirâsetü fi Târîhi'l-Asri'l-Emevî*, Dımaşk 1402/1982.
Akyüz, Vecdi, *Emevîlerin Kuruluş Devrinde İslam Amme Hukukunun Gelişmesi*, Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, dan. Doç.Dr. Hayrettin Karaman, İstanbul 1989.
Ali Muhennâ, Abdülemîr, *Ahbâru'n-Nisâ fi Kitâbi'l-Egâni*, Beyrut 1988.

Ali, Salih Ahmed, *et-Tanzimâtu'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Basra*, Bağdat 1953.

Hıtâtu'l-Basra ve Mıntıkâtuhâ, Bağdat 1986.

Ali-Hasan İbrahim Hasan, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, Kahire 1970.

Altınay, Ramazan, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, Ankara Okulu Yay., (Doktora tezi), Ankara 2006.

Altuncî, Muhammed, *Mu'cemu A'lâmi'n-Nisâ*, Beyrut 2001.

Apak, Adem, *İslam Siyaset Geleneğinde Amr b. el-'Âs*, Ankara Okulu Yay., (Doktora Tezi), Ankara 2001.

Ârif Ahmed Abdülganî, *Târihu Umerâi'l-Medîneti'l-Münevvera (H 1-1417)*, Dımaşk 1417/1996.

Aristo (MÖ 322), *Politika*, (çev. Mete Tuncay), İstanbul 1983.

Atalay, Besim, *Divân-ı Lügati't-Türk Tercümesi*, Ankara 1935.

Atvân, Hüseyin, *el-Emevîyyun ve'l-Hilâfe*, neşr. Dârü'l-Cîl, Beyrut 1986.

Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001.

(Editör) *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2011.

Aycan, İrfan-Sarıçam, İbrahim, *Emevîler*, Ankara 1993.

Aydın, Mustafa, *İslâm Toplumunun Değişme Dinamikleri*, Pınar Yay., İstanbul 1991.

Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2005.

Azizova, Elnura, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, İstanbul 2001.

Babtî, Azîze Fevvâl, *el-Asru'l-Emevî EdEbûhû ve Hadaratuhû*, neşr. Dâru'l-İnşâ, Trablus 1984.

Bakır, Abdülhaluk, *Hz. Ali ve Dönemi*, Ankara 2004.

Baran, Şafak, *Felsefe Gözüyle Kur'ân'da Kölelik ve Câriyelik*, (Basılmamış Doktora Tezi), Dan. Prof. Dr. Hüsamettin Erdem, Selçuk Ü. İlahiyat F., Konya 2006.

Barthold, Vâsıliy Vilademir, *İslâm Medeniyeti Târîhi*, (çev. M. Fuat Köprülü), Ankara 1984.

Benli, Yûsuf, *Hicri II. Asırda Kûfe Merkezli Şiî Nitelikli Gulât Hareketler*, (Doktora tezi), Dan. Prof. Dr. Hasan Onat, Şanlıurfa 1999.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Târîhi Tabakâtü'l-Müfessirîn*, İstanbul 1973.

Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kamûsu, İstanbul 1985.

Bosworth, C. Edmund, *The Turks in The Early Islamic World*, London 2007.

Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbâsi İhtilâli*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2000.
Cahen, Claude, *Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslamiyet*, (çev. Esat Nermi Erendor), Ankara 1994.
Can, Yılmaz, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, TDV Yay., İstanbul 1995.
Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasar Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yay., Ankara 1992.
Cemil Abdullah Muhammed el-Mısrî, *el-Mevâli Mevkıfu'd-Devleti'l-Ümeviyyeti Minhum*, Amman 1988.
Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara 1988.
Cevâd Ali, (1408/1987), *el-Mufassal fi Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm*, neşr. Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut 1969.
Cevdet Cemâl, el-*Evdâü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye li'l-Mevâlî fi Sadri'l-İslâm*, Amman 1409/1989.
el-Cezerî, Abdurrahman b. Muhammed b. İyâd el-Cezerî (1360/1941), *Dört Mezhebe Göre İslam Fıkhı, (el-Fıkhu ale'l-Mezahibi'l-Erba'a)*, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yay., İstanbul 1993.
Charles Freeman, *Mısır-Yunan ve Roma Antik Akdeniz Medeniyeti*, (Çev, Suat Kemal Angı), Dost Yayınları, Ankara 1996.
Çelebî, Ahmed, *Mukârenetü'l-Edyân*, neşr. Mektebetü'n-Nahda, Kahire 1983.
ed-Dakdûkî, Vefîk, *el-Cündiyye fi 'Ahdi'd-Devleti'l-Emevîyye*, Kahire 1406/1985.
ed-Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed (385/995), *Sünenü'd-Dârekutnî*, Beyrut 1407.
Demirayak, Kenan, *Abbâsi Edebiyatı Târîhi*, Şafak Yayınevi, Erzurum 1998.
Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1995.
Diakov, V.- Kovalev, S., *İlk Çağ Târîhi*, çev. Özdemir İnce, Ankara 1987,
Divân-ı Lügati't-Türk Tercümesi, (hzr. Besim Atalay), Ankara 1935.
Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ülke Yay., İstanbul 1994.
Doğuştan Günümüze Büyük İslam Târîhi, (Hzr. Heyet), İstanbul 1986
ed-Dûrî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslam Târîhine Giriş*, (çev. Hayreddin Yücesoy), İstanbul 1991.
İslam İktisat Târîhine Giriş, (çev. Sabri Orman) İstanbul, 1971.
Engin, Nihat, *Osmanlı Devletinde Kölelik*, MÜ. İlahiyat F. Yay., İstanbul 1998.

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970.
Faruk Ömer, *el-Hilâfetü'l-Mükâtil Mervân b. Muhammed*, Beyrut, t.y.
Faysal, Şükrü, *el-Mücteme'atü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'l-Evvel*, Kahire 1952.
Fendoğlu, Hasan Tahsin, *İslam ve Osmanlı Hukûkunda Kölelik ve Câriyelik*, Beyan Yay., İstanbul 1996.
el-Fîrûzabâdî, Mecdüddin Muhammed b. Yakub (817/1414), *Besâiru Zevi't-Temyiz fi Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, neşr. el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut ts.
el-Kamûsü'l-Muhît, (thk. MektEbü Tahkîki't-Türâs fi Müesseseti'r-Risâle), Beyrut 1994.
Freeman, Charles, *Mısır-Yunan ve Roma Antik Akdeniz Medeniyeti*, (Çev, Suat Kemal Angı), Dost Yay., Ankara 1996.
Fuâd Salih es-Seyyid, *Mu'cemu'llezîne Nüsibû ilâ Ümmehâtihim*, Beyrut 1996.
Goldziher, Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, (çev: Azmi Yüksel, Rahmi Er, Ankara), İmaj Yay., İstanbul 1993.
Güzel, Ahmet, *Hülafâi Râşidin Döneminde İdari Yapı*, İstanbul 2011.
el-Hadrâvî, Muhammed 'Iyd, *el-Medîne fi Sadri'l-İslâm*, Dımaşk 1984.
Hamidullah, Muhammed, *İslam Savaşları*, İstanbul 1972.
İslam'da Devlet İdaresi, İstanbul 1963.
İslâm Peygamberi, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1991.
Hammâş, Necdet, *el-İdâre fi'l-'Asri'l-Ümevi*, Dımaşk 1408/1980.
Harekât, İbrahim, *es-Siyâsetu ve'l-Mücteme'u fi'l-Asri'l-Emevî*, Rabat 1410/1990.
Hasan İbrahim Hasan, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, Kahire 1970.
Havfî, Ahmed Muhammed (1403/1982), *Edebü's-Siyâse fi'l-Asri'l-Emevî*, neşr. Dârü'l-Kelâm, Beyrut, 1965.
A History of the Islamic Peoples, (ed. by Bukhsh, S. Khuda, M. A., B.C.L.), Idarah-i Adabiyat-i Delli, Delhi 2009.
Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Târîhi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1980.
Huart, Clément, *Arab ve İslâm Edebiyatı*, (çev. Cemal Sezgin), Ankara ts.
Huleyf, Yûsuf, *Hayatü'ş-Şi'r fi'l-Kûfe ila Nihayeti'l-Karni's-Sâni lil-Hicre*, Kahire 1968.
İbrahim Muhammed Hasan el-Cemel, *er-Rikku fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*, Mekke H 1401.
İsâmeddin Abdurraûf Fakî, *el-Yemen fi Zılli'l-İslam*, neşr. Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Beyrut 1981.

Kallek, Cengiz, *Asrı Saadette Yönetim Piyasa İlişkisi*, İstanbul 1997.
Kanar, Mehmet, *Kanar Arapça Türkçe Sözlük*, İstanbul 2009.
Karaman, Hayreddin , *İslam Hukukunda İçtihâd*, DİB Yay., Ankara ts..
Kaya, Mahmut, *İslam Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, İstanbul 1983.
Kehhâle, Ömer Rıza, *A'lâmü'n-Nisâ fî Âlemi'l-Arabi ve'l-İslâm*, neşr. Müessesetü'r-Risâle, Dımaşk 1397/1977.
Mu'cemu Kabâilu'l-Arab, Dımaşk 1949.
el-Kettanî, Muhammed Abdülhay, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, I-III, (çev. Ahmed Özel), İstanbul 1983.
Kılıç, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd b. Muâviye*, İstanbul 2001.
Kılıçlı, Mustafa, *Arap Edebiyatında Şu'ûbiye*, İstanbul 1992.
Kitâb-ı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit, neşr. Kitâb-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2001.
Koyuncu, Mevlüt, *Emevîler Döneminde Saray Hayatı*, Beyan Yay., İstanbul 1997.
Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir, (hzr. Heyet), DİB Yay., Ankara 2008.
Kurt, Hasan, *Orta Asyanın İslâmlaşma* Süreci, Ankara 1988.
Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDV Yay. Ankara 2002.
Küçükbaşçı, Mustafa Sabri, *Cahiliyeden Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn*, (Marmara Ü. İlahiyat F. Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1999.
Lewis, Bernard, *Ortadoğuda Irk ve Kölelik (Race and Slavery in the Middle East an Historical Enquiry)*, (çev. Enver Günsel), Truva Yay., İstanbul 2006.
Târîhte Araplar, (çev. H. Dursun Yıldız), İstanbul 1979.
Luvis b. Nikola el-Ma'lûf el-Yesûî Ma'lûf, *el-Müncid fi'l-Luga ve'l-Edeb ve'l-'Ulûm*, el-Matba'atü'l-Katolikiyye Yay., Beyrut 1956.
Ma'ruf, Münir Mahmud- es-Seyyid, Abdülaziz Sâlim, *Târîhu't-Devleti'l-Arabiyye*, Beyrut 1971.
Mahmud Mikdâd, *el-Mevâli ve Nizâmu'l-Velâ mine'l-Cahiliyye ila Evahiri'l-Asri'l-Umevi*, Dımaşk 1408/1998,
Mantran, Robert, *İslam'ın Yayılış Târîhi, (VII-XII. Yüz Yıllar)*, (çev. İsmet Kayaoğlu), Ankara 1981
Marshall, G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, (çev. İhsan Durdu vd.), İstanbul 1993.

Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ, *Tefhîmul-Kur'ân*, (Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri), (çev. Heyet), İnsan Yay., İstanbul 1991.
Modern Çağda İslâmi Meseleler, (çev. Yûsuf Işıcık), Konya ts.
Mısrî, Cemil Abdullah Muhammed, *el-Mevâlî Mevkıfu'd-Devleti'l-Umeviyye minhum*, Ammân 1408/1988.
Mu'cemu'l-Vasît, (hzr. İbrahim Mustafa, Ahmed Hasan ez-Zeyyât, Hamid Abdülkadir, Muhammed Ali en-Naccâr), Kahire 1392/1972.
Muhammed Abdüllatif Abdüşşâfî', *el-Âlemu'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Ümevî*, Kahire 1984.
Muhammed Tâhir b. Âşûr, *İslâm İnsan ve Toplum Felsefesi*, (çev. Mehmet Erdoğan-Vecdi Akyüz), İstanbul 2006.
Mutçalı, Serdar, *el-Mu'cem el-'Arabî el-Hadîs*, İstanbul 1995.
Nâcî, Abdülcebbâr, *Dirâsatü fi Târîhi'l-Müdüni'l-İslamiyye*, Basra 1986.
Nûra b. Abdülmelik b. İbrahim, *el-Hayatu'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Medine fi Sadri'l-İslâm*, Cidde 1983.
Onat, Hasan Onat, *Emevîler Dönemi Şiî Hareketleri*, TDV Yay., Ankara 1993.
Özdemir, Mehmet Nadir, *İslam'ın İlk Döneminde Kölelik*, Gökkubbe Yay., İstanbul, 2006.
Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Târîh Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yay., İstanbul 1993.
Pamukçu, Ekrem, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara 1994.
Parlatır, İsmail, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Ankara 1992.
Pröhle, Wiulhelm, *Karaçay Lehçesi Sözlüğü*, Ankara 1994.
Redhouse, İngilizce Türkçe Sözlüğü, İstanbul 1974.
Robert, Paul, *Micro Robert*, Paris 1971.
Samîr, Faysal, *Sevratü'z-Zenc*, Dâru Sikâfetu ve'n-Neşr, Dımaşk 2000.
Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, DİB Yay., Ankara 1991.
Sarıçam, İbrahim, *Hz. Ömer*, TDV Yay., Ankara 2011.
Sarıçam, İbrahim-Erşahin, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Târîhi*, Ankara 2006.
Savaş, Rıza, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*, Beyan Yayınları, Ankara 2000.
Schacht, J. *İslâm Hukûkuna Giriş*, (çev. Mehmet Dağ-Abdulkadir Şener), Ankara 1977.
Söylemez, Mahfuz, *Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe*, Ankara Okulu Yay., (Doktora Tezi), Ankara 2001.

Subhî Sâlih, *İslâm Mezhepler ve Müesseseler Târîhi*, (çev. İbrahim Sarmış), İstanbul 1981.

Şemseddin Sâmi, *Kamûs-i Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul 1992.

Şerif, Muhammed Bediî, *es-Sırâ' Beyne'l-Mevâli ve'l-Arab*, Kahire 1954,

Şevki Dayf, *eş-Şi'ru ve'l-Gınâ fi'l-Medine ve Mekke li Asri Benî Ümeyye*, Kahire 1976.

Şükün, Ziya, *Farsça-Türkçe Lügat*, MEB Yay., İstanbul 1984.

Tabakoğlu, Ahmet, *İktisat ve Din*, (Hzr. Mustafa Özel), İz Yay., İstanbul 1994.

Tuğlacı, Pars, *English-Türkish Conpehensive Dictionary*, İstanbul 1987.

Turan, Kamil, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, İstanbul 1993.

Türkçe-Almanca Sözlük Steuewold, İstanbul 1988.

Ulvân, Abdullah Nasuh, *Nizâmu'r-Rikkkı fi'l-İslâm*, Kahire 1983.

V. Diakov, S. Kovalev, *İlk Çağ Târîhi*, (çev. Özdemir İnce), Ankara 1987.

Walz, Terence, *Trade Between Egypt and Bilâd as-Sudan 1700-1820*, Paris 1978.

Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (çev.Ethem Ruhi Fığlalı), Birleşik Yay., İstanbul 1998.

Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sükûtu*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1963.

Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1980.

Yûsûf el-'Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Dımaşk 1385/1965 ve 1985.

Zeydân, Corcî, *Tarîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*, Dâru'l-Hilâl, Kahire 1902-1906.

Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, (çev. Zeki Merâmiz), İstanbul H 1328.

ez-Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm*, Kahire 1954-1959.

Zuhaylî, Vehbe, *Fıkhu'l-İslâmi ve Edilletihi*, (İslam Fıkhı Ansiklopedisi), (çev. Heyet), İstanbul 1992.

C.MAKALELER VE MADDELER

1.MAKALELER

Akdemir, Hikmet,"*Kur'ân ve Sünnetin Kölelerin Hadım Edilmesine Yaklaşımı*", *Harran Ü İ F D.*, Yıl:14, sayı:21, Ocak-Haziran 2009, 35-36.

Aksu, Ali, "Emevîler Döneminde Kadının Durumu", *CÜİFD*, c.V, S.I, Sivas 2001.

el-Avûr, Salâh, "Hareketü'l-Muhtâr es-Sekâfî ve Melâmihu'l-Hirâki'l-Fikrî ve'l-İctimâî li'ş-Şia ve'l-Mevâlî", *el-Mecelletü'd-Diraseti'l-Mısrîyye*, S.42, Kahire 2004.

Ayalon, David, "On the Eunuchs in İslam", *Jerusalem Studies in Arabic and İslam* I (1979), s.92-124.

Aycan, İrfan, "Mûsikî", *Emevîler Dönemi Bilim Kültür Sanat Hayatı*, Ankara 2003, s.123-124. "Eğlence Sektörü", *AÜİFD*, XXXVIII, s.172.

İslam *Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı*, *AÜİFD*, Ayrı Basım, Ankara 1998, XXXVII, 180 vd.

"Emevîler Dönemi Kültür Hayatında Dini İlimlerin Tarihsel Gelişimi", *Dini Araştırmalar*, Eylül- Aralık 1999, c.II, S.5, s. 337-364.

"Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, IV, 319.

Bakkal, Ali, "Hz.Peygamber'in Kölelere Verdiği Değer ve İslam'ın Köleliğe Bakışı", *I. Kutlu Doğum Bildirileri, Hz. Peygamber ve İnsan Sevgisi*, Şanlıurfa, (21-22 Nisân) 2007,

Bozkurt, Gülnihal, "Eski Hukûk Sistemlerinde Kölelik", *Ankara Ü. Hukûk Fakültesi Dergisi*, (ayrı basım), XXXVIII, Sayı: 1-4, Ankara 1983.

Can, Yılmaz, "H I-III/M VII-IX Y.Y. İslam Şehri", *OMÜİFD*, Samsun 1992.

Cerrahoğlu, İsmail, "Tefsirde Mücâhid ve O'na İsnad Edilen Tefsir", *AÜİFD*, XXIII (1978), s. 31-50.

Duman, Zeki, "Tabiun Döneminde Tefsir Faaliyeti", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.*, S.4, Kayseri 1987, s. 209-238.

Erkal, Mehmet, "Asrı Saadette Vergi", *BYASİ*, İstanbul 1994, III, 179-239.

Erkoçoğlu, Fatih, "Emevîler Döneminde Sanat", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Aycan, İ.-Sarıçam, İ. *Emevîler*, Ankara 1993.

"Siyer ve Megâzî", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 319-324, 321.

Ghada, Osman, Foreign Slaves in Mecca and Medina in The Formative Islamic Period, *Islam and Christian-Muslim Relations*, Vol.16, No.4, p.345-359, Birmingham October 2005.

Güler, Mehmet Nuri, "Hz. Peygamber Döneminde Beytü'l-Mal", *Harran Üİ FD*, Sayı:2, Şanlıurfa 1992, s.215 vd.

el-Haddâd, Fethî Abdülaziz, '*İslam Öncesi Arabistan'da Köle ve Câriyeler*" (el-Abîdu ve'l-İmâ fi Şübhi'l-Cezîratü'l-Arabiyyeti Kable'l-İslâm), *el-Mecelletu'd-Dirâseti'l-Mısriyye*, S.43, Kahire 2005, s.24.

Hizmetli, Sabri, "İtikadi İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İçtimai Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme", *AÜİFD*, Ankara, 1983, c.XXVI, s.26

"Târîhi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *AÜİFD*, Yıl:14, sayı:21, Ocak-Haziran 2009, 35-36.

el-İdrîsî, Elbân Mahfûz, "el-Mevâridu'l-Mâliyye li'd-Devleti'l-İslâmiyye fi'l-'Asri'l-Emevî," *el-Câmi'atu'l-İslâmiyye bi'l-Medîneti'l-Münevvera*, S.84, Medine H 1427, 537 shf., s.134-151.

Imam, Yahya Oyewole, "Emanicipation of Slaves in The First Century of Islam", *Islamic Quarterly*, London, 1416/1996, c.XL, S.2, s.118-126.

Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukûkunun Hususiyetleri ve Roma Hukûku ile İlişkisi*, 3. Tebliğ,

Kılıç, Mustafa, "İslam Kültür Târîhinde Musiki", *AÜİFD*, XXXI, s.399-400.

Kılıç, Ünal, "Yezîd b. Muâviye'nin Şahsiyetinin Oluşmasında Etkili Olan Unsurlar", *CÜİFD*, S.XI/I, 2007, s.69-89

Manastırlı İsmail Hakkı, 'İslamiyetin Bahşettiği Hürriyet-i Amme", *Sırât-ı Müstakîm*; C.II, S.27, 4 Safer 1327-16 Şubat, 1324; s.1-2.

Martal, Abdullah, "Köleliğin Yeni Boyutları; Çağdaş Kölelik ve Çalışma Hakkı", *TODAİ Dökümantasyon Merkezi*, Ankara 1998.

Muhammed Yûsufiddin, "İslâmiyet ve İctimâi Muâvenet", *İstanbul Ü. İslâmî Tetkikler Dergisi*, c.I, sayı; 1-4; İstanbul 1953, s.70.

Necdet Hammâş, "Emevîler Döneminde Mevâli ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü", (çev.İrfan Aycan), *AÜİFD.*, Ankara 1997, XXXVII, 37-175-189.

Nüfûrî, Nihâl, "el-Ezyâu'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyyeti fî Ahdi'l-Emevî min Hilâli'l-Merâci'i'l-Edebiyyeti't-Târîhiyye ve'l-Eseriyye", *Mecelletü Dirâsâti Târîhiyye*, S.99-100, (Dımaşk Ü. Güzel Sanatlar F.), Eylül-Aralık 2007, s.151-193.

Özaydın, Abdülkerim, "Türklerin İslâmı Kabülü", *Türkler Ansiklöpedisi*, IV, 240.

Öztuna, Yılmaz, "Osmanlı-Türk Toplumunda Köleler ve Câriyeler", *Hayat Târîh Mecmuası*, Yıl:13, S.3, Mart 1977.

Parlak, Nizamettin, "Emevîler Döneminde Sanat", *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Hzr. Heyet, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2011

Savaş, Rıza, "Emevîler Devri Eğlence hayatından Kesitler ve Dönemin Bazı Kadın Şarkıcıları", *İSTEM*, yıl:4, S.8, 2006, s.51-61
Şahan, Melek, "Târîh Öncesi Anadolu'da Tanrıça", *Süleyman Demirel Ü. Eğitim Bilimleri F. Dergisi*, Burdur, 2005.
Turabi, Ahmed Hamdi, "İlk Dönem İslâm Dünyasında Musiki Çalışmalarına Bakış", *MÜİFD*, Sayı; 13-15, İstanbul 1997, s.230.
Urfe, Muhammed, "Lâ Ta`rîfü'l-İnsâniyye Hadâratü Kâvameti'r-Rikki ke'l-İslâm", *Mecelletü'l-Ezher*, c.25/2, 298-201, Kahire 1954.
Yazıcı, Nesimi, "Klasik İslâm Döneminde Haberleşme", *AÜİFD*, XXIX, Ankara 1987, s.376-379.

2.MADDELER

Apak, Âdem, "Şuûbiyye", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 244-246.
Atçeken, İsmail Hakkı, "Tarîf b. Mâlik", *DİA*, İstanbul 2011, XL, 24-29.
Aydın, M. Akif –Hamidullah, Muhammed, "Köle", *DİA*., İstanbul 2002, XXVI, 237-246.
Aydınlı, Abdullah, "Ebû Zer el-Ğıfârî", *DİA*, İstanbul 1998, X, 266-268
Baktır, Mustafa, "Suffe", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 469-470.
Cerrahoğlu, İsmail, "Süddî", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 17-18.
Çelebi, İlyas, "Mu'tezile", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 391-401.
Engin, Nihat, "Köle ", *DİA*., Ankara 2002, XXVI, 237.
Ergin, Şakir, "Abdülhamid el-Kâtib", *DİA*, İstanbul 1988, I, 225.
Fayda, Mustafa, "*Bilâl-i Habeşî*", *DİA*, İstanbul 1991, VI, 152.
"Siyer ve Megâzî", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 319-324, 321.
Hamidullah, M.- Aydın , M. A. "Abd " *DİA*., İstanbul 1988, I, 57-58.; "*Köle*", *DİA*., Ankara 2002, XXIV, 237-246.
Kaya, Eyüp Sa`îd, "Sâlim b. Abdullah b. Ömer", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 45-46.
Keskin, Hasan, "Müslim b. Cündeb", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 92-93
Koçkuzu, Ali Osman, "Ebû Sa`îd el-Makbürî", *DİA*, İstanbul 1994, X, 224.
Mahmudov, Elşad, "Taref Seriyyesi", *DİA*, İstanbul 2011, XL, 17-18.
Nasr, Seyyit Hüseyin, "Abd", *İA*, İstanbul 1983, I, 87 vd.
Özen, Şükrü, "Kâdî Şüreyh", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 119-121.
Taneri, Aydın, "Hâcib", *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 508-511.
Tunç, Cihat, "Gaylân ed-Dımaşkî", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 414-415.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *DİA*, İstanbul 1988, I, 31-48
Yılmaz, Hayati, "Reyhâne bnt. Şem'ûn", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 41-42.
Yiğit, İsmail, "Emevîler", *DİA*, İstanbul 1995, 87-108.

EKLER
Câriye Hikâyeleri

I. Aşk Şehitlerinin Efendisi

Emevîlerden bir genç, Kureyşli bir ailenin câriyesine âşıktı. Genç, sevdiği bu cariyenin yanına gider, gelirdi. Cariye de o gence âşık olmuştu. O dönemde bu tür karşılıklı sevgi çok da ahlaksız bir davranış sayılmazdı. Delikanlı, câriyenin kendisine karşı olan meylinin derecesini öğrenmek istemişti. Bunun üzerine ona şöyle dedi:

Seni bütün varlığımla seviyorum, senin için olan duygularımı biliyor musun?

Benim kat kat aşkıma aynı değerde bir sevgiyle karşılık verecek misin? Zira cömert bir kalp, dostluğu dostlukla karşılar.

Câriye: 'Evet, bundan daha güzelini verebilirim dedi' ve şöyle devam etti:

Bizi seven kişiye, onun sevgisinin birkaç katıyla karşılık veririz. Bu aşkın üstünlüğü açıkça görülür.

Eğer sana olan sevgim dağıtılacak olsaydı, Suriye'den Hicaz'a kadar her yeri doldururdu.

Câriyenin güzel ve ustaca verdiği cevap delikanlının hoşuna gitti ve onu daha çok sevdiğini hissetti ve şu sözü söyledi:

Mâsum Yûsuf Peygamber emsâli olsa bile, senin için perdeyi yırtan genç mazûr sayılır.

İki aşığın haberi devrin halifesi Ömer b. Abdülaziz'e ulaştığında, 10 bahçe satın alır ve onlara bağışlar. Ama câriye ile sevgilisi bu bahçede daha bir yıl kalmadan câriye ölüverdi. Sevgilisini çok çabuk yitiren genç de, acı acı ağıt yakarken vefat etti. İki sevgiliyi aynı mezara yan yana defnettiler...

Aşağıdaki mısralar ölmeden biraz önce delikanlının söylediği ağıttan bir parçadır:

Sürekli kalmayı çok arzulamıştım,
Sonsuzluk bahçesine, fazla güçlükle karşılaşmaksızın sokuldum,
Sonra nimete meylettiğim için, hemen oradan çıkarıldım,
Şimdi ise arzuladığım tek şey ölümdür.

Onlar hakkında devrin şairlerinden Eş`ab et-Tâmi` şöyle demiştir:

İşte bu genç aşk şehitlerinin efendisidir, bunun kabri üzerinde yetmiş deve kurban ediniz.[1]

II. Âbidin Câriyeye Aşkı

Abdurrahman b. Abdullah b. Ebû Ammâr fakîh ve çok ibâdet eden birisiydi. Çok ibâdet ettiğinden kendisine 'Kas' denilmiştir. Devrin önemli şarkıcı câriyelerinden biri olan Sellâme, efendisinin evinde şarkı söylüyordu. Abdurrahman yoldan geçerken durdu ve şarkıyı dinlemeye başladı. Sellâme'nin şarkılarından etkilenmişti. Artık Sellâme'nin yaşadığı eve yaklaşır ve onu dinlerdi.

Sellâme'nin efendisi durumu fark edince, Abdurrahman'a "hem bakıp, hem dinlemek ister misin?" dedi. Abdurrahman önce utanıp kaçındı ise de daveti kabul etti. Önce onu görmeyeceği bir yerde oturarak dinlemeye başladı. Ancak Sellâme'nin efendisi, Sellâme'yi onun yanına getirdi. Abdurrahman onu görünce ondan çok hoşlandı. Sellâme şarkı söylemeye devam etti. Birbirlerine âşık oldular. Sellâme çok güzel bir cariye idi. Abdurrahman da genç ve yakışıklı idi. Bir gün yalnız kaldıklarında aralarında şöyle konuştular:

Sellâme: "Seni Seviyorum."

Abdurrahman: "Vallâhi ben de seni seviyorum."

Sellâme: "Seni öpmek istiyorum."

Abdurrahman: "Vallâhi ben de seni istiyorum."

Sellâme: "Karnımı karnının üstüne koymak istiyorum."

Abdurrahman: "Vallâhi ben de seni istiyorum."

Sellâme: "Öyleyse seni bundan alıkoyan ne?"

Abdurrahman: "Allâhu Teâlâ'nın şu sözü: 'O gün dostlar birbirlerine düşman olurlar, sadece müttâkiler hâriç.' Çünkü ben dostluğumuzun düşmanlığa dönüşmesini istemem." dedi.

Abdurrahman onu çok sevmesine ve arzulamasına rağmen ondan uzaklaşmış, ama ona olan aşkını dile getiren şiirler söylemiştir. Bu şiirlerden bazıları:

"Allah onun evini benden uzaklaştırmasın, görmüyor musun?

1 Mes`ûdî, Murûc, III, 199-200; Hasan İbrahim Hasan, İslam Tarihi, II, 257-258.

Şarkı söylerken sesine ne de güzel ahenk veriyor,

Sesini titreştirerek ne nefis makam yapıyor."

Yine başka bir şiirinde:

"Şu kalbe hele: Sen muhafız mısın ve bugün Sellâme'den vaz mı geçtin?

Âh keşke çalgının her ses verişinde Selllâme'nin meclis arkadaşı olsam!

O söylemeye başlayınca onunla birlikte oturan, kendisine baktığında kalbi ona kanatlanır."

İşte bu gönül olayından dolayı Sellâme'ye 'Kas' denilmiştir.[2]

III. Kara Sevdâ

Yezîd b. Abdülmelik cömert, eğlenceye düşkün, tutku derecesinde cariyelerini seven farklı bir halifeydi. Habâbe ve Sellâmetu'l-Kas adlarında iki cariye ile sürekli birlikte olmaktan hoşlanırdı. Onların söylediği şarkılarla coşar, kimi günler kendinden geçerdi. Bir gün: "Bırakın beni, uçayım" dedi. Habâbe: "Ümmeti kime emanet edeceksin?" diye sorunca da "Sana" deyiverdi. Habâbe bir şarkı daha söyledi. Şarkının "Boğazıyla çenesi arasında sükûn bulmayan ve aşağıda inmeyen bir hararet var" sözünü işitince Yezîd tekrar: "Uçmak istiyorum" deyince Habâbe: "Ey müminlerin emiri sana ihtiyacımız var." dedi. Yezîd'in: "Olsun vallâhi uçacağım" demesi üzerine de: "Peki, ümmeti ve saltanatı kime emanet edeceksin?" diye sordu. Bunun üzerine Yezîd'e; "Mutlu ol, demiyorum sana, aklı kıt" diyerek bir hizmetçisi/cariyesi dışarı çıktı.

Habâbe ve Yezîd gezinmek için çıkmışlardı. Yezîd onun ağzına bir üzüm tanesi attı, bu üzüm tanesi Habâbe'nin boğazına kaçtı, yüzü mosmor oluverdi. Belki de bu yüzden hastalanıp öldü.

Yezîd, onu üç gün defnettirmedi. Ceset kokmaya yüz tutmasına rağmen, başından hiç ayrılmıyor, onu kokluyor, öpüyor, başucunda ağlıyordu. Ceset dayanılmaz hal alınca gömülmesine izin verdi. Üzgün ve mahzun olarak sarayına döndü. Bir cariyesi onun halini şöyle tasvir ediyordu:

"Aşığa, arzu duyduğu sevgilisinin dolaştığı yerleri ıssız görmek, hüzün olarak yeter."

Yezîd, ağladı, ağladı... Sevgilisinin ölümünün üzerinden yedi gün geçmiş, hiç kimseyi huzuruna kabul etmemişti ki, kardeşi Mesle-

2 İbnü'l-Esîr, Kâmil, IV, 368, 369.

me, insanların kendisini sefihlikle suçlayacağını söylemesi üzerine, taziyeye ve huzura kabule başladı.

Habâbe'yi hacca gittiğinde tanımış, ona âşık olmuştu. Sahibinden 4.000 dinara satın almıştı. Habâbe'nin asıl adı; Âliye idi. Süleyman Yezîd'in masraflarını kısacağını ilan etmiş ve Habâbe'yi iade ettirmişti. Habâbe'yi Mısırlı birisi satın aldı. Yezîd halife olunca karısı Su`de, bir jest olsun diye Habâbe'yi satın alarak, eşine hediye etti. Hediye edişi aslında bir sürprizdi. Habâbe'yi allayıp, pullamış, bir perdenin arkasına gizlemişti. Yezîd'e; "Dünyada temenni ettiğin bir şey kaldı mı?" diye sormuş, Yezîd'in: "Sana söylemiştim yâ!" demesi üzerine, perdeyi kaldırarak: "İşte Habâbe!" dedi ve Habâbe'yi orada bırakıp ayrılmıştı. Su`de, Yezîd'in gözünde daha büyük değer kazanmış, eşinin büyük ikramlarına mazhar olmuştu.

Yezîd, sevgilisi Habâbe'nin ölümü üzerine üzüntüsünden ne ata binebiliyor, ne doğru dürüst yürüyebiliyordu. Yezîd, sevgilisinin ölümünden on beş, bir rivayete göre kırk gün sonra öldü.[3]

İsfehânî, Yezîd'in Habâbe'yi mezarından çıkarttığını ve cesedine bir âşık gibi sarılıp baktığını çok geçmeden durumunun ağırlaştığını ve Sellâme'nin yüksek sesle şu ağıcı okuduğunda öldüğünün anlaşıldığını rivayet etmiştir:

Sellâme: "Sesimizi kısarsak veya kısmağa karar verirsek bizi kınama.

Gece boyunca gam, keder bundan ayrılmadı;

Çünkü çok acıklı bir olay geldi başımıza.

Onsuz kalan eve her bakışımda gözyaşlarım dolup taştı.

Gitti bizi gözetip kollayan efendi."

Sonra "Vah Müminlerin Emîri, vah!" diye bağırınca Yezîd'in öldüğü anlaşıldı.[4]

IV.Saray Eğlencelerinden Bir Kesit

Günlerden bir gün nedîm ve nedîmeler gece eğlencesinin hazırlıklarını yapıyorlardı. Geceye bizzat Halife Velîd b. Yezîd ve özel konukları katılacaktı. Saraya akseden mehtabın şavkı ile şarkıcı cariyeler, çalınan enstrümanlar eşliğinde şarkılarını terennüm

3 İbnü'l- Esîr, *Kâmil*, IV, 267, 268, 269.

4 İsfehânî, VIII, 347-348. Konu ile ilgili farklı ayrıntılar için bkz. Mes`ûdî, *Murûc*, III, 211; Safedî, XV, 207; Kehhâle, *A`lâmü'n-Nisâ*, II, 233; Aksu, "Emevîler Döneminde Kadının Durumu", s. 273.

ediyorlar, konuklar yerlerini alıyorlardı. Şairler şiirlerini okuyarak maharetlerini sergilemeye başladılar. Bir hizmetçinin (günümüzdeki sunucu);

"Herkes kahve bekler	Dizilmiş ibriklerdeki
Kümeyt'in alışık olduğu	Alkış! İşte bu alkış"

anonsu ile eğlence başladı. Sunucu, alkışlar arasında perdenin gerisinde bekleyen şarkıcılara;"Sanki bulutun ardındaki güneş gibi gizlenenler! Perdeler açılsın, güzellikler açığa çıksın," diye seslendi. Oradan sıra sıra dizilmiş inci mercana benzeyen güzellikte 40 vasîf ve vasîfe ellerinde ibrikler ve mendillerle dışarı çıktılar. Sonra da konuklardan hiç kimseyi atlamadan kahve ikramına başladılar. Bu sırada şiirler okunmaya, şarkılar söylenmeye devam ediyordu.

Geç saatlere kadar devam edecek eğlence başlamıştı. Nedîm ve nedîmeler, birbiri ardından kadehleri dolduruyorlardı. Boşalan kadehlerin peş peşe yenileri getiriliyordu. Sergilerine yaslanarak, ikram edilen ziyafetleri iştahla yiyen konuklar kendilerinden geçmişti. Güneşin doğuşu ile kendine ancak gelen Halife Velîd'in elbiseleri giydirilirken hacibine, onlara 10 bin dirhem verilmesini ve atının getirilmesini emretti.[5]

5 İsfehânî, VII, 66-67.

Tablo 1: Şecereler

Tablo 1/1: Emevî Halifelerinin Şecereleri

Baba tarafı: I. Muâviye → Ebû Süfyân → Harb → Abdul'as → Ümeyye → Abdüşems Anne tarafı: I. Muâviye → Hind → 'Utbe → Rebîa → Abdüşems → Abdümenâf ...

SIRASI	HALİFENİN ADI	HİLAFET YILI (HİCRİ VE MİLADİ)	HİLAFET SÜRELERİ
	Süfyânî Kolu	**41-64 (661-683)**	**23**
1	I. Muâviye b. Ebû Süfyân	41 (661)	19
2	I. Yezîd b. Muâviye	60 (680)	3.8
3	II. Muâviye b. Yezîd	64 (683)	0.2

Baba tarafı: I. Mervân → Hakem → Ebû'l-As → Ümeyye → Abdüşems → Abdümenâf...

SIRASI	HALİFENİN ADI	HİLAFET YILI (HİCRİ VE MİLADİ)	HİLAFET SÜRELERİ
	Mervânî Kolu	**64-132 (684-750)**	**66**
4	Mervân b. Hakem	64 (684)	1
5	Abdulmelik b. Mervân	65 (685)	20
6	I. Velîd b. Abdülmelik	86 (705)	10
7	Süleyman b. Abdülmelik	96 (715)	2
	Babası: Abdülaziz b. Mervân		
8	Ömer b. Abdülaziz	99 (717)	3
9	II. Yezîd b. Abdülmelik	101 (720)	4
10	Hişâm b. Abdülmelik	105 (724)	19,7
11	II. Velîd b. II. Yezîd	125 (743)	1.2
12	III. Yezîd b. I. Velîd	126 (744)	0.5
13	İbrahim b. I. Velîd	126 (744)	0.2
	Babası: Muhammed b. Mervân		
14	II. Mervân b. Muhammed	126-132 (744-750)	5.8

SIRASI	HALİFENİN ADI	HİLAFET YILI (HİCRİ VE MİLADİ)	HİLAFET SÜRELERİ
	Endülüs Emevîleri*	**138-418 (756-1031)**	**268**
1	I.Abdurrahman b. Mervân (ed-Dâhil)	138 (756)	32
2 3	I.Hişâm I.Hakem	172 (788) 180 (796)	8 8
4	II. Abdurrahman (el-Evsât)	206 (822)	26
5	I.Muhammed	238 (822)	64
6	Münzir	273 (886)	2
7	Abdullah	275 (888)	24
8	III. Abdurrahman (ilk halife)	300 (912)	49
9	II. Hakem (Mustansır)	350 (961)	11
10	II. Hişâm (Müeyyed)	366 (972)	37
11 12	II. Muhammed (Müeyyed) Süleyman (Müsteîn)	399 (1009) 400 (1009)	1 0.7
13	II. Muhammed (2. defa)	400 (1010)	2.3
14	Süleyman (2. defa)	403 (1013)	3
 15	**Hammûdî hâkimiyeti** Ali b. Hammûd	**407 (1016)** 407 (1016)	**1.5** 1.5
16	IV. Abdurrahman	408 (1018)	0.6
 17	**Hammûdî hâkimiyeti** Kasım b. Hammûd	**408-413 (1018-1022)** 408 (1018)	**4** 0.4
18 19 20	Yahya b. Ali Kasım b. Hammûd (2.defa) V. Abdurrahman (Müstazhir)	412 (1021) 413 (1018) 414 (1023)	3 1 1
21 22	**III. Muhammed (Müstekfî)** Hammûdî hâkimiyeti **Yahya b. Ali (2.defa)**	**414 (1023)** 416-418 (1025-1027) **416 (1025)**	**1** 2 **2**

* Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, III, 39.

Tablo 1/2: Abbâsî Halifelerinin Şeceresi

Baba tarafı: Ebü'l-Abbâs es-Seffâh → Muhammed → Ali → Abdullah → Abbâs →*

SIRASI	HALİFENİN ADI	HİLAFET YILI (HİCRİ VE MİLADİ)		HİLAFET SÜRELERİ
	Bağdat Merkezli			
1	Ebü'l-Abbâs es-Seffâh	132	(750)	4
2	Ebû Cafer el-Mansûr	136	(754)	21
3	Muhammed el-Mehdî	158	(775)	10
4	Musa el-Hâdî	169	(785)	1
5	Harun er-Reşîd	170	(786)	23
6	el-Emîn	193	(809)	4
7	el-Me'mûn	198	(813)	20
8	el-Mu'tasım-Billâh	218	(833)	11
9	el-Vâsık-Billâh	227	(842)	5
10	el-Mütevekkil-Alellâh	232	(847)	24
11	el-Muntasır-Billâh	247	(861)	1
12	el-Müsteîn-Billâh	248	(862)	4
13	el-Mu'tez-Billâh	252	(866)	3
14	el-Mühtedî-Billâh	255	(869)	1
15	el-Mu'temid-Alellâh	256	(870)	22
16	el-Mutazıd-Billâh	279	(892)	10
17	el-Muktefî-Billâh	289	(902)	22
18	el-Muktedir-Billâh	295	(908)	24

* Yıldız, H.D.; "Abbasiler", *DİA*, İstanbul 1998, I, 37.

19	el-Kâhir-Billâh	320	(932)	2
20	er-Râzî-Billâh	322	(934)	6
21	el-Müttakî-Lillâh	329	(940)	4
22	el-Müstekfî-Billâh	333	(944)	2
23	el-Mûtî'-Lillâh	334	(946)	28
24	et-Tâî-Lillâh	363	(974)	18
25	el-Kadir-Billâh	381	(991)	40
26	el-Kâim-Biemrillâh	422	(1031)	44
27	el-Muktedî-Biemrillâh	467	(1075)	19
28	el-Müstazhir-Billâh	487	(1094)	24
29	el-Müsterşid-Billâh	512	(1118)	17
30	er-Râşîd-Billâh	529	(1135)	1
31	el-Müktefi-Liemrillâh	530	(1136)	24
32	el-Müstencid-Billâh	555	(1160)	20
33	el-Müstazî-Biemrillâh	566	(1170)	10
34	en-Nâsır-Lidînillâh	575	(1180)	45
35	ez-Zâhir-Biemrillâh	622	(1225)	1
36	el-Müstansır-Billâh	623	(1226)	16
37	el-Musta'sım-Billâh	640-656 (1242-1258)		16

Tablo 1/3 Şiî İmamların Şecereleri

Baba tarafı: Hz. Ali → Ebû Talib → Abdülmuttalib → Haşim → Abdümenaf...*

SIRASI	ON İKİ İMAM ADI	VEFAT YILI (HİCRİ VE MİLADİ)		YAŞADIKLARI DÖNEM
1	Hz. Ali	40	(661)	Dört Halife (Hz. Ali)
2	Hz. Hasan**	49	(669)	Emevîler (I.Muâviye)
3	Hz. Hüseyin	60	(680)	Emevîler (I.Yezîd)
4	(Ali) Zeynel Âbidin	94	(713)	Emevîler (I.Velîd)
5	Muhammed el-Bâkır	114	(733)	Emevîler (Hişâm)
6	Cafer es-Sâdık	148	(765)	Abbâsîler (Ebû Ca'fer el-Mansûr)
7	Musa el-Kâzım	183	(799)	Abbâsîler (Harun er-Reşîd)
8	Ali er-Rıza	203	(818)	Abbâsîler (el-Me'mûn)
9	Muhammed et-Tâkî el-Cevâd	220	(835)	Abbâsîler (el-Mu'tasım)
10	Ali en-Nâkî el-Hâdî	254	(868)	Abbâsîler (el-Mu'tez)
11	Hasan b. Ali el-Âskerî	260	(874)	Abbâsîler (el-Mu'temid)
12	Muhammed el-Mehdî el-Muntazar	d.255 gaybetin başlaması; 260	(869) (874)	Abbâsîler (el-Muhtedî) Abbâsîler (el-Mu'temid)

* *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nden yararlanılmıştır.

** Hz. Hasan'ın soyundan Mağrib İdrisîleri, torunlarından Zeyd'in (h.ö.740) soyundan Yemenli Zeydîler (Beşli Şiîler), yine torunlarından İsmail (h.ö.760) batınî İsmailîler (Yedili Şiîler) ve Fatımî Halifeleri hüküm sürmüştür.

Tablo 2: Ölçü Tartı ve Uzunluk Değerleri

a. Hz. Peygamber Dönemi Köle Fiyatları

1 Köle	10 Genç Dişi Deve,[1] 200-800 Dirhem[2] veya 1 Altın Gerdanlık[3]
1 Çocuk Köle	100 Dinar[4]
1 Deve (normal)	4 Dinar veya 10 Koyun[5]
1 Gerdanlık (Altın ve Boncuk Karışımı)	7-12 Dinar[6]
Ortalama 1 Köle	400 Dirhem[7]

1 İbn Mâce, "Lukâta", 15.
2 İbn Mâce, "Lukâta", 16.
3 Muhibuddîn, *Zehâir*, s.51; bkz. Kallek, *Asr-ı Saadette Yönetim Piyasa İlişkisi*, s. 223.
4 İbşihî, I, 162.
5 Buhârî, "Cihâd", 191; Tirmizî, "Siyer", 39.
6 İbn Ebû Şeybe, VII, 312; Ebû Dâvud, "Buyû`", 13; Şa`rânî, II, 14; bkz. Kallek, *age.*, s. 223
7 İbnü'l-Esîr ortalama bir köle için 600 dirhem rakamını verirken (İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 40, 41), pek çok tarihçi 700 dirhem demişlerdir. Bkz. İbn Küteybe, *el-İmame*, I, 162; Taberî, *Târîh*, V, 157; İbn A`sem, *Fütûh*, IV, 283; Mes`ûdî, *Murûc*, II, 426; Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 147; bkz. Bakır, Abdulhaluk, *Hz. Ali ve Dönemi*, s. 580. Abdullah b. Abbâs'ın Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye ait 40.000 dirhem başka deyişle 100 köle kıymetindeki borcu ödediği ifade edilmiştir. Belâzurî, *Ensâb*, III, 53; Zehebî, *Siyer*, III, 352.

b. Dört Halife Dönemi Köle Fiyatları

1 Köle (Hz. Ömer)	700 Dirhem[8]
1 Köle (Hz. Osman)	700-1500 Dirhem[9]
2 Çocuk Köle (Hz. Ömer)	1000 Dirhem[10]
1 Köle (Hz. Ali)	600-800 Dirhem[11]
1 Cariye (Hz. Ömer)	4000 Dirhem[12]
Cariye (En Yüksek) (Hz. Osman)	20.000 Dinar[13]
1 Deve (normal)	400 Dirhem[14]
1 Deve (Yemende) (Hz. Ali)	200 Dinar[15] 20 Koyun[16]
Ortalama	800 Dirhem[17]

8 Beyhâkî, *Sünenü'l-Kübrâ*, X, 334; bkz. Kallek, s. 224.

9 *Muvatta'*, "Buyû'", 4; Abdurrezzak, VIII, 163; İbn Ebû Şeybe, IV, 338, 365, 430; İbn Hazm, *Muhellâ*, IX, 42; Beyhâkî, *Sünenü'l-Kübrâ*, V, 328; bkz. Kallek, s.225.

10 Cehşiyârî, s. 19.

11 Hz. Ali şehit edildiğinde ailesinin kendilerine bir köle alması için ayırdığı 600, 700 veya 800 dirhem dışında bir miras bırakmadığı söylenmiştir. İbn Ebû Şeybe, VI, 371; İbn Sa'd, III, 38; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 426; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, IV, 24 (102). Başka rivayetlerde ölüm döşeğinde mal, mül ve cariyeleri için vasiyette bulunduğu söylenmiştir. Gazalinin bir rivayetinde 20 cariyesi olduğu söylenmiştir. Gazâlî, *İhyâ*, IV, 296; Kallek, s. 247

12 İbn Ebû Şeybe, IV, 400; bkz. Kallek, s.224.

13 İsfehânî, VII, 53-54; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XI, 202; XV, 368; Kallek, s. 277. Hz. Ali devrinde Mekke'de satışa sunulan Hicaz doğumlu Saden, Havrâ ve Fetûn adlı câriyelerin fiyatı 3.000 dinarı (30.000 dirhem) aşmıştır. İbn Abdürabbih, IV, 357; eş-Şerîfu'r-Radiyy, *Nehcü'l-Belâga*, s. 413; bkz. Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, s. 580-581.

14 Abdürrezzak, X, 239; İbn Hazm, *Muhellâ*, XI, 325; Zürkânî, IV, 38; bkz. Kallek, s. 224.

15 Mes'ûdî, *Murûc*, II, 366.

16 Bakır, s. 581.

17 Yukarıdaki fiyatlar göz önüne alındığında yaklaşık 800 Dirhem olduğunu söyleyebiliriz.(A.H.)

c. Emevîler Dönemi Köle Fiyatları

1 Köle (En Düşük Ortalama) (Zenciler)	200 Dirhem[18]
1 Cariye (En Düşük Ortalama) (Beyazlar)	150-200 Dirhem[19]
1 Cariye (Nitelikli)	500 Dinar[20]
1 Cariye (En Yüksek)	100.000 Dirhem[21]
Ortalama 1 Köle	500-700 Dirhem, 200 Dinar,[22] 600 Dinar[23]

18 Taberî, IV, 413. Adam Mez'in Emevîler döneminde siyah kölelere bazen 25-30 dirhem verildiğini söylediğini dikkate alırsak verilen bu rakamın oldukça yüksek olduğunu görürüz. Bkz. s. 157; Adam Mez, *age*, s. 196-197.

19 Ya`kûbî, *Buldân*, s. 260; Vekî`, II, 342; H. Dursun Yıldız, *age*, s. 82; Sağır, s. 19-20.

20 Sükeyne bnt. Hüseyin'in şarkıcı olarak yetiştirdiği bir câriye 400 dinara alıcı bulmaktaydı. (İsfehânî, VI, 109; Kehhâle, *A`lâmü'n-Nisâ*, II, 214). Abdülmelik b. Mervân'ın 600 dinara bir cariye satın almak için ayırdığı rivayetini de göz önüne alırsak ortalama iyi yetişmiş bir cariyenin ortalama 500 Dinarı bulduğunu söyleyebiliriz. Yâkût, *Mu`cemu'l-Buldân*, II, 182; Bekrî, *Mesâlik*, II, 686.

21 Emevî şehzadelerinden Ca`fer b. Süleyman b. Abdülmelik ünlü şarkıcı Rubeyha'yı 100.000 dirheme satın almıştır. Kehhâle, *`Alâmü'n-Nisâ*, I, 442. Kûfe'de beytü'l-kıyânlardan (eğlence merkezlerinden) birini işleten İbn Ramîn, Sellâme ez-Zerkâ'yı 100.000 dirheme satmıştır. İsfehânî, XI, 370; bkz. Söylemez, *age.*, s. 264. Kendisi de zamanın önemli şarkıcılardan biri sayılan Dahmân, bir câriyesini 10.000 dinara satın alıp, halifeye (Velîd b. Yezîd'e) 13.000 dinara satmak istediği rivayet edilmiştir. İsfehânî, VI, 32 vd.; Ali Muhennâ, *Ahbâru'n-Nisâ* s. 62-63.

22 İbn Abdülhakem, Fütûh, s. 122; İbn Hacer, *İsâbe*, III, 409; bkz. Harekât, *Siyâse*, s. 220. Dinar ve Dirhem değerlerine ilişkin bkz. Salihoğlu, Halil, "Dinar", "Dirhem", *DİA*, İstanbul 1994; IX, 352-355, 368-371; konu ile ilgili bkz. Erkoçoğlu, s. 386, 387, 388.

23 Zeydân, Corcî, *Tarîhü't-Temeddüni'l-İslâmî*, IV, 57; konu ile ilgili bkz. İsfehânî, I, 133.

I. Bazı Ölçü ve Para Birimleri*

Nakitsel Değerler	**Günümüzdeki Yaklaşık Karşılıkları**
1 Dinar (altın)	4, 233 gr.
1 Dirhem (gümüş)	2,97 gr.
1 Ukiyye	125 gr.
1 Miskâl	4,223 gr.
1 Rıtıl	237, 55 gr.
1 Dânik	10/6 gr.
1 Rıtıl=40 Ukiye	1 Ukiye=40 Dirhem
Şe'îra	1/96 Miskâl
Kıntâr	8400 Dinar
Kırât	0, 2475 gr. Gümüş[24]

II. Ağırlık Ölçüleri*

Ağırlıklar	**Günümüzdeki Yaklaşık Karşılıkları**
1 İrdeb	73, 125 kg.
1 Cerîb (Ağırlık)	22,715 kg.
1 Sâ`	3,23 kg.
1 Fark	14,625 kg.
1 Kafîz	24, 375 kg.
1 Müd	812 kg.
1Mikvel	6, 084 kg.
1 Vesk	194, 3 kg.
1 Vîbe	11,6 kg.

24 Kıntâr ve Kırât için verilen bu ölçüler Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemlerine aittir. Bkz. Kallek, s. 228. Kıntâr; altın veya gümüş olsun 40 Ukiyyedir. İbn Abbâs 1 Kantâr 80.000 dirhemdir. Süddî ise altın gümüş gibi bir ölçüdür. Süryaniler öküz derisi dolusu altın veya gümüştür. Berberiler altın veya gümüşten 1000 miskaldir. 40 ukiye= 1 kıntâr, 1 ukiyye= 7 miskal ağırlığıdır. Halîl b. Ahmed, V, 256.

III. Uzunluk Ölçütleri*

Uzunluklar	Günümüzdeki Yaklaşık Karşılıkları
1 Parmak (İsbâ')	1/24 Zirâ'= 2,252 cm.
1 Bâğ	4 Zirâ' = 199, 5 cm = 1 m.
1 Zirâ'	49, 875 cm.
1 Berîd	24,616 km.
1 Fersah	3 Mil = 6 km.
1 Mil	400 Zirâ' = 2 km.

IV. Alan Ölçüsü[25]

Alan	Günümüzdeki Yaklaşık Karşılıkları
1 Cerîb	1592 km^2.

25 İdrîsî, "el-Mevâridu'l-Mâliyye li'd-Devleti'l-İslâmiyye fi'l-'Asri'l-Emevî", *Camiâtu'l-İslâmiyye li-Medîneti'l-Münevvera Dergisi*, S.84, s. 493-495

Köle ve Azatlılara Dair Kronoloji

Yıl	Köle/Azatlı'nın İsmi ve Durumu	
571	Ebû Leheb'in câriyesi **Süveybe**'nin Hz. Peygamber'e sütannelik yapması (onu ilk emziren olması).	Hz. Muhammed (SAV) Dönemi
577	**Ümmü Eymen**'in (Bereke bnt. Sa`lebe)'nin Hz. Muhammed'in annesi Âmine'nin Ebvâ'da vefatı sonrası bakımını üstlenmesi.	
592	**Süheyb b. Sinân**'ın doğumu.	
595/596	Hz. Hatice'nin câriyesi **Meysere**'nin Hz. Muhammed'in Hz. Hatice ile evliliğinde aracı olması.	
608 ?	**Süheyb b. Sinân**'ın Mekke'ye köle olarak getirilmesi ve Abdullah b. Cûd'ân tarafından satın alınıp azat edilmesi.	
610	**Zeyd b. Harise**'nin Müslüman olması.	
611	**Ammâr b. Yâsir** ve ailesinin işkencelere maruz kalmaları.	
612 ?	Ebû Hüzeyfe'nin azatlısı **Sâlim**'in Müslüman olması.	
613	**Bilâl-i Habeşî**'nin Hz. Ebû Bekir tarafından satın alınarak azat edilmesi.	
	Lebîbe, Zinnîre, en-Nehdiyye ve Ümmü Übeys adlı Müslüman câriyelerin işkence görmeleri ve Hz. Ebû Bekir tarafından satın alınarak azat edilmeleri.	
614	Hz. Peygamber'in azatlıları **Ümmü Eymen** ile **Zeyd b. Hârise**'yi evlendirmesi.	
615	Kölelerden Ammâr b. Yâsir'in annesi **Sümeyye** ve **Yâsir'in** işkence altında şehit edilmeleri	
615	Hz. Peygamber'in azatlıları **Ümmü Eymen** ile **Zeyd b. Hârise**'nin oğulları **Üsâme b. Zeyd**'in dünyaya gelmesi.	

Yıl	Köle/Azatlı'nın İsmi ve Durumu	
620	Hz. Peygamber'in Tâif'te Ninovalı Hıristiyan köle **Addâs** ile karşılaşması ve onun Müslüman olması.	Hz. Muhammed (SAV) Dönemi
1/622	**Süheyb b. Sinân er-Rûmî**'nin hicret edebilmek için tüm malını Mekke'de bırakması.	
1/622	**Ebû Füheyre**'nin Müslüman olması ve Hicrette Hz. Peygamber ile Hz. Hz. Ebû Bekir'e refakatçilik yapması.	
1/622	**Bilâl-i Habeşî** ile Abdullah b. Abdurrahman'ın ve Ebû Huzeyfe'nin kölesi **Sâlim** ile Ebû Ubeyde'nin kardeş ilan edilmeleri.	
1/622	**Süveybe**'nin Ebû Leheb tarafından azat edilmesi.	
2/623	**Sevbân**'ın Medine'ye köle olarak getirilmesi, Hz. Peygamber tarafından satın alınıp, azat edilmesi.	
2/623	Ebû Leheb'in oğlu Utbe'nin veya Ensâr'dan birinin kölesi **Berîre**'nin Müslüman olması.	
3/624	**Ebû Füheyre**'nin Bedir Savaşından hemen önce vefatı.	
3/624	Hz. Peygamber'in kölesi **Şukrân**'ın Bedir Savaşı'na katılması, ganimetlere gözcülük yapması ve azat edilmesi.	
3/624	**Bilâl-i Habeşî**'nin kendisine işkence yapan Ümeyye b. Halef'i Bedir Savaşı'nda öldürmesi.	
3/624	**Zeyd b. Hârise** komutasında; İslam'a düşman Arap kabilelerinden Gatafan'ın başlıca kollarından Sa'lebeoğulları'nın üzerine seriyye komutanı olarak atanması.	
4/625	**Ebû Rafi**'nin Hz. Peygamber'in Hz. Meymûne ile evliliğine aracılık yapması	

4/625	**Selmân-ı Fârisî**'nin köle olarak Medine'ye getirilmesi ve akabinde Müslüman olması.	
Yıl	**Köle/Azatlı'nın İsmi ve Durumu**	
5/626	**Zeyd b. Hârise**, İslam'a düşmanca yaklaşan Gatafan'ın kollarından Züâmeroğulları üzerine seriyye düzenlemesi.	Hz. Muhammed (SAV) Dönemi
5/627	Müstalikoğulları Gazvesi ve **Cüveyriye**'nin esaretten / kölelikten kurtulması ve Hz. Peygamber ile evlenmesi.	
5/627	Hz. Peygamber'in azatlısı **Şukrân**'ın Müreysî Gazvesi'nde ganimetlerden sorumlu olarak gözcülük yapması.	
5/627	**Berîre**'nin İfk Olayı'nda bilirkişi tayin edilmesi.	
5/627	Kureyzaoğulları'nın esirleri arasındaki **Reyhâne**'nin Hz. Peygamber'in câriye olarak kalmak istemesi.	
6/627	**Selmân-ı Fârisî**'nin mükâtebe sözleşmesini yapması ve azat edilerek, Ebü'd-Derdâ ile kardeş ilan edilmesi.	
6/627	**Zeyd b. Hârise**, İslam'a düşmanca yaklaşan Gatafan'ın kollarından Sa`lebe üzerine tekrar harekete geçmesi ve Kasım ayında Taref mevkiinde zafer kazanması.	
7/628	Hz. Peygamber'in ilk sütannesi **Süveybe**'nin (Hayber'in Fethinden hemen sonra) vefatı	
7/628-629	**Zeyd b. Hârise**'nin Cüzâm ve Nahl bölgesine seriyye düzenlemesi.	
8/629	**Zeyd b. Hârise**'nin Mûte Savaşı'na komutan olarak atanması ve şehit düşmesi	
8/630	Hz. Peygamber'in câriyesi **Mâriye**'den oğlu **İbrahim**'in doğumu.	
9/630	Tâif kuşatması ve Müslüman saflarına katılan dört kölenin (**Ebû Bekre**'de bunlardan biridir.) azat edilmeleri.	

Yıl	Köle/Azatlı'nın İsmi ve Durumu	
10/631	Hz. Peygamber'in câriyesi **Mâriye**'den oğlu **İbrahim**'in vefatı.	Hz. Muhammed (SAV) Dönemi
10/631	**Berîre**'nin azat olması ve kocası Siyahî köle **Mugîs**'ten ayrılması.	Hz. Muhammed (SAV) Dönemi
10/632	Hz. Peygamber'in câriyesi veya eşi Reyhâne bnt. Şem`ûn'un vefatı.	Hz. Muhammed (SAV) Dönemi
12/632	Hz. Peygamber'in câriyesi **Reyhâne**'nin Veda Haccı dönüşünde vefat etmesi	Hz. Muhammed (SAV) Dönemi
12/632	**Ümmü Eymen** Medine'de vefatı.	Hz. Ebû Bekir
12/633	Ebû Huzeyfe'nin azatlısı **Sâlim**'in Müseylimetü'l-Kezzâb'a karşı Yemâme Savaşı'nda, İslam Ordusu'nun bayraktarlığını yapması ve şahadeti. Müseylimetü'l-Kezzâb'ın azatlılardan **Vahşî** tarafından öldürülmesi.	Hz. Ebû Bekir
16/639	Hz. Peygamber'in azatlı eşi **Mâriye**'nin vefatı.	Hz. Ebû Bekir
21/642	**Bilâl-i Habeşî**'in vefatı.	Hz. Ömer
21/643	**Ammâr b. Yâsir,** Kûfe valiliğine getirilmesi.	Hz. Ömer
22/644	**Süheyb b. Sinan er-Rûmî**'nin Hz. Ömer'in son günlerinde yerine namaz kıldırması için görevlendirmesi.	Hz. Ömer
22/644	Hz. Peygamber'in azatlısı **Şukrân**'ın vefatı.	Hz. Ömer
23/645	Hz. Ömer'in Mugîre b. Şu`be'nin kölesi **Ebû Lü'lüe** tarafından şehit edilmesi	Hz. Ömer
25/647	Hz. Hamza'yı şehit eden **Vahşî** b. Harb'n vefatı.	Hz. Osman
25/647	Azatlılardan **Ukbe b. Nâfi**`nin Kuzey Afrika'da fetihlere başlaması	Hz. Osman
36/656	**Selmân-ı Fârisî**'nin Medâin'de vefatı.	Hz. Osman
36/656	Hz. Osman'ın kendi azatlı kölesi **Kinâne b. Büşr** tarafından şehit edilmesi.	Hz. Osman

Yıl	**Köle/Azatlı'nın İsmi ve Durumu**	
36/657	**Habbâb b. Eret**'in Kûfe'de vefatı	Hz. Ali
37/657	**Ammâr b. Yâsir**'in Sıffîn'de Hz. Ali safında savaşırken şahadeti.	
38/660	**Süheyb b. Sinan er-Rûmî**'nin Medine'de vefatı.	
41/662	Azatlı kölelerden **Ebû Meryem** ve **Ebû Leylâ'nın** Emevîlere karşı isyan kalkışmaları ve öldürülmeleri	(I.) Muâviye
44/665	Muâviye'nin **Ziyâd b. Ebîhî**'yi babası Ebû Süfyân'ın oğlu olduğunu (Tâifli doktorlardan Haris b. Kelede'nin cariyesi **Sümeyye**'den) ileri sürerek ailesine katması	
50/670	Azatlı **Musa b. Nusayr**'ın Berberi kökenli azatlı kölesi **Târık b. Ziyâd**'ın doğumu.	
51/671	**Ebû Bekre**'nin Medine'de vefatı.	
54/674	**Sevbân**'ın Humus'ta vefatı.	
60/680	Hz. Âişe'nin azatlı câriyesi **Berîre**'nin vefatı.	(I.) Yezîd b. Muâviye
60/680	Annesi de bir câriye olan **Müslim b. Akîl**'in çoğu **mevâlî** 4000 kişi ile Kûfe'de ayaklanması ve öldürülmesi.	
64/684	Azatlılardan **Muhtâr es-Sekafî**'nin Kûfe'de ayaklanma başlatması	
65/685	Haricî liderlerinden Benî Hanife'nin azatlısı **Nâfi' b. Ezrâk**'ın İbn Zübeyir'le Ahvâz'da savaşması ve öldürülmesi.	Mervân b. Hakem
65/685	Horasan'da azatlılardan **Abdullah b. Hâzim**'in isyanı	
67/686	**Muhtâr es-Sekafî**'nin Kûfe'deki hâkimiyetinin Mus`ab b. Zübeyir tarafından sona erdirilmesi ve öldürülmesi	Abdülmelik b. Mervân
69/689	Mısır valisi Abdülaziz b. Mervân, Züheyr b. Kays el-Belevî'den boşalan İfrikiye valiliğine kölesi **Tâlid**'i getirmesi.	

Yıl	Köle/Azatlı'nın İsmi ve Durumu	
70/690	Şam'da **Cerâcime** denilen Fars asıllı **mevâlinin** isyanı	Abdülmelik b. Mervân
77/696	Kirman'da **Ezârika** denilen Fars asıllı **mevâlinin** isyanı	
79/698	Lahmoğulları'nın azatlısı **Musa b. Nusayr**'ın İfrikiye ve Mağrib valisi olması.	
82/701	Azatlı âlimlerden **Sa'îd b. Cübeyr**'in Haccâc'a karşı yapılan Deyrü'l-Cemâcim Savaşı'na katılması.	Velîd b. Abdülmelik
89/708	**Musa b. Nusayr**'ın **Târık b. Ziyâd**'ı Tanca valisi yapması	
91/710	**Musa b. Nusayr**, azatlısı **Tarîf b. Mâlik**'i keşif için Endülüs'e göndermesi.	
91/710	**Musa b. Nusayr**'ın azatlısı **Târık b. Ziyâd**'ı Endülüs'ün fethi için görevlendirmesi.	
92/711	**Târık b. Ziyâd**'ın, Endülüs'ün önemli şehri Kurtuba'yı ele geçirmesi ve Vizigot kralı Rodrigo'nun öldürülmesi.	
94/713	Büyük muhaddis ve müfessirlerden **Sa'îd b. Cübeyr**'in Haccâc tarafından katledilmesi.	
98/718	**Musâ b. Nusayr**'ın vefatı.	Süleyman b. Abdülmelik
102/720	**Târık b. Ziyâd**'ın vefatı.	
105/724	Halife Yezîd b. Velîd'in cariyesi **Habâbe**'nin vefatına dayanamaması (kara sevdası) ve ölümü.	Yezîd b. Velîd

Yıl	Köle/Azatlı'nın İsmi ve Durumu	
117/735	**Tarîf b. Mâlik**'in Kuzey Afrika'ya (Mağrib-i Aksâ'ya) dönmesi ve Haricî-Berberi isyanına katılması.	Hişâm b. Abdülmelik
124/742	**Tarîf b. Mâlik**'in Haricî-Berberi Hareketinin lideri olarak Rabat'ta vefatı.	Velid b. Abdülmelik
124/742	Köle veya azatlı olduğu söylenen **Ebû Müslim**'in Horasan'da Abbasî İhtilali'ni başlatması	
125/743	Annesi cariye olan **Yezîd b. Velîd**'in halife olması	Yezid b. Velid
126/744	**Yezîd b. Velîd**'in öldürülmesi ve annesi cariye olan **İbrahim b. Velîd**'in halife olması ve aynı yılın sonunda hal'edilmesi	İbrahim b. Velid
127/744	Annesi cariye olan **Mervân b. Muhammed**'in halife olması	Mervân b. Muhammed
130/748	Azatlı **Ebû Müslim el-Horasânî**'nin Merv'i ele geçirmesi	
132/750	Son Emevî Halifesi **Mervân b. Muhammed**'in Zap Suyu civarında bozguna uğraması, öldürülmesi ve Emevî Devleti'nin sona ermesi.	

Haritalar: Köle Ticareti Güzergâhları

Emevîler Dönemi Köle Ticaret Merkezleri ve Yolları

İslamiyet'in Yayılış Dönemleri[26]

26 www.ogretmen.com sitesinden alınmıştır.

Resimler: Köle ve Cariye Figürleri

Emevîler Dönemi Kusayr-ı Amra Sarayı, Ürdün[27]

Kusayr-ı Amra'nın içinde duvar ve sütunlarda saraylarda çalıştırılan kişilere (muhtemelen kölelere) ait figürler yer almaktadır.[28]

27 Bu fotoğraf "gercekanlam.com" sitesinden alınmıştır.Kusayr-ı Amra, Amman'ın (Ürdün) doğusunda, Vâdi-i Butm'un kenarında çölde yer almaktadır. I. Velîd b. Abdülmelik (86-96/505-715) tarafından yaptırılan bu saray (92-96/711-715) iki kısımdan oluşmaktadır. Saray içinde sütun ve duvarlarda çeşitli hükümdar ve saray çalışanlarına (muhtemelen köle ve cariyelere ait resimler yar almaktadır. Bkz. Erkoçoğlu, "Emevîler Dönemi Sanat", Emevîler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı, s. 245, 246

28 Figürlere ait fotoğraflar Fatih Erkoçoğlu (Yrd. Doç. Dr.,Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi) arşivinden alınmıştır.

Solda sütun üzerinde resmedilen raks eden bir cariye, sağda kereste (tahta) işi ile meşgul iki köle

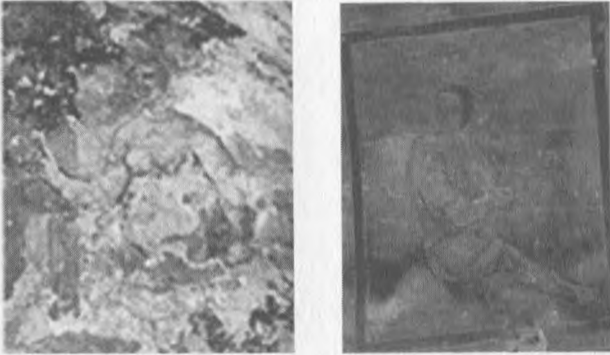

Yine çeşitli işlerle meşgul iki köle

Kasrü'l-Hayri'l-Garbî'[29] ve Füstat'da[30] bulunan
mutemelen iki cariye heykeli

Kusayr-ı Amra'da siyahı bir köle ile
Kasrü'l-Hayri'l-Garbî'de bir cariye figürü

29 Bu saray Palmyra (Ürdün) antik kentinin 37 km. batısındadır. Hişâm b. Abdülmelik (105-124/724-43) tarafından yaptırılan bu saray (105-109/724-727) kavşak bir noktadadır. Bu gün büyük ölçüde tahrip olmuş mozaikle ve üstteki heykel bulunmaktadır. Bkz. Erkoçoğlu, *age.*, s. 246-247.

30 Füstat şehri Hz. Ömer Dönemi'nde Mısır valisi Amr b. 'As tarafından 20/641 yılında ordugâh şehri olarak kurulmuştur. Bu heykel eski Füstat kalıntıları arasında bulunmuş ve bir cariye heykeli olması mümkündür. Erkoçoğlu, *age.*, s. 226, 238.

DİZİN

I-İ

K

Dr. Ali HATALMIŞ

İslam Toplumunda Kölelik ve Cariyelik

Kölelik ve cariyelik gibi insan onurunu ve yaşam hakkını sınırlayan tarihi bir olguyu, Hz. Peygamber ve ilk Müslümanlar nasıl karşılamıştır? Kölelik, zamanın bir gerçeği denilip aynen benimsenip uygulanmış mıdır? Köleliğin kaldırılması yolunda adımlar atılmış mıdır? Kölelik şartlarının düzeltilip hafifletilmesi yoluna gidilmiş midir? Emevîler, başlangıçtaki köleliğin kaldırılması veya en azından şartlarının iyileştirilmesi yönünde seyreden olumlu gelişmeyi, görmezlikten mi gelmiştir? Bütün bu süreçler nasıl yaşanmıştır?

ISBN: 978-605-4495-28-3

ARAŞTIRMA YAYINLARI